

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

У ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

У — ўзбек Кирилл алифбосининг йи-гирма биринчи ҳарфи; нутқ товушлари тизимида лаблашган, тор, тил орқа унлини, шунингдек, алоҳида сўзни — кишилик ёки кўрсатиш олмоши ҳисобланган У сўзини ифодалайди. Ушбу ҳарф ифодалаган фонема расмий ёзма адабий тилда тил орқа фонемаси деб қабул қилинган бўлсада, оғзаки нутқда ҳамда ўзбек тилининг қипчоқ ва б. бир қанча шеваларида унинг 2 варианты: тор, тил олди, лаблашган У товуши б-н тор, тил орқа, лаблашган У товуши мустақил фонемалар сифатида қўлланади (гул — машғул, кул — кул сўзларидаги У товушини қиёсланг) ва баъзан маъно фарқлаш учун хизмат қилади: тут (ушлаб ол) — тут (мева), ун (товуш) — ун (янчилган ғалла). Бу ҳарф сўз бошида (ун, узум, улфат) ва сўз ўртасида (уруғ, уруш, ёзувчи) фаолроқ қўлланади, бироқ сўз охирида камроқ учрайди (орзу, какку). Туркий халқлар,

шу жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда У ҳарфи ўзига хос шаклларга эга бўлган. Улар қуйидаги жадвалда келтирилди.

У — Қад. Хитойда Хань сулоласи парчаланиши натижасида вужудга келган Саньго (Уч подшолик) даври шохликларидан бири (222—280). Хитойнинг жан. ва жан.-шарқий ҳудудларини (Янцзи дарёсининг ўрта ва қуйи оқими ва ундан жан.даги ерлар) қамраган. Пойтахти — Цзанье ш. (ҳоз. Нанкин). У га Хань салтанати саркардаси Сунь Цюан асос солган. Вэй ва Шу подшоликлари б-н узок, муддат урушлар олиб борган. Юэ қабилаларини мустамлака қилиш мақсадида уларга қарши bosқинчилик юришлари уюштирган. 280 й. Ғарбий Цзинь империяси таркибига кирган.

УАГАДУГУ — Буркина-Фасо пой-

тахти. Қора ва Оқ Вольга дарёлари оралигидаги платода, 300 м баландликда жойлашган. Иқлими субэкваториал, куруқ иқлим. Январнинг ўртача т-раси 24,4°, июлниги 31,5°. Ўртача йиллик ёғин 880 мм. Аҳолиси 709,7 минг киши (1990-й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази. Пахта тозалаш, тўқимачилик, озиқ-овқат корхоналари, пойабзал ф-каси, шина ва цемент з-длари, иссиқлик электр ст-яси бор. Тайёр қисмлардан велосипед ва мотоцикллар йиғилади. Гилам тўқилади. Ҳунармандчилик ривожланган. Қ.х. районининг савдо маркази. Ун-т (1969), и.т. маркази, тропик ўрмон техник маркази ва б. бор. Уга 15-а.да асос солинган. 19-а. охиригача моей халқи давлатларидан бирининг пойтахти. 1919—32 ва 1947—60 й.ларда Францияга қарашли Юқори Вольтанинг маъмурий маркази. 1960 й.дан мустақил Буркина-Фасо Республикаси пойтахти.

УАЙЛЬД, Уайлд (Wilde) Оскар (1854. 16.10, Дублин 1900.30.11, Париж) — англиз ёзувчиси, танқидчи. Ҳашамдор шеърлари б-н француз символистларига яқин туради. 1882 й.да АҚШ шаҳарлари бўйлаб саёҳатда бўлиб, эстетика бўйича маърузалар ўқиган. Бу даврда ва кейинроқ яратилган «Эътиқод ёки Нигилистлар» (1882), «Герцогиня Падунская» (1883), «Саломея» (1893) драмаларида ёш ёзувчининг исёнкор кайфияти ифодаланиб, ижтимоий ҳаёт масалалари муҳим ўрин эгаллайди. Лондонга қайтиб, газ. ва жур.лар б-н ҳамкорлик қилган. Ахлоқсизликда айбланиб, 2 й. (1895—97) қамокда ётиб чиққач, Парижга кўчиб ўтган. Қамокдан сўнг У. ҳаётида рўй берган рухий тушқунлик «Рединг қамқонаси балладаси» (1898) автобиографик асари ҳамда ўлимидан кейин эълон қилинган «Қамқонадаги тавба» (1905)да ўз аксини топган. «Уиндермир хонимнинг елпиғичи» (1892), «Бенуксон

эркак» (1895), «Жиддий бўлиш қандай муҳим» (1896) комедиялари, «Бахтли шахзода» ва «Юлдузли бола» (1888) адабий эртақлар тўпламларида ўзи яшаган муҳит урфодатларини танқидий акс эттирган. «Дориан Грей портрети» (1891) — 19-а. охиридаги интеллектуал романининг ажойиб намунаси. 80-й.лардаги танқидий мақолаларида («Ўй-ниятлар» тўплами, 1891) У. ҳоз. англиз адабиётидаги ўзига яқин воқеа-ҳодисаларни ёритган. Айни пайтда халқ кўшиқчилиги ижодини, П. Беранже шеърятини юқори баҳолаган, О. Балзак, Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев ва Ф. М. Достоевскийлар бадий маҳоратини меҳр б-н тасвирлаган. У. пьесалари асосида фильмлар яратилган.

УАЙТ (White) Патрик Виктор Мартиндейл (1912.28.5, Лондон — 1990, Австралия) — австралия ёзувчиси. Кэмбриж ун-тини тугатган (1935). 1940—45 й.лар Британия авиациясида хизмат қилган. 1946 й. дан Австралияда яшаган. Биринчи романи — «Бахтли водий» (1939). Иккинчи романи — «Тириклар ва ўликлар» 2-жаҳон уруши йиллари яратилган. Урушдан кейин «Абиссинияга қайтиш» ва «Сохта дафн» пьесаларини ёзган. «Холамнинг саргузашти» романи АҚШда яхши баҳоланган. Асар ўз ички дунёсига берилиб ақдан озган Гудмен исми аёл ҳақида. «Инсон шажараси» (1955) романи эркак ва аёлнинг оилавий тарихи ҳақида бўлиб, ёзувчи оддий кишилар ҳаёти мисолида инсоний ҳаётнинг улғуворлигини акс эттирган. У. «Тумор» (1966), «Вивисектор» (1970), «Бўрон кўзи» (1973) каби романлар муаллифи. Новеллалар ҳам ёзган («Қуйганлар» ва б.). Сўнгги асарлари: «Япроқдан ясалган белбоғ» (1977), «Туайнбернлар б-н бўлган чигал иш» (1979) романлари, «Том тўсинидаги худо» (1978) шеърлар тўплами. Хилмаҳил нутқий қатламлар ва оҳангларнинг, поэтик рамзлар ва «аёвсиз» реализмнинг, кўтаринки руҳ ва муболағанинг ўзаро қўшилиб кетиши У.

услугага хос хусусиятдир. Нобель мукофоти лауреати (1973).

УАЙТСПИРИТ (инг. white ок, рангиз ва spirit — спирт, бензин) — эритувчи бензин, суюк углеводородлар аралашмаси. Қайнаш т-раси 165—200° (98%), зичлиги 795 кг/м³, учувчанлиги 3—4,5. У. с. кимёвий барқарор бўлиши, сакланганда ранги ва таркиби ўзгармаслиги, таркибида эрувчан кислоталар, ишқорлар, сув ва механик аралашмалар бўлмаслиги керак. У.с. нефтни ҳайдаб олинади, лок-бўёқ саноатида эритувчи сифатида қўлланади.

УАТТ (Watt) Жеймс (1736.19.1, Гриннок, Шотландия — 1819.19.8, Хитфильд, Англия) — инглиз ихтирочиси, универсал буг машинаси яратувчиси; Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1875). Икки ёклама ишлайдиган буг машинасини ихтиро қилган (1774—84); бунда марказдан кочма ростлагични, цилиндр штокидан балансирга параллелограмм ёрдамида қаракат узатишни қўллаган ва 1784 й. да патент олган. У. яратган машина маҳсулотлари машина ёрдамида и.ч. га ўтишда катта роль ўйнаган.

УБАЙД МАДАНИЯТИ — Жан. Месопотамияда шакланган энеолит даври маданияти (мил. ав. 5-минг йиллик). Мил. ав. 4-минг йилликда Шим. Месопотамияга, шунингдек, Сурия — Киликия, Кичик Осиё (Малатия р-ни), Урмия қўлининг жан.даги минтақаларга тарқалган. Қад. Ур ш. харобаларидан 6 км жан.да жойлашган Таллал-Убайд қишлоғида олиб борилган археологик қазилар (Л. Вулли, 1923—24) нагжасида олинган асосий материаллар номи б-н аталган. У.м. учун қўлда ясаиб, геометрик нақшлар б-н безатилган, баъзан ҳайвонлар шаклида ишланган сопол идишлар, кам миқдордаги мис идишлар, муҳрлар, чақмоқтошдан ясалган ўроқлар, маъбудалар хайкалчаси ва б. хос. У.м. аҳолией ўтроқ деҳқончилик б-н шуғулланиб, уй чорвасига эга бўлганлар,

хом ғиштдан ясалган уйларда яшаган, бу уйлар кишлокни ташкил қилган, унинг марказида асосий саждагоҳ — ибодатхона жойлашган.

УБАЙДУЛЛАЕВ Абдулла Мухаррамович (1934.20.3, Тошкент) — пульмонолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган тиббиёт ходими (1998), тиббиёт фанлари д-ри (1974), проф. (1979). ТошТИни тугатгач (1958), Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида клиник ординатор (1958 — 60), аспирант (1961 — 64), ассистент (1964—65), доцент (1966/70), терапия фти декани (1974 — 86), пульмонология ва клиник алергология кафедраси мудири (1978 й.дан), 1986 й.дан Фтизиатрия ва пульмонология и.т. институти директори. Ўзбекистонда пульмонологлар мактаби асосчиси.

Илмий фаолияти Ўзбекистонда нафас аъзолари касалликларининг эпидемиологияси, бронхиал астма ва ўпка сурункали обструктив касалликларининг генетик омилларини ўрганиш, сил касаллигини эрта аниқлаш, ёндош касалликлар б-н кечувчи силнинг патогенези, силга қарши доридармонларнинг ноҳўя таъсирини назарда тутиб, безарар усуллардан фойдаланган ҳолда комплекс даволашнинг янги технологиясини ишлаб чиқишга оид.

Ўзбекистон фтизиатрлар ва пульмонологлар илмий жамияти раиси (1986 й.дан), Европа респиратор жамияти ҳамда Халқаро сил ва ўпка касалликларига қарши кураш иттифоқи аъзоси (Париж). «Интерастма Россия — МДХ жамияти» бошқарув аъзоси (Москва), Марказий Осиё пульмонологлар ассоциацияси вице-президенти. «Вестник» — Марказий Осиё пульмонологлар ассоциацияси журнали бош муҳаррири (1994).

Ас: Функциональные методы диагностики в пульмонологии (в соавторстве), Т., 1997; Ўпка саркоидози (ҳамкорликда), Т., 2000; Бронхиальная астма (в соавторстве), Т., 2001; Нафас органлари касалли-

клари, Т., 2004.

УБАЙДУЛЛАЕВ Аҳаджон (1940.1.6, Поп тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Кўқон педагогика ин-тини тугатган (1983). 1958—97 й.ларда Поп туманидаги 23-мактабда меҳнат ўқитувчиси.

УБАЙДУЛЛАЕВ Маматхон (1925.3.3, Наманган) — Ўзбекистон халқ артисти (1982). 1943 й.дан Наманган вилоят мусикали драма ва комедия театрида ишлайди. «Оғрик тишлар»даги Мамарасул, «Отелло»да Яго, «Майсаранинг иши»да Чўпон, «Она қалби»да Эркин, «Шубҳа»да Ҳайдар, «Қирол Лир»да Граф Эмонд, «Нурхон»да Мамат, Ҳожи, «Тоҳир ва Зухра»да Қоработир, «Ҳамлет»да Ҳамлет, «Сарвкомат дилбарим»да Илёс, «Эзоп»да Ксаф, «Азиз ва Санам»да Жунаидхон каби ролларни ўйнаган. Қақрамонларини нозик психологик кечинмалар орқали ифода этиш, нутқ ва ҳаракатларнинг ранг-баранглиги, кучли темперамент У. ижодининг етакчи хусусиятларидан. «Элюрт хурмати» ордени (1998), «Шухрат» медали (1993) б-н мукофотланган.

УБАЙДУЛЛАЕВА Маърифат (1929.4.6, Наманган вилояти Чодак қишлоғи) — Ўзбекистон халқ артисти (1983). 1953—61 й.лар Наманган вилоят мусикали драма ва комедия театрида, 1961—92 й.лар Андижон вилоят мусикали драма театрида, 1992 й.дан Аббос Бакиров номидаги Андижон ёшлар театрида актриса. Ширин («Фарҳод ва Ширин»), Хэмнолила («Ганг дарёсининг кизи»), Санам («Азиз ва Санам»), Ойпарча, Нодирабегим («Нодира»), Лайли («Лайли ва Мажнун»), Зулхумор («Равшан ва Зулхумор»), Нурхон («Нурхон»), Жамила («Бой ила хизматчи»), Катарина («Ўжар қизнинг қуюлиши»), Нигоройим («Меҳробдан чаён»), Момо («Ҳаёт эшик ортида»), Наргиз («Наргиз») каби роллари унинг ижодига алоҳида ўрин

тутади. У. лирик ва характерли роллар устаси бўлиб, унинг ижоди юқори овоз, драматик маҳорати, бадиий ифодаси ҳаётийлиги б-н ажралиб туради. «Элюрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (2002).

УБАЙДУЛЛАЕВА Раъно Ахатовна (1936.4.11, Тошкент) — иқтисодчи оlima, Ўзбекистон ФА акад. (2000), иқтисод фанлари д-ри (1976), проф. (1981). Тошкент молия-иқтисод ин-тини тугатган (1958). Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт интида лаборант (1958—60), аспирант (1960—63), кичик илмий ходим (1963—64), катта илмий ходим (1964—66), бўлим бошлиғи (1967—78; 1992—93), директор ўринбосари (1978—90) бўлиб ишлаган. 1993—97 й.ларда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазири ўринбосари. 1998 й.дан «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази директори. Илмий ишлари Ўзбекистонда меҳнат ресурсларидан, хусусан, аёллар меҳнатидан фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари, оила, аҳолишунослик, жамоатчилик фикрини ўрганиш ва б. масалаларга бағишланган.

Ас: Женский труд в сельском хозяйстве Узбекистана, Т., 1969; Трудовые ресурсы Узбекистана, Т., 1970 (в соавторстве); Структурная преобразования в экономике и занятость женщин, Т., 1996; Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси (ўқув қўлланма), Т., 2001.

УБАЙДУЛЛАХОН, Убайдулла Султон, Убайдий (тўлиқ исми: Абулғозий Убайдуллоҳ Баходирхон ибн Маҳмуд Султон ибн Шоҳ Будоғ Султон ибн Абулхайрхон) (1486, Хоразмнинг Вазир ш. яқинидаги Тирсак мавзеси — 1540.17.3, Бухоро) — Бухоро хони (1533—40), шоир. Шайбонийлар сулоласидан. Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни, Маҳмуд Султоннинг ўғли. Отасининг илтимосига кура, унга Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўз исмини берган. Тасаввуф бўйича дастлабки сабоқни отасининг

пири Мавлоно Муҳаммад Қозидан олган. Уга ўз даврининг машхур уламолари Фазлуллох ибн Рўзбехон, Махдуми Аъзам, Мавлоно Муҳаммад Азизон, Мавлоно Хожа Муҳаммад Садр ва б. устозлик қилган. Хусусан, унга давлат арбоби ва саркарда амир Абдулла Яманий (Бухорода Мир Араб номи б-н машхур бўлган) ҳарбий санъатдан сабоқ берган ва ўзига мурид қилиб олган.

Хоразм ва Бухоро ҳокими бўлган отаси Маҳмуд Султон Қундузда вафот этган (1504), унга Ўрусбек Дўрмон (1512 й. Кўли Малиқда бўлган жангда ўлдирилган) оталиқ қилиб тайинланган. У. амакиси Шайбонийхоннинг Хоразм (1505), Балх (1506), Ҳирот ва Машҳад (1507)га қилган ҳарбий юришларида қатнашган. Дастлаб сафавийлар кўшинининг Мовароуннаҳр ичкарасига бостириб киришидан чўчиган У. ва Муҳаммад Темур Султон (Шайбонийхоннинг ўғли) шоҳ Исмоил I б-н элчилар алмашиб, сулҳ тузишга уринганлар. Шайбонийлар сулоласининг хони Кўчкунчихоникнг асосий ноиби (1510 й.дан) ва Бухоро ҳокими (1504 й.дан) сифатида У. душманга қарши курашга отланган. 1511 й.да бўлган жангда енгилган У. ва Кўчкунчихон, Самарканд ҳокими Суюнчхўжахон, шунингдек, Муҳаммад Темур Султон ва Жонибек Султон ўз яқинлари б-н Туркистон ш.га чекинадилар.

1512 й. 28 апр.да Кўли Малик жангида У. ғалаба қозониб, Бухоро ва Самарқандни эгаллайди. 1512 и. баҳорида У.нинг шижоати натижасида Мовароуннаҳр яна шайбонийлар қулига ўтди. Бироқ Исмоил I юборган Нажми Соний бошчилигидаги 60 минг кишилик сафавийлар кўшинига суянган Бобур 1512 й. кузида Ғузор ва Қаршини эгаллайди (қ. Қарши мудофааси). Нажми Соний кўшини Ғиждувонни қамал қилишга киришди. У. ва Жонибек Султон Карманага; Кучкунчихон ва Темур Султон Миёнколга чекиниб, ҳал қилувчи жангга тайёргарлик куришади. 1512 й. 24 нояб.

даги Ғиждувон жангида У. бошчилигидаги кўшин ғалаба қозонган.

1513 й. янв.да У. бошчилигидаги кўшин Хуросонга ҳарбий юришлар қилиб, сафавийларга кучли зарбалар берди. 1513 й. 11 мартда У. Марвни эгаллайди. Бу орада У. Хоразмни ҳам эгаллаб, ўғли Абдулазизхонни ҳоким қилиб тайинлайди. Узоқ давом этган ҳарбий тўқнашувлардан сўнг Машҳад, Ҳирот (1529) ва б. шаҳарлар эгалланди. У. Ҳиротдаги мураккаб вазиятни тартибга солиш (бу ерда шиаларнинг таъсири кучайиб кетган эди) ва унинг Бухоро б-н алоқаларини мустахкамлашга катта эътибор қаратган. Кучкунчихон вафот этгач, унинг ўғли Абу Саидхон даврида ҳам У. ноиблик вазифасида қолган.

1533 й.да Абу Саидхон вафотидан сўнг, туркий анъанага биноан султонлар ичида энг ёши улуғи У. Бухорода шайбонийлар сулоласининг хони қилиб кўтарилган. Пойтахт ҳам Самарқанддан Бухорога кўчирилиб, давлатнинг номи расмий равишда Бухоро хонлиги деб аталган. У. хукмронлиги даврида Бухоронинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ сифатидаги мавкеи кучайди. Бухорода Мир Араб мадрасаси, Мирак Сайд Ғиёс боғи, Кўҳак (Зарафшон) дарёси устида Мехтар Қосим кўприги ва б. иншоотлар қурилди.

У. ясавия ва нақшбандия тариқатларига эътиқод қилиб, шайх сифатида муридлар ҳам тарбиялаган. У. «Убайдий», «Кул Убайдий», «Убайдуллох» тахаллуслари б-н узбек, форс ва араб тилларида ижод қилган. Унинг учала тилдаги девонларини ўз ичига олган қуллиёти кейинчалик Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан кўчирилган (1583). У. нинг туркий девонида 310 ғазал, 430 рубойи, 11 туюқ, 18 маснавий, 7 муаммо, 2 ёрёр мавжуд. Шунингдек, девондан диний-тасаввуфий ва ахлоқийдидактик руҳдаги «Омонатнома», «Шавкнома», «Ғайратнома», «Сабрнома» манзумалари урин олган. Форсий девонида эса 163 ғазал, 418 рубойи, 7

қитъа, 1 фард, 1 маснавий, 1 таржеъбанд ва 3 муаммо бор. Араб тилидаги мероси 35 га яқин ғазал, қитъа ва фардлардан иборат. У. Аҳмад Яссавий асос солган ҳикматнавислик анъанасини ривожлантирган. Ундан 1786 байтдан иборат 220 дан ортиқ ҳикмат етиб келган. У. ижодида динийтасаввуфий ғоялар етакчилик қилади.

У. ўзбек ва форс адабиётидаги йирик рубоийнавислардан ҳисобланади. Унинг бу 2 тилдаги рубойлари 850 га яқин. Хусусан, ўзбек адабиётида рубоийнинг Бобурдан кейинги тараққиёти У. номи б-н боғлиқ. Шоир шеърларида ўзбек тилининг бой имкониятларидан, узига хос хусусиятларидан маҳорат б-н фойдаланган.

У. Бухоро яқинида жойлашган Баҳоуддин мажмуасидаги Даҳмаи шохон (Шохлар даҳмаси)даги шайбонийлар хилхонасида дафн этилган. У. қуллиёти ягона нусхада Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тининг қўлёзмалар фондида (инв. №8931), «Девони Убайдуллоҳон» қўлёзмаси Туркиянинг Нури Усмоия кутубхонасида (инв. №4904), «Масоил уссалот» номли терма баёзи Кўниёдаги Иззатқуюн хусусий кутубхонасида сақланади.

Ас: Қул Убайдий, Вафо қилсанг, Т., 1994.

Ад: Фазлаллаҳ ибн Рузбихан Исфохани, Михманнамеи Бухара, М., 1976; Ҳасанхожа Нисорий, Музаққири ақбоб, Т., 1993; Мирза Муҳаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996; Ҳофиз Таниш алБухорий, Абдуллонома, 1 — 2китоблар, Т., 1999—2000.

УБАЙДУЛЛАХОН II, Убайдулло Муҳаммад Баҳодирхон (1681 — Бухоро — 1711.16.3) — Бухоро хони (1702—11), аштархонийлар сулоласидан. Субҳонқулихоннинг ўғли. Бухорода Мадраса таҳсилини олган. Субҳонқулихон вафоти арафасида валиаҳд қилиб невараси Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхонни тайинлайди. Бирок, Бухоро уламолари ва қўшиннинг мададига таянган У. II Бухоро

тахтини эгаллайди (1702 й. сент.).

Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхоннинг оталиғи ҳисобланган Маҳмуд қатағон (қ. Маҳмудбий) Бухорога бўйсунмасликдан ташқари Кубодиён (1703), Термиз (1704)ни ҳам Балхга қўшиб олиб, Балхни мустақил деб эълон қилган. Бекларнинг сарой фитнаси натижасида Муҳаммад Муқимхон ўлдирилгач (1707 й. март), У. II Балх устига қатта қўшын б-н юриш қилади ва шаҳарни эгаллайди (1707 й. 27 май).

У. II мураккаб шароитда Бухоро хонлигини бошқарган. Иқтисодий таназзул ва ички низолардан ташқари жунғорлар (қалмоқлар)нинг ҳарбий босқинлари (мас, Самарқандга ҳужум, қалмоқлар хуружидан қочган қозоқлар ва қорақалпоқларнинг Мовароуннаҳр худуди (Тошкент ва б. жойлар)га қўчиб келиши вазиятни яна ҳам мураккаблаштиради. Ана шундай шароитда У. II давлатнинг иқтисодий негизини мустаҳкамлашга қаратилган чоралар кўрган. Аввало у маъмурий соҳада ислохотлар ўтказиб, давлатни бошқаришга ўрта табақа: хунармандлар ва савдогарларни жалб қилган. У. II ҳатто марказий ҳокимиятни кучайтириш учун йирик ер эгаларининг имтиёзларини қисқартирган (мас, Жўйбор хожалари солиқ тўлашга мажбур қилинган). Бирок Жўйбор шайхлари қатта сиёсий куч бўлиб, У. II ўтказаятган сиёсат учун хатарли муҳолифга айланишган.

У. II нинг сиёсий фаолиятида пул ислохоти ҳам алоҳида ўрин тутди. У. II пул ислохоти ўтказиш орқали давлат хазинасини тўлдиришни, бебош амирлар, беклар ва уруғ бошлиқлари б-н курашда ўз мавқеини кучайтириш ва айрим маҳаллий ҳокимларнинг айирмачилик интилишларини бартараф қилиб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интилди. Бирок У. II нинг ислохотлари бадавлат табақалар ва айрим ўртаҳол шаҳарликлар томонидан нохуш кутиб олинди. У. II га қарши ғалаёнлар кўтарилди.

У. II мамлакатда ободончилик иш-

ларига эътибор қаратган. У Мадраса ва Бухоронинг ғарбида Хонобод чорбоғи (1709)ни барпо қилган. Тарихчи Мир Муҳаммад Амин Бухорий унинг саройида бош мунший бўлиб, Унинг сиёсий фаолияти ҳақида «Убайдуллонома» (1716) асарини ёзган. Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Тарихи Муқимхоний» ва Абдурахмон Толеннинг «Тарихи Абул-файзхон» асарларида ҳам У. II фаолияти акс этган.

У. II сарой фитнаси натижасида Бухоронинг Пири Мирза чорбоғида ўлдирилган. У Бухоро яқинида — Баҳоуддин мажмуасилагм Дахмаи шохонда

отаси Субҳонкулихон қабри ёнида дафн этилган.

УБАЙДУЛЛОҲ ибн ЗИЁД (тахм. 649 тахм. 685) — Араб халифеишгининг Хуросондаги ноиб (673—674); Мовароуннахрни араблар томонидан фатҳ этилишининг дастлабки босқичида фаол қатнашган араб саркардаси. Халифа Муовия томонидан 673 й. охириларида араб кўшинига бош бўлиб Амударёни биринчи бўлиб кечиб ўтган. Сўнгра Бухорони камал қилган. Бухоро маликаси (қ. Хутак хотун) туркларни ёрдамга чақирган ва улар ёрдамида арабларга қарши зарбалар берган. Бироқ оқибатда араб кўшини ғолиб келиб, ўртада сулҳ тузилган. Сулҳга кўра Бухоро маликаси бир лак (бир миллион) дирҳам ҳажмда бож тўлаган, шунингдек, араблар кўплаб қуроляроғлар, кийимкечаклар, олтин, қумуш буюмлар ва 4 минг бухоролик камончиларни ўлжа олиб Хуросон ноиб қароргоҳи — Марвага қайтишган. У. ибн З. бухоролик камончиларни ўзининг шахсий гвардиясига айлантирган. Муовия Убайдуллоҳни 674 й. Хуросондан чақиртириб олиб Басра ноиб этиб тайинлаган, 681 й.дан — Басра ва Куфа ноиб.

УБСУНУР, Убса — Монголиянинг шим.ғарбий қисмидаги оқмас шўр кўл. Шим.ғарбий қисми Тива (РФ) худудида.

Майд. 3350 км², 753 м баландликда жойлашган. Соҳиллари текис, чўл ландшафтли. Нояб.дан апрелгача суви музлайди. УН.га ТЭС, НарийнГўл дарёлари қуйилади. УВАДА ГАЗ КОНИ — Қашқадарё вилояти Яқкабоғ туманидаги кон, Қарши ш.дан 65 км шим.шарқда. 1968 й.да очилган, 1981 й.дан фойдаланишга топширилган. У.г.к. майдони кенглик бўйича чўзилган брахиантиклинаддан иборат. Неокомапт ярусининг бурма уз. 5,7 км, эни 3,5 км, бал. 250 м. Жан. қанот жинсларининг ётиш бурчаги 5—6°, шим. 7—8°. Бурма 2 та ер ёриғи б-н мураккаблашган, улардан биринчиси бурманинг марказий қисмидан кенглик бўйича, иккинчиси бурма чўзиклигига кўндаланг йўналишда ўтади. Кон палеозой (30 м қалинликда), мезозой ва кайнозой ётқизикларига мансуб. Саноат микёсидаги газ йирик ва майда заррали қумтошлардан таркиб топган, гид ва алевролит қатчалари б-н қаватланган горизонтларда аниқланган. Горизонтнинг умумий қалинлиги 37—45 м, газ ўтказувчан қатларнинг умумий қалинлиги 15 — 20 м. Ғоваклилиги 14,6%, газга тўйинганлиги 0,62. Газ уюми қатламли, гумбазсимон, 742—748 м чуқурликда жойлашган, ўлчами 4x1,6 км, бал. 80 м. Газ дебита 63,2 дан 165,2 минг м³/сутка. Кондан хоз. кунда фойдаланилмокда.

УВАЙС ҚАРАНИЙ (657) су фийликдаги увайсия тариқати асосчиси. Муҳаммад (сав) даврларида яшаган бўлса ҳам у зот б-н учрашмаган. Ривоятларга кўра, Расулуллоҳ (сав) Уҳуд тоғи этагидаги жангда (625 й.) муборак икки тишларидан ажралганларида (бошқа манбаларга кўра олдинги пастки жағларидаги бир тишга тош тегиб майдалаб юборган) бундан хабар топган У.Қ. Муҳаммад (сав) га бўлган юксак ҳурмати юзасидан, ул зотга душманлар етказган ситамни ўзида синаш мақсадида аввал бир тишини, сўнгра шубҳага ўрин қолмаслиги учун ўзининг барча тишларини суғуриб олган.

Муҳаммад (сав) унга саҳобалар қаторига қўшилишини таклиф этган. Муҳаммад (сав) вафоти олдидан ҳазрати Алига хирқаларини У.Қ.га топширишни васият қилган. У.Қ. Али нинг Муовия б-н бўлган Сиффин жангида ҳалок бўлган. Бошқа маълумотларга кўра, У.Қ. Хўтанда вафот этиб, шу ерга дафн этилган.

УВАЙСИЙ (тахаллуси; исми Жаҳон) (1779 — Марғилон —1845) — шоира, маърифатпарвар. У. оилада хатсаводини чиқариб, аввал халфа, сўнгра онасининг ёнида мактабдорлик қилган. Акаси Охунжон ҳофиздан шеърият илмини ўрганган, тез орада шоира, отин сифатида танилган. У, айниқса, арузни, муаммо (шеърда фикрни яшириб ифодалаш) санъатини мукамал эгаллаган. Кўқон адабий муҳити б-н яқинлашиб, мушоираларда қатнашган. Саройда Нодира ва б. хотинқизларга шеърият илмидан даре бериб, устозлик қилган. Дилшод отининг маълумот беришича, У. Нодира б-н Конибодом, Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Андижон каби ш.ларга борган. 1842 йда Бухоро амири Насруллахон Кўқонни эгаллагач, Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган.

У. 4 девон тузганлиги маълум. Пекин бу девонларнинг асл қўлёзмалари топилмаган. У. мумтоз ўзбек шеъриятининг барча жанрларида ижод қилган. Навоий, Фузулий ва б.нинг асарларига муҳаммаслар боғлаган. Шоиранинг адабий меросида 269 газал, 29 мухаммас, 55 мусаддас, 1 мурабба, чистой, 3 дoston, тугалланмаган бир манзума бор. Ижодининг ғоявий мавзу доираси теран ва кўп қиррали.

Шоира адабиётда тараққийпарвар намояндаларнинг қарашлари асосида майдонга келган инсон тақдири, шахе эрки ва маърифатпарварлик ғояларида латиф ва дилкаш асарлар яратган, асарларида инсонни эъозлаш, одамларни табиат ва ҳаёт нознеъматларидан бахраМанд бўлишга ундаш, дўстлик, вафо ва садоқат ҳақидаги улуғвор ниятларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий

талқинлар б-н асослаган ҳолда ижодий баркамолликка эришган. Унинг шеърларида тариқатнинг талаб ва қоидаларига тааллуқли бўлган талқинлар кўп учрайди:

Фано мардумларини сирридин ҳеч кимса йўқ огоҳ,

Қабиҳ гуфтор мардумдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

У. ўз асарларида юксак одамийликни, шу одамийликни қалб тўрида авайловчи вафодор ёрни улуғлайди, уни Куёш б-н киёс қилади. Куёш хар тонг уфқдан бош кўтариб, ўзининг оташин нури б-н оламга, одамларга ўз меҳр ва шафқатини сочади. Шоира ёр ва офтоб ташбиҳларидан қаршилантириш санъати орқали энг гўзал туйғулар силсиласини яратади. Унинг лирик қахрамони мушоҳадакор донишманд, вафоли ошиқ.

Унинг анор ҳақидаги машҳур чистони ўзининг муҳим мазмуни ва юксак бадиийлиги б-н шоира ижодининг ёркин бир саҳифаси сифатида кўзга ташланади:

Бу на гумбаздур, эшиги, туйнуғидин йўқ нишон,

Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон?

Туйнугин очиб, аларнинг ҳолидан олсам хабар,

Юпарида парда тортуғлик турурлар, бағри қон.

У. хаётлик давридаёқ нафис лирикаси б-н машҳур бўлган ва замондошларининг эътиборини қозонган. Лирик шеърларидан ташқари, унинг «Шаҳзода Ҳасан», «Шаҳзода Ҳусан» каби лироэпик асарлари ва «Воқеоти Муҳаммад Алихон» каби тарихий дostonлари мавжуд. Шоиранинг лироэпик дostonлари ислом тарихи б-н боғлиқ воқеалар асосида яратилган.

У. асарлари ўзининг латиф мазмуни ва дилкаш бадиийлиги б-н халқ оммаси орасида кенг ёйилган, ҳофизлар, хонандалар томонидан мақом ва халқ оҳанглари йўлида куйланиб келинади. Унинг хатотлар томонидан кўчирилган 3 нусха қўлёзма девони Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик инти ва Анди-

жон ун-ти кутубхонасида сақланади.

Ас: Девон, Т., 1963; Кўнги́л гулзори, Т., 1983. /4й.: Жалолов Т., Ўзбек шоиралари, Т., 1970.

УВАЛ — ён бағирлари нишаб, чўзилиб кетган қирлар. Тепаси яси ёки салгина гумбазсимон, этаги яққол кўзга ташланмайди. Унинг нисбий бал. 200 м дан ошмайди.

УВАРОВИТ — гранатлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $\text{Ca}_3\text{Cr}_2[\text{SiO}_4]_3$. Куб сингонияда кристалланади. Кўк зумрад рангли, шишасимон, кучли ялтирайди. Қаттиқлиги 6,5—7, зичлиги 3,5—3,7 г/см³. Пневмотолит-гидротермал генезисга эга. Хромит (ўта асосли жинсларда) рудаларининг ёриқларида майда кристаллар шаклида учрайди. У. АҚШ, Канада, ЖАР, Польша, РФ (Урал) ва б. жойларда топилган. Финляндиядаги Оутокумпу конида 1,5 см гача булган кристаллари мавжуд. У. — заргарлик тоши.

УВЕК, У к е к — Олтин Ўрданпш асосий шахарларидан бири. 14-а. бошида бу ерда тангалар зарб этилган. 14-а. охирига қадар мавжуд бўлган. У. харобалари (Саратов яқинидаги Увек т.й. ст-яси яқинида) 19-а.нинг охири ва 20-а.нинг бошида тадқиқ этилган. Турар жойлар, хумдонлар, мусулмонлар қабристони аниқланган. 1913 й. А.А. Кротков бадавлат аёл дафн этилган макбарани (14-а.) очиб ўрганган. Бинолар пишиқ ва хом гиштдан қурилган. Шаҳар харобасидан сув ва дон сақлаш учун мўлжалланган хумлар, сирланган ва сирсиз сопол идишлар, тошдан ясалган идишларнинг парчалари, кошин парчалари, қувурлар, Олтин Ўрданинг қумуш ва мис тангалари, жез маъбудчалар, хочлар топилган.

УВЕРТЮРА (лот. *apertura* — очиш, бошланиш) — опера, балет, оратория, драма, кинофильм ва б.нинг муқаддимасидан иборат чолғу пьеса; шунингдек, оркестр

учун ёзилган концерт асари. Тингловчини опера, балет ва х.к.даги воқеаларга тайёрлайди, ундаги жўшқин муҳитга олиб қиради. У., одатда, асарнинг характери, ғоявий мақсади, асосий образларини умумлаштирган ҳолда ифодалайди. Илк намунасини К.Монтеверди «Орфей» операсида яратган. 17-а.да У.нинг 2 тури юзага келган — француз (Ж.Люлли ижодида) ва итальян У.си (3 қисмдан иборат *sinfonia*, А.Скарлатти). Италиян У.лари симфония ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлди. 18-а. 2ярмидан опера У.сида соната шакли вужудга келди (К.Глюк, В.Моцарт, Л.Керубини ва б.). 18-а. охириларидан У. операдаги образ ва мавзу б-н янада узвийроқ боғланди, шаклан бойиди («Дон Жуан», В.Моцарт; «Фиделио» Л.Бетховен; «Руслан ва Людмила», М.Глинка ва б.). Соната шаклида бўлмаган У.лар, одатда, муқаддима, прелюдия, интродукция деб номланади. 19-а.дан симфоник мусиқдқа дастурли концерт У.си ривож топди. «Ёз тунисидаги туш» (Ф.Мендельсон) биринчи романтик концерт У.дир. Ўзбекистон композиторлари опера ва музикали драмаларга У.лар, шунингдек, концерт У.лари (Р.Глиэр, «Тантанали У.», «Фарғонача байрам»; С.Юдаков, «Тантанали У.»; М.Тожиёв, Ўзбек халқ чолғулари оркестри учун 3 та У.; Ҳаб. Раҳимов, «Сайил»; А. Мансуров, 7 та У.) яратишган.

УВИЛДИРИҚ — моллюскалар, игнатерилилар, суякли балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар ва б.нинг сувга ташлайдиган тухумлари. У. сув тубига ёки сув қаърига ташланади. Сув тубига ташланадиган У. сувдан оғирроқ ёки ёпишқоқ бўлади. Балиқлар бундай У.ни сув остидаги нарсаларга ва ўсимликларга ёпиштириб ёки сув остига қўмиб қўяди. Сув қаърига ташланадиган У. сувдан енгил бўлганидан сувда қалқиб туради. У. ўлчами 0,6 мм дан (қум балиқда) 7,0 мм гача (айрим лососсимонларда). У. сони бир неча ўндан юз ва млн. гача (ойбалиқ) бўлади. Денгиз типратиканлари, сувда

ва курукликда яшовчилар увилдириги классик тадқиқот объекти. Кўпчилик игнатериллар (денгиз бодринглари, типратиканлари ва б.) увилдириги истеъмол қилинади. Тузланган ва консерваланган осётрсимонлар ҳамда лососсимонлар увилдириги тансиқ таом ҳисобланади.

УВОЛОГИЯ (лот. uva — узум ва логия) — вино ва б. маҳсулотлар и. ч. да узум шингиллари ва ғужумининг таркибий қисмларини ҳамда узумни озик-овқат саноати учун хом ашё тарзида ўрганадиган кимётехнология фани. У. узумни янгилигида ёки куришиб истеъмол этиш, саклаш ёки шарбат, вино, шампан, коньяк и.ч. учун қайта ишлаш жиҳатларидан ўрганади. Узум навларини увологик жиҳатдан текширишда ампелографик маълумотларга таянган ҳолда узумнинг таркиби ва хусусиятлари; кимёвий таркиби; пишиш муддатлари; узум ва ундан олинган маҳсулотларнинг таҳлили; токчиликни режа асосида жойлаштириш; виночиликни ихтисослаштириш; ток ўстирилаётган ер шароити ва ток парвариши, бу омилларнинг узумнинг механик хусусияти ва кимёвий таркибига таъсир этиши ўрганилади ва ҳ.к. (яна қ. Ампелография).

УГАНДА (Uqanda), Уганда Республикаси (Republic of Uqanda) — Шарқий Африкадаги давлат. Майд. 236 минг км². Аҳолиси 24,7 млн. киши (2002). Пойтахти — Кампала ш. Маъмурий жиҳатдан 4 вилоят (region)га бўлинади.

Давлат тузуми. У. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка қиради. Амалдаги конституцияси 1995 й. 8 окт.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1986 й.дан Йовери Мусевени), у умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис, ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. У.нинг табиати гўзал ва

иклими юмшоқлиги сабабли «Африка дурдонаси» деб атайдилар. У. Шарқий Африка ясситоғлигида жойлашган. Ер юзаси, асосан, 1100—1500 м баландликдаги тоғлар учраб турадиган текисликдир. Энг баланд жойи — Маргерита чўкқиси (5109 м). Чўкқиларни доим муз қалпоғи қоплаб ётади. Жан.шарқдаги Элгон вулкани ва жан.ғарбдаги Вирунга гуруҳи вулканлари сўниб қолган. Темир, мис, кобальт, полиметалл рудалар, ноибий, цирконий, апатит, олтин, қалай, вольфрам, асл тошлар, тоштуз ва б. конлар топилган.

УГАНДА Иқлими—экваториал, муссонли. Ўртача ойлик тра йил давомида 18,5°дан 22°гача. Йиллик ёгин 750—1500 мм. Кўл ва даре кўп, шу жумладан, Африкадаги энг катта Виктория кўлининг шим. қисми У.га қарашли. Дарёларининг купи Нилга қуйилади. Тупроқлари, асосан, кизилферралитли, қурғоқчил жойларда эса темирли қизилқўнғир тупроқ. Уда саванна, тоғ ўтлоқлари кўп, айрим жойларда барг тўкувчи ва доим яшил ўрмонлар сақланиб қолган. Уларда дарахтларнинг 400 га яқин тури, жумладан, кимматбаҳо нав дарахтлар ўсади. Ҳайвонот дунёсида фил, жираф, арслон, леопард, бегемот, буйвол, зебра, кийик, маймун каби сут эмизувчилар, қушлар, судралиб юрувчилар (тимсоҳ, илон), ҳашаротлар бор, балик кўп. Кобарега, Рувензори миллий боғлари ва қўриқхоналар ташкил этилган.

Аҳолисининг 99% дан купроги африкаликлар. Улар орасида энг купи банту тиллари гуруҳига мансуб халқлар (ганда, сога, ньянколе, гишу, ньяруганда ва б.) булиб, мамлакат маркази ва жанда, нилот халқлари (туркона, ланго, ачоли ва б.) шим.да яшайди. Расмий тиллар — суахили ва инглиз тиллари. Шаҳар аҳолиси 12,5%. Аҳсшининг 65% — католик ва протестантлар, 15% — мусулмонлар; қолган қисми маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади. Йирик шаҳарлари: Кампала, Жинжа, Мбале.

Тарихи. У. худудида одам куйи палеолит давридан яшай бошлаган. Мил. 1-минг йилликда Конго ғарбидаги ўрмонлардан келган бантулар ва шим. шарқдан келган кучманчи нилот қабилалари У. аҳолиснинг узагини ташкил этган. 13—14-а.ларда (айрим маълумотларга кура, 10—11-а.ларда) кўллар оралигида илк Китара давлати пайдо бўлган. 16-а.да У. бир неча мустақил давлатлар (Уньоро, Нкоре, Торо ва б.)га парчаланиб кетган. 19-а.нинг урталарида 14-а.да ташкил топган Буганда давлати кучайди. 19-а.нинг 60-й.ларида бу ерга европаликлар сукулиб кира бошлади. Улар маҳаллий қabila ва диний жамоалар уртасида низо ва уруш чиқариш йули б-н уларни заифлаштириб, уз таъсир доираларига утказиб олдилар.

1890 й. Англия—Германия шартномасига биноан, Буюк Британия Буганда ва бутун У. худудида бемалол ҳаракат қилиш ҳуқуқини олди. 19-а.нинг 90-й.лари — 20-а. бошларида бу давлатлар устидан Британия протекторати урнатилди, улар У. протекторатининг мухтор провинцияларига айланди. 1-жаҳон уруши бошланган пайтда Буюк Британия бутун У. худудини забт қилиб олган эди. 20—30-й.ларда бошланган озодлик ҳаракати 2-жаҳон урушидан кейин айниқса авж олди. 1952 й. У. Миллий конгресс сиёсий партияси тузилди. Бу партия 1953—55 й.ларда Буюк Британиянинг уз мустамлакачилик ҳокимиятини мустаккамлаш мақсадида У., Кения ва Танганьикадан иборат Шарқий Африка Федерациясига бирлаштириш йўлидаги уринишларига қарши омвий ҳаракатга раҳбарлик қилди. 1962 й. 9 окт.дан У. мустақил давлат. Кабака (ворисий ҳукмдор) Мутеса II давлат бошлиғи бўлиб қолди. 1967 й. Милтон Оботе президент булди. 1971 й. 25 янв.да генерал Иди Амин бошчилигида ҳарбий тўнтариш бўлиб, Оботе лавозимидан олиб ташланди. Миллий мажлис ва ҳукумат тарқатиб юборилди. Сиёсий партиялар фаолияти тақиқланди. 1971 й. фев.дан И. Амин президент деб эълон

қилинди. Иқтисодий «угандалаштириш», к.х.ни ислох қилиш йўли бошланди, армия 3 баравар кўпайтирилди. Аmmo бу сиёсат қийинчиликка учради, экспорт ва импорт издан чикди, экин майдонлари қисқарди, ишсизлик кучайди, норозиликошди. 1979 й. Моши (Танзания) да Миллий озодлик fronti (МОФ) тузилди. Амин армияси Танзанияга хужум қилганида МОФ отрядлари Танзания армияси ёрдамида Амин армиясини тормор этди. МОФ муваққат ҳукумат тузди. 1980 й. 10—11 дек.да Миллий мажлисга сайлов ўтказилди, унда Уганда Халқ Конфесси ғалаба қилди, партия раҳбари М. Оботе яна президент бўлиб қолди. Ҳукумат «бозор муносабатлари» усулларини жорий этиб, мамлакатни мушкул аҳводдан олиб чиқиш чораларини кўрди. 1985 й. ҳарбий тўнтариш бўлиб, М. Оботе лавозимидан олиб ташланди. Ҳарбий кенгаш давлат ҳокимиятининг олий органига айланди. 1986 й.

УГАНДА Миллий қаршилик кўрсатиш армияси раҳбарлари ҳокимиятни кўлга олдилар. 1996 й. президент ва парламент сайловлари ўтказилди. 2000 й. 29 июндаги референдумда аҳоли кўп партияли тизимга қарши чикди ва президент Й. Мусевени бошчилигидаги «Ҳаракат» сиёсий ташкилотигина мамлакатга раҳбарлик қилишини ёқдади. Анъанавий партияларга рухсат берилган, ammo уларнинг фаолияти чеклаб қўйилган. Янги партиялар тузиш тақиқланган. У. 1962 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 9 окт. — Мустақиллик куни (1962).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. «Ҳаракат», сиёсий ташкилот, Миллий қаршилик кўрсатиш ҳаракати асосида 1998 й. тузилган; Демократик партия, 1956 й. асос солинган; Консерватив партия, 1979 й. ташкил этилган; У. халқ конгресси, 1960 й. тузилган. У. касаба уюшмалари миллий ташкилоти, 1974 й. ташкил этилган, 16 тармоқ касаба уюшмасини бирлаштиради, Африка касаба уюшма бирлиги ташкилотининг аъзоси.

Хўжалиги. У. — иқтисодий жиҳатдан

заиф ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 44%, саноатнинг улуши 17%.

Қишлоқ хўжалиги. Мамлакат иктисодиётининг асоси бўлган қ.х.да меҳнатга лаёқатли аҳолининг 80% дан кўпроғи банд. Дехқончилик учун яроқли бўлган 4 млн. гектарнинг 1/3 қисмидангина фойдаланилади. Асосан, кофе, какао ўстирилади, пахта, чой, шакарқамиш, тарик, оқ жўхори, маккажўхори, маниок, багат, банан, ямс, тамаки ва б. экилади. Чорвачилигида қорамол, қўй, чўчка боқилади. Кўлларда балиқ овланади; ёғоч тайёрланади.

Саноатида кончилик асосий ўрин олади. Килембеда мискобалът руда кони ва бойитиш ф-каси бор; вольфрам, апатит, оҳактош ва фосфорит қазиб олинади. Йилига ўртача 795 млн. кВтсоат электр энергия ҳрсил қилинади. Нил бўйидаги ОуэнФоле ГЭС, Килембедаги ГЭС, кичик иссиқлик ва дизель электр ст-ялари бор. И.ч. саноатида 10 дан ортиқ одам ишлайдиган 800 га яқин корхона бор. Жинжада мис эритиш ва пўлат куйиш, Торорода асбоцемент, суперфосфат, Хи-мада цемент з-длари, турли жойларда озиқ-овқат (ун, ёғ, пиво, консерва), енгил (тўқимачилик, қоғоз, кўнпойабзал, тикув), ёғочсозлик, фармацевтика, резина-техника, автотаъмирлаш ва йигув (радиоприёмник ва совиткич и.ч.) корхоналари мавжуд. Муҳим саноат марказлари; Жинжа, Камлала, Мбале, Лира.

Т.й. узунлиги — 1,2 минг км. Автомобиль йўллари уз. — 27 минг км га яқин. Энтеббеда халқаро аэропорт бор. Четга кофе, пахта, чой, мис, чарм ва тери сотади, четдан машина ва ускуна, транспорт воситалари, нефть ва нефть маҳсулотлари, саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари олади. Буюк Британия, АҚШ, Япония, Нидерландия, Кения, Ҳиндистон б-н савдо қилади. Пул бирлиги — уганда шиллинги.

Тиббий хизмати. Соғлиқни сақлаш тизими аралаш: давлат даволаш муассасалари б-н бирга хусусий шифохоналар

ҳам бор. Врачлар Макерере ун-тининг тиббиёт мактабида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Мажбурий таълим йўқ. Бошланғич мактаб 7 й.лик. Давлат мактаблари б-н бирга хусусий мактаблар ҳам бор. Ўрта мактаб 6 й.лик: 4 й.лик тўлиқсиз ва 2 й.лик тўлиқ мактабдан иборат. Дарслар, асосан, инглиз тилида олиб борилади. Бошланғич мактабнинг 4 синфи негизидаги хунартехника ва қ.х. мактаблари, тўлиқсиз ўрта мактаб негизидаги ўрта техника ва қ.х. коллежлари ёшларга касбхунар таълими беради. Ўқитувчилар коллежлари бошланғич мактаблар учун, Миллий пед. коллежи эса тўлиқсиз ўрта мактаблар учун ўқитувчилар тайёрлайди.

Кампаладаги Макерере ун-ти (1922 й.да асос солинган, 1949 й.дан Ун-т коллежи, 1970 й.дан миллий Ун-т мақомини олган) олий таълим беради, унда гуманитар, ижтимоий фанлар, қ.х. ва ўрмончилик, табиий фанлар, педагогика фтлари мавжуд. Тижорат ва техника коллежлари ҳам бор. Йирик кутубхоналари: Ун-т кутубхонаси (1940), 200 тармоқ кутубхонасидан иборат Бирлашган оммавий кутубхона. Кампалада У. музейи ва Ўрмон музейи (1922), Энтеббеда Геол. музейи, Ботаника боғи (1898), Овчилик ва балиқчилик музейи, аквариум ва б. бор. И.т.лар Кампаладаги қ.х. тадқиқот ст-яси (1937), давлат кимё лаб., пахтачилик и.т. станцияси, Энтеббедаги ветеринария тадқиқот маркази (1926), геол. хизмати ва минерал ресурслар бўлими, ўрмончилик бўлимида олиб борилади. Ун-т ҳузуридаги ижтимоий тадқиқот инти, Миллий таълим инти (1964), У. жамияти (адабиёт, тарих, маданият соҳаларида), айрим музейлар ва Ботаника боғида ҳам илмий ишлар олиб борилади. У ҳудудида Шарқий Африка минтақавий и.т. муассасалари: даре балиқчилиги ташкилоти (1948, Жинжа), трипаносомозлар тадқиқот ташкилоти (1949, Тороро) ва вирусология инти (1949, Энтеббе) ишлайди.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Уда нашр этиладиган

асосий газ. ва жур.лар: «Иквейтор» («Экватор», англиз тилидаги ҳафталик газ., 1981 й.дан), «Мкомбози» («Халоскор», англиз тилидаги ойлик жур., 1982 й.дан), «Мунно» («Дўстингиз», католикларнинг луганда тилидаги ҳафталик газ., 1911 й.дан), «Нью вижи» («Янги нуктаи назар», ҳукуматнинг англиз тилидаги ҳафтада 2 марта чиқадиган газ., 1986 й.дан), «Ситизен» («Фукаро» англиз тилидаги ҳафталик газ.), «Стар» («Юлдуз», англиз тилидаги кундалик газ., 1984 й.дан), «Таифа эмпиа» («Янги миллат», луганда тилидаги кундалик газ., 1953 й.дан). У. ахборот агентлиги ҳукумат агентлиги бўлиб, у 1972 й. ташкил этилган. У. радиоси ҳукумат томонидан назорат қилинади. У. телевидение хизмати тижорат хизмати бўлиб, ҳукумат томонидан назорат қилинади; 1962 й. тузилган.

Адабиёти. 20-а. бошларида алифбо жорий этилгач, У. халқлари тилларида адабиёт ривожлана бошлади. Илк даврда М. Нсимби, Э. Кавере, А. Кагва, Г. Гмотока ва бларнинг тарихий қисса, саргузашт романлари, мелодрамалари пайдо бўлди. 1948 й. «Истафрикен литератур бюро» нашриёти ташкил этилиши б-н адабиёт ривожиди янги босқич бошланди. 50-й.ларда О. п Битек (193 1—82)нинг «Тишинг оқ бўлса, кулавер!» достони, И.В. Лубамбуланинг шеърлари, Ж. Кадду, Э. Каверенинг романлари, Т. Баззарабизенинг саргузашт қиссалари нашр этилди.

Инглиз тилидаги адабиёт тез ривожлана бошлади. Б. Кименье, А. Мазруи, Р.Серумага, Х. О. Кулетанинг ҳикоя ва романлари машҳур бўлди. Т. ло Лийонг кўп жанрларда баракали ижод қилди. 70—90-й.лар адабиётида ижтимоий ўткир, долзарб масалалар кўтарилиб чиқилди. П. Назаретнинг «Жигаранг ридо остида», Б. Лубеганинг «Хўрланганлар», О. Кулининг «Фоҳиша» романлари бунга мисолдир. Шеърятда ватанпарварлик руҳияти, адолатсизликдан норозилик кайфияти кучли.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ак-

сарият халқ оммаси айлана тархли хода ва новдалардан конуссимон ясалиб томи похол ва ўтўлан б-н ёпилган кулбаларда яшайди. Кулбалар ёнида ағдарилган сават шаклидаги тўқима донхоналар барпо этилади. Кабила бошлиқлари (кабакалар)нинг дахмаси йўғон ходалардан конус шаклида ясалади ва похол б-н копланди. Дастлабки европача (деворлари окланган ва томи 2 нишабли ва черепицали) турар жойлар 1870-й.ларда қурилди. Кампала ва Энтебеда масжидлар, черковлар қад. кўтарди. 20-а.нинг 60-й.ларидан янги қурилиш материалларидан фойдаланиб уйжой, мактаб, касалхона, саноат иншоотлари, кўп қаватли маъмурий бинолар қуришга киришилди.

У.да бадий хунармандчилик орасида ёғоч ўймакорлиги, кулолчилик айниқса ривожланган. Мебель, чолғу асбобларига накш солинади. Луб, камиш, пальма толаси, новда, похол, ўт, папирусдан сават, бўйра, қалқон, девор, турли идишлар ясалади. 1936 й.да рассомлик мактаби ташкил этилди. Замонавий ҳайкалтарошлардан Ж. Какооса, Г. Малоба, рангтасвиричилардан М. О. Булума, И. Каланзи, Д. Себегал, графикачи рассом В. Энваки ва б. Европадаги энг янги оқимлар таъсирида ижод қила бошладилар.

Мусиқаси қад. ва бой анъаналарга эга. У. халқларининг тиллари, урфодаглари, турмуш тарзи турлича бўлгани туфайли мусиқаси ҳам хилмахил. Ҳар бир элатга хос оҳанглар ва усуллар мавжуд. Урфодат, меҳнат, маросим, севги кўшиқлари, қаҳрамонларни мадҳ этувчи кўшиқлар каби жанрлар ривожланган. Давра бўлиб ва яқка тарзда айтиладиган кўшиқлар бор. Кўпчилик халқларнинг мусиқаси пентатоникага, оддий ва мураккаб вазн ўлчовларига асосланган. Чолғу асбоблари: 8 торли арфа (эннанга), 8 торли лира (эндонга), 1 торли скрипка (энди-гиди), камон (секитулге), най, труба, барабан, чанг ва ш.к. У.да «Африканинг юрак уриши» миллий фольклор ансамбли, Эмбайре чангчилар ансамбли ва б.

муסיқий жамоалар бор. Таникли муסיқа арбоблари: композитор Ж. Къгамбидва, созанда Е. Мулинда, хонанда Ж. Катумба, муסיқашунослар — Б. Мубангизи, К. Семпебва ва б. Муסיқа кадрларини У. миллий ун-тининг санъат фти, миллий муסיқа департаменти ва миллий коллеж тайёрлайди.

Театри. 1-жаҳон урушидан кейин инглиз хаваскорлик театри таъсирида Африканинг ўзига хос театр санъати вуждга келди. 20-а.нинг 50-й.ларида барча хаваскорлик тўғараклари театр гильдиясига бирлашди, унинг ташаббуси б-н Кампалада миллий театр биноси курилди. Мамлакат мустақиллигига бағишланган «Қора дарвеш» спектакли (Нгуги Ван Тионго пьесаси асосида) У. ярим профессионал театри тарихини бошлаб берди. Машхур жамоалари: биринчи профессионал жамоа «ТИЭТР лимитед», «Африка артистлари уюшмаси», «Кампала шаҳри артистлари» ва б. Уларнинг репертуарида маҳаллий муаллифлар — Виклиф Кийинжа ва Байрон Канадва пьесалари б-н бирга жаҳон мумтоз драматургиясининг асарлари ҳам бор.

УГАРИТ ЁЗУВИ — консонант харфтовуш ёзуви (миххат); мил. ав. 14—13а.ларда Угарит давлатида угарит тилидаги, шунингдек, хуррит тилидаги, баъзан аккад тилидаги матнларни ёзиш учун қўлланган. Уё.да битилган матнлар Угаритдан ташқари худудларда, жумладан, Фаластинда ҳам топилган. Уё.нинг шумераккад миххати б-н генетик алоқаси борлиги ҳақидаги фикр унча ишонарли эмас. Унинг финикий ва жан. араб ёзуви б-н келиб чиқиши бир деган фараз ҳам ҳозирча тасдиқланмаган. Уё. мил. ав. 2-минг йилликнинг Iярмигача пайдо бўлган. Дастлаб Уё. бизгача етиб келмаган бўғинли миххат ёзувидан келиб чиққан ва унда 30 та белги бўлган. Бу белгилар, асосан, ундош товушларни ифодалаган. Матнларни тушунишни осонлаштириш учун махсус сўзжараткичлар (вертикал михсимон белгилар) қўлланган. Мил. ав. 2-минг

йилликнинг 2ярмида Уё.нинг финикий ёзуви таъсирида қисқарган шакли (30 та ўрнига 22 та белги) ҳам мавжуд бўлган. Уё. баъзи ижтимоийсиёсий воқеалар оқибатида мил. ав. 1-минг йиллик бошларида муомаладан чиққан. Ушбу ёзув 1929—30 й.лардаги археологик казишмалар натижасида фанга маълум бўлган ва француз олимлари Э.Дорм ва Ш. Виролло ҳамда немис олими Х. Бауэр томонидан ўқилган.

УГАРИТ ТИЛИ — улик сом тилларидан бири. Мил. ав. 23—13а.ларда Ўрта денгизнинг шим.шарқий соҳилида жойлашган Угарит давлатида, эҳтимол, Шим. Сурияда ва ундан кенгрок худудда тарқалган. Фонетика ва морфология соҳаларида бошқа сом тиллари б-н ўхшаш ва фаркли томонлари бор. Мас, о ўрнида а ишлатиш (алашиш), кад. ундошлар таркибининг сақланганлиги, от ва феълларда флектив ўзгаришларнинг мавжудлиги, артиклниги йўқлиги ва б. Лексикасида ўзига худудий яқин аккад, шумер ва хуррит тилларидан кўплаб ўзлашмалар бўлган. У.т. ёдгорликлари (шеърий ҳикоялар, ибодат матнлари, расмий хужжатлар, мактублар) мил. ав. 2-минг йилликнинг Iярмигача шаклланган угарит ёзувида битилган.

УГЕДЕЙ, Угэдэй — к. Ўқтопхон.

УГЛЕАММИАКАТЛАР — азотли суюқ ўғит. Рангсиз ёки сарғимтиряшил суюқлик, аммиак хиди келиб туради. Аммоний карбонат ёки аммоний карбонат ва мочевинани аммиакда эритиб олинади. Таркибида 18—35% азот (кўпинча 25—29% атрофида), 12% CO₂, 4—7% эркин аммиак бор, зичлиги 1,1 — 1,4 г/см³. У. герметик бекиладиган мустақкам идишларда ташилади ва сакланади. Уни барча к.х. экинларига ишлатса бўлади. Ўсимликларни озиклантиришда машиналар ёрдамида 10—12 см чуқурликда солинади, сарф меъёри 100—200 кг/га.

УГЛЕВОДЛАР

(шакарлар, глицидлар) — оксиллар ва ёғлар б-н бир қаторда одам, жониворлар ва ўсимликлар организми ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган кенг тарқалган органик бирикмалар гуруҳи. Организмда моддалар алмашинуви натижасида ҳосил бўладиган энергия манбаларидан бири. Хоссаларига кўра, оксиальдегидлар ва оксикетонларга яқин туради. У асосий қисмининг умумий формуласи $C_nH_{2n}O_n$ ёки $C_n(H_2O)_n$ бўлиб, моносахаридлардан глюкоза (фруктоза) $C_6H_{12}O_6$ ёки дисахаридлардан сахароза $C_{12}H_{22}O_{11}$ уларга мисол бўла олади. Ўсимликлар каттик моддаси массасининг 80% га яқини, жониворлар қуруқ массасининг 20% га яқини У.га тўғри келади. Ўсимликлар У.ни аорганик моддалар — карбонат ангидрид (CO_2) б-н сувдан синтез қилади. Тирик организмда У. биологик жараёнларда энергия манбаи, организм учун бошқа оралик ёки охириги метаболитлар синтезида ҳам ашё ролини уйнайди. Ҳоз. таркибида углерод, водород ва кислороддан ташқари азот, олтингугурт ёки фосфор бўлган бирикмалар ҳам У. қаторига кирилади.

У. 2 қатта гуруҳга: моносахаридлар ва полисахаридларга бўлинади. Полисахаридлар эса шакарсимон (олигополисахаридлар) — дисахаридлар (биозалар), трисахаридлар, тетрасахаридлар ва ношакарсимон полисахаридлардан иборат. Улар оддий У. (моносахаридлар ёки монозалар) ва мураккаб У. (полисахаридлар ёки полиозалар) деб ҳам аталади.

Моно ва олигосахаридлар — мол. м. унча юқори бўлмаган сувда яхши эрийдиган моддалар. Ношакарсимон У. нинг мол. м. юқори, эритмалари фақат коллоид ҳолида мавжуд бўлади. Ношакарсимон У. (крахмал, ҳужайра) қатта миқдордаги монозалар молекуласидан тузилган.

Монозалар тузилиши қатор реакциялар ёрдамида аниқланган, глюкоза водород йодид HI б-н кайтарилганда 2йодгексан ҳосил қилиши, енгил шароитларда глюкоза оксидланганда глюкон кислотага

айланиши, ацилланганда ва алкилланганда 5 та гидроксил гуруҳи мавжуд бўлиши инobatга олинади. Фруктозада глюкозадаги альдегид гуруҳи ўрнида кетоза гуруҳи бўлади.

Оддий У.га тааллуқли моносахаридлар сувда яхши эрийдиган оптик фаол кристалл моддалар булиб, аксарияти ширин. Қайтарувчилик хоссасига эга. Кўп атомли альдегид ва кетонспиртлар (кўпинча ички циклик яримацетал шаклда) ҳисобланади. Буларга мансуб олигосахаридлар эса гликозид боги б-н боғланган 2—10 моносахариддан иборат. Дисахаридларга қирадиган сахароза, трегалоза, лактоза табиатда кенг тарқалган. Олигосахаридларнинг кўп сонли гликозидлари (физиологик фаол моддалар) тиббиётда қўлланади.

Полисахаридлар чизиксимон ёки тармоқланган юқори молекулали бирикмалар бўлиб, улар молекулалари гликозид боги б-н боғланган моносахаридлардан ташкил топган. Улар захира ҳолдаги У. — крахмал, инулин, гликоген, гемицеллюлозалардир. У. маълум ўсимликлардагина кўп тупланади. Мас, лавлагида сахароза, қўзқоринларда маннит, картошкада крахмал, пахтада целлюлоза кўп булади. У. органик кислоталар, кўп атомли феноллар, ошловчи моддалар, антоцианлар, аминокислоталар, ёғлар, оксил ва б.га айланади. У. ҳайвонлар организми қуруқ массасининг 2% ини ташкил этади. У.нинг 1 г 4,1 ккал энергия бериб, асосан, усимликлардан олинади. Бундай энергия анаэроб, яъни гликолиз ва аэроб йўл б-н ҳайвон организмда сарфланади.

Нафас олишда тахм. 30 баравар кўп энергия ажралади. Гликолиз жараёнида ҳосил бўлган сут кислотанинг бир қисми оксидланади, қолган қисми эса энергия ажралиши ҳисобига гликогенга синтезланади.

Удан организм учун зарур бўлган глюкоза, фруктоза, аскорбин кислота, антибиотиклар, юрак гликозидлари ва б. олинади.

У. саноат ва халқ хўжалиги, фарма-

цевтика ва тиббиёт, озик-овқат саноати ва б. соҳалар учун ҳам муҳим хом ашё манбаидир. Бижгиш маҳсулотлари, унлаб хил кислоталар, доридармонлар, тўқимачилик саноатининг асосий хом ашёлари — целлюлоза, қоғоз, толалар, пластмассалар ҳам Удан фойдаланиб тайёрланади. Портловчи моддалар, кинотасмалар, пергамент, гуммиарабик ва б. ҳам шулар жумласига киради.

УГЛЕВОДОРОДЛАР — молекулалари фақат углерод ва водород атомларидан тузилган органик бирикмалар синфи. У. тузилишига кўра, ациклик ёки алифатик (молекуладаги углерод атомлари бирбири б-н чизикли ёки тармоқланган занжир бўлиб боғланган), изоциклик ёки карбоициклик (молекуласи 3 та ва ундан кўп углерод атоми ҳалқаси — циклидан иборат) хилга бўлинади. Бу гуруҳ У. ациклик ва ароматик углеводородлардан иборат (яна қ. Ароматик бирикмалар). Ациклик У. тўйинган углеводородлар ва тўйинмаган углеводородлардан ташкил топган. Алициклик У. ҳам тўйинган ва тўйинмаган бўлиши мумкин. У. гомологик каторлар ҳосил қилади (яна қ. Органик киме). Нефть, табиий ёнувчи газлар, баъзи саноат газлари ва смоласи Удан иборат.

УГЛЕРОД (лот. Carbo — кумир, лот. Carboneum), С — Менделеев даврий системасининг IV гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 6, ат. м. 12,011.2 та барқарор изотопи: ^{12}C (98,892%) ва ^{13}C (1,108%) бор. Радиоактив изотопларидан ^{14}C ($T_{1/2}=5600$ й.)нинг аҳамияти муҳим. Атмосферанинг юқори қатламида космик нурлар нейтронларининг азот изотопи ^{14}N га таъсири натижасида ^{14}C ҳосил бўлади. ^{14}C изотоп индикаторлар сифатида кенг қўлланади.

У. қадимдан маълум. Писта кумир рудалардан металллар эритиб олишда, олмос қимматбаҳо тош сифатида қўлланган. Кейинрокэса графит тигель ва қатлам тайёрлашда ишлатилган. К.Лавуазье

1772 й.да олмоснинг кристалл ҳолдаги У. эканлигини исботлади. 1778 й.да швед кимёғари К. Шееле графитни селитра б-н қиздирилганда қам кўмирни селитра б-н қиздирилгандаги сингари карбонат ангидрид ҳосил бўлишини аниқлади. Инглиз олими С.Теннант 1797 й.да кальций карбонатга фосфор буғи таъсир эттириб соф У. олди.

У. Ер пўстининг масса жиҳатидан 2,310 2% ини ташкил этади. У Ер пўстининг юқори қисми (биосфера)да бўлади. Тирик моддаларда 18%, ёғочда 50%, тошкўмирда 80%, нефтда 85%, антрацитда 96% У. бор. У.га хос минераллар сони 112 та. У. коинотда ҳам кенг тарқалган. Қуёшда У. водород, гелий ва кислороддан кейин 4ўринни эгаллайди.

У.нинг 4 кристалл модификацияси: графит, олмос, карбин ва лонсейлит маълум. Карбин сунъий усулда олинган қора рангли майда кристалл кукун. Зичлиги 1,9—2 г/см³. Ўзаро параллел узун С атомлари занжиридан тузилган. Лонсейлит метеоритларда топилган ва сунъий усулда олинган. У.нинг атом радиуси 0,077 нм А, С⁴⁺ ионнинг радиуси 0,02 нм; С⁴⁻ нинг радиуси 0,26 нм. У.нинг аморф шакли — фаолланган кумир кучли адсорбент ҳисобланади. У нафақат газларни, балки эриган моддаларни ҳам ютади. У.нинг барча аллотропик шакл ўзгаришлари кимёвий жиҳатдан анча чидамли ва инерт моддалардир. У. металллар б-н карбидлар ҳосил қилади. У. ўз бирикмаларида +4, —4 +2 ва — 4 валентли. У. атомлари ўзаро бирикиб «очик», «тармоқланган», «ёпик» занжирлар, ўзаро (шунингдек, бошқа элементларнинг атомлари бн) «якка», «кўш» ва «уч каррали» боғланишлар ҳрсил қила олади (қ. Органик кимё).

У. кўпгина қотишмалар (пўлат, чўян)нинг муҳим компоненти ҳисобланади. Таркибида У. кўп бўлган материаллар электродлар, тигеллар тайёрлашда, қора порох и.ч.да, рудалардан металллар эритиб олишда (мас, кокс), противогазларда ютувчилар сифатида, кимё саноатида ва

б. соҳаларда қўлланади. (Унинг олиниши ва қўлланиши ҳақида яна қ. Графит, Карбонатлар, Карбидлар, Кокс, Ис гази, Углерод (IV)оксид, Олмос, Қурум).

У. Ердаги ҳаётнинг асосини ташкил этувчи муҳим биоген элемент. Одам организмда масса жиҳатидан 20,2% У. мавжуд. У. шунингдек, оксиллар (52% атрофида), ДНК ва р-НК молекулалари (37% атрофида), ферментлар, гормонлар, витаминлар таркибига киради. Организмнинг тузилишида қатнашувчи ва унинг ҳаёт фаолиятини таъминловчи турлитуман органик бирикмалар, асосан, У.дан иборат. Организм учун зарур бўлган энергиянинг катта қисми хужайраларда У.нинг оксидланишидан ҳосил бўлади. У. атомлари, шунингдек, У. б-н бошқа элементлар ўртасида мустаҳкам кимёвий боғ ҳосил бўлади, лекин бу боғ нисбатан юмшоқ физиологик шароитларда парчалана олади. У.нинг кучли ўзлаштирилиш (ассимиляция) механизми CO_2 — фотосинтез шаклида яшил ўсимликларда доим содир бўлади (ўсимликлар ҳар йили 100 млрд. т. CO_2 ўзлаштиради). Ерда CO_2 нинг энг кўхна ўзлаштирилиш усули — хемосинтез мавжуд. Қўпчилик ҳайвонлар У.ни овқатдан тайёр органик бирикма ҳолида олади.

Тирик организмда куруқ модда ҳисобида куйидаги миқдорда У. бўлади: сув ўсимликлари ва ҳайвонларида 34,5—40%, ер усти ўсимликлари ва ҳайвонларида 45,5—46,5%, бактерияларда 54%.

У.нинг анчагина қисми минераллашади ва ер ости бойликларини, чунончи: тошкўмир, нефть, охақтош ва б.ни ҳосил қилади. У. радиоактив изотопларининг биол. ва тиббиёт тадқиқотларида қўлланиши моддалар алмашинувини ўрганишда катта аҳамиятга эга. ^{14}C молекуляр биологияда оксиллар биосинтези ва ирсий информацияларнинг ўтказилиш механизмини ўрганишда қўлланади.

Углерод бирикмалари. У. галогенлар б-н умумий формуласи CX_4 бўлган (бу ерда X—C1, F, Br, I) галогенидлар, ол-

тингургурт б-н CS_2 , азот б-н $(CN)_2$ ҳосил қилади.

У. (IY)хлорид (тетрахлорметан, перхлорметан) CCl_4 — рангсиз, хушбўй хидли, ёнмайдиган суюқлик. Қайнаш т-раси $76,7^\circ$, музлаш т-раси — $22,9^\circ$. Сувда эримайди, ҳаво, ёруғлик ва концентранган сульфат кислотага чидамли. Метанни хлорлаш ёки CS_2 га хлор таъсир эттириш йўли б-н олинади. Смола, лок, ёғ, мой ва б. учун эритувчи, ёнғинни ўчирувчи модда сифатида қўлланади.

У. (IY)фторид CF_4 — рангсиз, хидсиз газ, сувда оз эрийди. Суюқланиш т-раси — $183,6^\circ$, қайнаш т-раси — 128° . Техникада паст трали тензиметрларда қўлланади.

У. (IY)бромид CBr_4 — кристалл модда, сувда оз эрийди. Суюқланиш т-раси $93,7^\circ$, қайнаш т-раси $189,5^\circ$.

У. (IY)йодид CI_4 — кристалл модда, сувда оз эрийди. Суюқланиш т-раси 17° , зичлиги $4,32$ г/см 3 .

У. (IY)сульфид CS_2 — рангсиз, ўзига хос хидли суюқлик. Қайнаш т-раси $46,26^\circ$, музлаш т-раси — 112° , Г, зичлиги 1293 кг/м 3 . Захарли модда, жуда тез алангланади. Ёнганида карбонат ангидрид CO , ва сульфат ангидрид SO_2 ҳосил бўлади. Сувда оз, эфир, спирт, хлороформда яхши эрийди. Техникада чўғ ҳолатдаги листа кумир устидан олтингургурт буғи ўтказиш орқали олинади. Турли моддалар учун эритувчи сифатида, вискоза ипак и.ч. да, к.х. зараркунандаларига қарши курашда ишлатилади. Алангаланувчан модда бўлгани учун уни ишлатишда эҳтиёт чораларига риоя қилиш зарур.

у.(IV)Н итрид (циан ёки дициан) $(CN)_2$ — рангсиз, аччиқ бром хидига ўхшаш ўткир хидли, захарли газ. Суюқланиш т-раси — $20,5^\circ$, қотиш т-раси — $34,4^\circ$, суюқ ҳолатдаги зичлиги 860 кг/м 3 . Сувда, спирт ва эфирда яхши эрийди. Кимёвий реакцияларда оксидловчи ва қайтарувчи хоссаларини намойён қилади. Симоб (P)цианидни эндотермик парчалаш, шунингдек, 2 валентли мис тузла-

рига калий цианид эритмасини таъсир эттириш йўли б-н олинади.

(Углероднинг водородли бирикмалари, уларнинг олиниши ва ишлатилиши ҳақида Органик кимё⁷ маколасига қаранг).

Ад.: Касимова С. С, Биогенные элементы, Т., 1990; Пар п ие в Н. А., Рахимов Ҳ.Р., Муфтахов А. Ф., Аноорганик кимё, Т., 2003.

Сталина Қосимова.

УГЛЕРОД (II)ОКСИД қ. Ис гази.

УГЛЕРОД (IV)ОКСИД, карбонат ангидрид, CO_2 — углероднинг кислородли бирикмаси, углерод оксидланишининг охирги маҳсулоти. 1956 й.да шотландиялик олим Ж. Блэк магний карбонат парчаланганда газ чиқишини аниқлаган (CO_2 нинг таркибини 1789 й.да А. Лавуазье белгилаб берган), CO_2 рангсиз газ бўлиб, ўзига хос салгина ачимсиқ хиди ва мазаси бор. 0° ва нормал шароитдаги зичлиги 1,977 г/л; критик т-раси $31,3^\circ$, критик босими 7,3 МПа. — $78,5^\circ$ гача совитилганида қор каби оқ тусли қаттиқ жиемга — «қурук музга» айланади. Суяқ CO_2 тез буғланганида ҳам қаттиқ CO_2 ҳосил бўлади. У одатдаги босимда — $78,5^\circ$ да суяқланмасдан тўғридантўғри газ ҳолатига ўтади. Қаттиқ CO , 5МПа босимда — $56,7^\circ$ да суяқланади. Сув, спирт ва эфирда эрийди. Сув б-н бирикиб карбонат кислота H_2CO_3 ҳосил қилади. Одатдаги шароитда кимёвий нофаол модда, бошқа моддаларнинг ёнишига ёрдам бермайди, лекин фаол металллар (мас, магний) CO_2 атмосферасида ёнишни давом эттиради. Лакка чўғ ҳолатидаги кальций CO_2 б-н реакцияга киришганида кальций карбид CaC_2 ва кальций оксид CaO ҳосил бўлади. Чўғ ҳолатидаги кўмир б-н реакцияга киришиб углерод (II)оксид CO га, 200° да мис оксид (катализатор) иштирокида водород б-н реакцияга киришиб, метанга, юқори града аммиак б-н бирикиб, карбамид $\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ га айланади.

Табиатда CO_2 органик моддаларнинг

чириши, бижғиши ва куйиши каби оксидланиш жараёнлари натижасида ҳосил бўлади. Ёқилғи ёнганида ҳам CO_2 пайдо бўлади. Ҳавода CO_2 ҳажм жиҳатидан 0,03% ни ташкил қилади. CO_2 организмда моддалар алмашинуви маҳсулотидир. У фотосинтез жараёнида ҳам иштирок этади.

Техникада оҳактош ёки бўрни куйдириб, лаб.ларда мармарни хлорид кислота б-н парчалаб олинади.

CO_2 озик-овқат саноатида, «қурук муз» тайёрлашда, ўт ўчиришда, кимё саноатида сода, мочевина, оксикарбон кислоталар ҳосил қилишда, портлатиш ишларида кенг қўлланади.

Ҳавода CO_2 миқдори 1,5—3% дан ошеа, кишида бош оғриғи, бош айланиши ва кўнгил айниши пайдо бўлади. 6% дан ошеа, киши иш қрбилиятини йўқотади ва ҳаёти хавф остида қолади. Заҳарланган кишини очиқ ҳавога олиб чиқиш, сунъий нафас олдириш керак.

УГОМ (Оқбурхон, Тиканак) — Тошкент вилоятидаги дарё. Чирчиқ дарёсининг ўнг ирмоғи. Дарё хавзаси шим.дан Талас Олатови, ғарбдан Қоржонтов, шарқдан Угом тоғ тизмалари б-н чегараланган. Бир неча булоқ сувларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 68,5 км, хавзасининг майд. 870 км². У. Чорвоқ сув омборининг куйи тўғони (бъеф)дан ўтгач, Чирчиқ дарёсига қуйилади. Асосан, қор ва қисман ёмғир сувларидан тўйинади. Дарёнинг ўртача йиллик сув сарфи 43 м³/сек.дан (кўп сувли йилда), 12 м³/сек. гача (кам сувли йилда). Тўлинсув даври мартда бошланади, энг кўп суткалик сув сарфи апрель ва июнда бўлиб ўтади ва 177 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 54,5 м³/сек.гача (кам сувли йилда) етади. Тўлинсув даври авг. да тугайди. Дарё тез оқади, ўзанида остоналар ҳосил қилган. Ўрта оқими водийсида кенг террасалар, дарахтзор, бугазор ва ўтлоқлар мавжуд. Дарё водийсида Чорвоқ қишлоғи, дам олиш уйлари, болалар оромгоҳлари жойлашган.

УГОМТИЗМАСИ-Ғарбий Тяньшан-нинг бир қисми. Тизманинг жан.ғарбий қисми Тошкент вилояти Бўстонлик тумани худудида. Талас Олатовидан (Манас тоғ тугуни яқинидан) бошла-ниб жан.ғарб томон 115 км га чўзилган. Писком ва Угом дарёлари оралиғида. Унинг жан.ғарбий қисми Ўзбекистонда, шим.шарқий қисми эса Қозоғистон худудида. Сувайирғич яқинидан икки давлатнинг чегараси ўтади. Ўртача бал. 3000—3500 м., жан.ғарб томон пасай-иб боради. Ўзбекистондаги қисми анча паст, Чирчиқ дарёси яқинида бал. 1500 м. У.т.нинг айрим чўққилари 3500—4000 м га кўтарилган. Энг баланд чўққиси Сайрам (4238 м). Сайрам чўққисидан У.т. бир қанча тармоқларга ажралади, булардан энг йириклари Тупроқбел ва Майдонто-дир. Бу тармоқлар анча баланд бўлиб, баъзи чўққилари 4000 м дан юқори — (Тупроқбел — 4234 м). У.т. нинг бу қисмида доимий қор уюмлари ва кичик музликлар мавжуд.

У.т.нинг сувайирғич қисми асосан, қояли. Баъзи жойларида текисланган юзалар бор. Жан.ғарбий ён бағри анча тик, шим.шарқийси эса бироз нишаброк. Ён бағирларида кўплаб калта, чуқур даралар бор. Остона ва шаршаралар ҳосил қилувчи дарёлар б-н кесилган.

У.т. герцин бурмаланиши даврида шаклланган антиклинорийдир. Ҳоз. баландлигига янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган. Палеозой даври-га мансуб оҳақтош, доломит, қумтош, сланец, гранит, гранодиорит, порфир каби тоғ жинсларидан ташкил топган. Оҳақтошларда карст жараёнлари ривож-ланган. Сувайирғич қисмидаги текис-ланган юзаларда қаррлар, карст, воронка ва ботиклар, ён бағирларида эса карст ғорлари, қудуқлари ва шахталари кенг тарқалган. У.т. Чорвоқ ботиғини шим. ғарб томондан ўраб туради.

Иклими тоғга хос, ёгингарчилик, айниқса, унинг шим.шарқий қисмида, кўпроқ (1500—2000 мм). Ён бағирларида

типик ва тўқ бўз, қўнғир, жигарранг ўрмон тупроқлари тарқалган. Чалачўл, дашт ўсимликлари, дарё водийларида бу-талар ўсади. Тоғ ён бағирлари ўрмонзор, сувайирғич қисмида, ўтлоқ даштлар, субальп ва альп ўтлоқлари тарқалган. Ҳайвонлардан ўрмонларда қобон, бўрсик, олмахон, тизманинг баланд қисмида кийик, қор қоплони, бўри, айик ва б.; қушлардан қалқик, қаптар, бул-бул, чумчуқ, лочин, қалхат ва б. яшайди. Фойдали қазилмаларидан оҳақтош, гра-нит, мрамор бор. У.т.нинг шим.шарқиди ОқсувҶабағли қўриқхонасининг ғарбий қисми жойлашган. У.т.нинг Чатқол тоғларига яқин келган жойига Чорвоқ ГЭС тўғони қурилган.

УГОМ-ЧАТҚОЛ ДАВЛАТ ТАБИАТ МИЛЛИЙ БОҒИ

Тошкент вилоятининг Бўстонлик, Паркент ва Оҳангарон туманларининг тоғли худудларида жойлашган миллий боғ. 1990 й.да ташкил этилган. Умумий майд. 574,6 минг га, шу жумладан 56,4 минг га ўрмонлар б-н қопланган; арчазорлар 64679 га, шумтозорлар 139 га, зарангзорлар 565 га, бодомзорлар 1670 га, оқ қайинзорлар 985 га, ёнғоқзорлар 1424 га, ёввойи олмазорлар 1451 га, дўланазорлар 2056 га. Умуман миллий боғда 70 дан ортиқ дарахт ва 80 га яқин бута турлари ўсади. Ўсимликлар тури 1000 дан ортиқ. Ўрмонлар асосан шим. ва шарқий қияликларда. Жан. қияликлар сийрак дарахтзорлар ёки қалин бутазор-лардан, кўпинча яйдоқ ерлардан иборат.

Миллий боғнинг ҳайвонот дунёси ҳам ҳар хил ва бой: тўнғиз, тоғ эчкиси, қўнғир айик, бўри, тулки, қуён ва б. ҳайвонлар, қалқик, қирғовул, қаптар, бургут, захча, чуғурчуқ каби ҳар хил қушлар бор.

Миллий боғ иклими континенталли-ги б-н ажралиб туради. Ўртача ҳарорат қишда —14,5° дан —32° гача, ёзда 33,5° дан 42° гача етади. Йиллик ёғингарчилик миқдори 400 мм дан 900 мм гача. Миллий боғда пастки тоғлик (900—1500 м), ўрта тоғлик (1500 — 2400 (2600) м), баланд

тоғлик (2600—3000 м), альп (3000 м дан юқори), субальп (3200—3800 м) пояслари мавжуд. Миллий боғ ҳудудида Угом, Кўксув, Чатқол, Чирчик, Оҳангарон дарёлари ва жуда кўп сой ва сойликлар бор. Дарёлар соҳиллари ва сойликлар атрофларида оромгоҳлар ташкил этилган, сув омборлари, Чорвоқ ГЭС, Хўжакент ГЭС, Ғазалкент ГЭСлари бор. Абдушукур Хоназаров.

УГОРЛАР — тил жиҳатдан қардош бўлган Урал ортидаги мансилар ва хантилар, Дунайдаги венгерлар (мадьярлар)нинг умумлашма номи. Финугор тил гуруҳига мансуб угор тилларида сўзлашади. 12-а.га оид рус манбаларида венгерларнинг аجدодлари «угра», «угор», ханти ва мансиларни эса, «югра» деб аталган. Кейинчалик «югра» номи, асосан, хантиларни англатган.

УГОРСИМОНЛАР (*Anguilliformes*) суякли баликлар туркуми. Уз. 10 см дан 3 м гача, вази 15 г дан 65 кг гача. Шакли илонга ўхшаш. Жабра ёйлари нурлари 6—51 та; баъзан бўлмайти. Сузгич пуфаги очик, сузгичлари тикансиз. Орқа ва анал сузгичлари узун. Қорин, баъзан кўкрак сузгичлари бўлмайти. Елка камари суяги мия кутиси б-н туташмаган. Личинкаси баргсимон, шаффоф. 23 оила (жумладан, муренасимонлар), 400 тури бор. Асосан, барча океанлар тропик сувларида тарқалган. Фақат угорлар чучук сувларда яшайди, лекин денгизда кўпайди. Кўпчилик У. саёз сувларда яширин ҳаёт кечиради. Айрим У. чуқур сувларда (4000 м гача) учрайди. Асосан, йирткич ҳаёт кечиради. Вир қанчатурлари овланади. Болтиқва Қора денгиз х.авзаларида оддий угор, Болтиқ денгизида денгиз угори яшайди.

«УГРАДАГИ ТУРИШ» - Катта Ўрда хони Аҳмад б-н улуг князь Иван III Васильевич ўртасидаги ҳарбий ҳаракатлар (1480). 1476 й. Иван III Ботухонтъридан бошлаб Ўрдага ҳар йили тўланадиган

ўлпонни тўлашдан воз кечган. Аҳмадхон Қрим б-н бўлган урушда банд бўлганлиги сабабли фақат 1480 й.дагина фаол ҳаракатлар бошлай олган. У Польша-Литва кироли Казимирдан ҳарбий ёрдам олиши ҳақида келишиб олган. Рус давлатининг ғарбий чегаралари 1480 й. бошида Ливон ордени ҳужумларига дучор бўлган. 1480 й. январьда Иван III га қарши укалари Борис ва Андрей Катталар исён кутаришган. Бундай вазиятдан фойдаланган Аҳмадхон кузда асосий кучлари б-н юриш бошлаган. Рус боярлари ўртасидаги 2 гуруҳ вужудга келган, улардан бири Иванга қрчишни, иккинчиси эса, Ўрда б-н курашишни маслаҳат қилган. 1480 й. Аҳмадхон Казимир қўшинлари б-н бирлашиш учун Ока дарёсининг ирмоғи — Угра дарёси бўйига келган. Уни Иван III нинг ўғли Иван Кенжа ва улуг князнинг укаси Андрей Кичик бошчилигидаги рус қўшинлари қарши олган. 4 кунлик жангдан сўнг Аҳмадхоннинг Уграни кечиб ўтиш учун қилган ҳаракати зое кетган. Аҳмадхон Казимирни кутишга қарор қилган. Иван III вақтдан ютиш мақсадида Аҳмадхон б-н музокаралар бошлаган. Бу орада Иван III нинг исёнкор укалари у б-н ярашиб, ўз полклари олиб келганлар. Аҳмад бундан хабар топган ва Казимирдан дарак бўлмагач, ҳужумга ўтишга иккиланиб қолган. Казимир ички низоларни бартараф қилиш ва Қрим б-н курашда банд эди. 11 нояб. гача кутган мўғул қўшинлари озик-овкат танқислиги, касаллик эпидемиясини тарқалганлиги ва кучли совуқлар натижасида жан. га қараб кетган. 1481 й. 6 январьда Аҳмадхон Туман (Тюмень) хони Ибок б-н тўқнашувда ўлдирилган. Катта Ўрдада ички низолар авж олган. «У.т.» Россияда мўғуллар асоратига чек қўйган. Рус давлати расман мустақилликка эришган.

УД (араб. — қора дарахт) — торлимезробли қад. мусиқа асбоби. Араб, турк, форс, Кавказ (озарбайжон, арман) ва Марказий Осиё (ўзбек, тожик)

халқларида кенг қўлланилади. Катта, ноқсимон ва юпка қопқокли косахона, қалта ва энли дастага эга. Товуши юмшоқ ва майин. Айритом харобасидан удсимон чолғуни ушлаб турган созанда аёл тасвирланган фриз топилган. 9—15-а.ларда Шарқ мусиқа назарияси (товушқатор, парда, мақомлар) масалаларини шарҳлаб беришда Форобий, Ибн Сино, Сафиуддин алУрмавий, ашШерозий ва б.нинг рисолаларида У. етакчи соз ҳисобланган. Унинг дастлаб 4 тори бўлганлиги, Зирёб исми (9-а.) созанда (айрим манбаларда Форобий) томонидан 5 тор қўшилганлиги маълум. Торлар квартага созланиб форсча ва арабча — ходд, зир, масна, маслас, бам деб номланган (қ. зирубам). Уд пардалари эса мутлақ (очиқ тор), зойд (очиқ торга нисбатан орттирилган), мужаннаб (қўшни парда), саббоб (кўрсаткич бармоқ б-н босиладиган), вустай фурс (ўрта бармоқ б-н босиладиган форс пардаси), вустай залзал (Залзалга нисбат берилгануим). Лд парда), бинсир (тўртинчи бармоқ б-н босиладиган парда), хинсир (жимжилоқ б-н босиладиган парда) деб юритилган. Рисолаларда пардалар абжад тартибида арабча ҳарфлар б-н белги-ланган. Ҳозирда қўлланиладиган У. пардасиз ва 11 торли. Улардан 5 таси жуфт торлардан, пастки тори битта бўлади. Ўзбекистонда мусиқа коллежлари ва Ўзбекистон давлат консерваториясида У. синфлари мавжуд. У., асосан, жўрнавоз (мумтоз мусиқа ансамбллари) ва якканавоз соз сифатида қўлланилади. У. асосида Европада лютня чолғуси кашф этилган.

УДАЙПУР — Ҳиндистоннинг шим. ғарбий қисмидаги шаҳар, Аравали тизмаси ён бағрида, Рожастхон штатида. Аҳолиси 310 минг кишидан зиёд (1990-й. лар ўргалари). Кимё, шакарқанд, цемент, рангли металлургия саноати корхоналари мавжуд. Кустарь усулда матолар, тўр тўқилади. У. яқинида фосфорит ва мамлакатда ягона кўрғошинрух рудалари конлари бор. Шаҳар табиий ва сунъий қўллар б-н ўралган. 16—18-а.ларга оид

меъморий ёдгорликлари сақланган. Туризм ривожланган.

УДАЛОВ Александр Андреевич [1914.21.9, Симбирск (хоз. Ульяновск ш)] — РУС ёзувчиси. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1974). 1920 й.дан Тошкентда яшган. 2жаҳрн уруши қатнашчиси (1943—46). «Литературный Узбекистан» (1937—40), «Звезда Востока» (196065; 196769; 197185) жур.ларида ҳамда «Комсомолец Узбекистана» (1941—43) газ.да бош муҳаррир, Ўзбекистон Давлат нашриётида муҳаррир (1953—56), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси ўринбосари (1956—75). «Ватан уруши йилларида болалар» туркум ҳикоялари (1941) ва «Марина» қиссасини (1940) ёзган. Қисса ва ҳикоялар тўпламида («Ўрмонларда», 1943—49; «Жоним билан», 1947—48; «Замондошларим», 1950; «Ёз кунларининг бирида», 1957; «Қизлар», 1961; «Кўк тоғларда», 1981 ва б.) уруш фожиалари тасвирланган. «Сабр косаси» дилогияси («Сабр косаси», 1-китоб, 1964; «Муҳаббат мангу», 2-китоб, 1973) Туркистон тарихи ва халқлар дўстлиги ҳақида. «Ватан ўғлини» (1982), «Турмушимиз кунлари» романлари (1989) муаллифи. П. Муҳаммадёрова ва Ҳаким Назирнинг қисса ва ҳикояларини рус тилига таржима қилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1983).

Ас: Биринчи қор [қисса]. Т., 1958; Сабр косаси [роман], Т., 1965; Избр. произведения, т. 1—2, Т., 1989; Открыватели мира [повести, рассказы], Т., 1990.

УДИ (асл исми Лю Чэ) (мил. ав. 156—87) — Хитой императори (мил. ав. 140—87); Ғарбий Хань сулоласидан. Тахтни Уди (жанговар император) номи б-н бошқарган. Ниҳоятда қаттиққўл, қобилиятли, шухратпараст ва жанговар шахе бўлган. Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида сиёсий, иктисодий, ҳарбий ислохотлар ўтказган. Мил. ав. 127 й. зодагонлар ер мулклари-

ни ворислар ўртасида тақсимлаш ҳақида фармон чиқарган. Мамлакат худудини 14 округга тақсимлаб, маҳаллий ҳокимларни назорат қилиб туриш учун у ерларга йўриқчиларни жўнатган. Маъмурий лавозимларни эгаллаш учун давлат имтиҳонлари топшириш тизимини жорий қилган. Унинг даврида конфуцийликни расмий мафкурага айланиш жараёни якунланган. 40 й.дан ортиқ ҳоз. Корея, Вьетнам, Монғолия худудларида мавжуд бўлган давлатларга қарши босқинчилик урушлари олиб борган. Бу урушлар салтанат худудларини анча кенгайтирган, лекин Хитойни заифлаштирган, меҳнаткаш халқ оммаси аҳволини кескин ёмонлаштирган. Хун хоқонлигига қарши курашда Фарбдаги давлатлар б-н иттифок тузиш учун Марказий Осиёга 2 марта Чжан Цяньни элчи қилиб юборган, унинг ҳисоботи натижасида хитойликлар илк бор Ўрта Осиё халқлари б-н танишиш имконига эга бўлганлар. Уди ўз қўшинларининг жанговарлик имкониятларини ошириш мақсадида Фарғона (Дайюан, Даван) отларини сотиб олмоқчи бўлган. Фарғоналиклар бунга кўнмагач, мил. ав. 104 й. Ли Гуангли бошчилигида Фарғонага қўшин жўнатган. Биринчи юришда Хитой қўшинлари Ўзгандан нарига ўта олмаган. Мил. ав. 101 й. Хитой қўшини Фарғона давлатининг маркази — Эрши ш.ни 40 кун қамал қилган (қ. Эрши мудофааси). Уди қўшини Фарғонани қўлга кирита олмагач, у б-н битим тузишга мажбур бўлган бўлсада Уди буни ғалаба деб баҳолаган.

УДМУРТ ТИЛИ — пермь тилларитн бири. Россия Федерациясининг Удмуртия Республикасида, қисман Бошқирдистон ва Татаристон республикаларида, Киров ва Пермь вилоятларида ҳамда Қрзоғистон, Украина, Ўзбекистон ва Белоруссия республикаларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 747 минг, жумладан, Удмуртияда 497 минг киши (20-а.нинг охирилари). У.т.нинг 2 лаҳжаси бор: шим. (бир қанча шевалар

ҳамда бессермян этник гуруҳининг тили) ва жан. (Удмуртия жан.даги шевалар ҳамда Вяткаорти ва Камаорти шевалари). Удмуртиянинг ўрта худудларида оралик шевалар ҳам учрайди.

У.т. бошқа пермь тилларидан баъзи унлилар ва ундошларнинг қўлланиш ўрни (мас, о нинг сўзнинг факат биринчи бўғинида келиши), урғунинг сўздаги охириги бўғинга тушиши, 2 хил тусланишнинг мавжудлиги, ўзига хос феъл шакллари б-н фарқданади. Лексикасида кўплаб туркий ўзлашмалар бор. У.т.даги дастлабки ёзма ёдгорликлар 18-а.нинг 30-й.ларига мансуб. Ёзуви рус графикаси (кириллица) асосида 18-а.да яратилган. Ҳоз. адабий У.т. шим. ва жан. гуруҳ шеваларига мансуб грамматик белгилар ва лексиканинг ўзига хос қўшилмасидан иборат.

УДМУРТИЯ, Удмуртия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Ўрта Уралнинг ғарбий қисмида, Кама ва Вятка дарёлари оралиғида жойлашган. Майд. 42,1 минг км². Аҳолиси 1570,5 минг киши (2002). У.да 25 туман, 6 шаҳар, 12 шаҳарча бор. Пойтахти — Ижевск ш.

Давлат тузуми. У. — республика. Республика бошлиғи — президент. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Давлат кенгаши, ижрочи ҳокимиятни раис бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. У худуди шим.дан жан.га, шарқдан ғарбга қиялаб борувчи сертепа текислик бўлиб, аксари қисмини дарё, жарликлар кесиб ўтади. Шим. қисмида Юқори Кама қирлари бор (бал. 300 м), ғарбидаги Кильмезь дарёси бўйлари ботқоқлашган пасттекислик, жан.да Можга ва Сарапул қирлари бор. Фойдали қазилмалари: нефть, торф, кумир, қурилиш материаллари (кварцли қум, гил, оҳақтош ва б.). Минерал булоқлар, шифобахш балчиқлар (ВарзиЯтчи) мавжуд. Иклими мўътадил континентал, киши совуқ, ёзи нисбатан илиқ, шим. да ўртача тра янв.да —15,5° дан жан.да — 14,2°

гача, июлда 17,5° дан 19,2° гача. Ўртача йиллик ёғин 400—600 мм. Энг катта дарёси — Кама. Сива, Иж, Вятка, Чепуа, Кильмезь ва б. дарёлари Кама ҳавзасига мансуб. Воткинск сув омбори бор. Тупроқларининг аксари чимли подзол, жан. шарқда сур тусли ўрмон тупроқлари, шарқи, жан. ва шим.да чимликаרבонатли тупроқлар учрайди. У. ҳудудининг 47,5% ўрмон (арча, пихта, қарағай, тоғтерак ва б.). Ҳайвонот дунёси: ўрмонларда тулки, сувсар, оксикон, бўрсик, бўри, кемирувчилар (тийин, куйён, дала сичкони ва б.); дарёларда норка, кундуз яшайди; ондатра иқлимлаштирилган. Қушлардан буддурук, каркур, қур, каклик овланади. Дарёларида турли балиқ кўп.

Аҳолиси удмурт (30,9%), рус (58,9%), татар (6,9%) ва б. Шаҳар аҳолиси 69,7%. Давлат тиллари — рус ва удмурт тиллари. Диндорлари, асосан, христиан (православлар). Йирик шаҳарлари: Ижевск, Сарапул, Воткинск, Глазов.

Тарихи. У. худудида одам қадим замонлардан яшаганлиги маълум (Янги Мултон қишлоғида неолит ёдгорликлари топилган). 3—9-а.ларда Вятка ва Кама дарёлари оралиғида удмурт қабилалари бирлашмаси вужудга келган. 10—12-а.ларда Куйи Кама ва Вятка бўйларида яшаган удмурт қабилалари ВолгаКама Булғорияси таркибида бўлган, унинг инкирозидан сўнг 1236 й.дан Олтин Ўрта ва Козон хонликларига қарам бўлган. 1489 й. Ўрта ва Юқори Вятка удмуртлари, 1552 й. Кама бўйи удмуртлари Рус давлатига қўшиб олинган. 1558 й.га келиб У.нинг барча ҳудудини Россия босиб олди. Жабрзулм кучайиши сабабли халқ кўзғолонлари бўлиб турди. 1662—64 й.лардаги бошқирлар кўзғолони, Разин кўзғолони ва Пугачёв кўзғолонида удмуртлар фаол катнашдилар, 1905—07 й.лардаги инқилобда иштирок этдилар. 1917 й. 9 нояб.да Ижевскда шўро ҳокимияти ўрнатилди. 1918 й. июнида У. РСФСР таркибига қўшиб олинди. 1919 й. апр.да У.ни Колчак қўшинлари ишғол қилди, ўша йил июнда яна шўро

ҳокимияти тикланди. 1920 й. Вотяклар мухтор вилояти тузилди (подшо Россияси даври ва 1932 й.гача удмуртлар вотяклар деб атаб келинган; 1932 й.дан халқнинг ўз номи билан У. мухтор вилояти деб аталди). 1934 й. 28 дек.да У. Мухтор Совет Республикасига айлантирилди. 1990 й. сент.да суверенитет ҳақида Декларация қабул қилинди ва У. Республикаси деб атала бошлади.

Хўжалиги. У. — ривожланган индустриалаграр республика. Ялпи маҳсулотда саноатнинг улуши 46,8%, қ.х.нинг улуши 12,8%, қурилишнинг улуши 4,1%, транспортнинг улуши 3,4%, савдонинг улуши 9,6%. Барча корхоналарнинг 69,2% хусусий, 5,1% давлат мулки, 8% муниципал мулк, қрилган 8,1% мулкчиликнинг бошқа турлари, жумладан, аралаш ва хорижий мулкдир.

Саноатининг асосий тармоклари: машинасозлик ва металлсозлик, ёқилғи, озик-овқат, электр энергетика, рангли металлургия, қора металлургия, ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, қурилиш материаллари, энгил, кимё, нефть кимёси саноатидир. Энергетика кумир, нефть, газ ва торфга асосланган. Ижевск, Сарапул, Воткинск, Глазовда иссиқлик электр ст-ялари бор. Йилига ўртача 3,2 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Қора металлургия «Ижсталь» и.ч. бирлашмаси, Ижевск ва Воткинскдаги металл қуёв корхоналаридан иборат. Глазовдаги Чепец механика з-дида атом энергетикасида фойдаланиладиган ва Россияда бирданбир цирконий олиш ва уни қайта ишлаш цехи ишлайди. «Воткинск заводи» и.ч. бирлашмаси қитъаларо баллистик ракеталар ишлаб чиқаради. Энгил автомобиль, мотоцикл, тепловоз, подшипник, қоғоз и.ч. машиналари, нефть, кимё, ёғочсозлик саноати учун ускуналар, металл қирқиш станоклари, радиотехника буюмлари, ов ва спорт қуроллари и.ч. ривожланган. Республика шим. ва ғарбий туманларида ёғоч тайёрланади. Мебель, уйсозлик, ёғочсозлик, шиша саноати корхонала-

ри бор. Енгил саноатда зиғир толасини қайта ишлаш, тикувчилик, кўнпойабзал, трикотаж, озиқ-овқат саноатида гўштсут, унёрма, ликёрарак, пиво и.ч. тармоклари бор. Нефть, кумир, торф, охактош қазиб олинади.

Кишлоқ хўжалиги чорвачилик, ғаллакорлик ва зиғиркорликка ихтисослашган. Қ.х.га ярочки ерлар 1795 минг га, шундан 1461 минг га ер ҳайдалади. Ерларнинг салкам 60%да донли экинлар, 35%да емхашак экинлари етиштирилади. Қолган ерлар зиғир, картошка, сабзавот ва б. билан банд. Боғ ва резавор мевачилик ривожланган. Чорвачилигида гўшт ва сут учун қорамол, шунингдек, чўчка, қўй, эчки, парранда боқилади. Асалари-чилик ривожланган.

Транспорти. Т.й. узунлиги — 768 км, автомобиль йўллари уз. — 5332 км. Кама дарёси ва Воткинск сув омборида кема қатнайди. Кема қатнайдиган ички сув йўллари уз. — 178 км, Ижевск ш.да халқаро аэропорт бор. Кўпгина нефть ва газ қувурлари У. худуддан ўтади.

Тиббий хизмати. 20-а.нинг 90-й.лари ўрталарида У.да 7723 врач аҳолига тиббий ёрдам кўрсатди. Шифобахш минерал сув ва балчиқ б-н даволайдиган «Варзи-Ятчи» курорти, бир неча санаторий ва дам олиш уйлари, сайёхлар макони ва б. бор.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. У.да таълим РФ таълим тизими асосида ривожланиб келаётир. 20-а. 90-й.ларида республикадаги 882 умумий таълим мактабида 253 минг, 30 ўрта махсус ўқув юртида 21 минг ўқувчи, 5 олий ўқув юрти — Ижевскдаги Удмуртия ун-ти, механика, к.х., тиббиёт интлари, Глазовдаги педагогика ин-тида 23,8 минг талаба таълим олди. У.да тарих, иқтисодиёт, тил ва адабиёт, физика-техника и.т. институтлари, к.х. тажриба ст-ясида и.т. лар олиб борилади. У.да 5 театр, филармония, цирк, шунингдек, Ижевск ва Сарапулда ўлкашунослик музейлари, Воткинскда П.И. Чайковский ёдгорлик уймузейи, Ижевскда тасви-

рий санъат музейи, Глазов ш.да «Иднакар» музейқўриқхона бор. У.да бир неча газ. ва жур. нашр этилади. Удмурт ва рус тилларида радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб борилади.

Адабиёти 19-а.да, Кирилл алифбоси асосидаги удмурт ёзуви жорий этилгандан кейин вужудга келди. 19-а. охирларида шоирлардан Г.Е.Верешчагин, Г.П. Прокопьев, 20-а. бошларида М. Можгин, К.П.Чайников (К. Герд), адиб Кедр Митрей (Д. И. Корепанов) йирик шеърый ва насрий асарлар яратдилар. 20-й.ларда шеърыйт устун бўлди. М. Прокопьев, Д. Майоров, И. Дядюков, Ашальчи Ока (Л. Векшина), К. Чайников ўз шеър ва достонларида воқеликни романтик ифодалашдан ҳаққоний тасвирлашга ўтдилар. П. М. Соколов. М.Н. Тимашёвнинг саҳна асарлари, К. Митрей, Д. Пинянинг қисса ва романларида удмурт халқининг босиб ўтган йўли ва ҳаёти тасвирланди. 2-жаҳон уруши даврида адабиёт халқни фашизмга қарши курашга руҳлантирди. 20-а.нинг 2ярмида М.П.Петров («Тонго-тар чоғи», «Эски Мултон»), И.Г.Гаврилов («Офтоб чикди»), Е.Е.Загребин («Бахрр ёмғири»), С.А. Самсонов («Тунги кўнғирок») йирик асарлар яратдилар. Шеърыйтада Ф. Васильев, А. Белоногов, А. Уваров, В. Романов, В. Ившин баракали ижод қилдилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. У. худудида мил. ав. 1-минг й.лик — мил. 2-минг й.ликнинг Йярмига оид кўпгина бадиий ёдгорликлар топилган. 17-а.нинг 2ярмида ёғоч кўрғонлар (Сарапул ва б. шаҳарларда) қурилди. 18-а. ўрталарида 3-длар теварагида шаҳарчалар вужудга келди. 18-а. охири ва 19-а. бошларида Сарапул, Глазов, Ижевск, Воткинск ш.лари бош режа асосида қурила бошлади (меъморлар В. Гесте, С.Дудин, В. Петенкин, Ф. Росляков ва б.). 19-а. 1ярми бинолар меъморлигида амфир услуби урф бўлди. Удаги турар жойлар девори ёғочларни устмауст тахлаш усулида тикланар, ҳовли атрофи ўралиб, нақшинкор дарвозалар ўрнатилар эди. 20-а.нинг 20—30-й.лари

меъморлигида конструктивизм, 40—50-й.ларида классицизм (Ижевскдаги цирк, меъмори П. Попов, Пушкин кўчасидаги меъморий мажмуа, меъмори В. Орлов ва б.) шаклларида фойдаланилди. 60—70-й.ларда шаҳарларда янги турар жой дахалари, меъморий мажмуалар (Ижевскда маъмуриймаданий марказ (меъмори Г. Александров) барпо этилди.

20-а.нинг 20-й.ларида тасвирий санъат вужудга келди. Замоनावий расомлар орасида Н. Косолапов, А. Холмогоров, П. Семёнов, Д. Ходиев, И. Нурмухаметов, Б. Постников, П. Ёлкин асарлари машхур. Халқ амалий безак санъатида каштачилик, бадий тўқувчилик кенг ёйилган.

Мусикаси кўшни халқлар — финугор, туркий ва славянлар санъати б-н ҳамоҳанг тарзда ривожланган. Кўшиқлари кўп овозли ва хилмаҳил жанрли — туй, маросим, деҳқончилик ва ов мавсумлари, сургун, жанг ва муҳаббат кўшиқларидан иборат. Чолғу асбоблари: гусли (крезь), сибизға (чипчирган), флейта (узигуми), чўпон най (тутэктон), шунингдек, гармон, балалайка, скрипка, гитара кабилар. Профессионал мусика 20-а.нинг 20-й.ларидан ривожлана бошлади. Композиторлардан Н. Голубев, Н. Греховодов, Г. Корепанов, Г. КорепановКамский, Л. Васильев, Ю. Толкач, дирижёрлардан А. Мамонтов, Г. Бехтеров, Р. Анкудинова, хонандалардан К. Ложкин, Н. Зубков, Г. Титов машхур. Уда «Италмас» давлат ашула ва раке ансамбли (1933 й.дан), радио ва телевидение хори, мусика билим юрти (1933 й.дан), Халқ ижодиёти уйи (1936 й.дан), мусика мактаблари бор.

Театри. 1918 й. удмурт тилида дастлабки драма спектакллари сахналаштирилди. 20-й.лардан сайёр халқ театрлари ишлади. 1931 й. Ижевскда Удмурт драма театри (1958 й.дан мусикали драма театри) очилди. 30-й.ларда Алнаш (1934), Глазов ва Дебес (1936) кишлок театрлари ташкил этилди. 1935 й. Рус драма театри ва республика кўғирчоқ театри ишлай бошлади. Уд-

мурт драма театри сахнасида маҳаллий муаллифлардан И. Гаврилов, М. Петров, Г. Красильников, Е. Загребин, Л. Перевощиков, С. Ширококов, кўшни республикалар драматурглар ва жаҳон мумтоз драматургияси асарлари қўйилди. Театр арбобларидан Г. Веретенников, Н. Бакишева, В. Перевощиков, К. Гаврилова, В. Виноградова, А. Шклаева, Е. Романова ва б. машхур.

УДМУРТЛАР (эски номи — вотяклар) — халқ, Удмуртиянинг туб аҳолиси (497 минг киши). Умумий сони 747 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Удмурт тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар. У.нинг этногенези ВяткаКама даре оралигида яшаган қад. қабилалар б-н боғлиқ. Мил. 1-мингйиллик охири — 2-минг йиллик бошида удмурт қабилаларига ВолгаКама Булғорияси сезиларли таъсир кўрсатган. 16-а. ўрталарига қадар У. маъмурийхудудий бирликка эга бўлмай, шим. У. Вятка ерлари таркибига, жан. У. Қозон хонлиги таркибига кирган. Кейинчалик Рус давлати таркибига тўла кириб, ягона бўлиб уюша бошлаган. У., асосан, деҳқончилик, чорвачилик, овчилик б-н шугулланади.

УДОКАН — Байкалортидаги тоғ тизмаси (РФ Чита вилояти ва Саха Республикаси ҳудудларида). Уз. 250 км дан зиёд, энг баланд жойи 2515 м. Гнейс ва кристалли сланецлардан ташкил топган. Тизманинг юқори қисмларида қад. музлик излари мавжуд. Ён багирларида 1200 м баландликкача тилоғоч ўрмонлари, ундан юқорида эса тоғ тундра ўсимликлари ўсади. Мис рудаси конлари бор.

УДОНЕЛЛИДЛАР (Udonellida) кичикли чувалчанглар туркуми. 3 тури бор. Танаси цилиндрсимон, кейинги учиди ёпишқоқ сўрғичи бор. Ичаги халқасимон, жинсий безлари ўраб туради. Илгари У. моногенцияларга киритилган; ҳозир ясси чувалчанглар типининг алоҳида синфи

сифатида қаралади. У. денгиз баликлариди паразитлик қиладиган куракоёкли қисқичбақасимонларнинг ташки комменсали ҳисобланади. Уз. 3 мм гача. Тухумларини узун пояча ёрдамида хўжайини танасига ёпиштириб қўяди. Метаморфозиз ривожланади.

УДЭГЕЙЛАР (ўзларини удээ, удэкэ деб атайдилар) — Приморье ва Хабаровск ўлкалари (РФ)да яшовчи халқ. 1 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Удэгей тилида сўзлашади. Уда табиат кучлари ва ҳайвонларга сиғиниш, шомонлик сақланиб қолган. Асосий машғулот — овчилик, балиқ овлаш, женьшен йиғиш.

УЖЖАЙН — Ҳиндистоннинг марказий қисмидаги шаҳар. МадхьяПрадеш штатида. Виндхья тоғининг шим. этагида жойлашган. Аҳолиси 365 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, озиқ-овқат, металлсозлик саноати корхоналари бор. Ҳунармандчиликда турли буюмлар тайёрланади. У. хиндуларнинг 7 «муқаддас» шаҳаридан бири, диний зиёрат марказларидан. Шаҳар мил. ав. 7-а. да бунёд этилган. Қад. хинд географлари шартли Бош меридианни У. орқали ўтказганлар. Шаҳардан жан.да 1730 й.да қурилган ЖайСингх расадхонаси бор.

УЖГОРОД — Украинанинг Закарпатье вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Шарқий Карпат тоғларининг этагида, Уж дарёсининг ҳар иккала соҳилида. Т.й. станцияси. Шоссе йўллари чорраҳаси. Аэропорт бор. Аҳолиси 117,3 минг киши (2001).

Археологик текширишларга қараганда У. 8—9-а.ларда барпо қилинган ва ўша даврдан Киев Руси, 11-а. охиридан Венгрия қироллиги таркибиди. 18-а. бошларида Австрия (1867 й.дан АвстрияВенгрия) қўл остида. 11-а.дан 1918 й.гача Унгвар деб аталган. 1938 й. нояб.дан Венгрия таркибиди. 1944 й.дан

Закарпатье Украинаси таркибиди УССР га кирган, 1946 й.дан Закарпатье вилояти маркази. Асосий саноат тармоқлари: ёғочсозлик ва мебель (фанерамебель кти), машинасозлик ва приборсозлик («Ужгородприбор», газ аппаратураси), энгил саноат (пойабзал, тикувчилик ф-калари), уйрўзғор кимёси, фурнитура з-длари, озиқ-овқат (гўшт, нон ктлари; маргарин з-ди) саноати. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳар атрофида токзорлар бор. Унт, 2 театр, бадиий, халқ меъморлиги ва турмуши, ўлкашунослик музейлари, филармония мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан: қаср (11-а.), қостёл (1762—67), епископ саройи (ҳоз. Ун-т кутубхонаси, 17-а.) сақланган.

УЖДА — Мароқашнинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар. Ужда вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 365,6 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Озиқ-овқат, металлсозлик, ёғочсизлик ва кимё саноати корхоналари, цемент з-ди, иссиқлик электр ст-яси бор. Цитрус мева ва чорва молларининг йирик савдо маркази. Шаҳар яқинидан тошқўмир, қўрғошинрух рудалари қазиб олинади.

УЖУНГПАНДАНГ (1970 й.гача Макасар) — Индонезиядаги шаҳар. Жан. Сулавеси провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,09 млн. киши (1995). Индонезиянинг шарқий қисмидаги энг катта порт, четга копра, кофе, зираворлар, ўрмон маҳсулотлари ва кўнтери чиқарилади. У. — Сулавеси о.даги савдотранспорт, молия ва маданият маркази. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. Кема верфи, озиқ-овқат, тўқимачилик, металлсозлик саноати корхоналари мавжуд. Ҳунармандчиликда қамиш ва пальма баргларидан, қумушдан бадиий буюмлар тайёрланади. Унт, интлар ва и.т. марказлари бор.

УЗАТИШ НИСБАТИ машина механизмлари, шу жумладан, айланма

ҳаракатланувчи узатмаларнинг асосий кўрсаткичларидан бири. Механизм айланувчи звеноларининг бурчак тезликлари ёки айланиш частоталари (сонлари) нисбати б-н белгиланади. Одатда, У.н. механизмнинг етакчи (ҳаракатлантирувчи) звеноси бурчак тезлиги (ёки айланишлар сони) б-н етакланувчи (ҳаракатланувчи) звеноси бурчак тезлиги (ёки айланишлар сони) орасидаги нисбатни билдиради ($л = \sim op$) У.н. оддий механизмлар (тишли ғилдираклар жуфти, червякли, тасмали узатмалар ва б.) учун ҳам, кўп звеноли мураккаб механизмлар (кўп поғонали редукторлар, планетар редукторлар, узатмалар ва б.) учун ҳам тааллуқли. Механизмлар (айникса, илашма узатмалар) учун У.н. тушунчаси б-н бирга узатиш сони термини ҳам ишлатилади.

УЗАТИШ СОНИ — машина механизмлари ёки турли узатмаларда етакчи (ҳаракатлантирувчи) звено иш қисмлари (мас, тишлари) сони б-н етакланувчи (ҳаракатланувчи) звено иш қисмлари сонига нисбати. Мас, тишли узатмада катта ғилдирак тишлари сонининг кичик ғилдирак тишлари сонига, червякли узатмада ғилдирак тишлари сонининг червяк киримлари сонига, занжирли узатмада (жумладан, велосипедда) катта юлдузча тишлари сонининг кичик юлдузча тишлари сонига нисбати У. с. ҳисобланади. У.с. доимо 1 дан катта ёки 1 га тенг бўлади.

УЗАТМА (машиналарда) — айланма ҳаракатни узлуксиз узатиш учун мўлжалланган механизм. Турли машиналарнинг юритмаларида У. ёрдамида тезлик оширилади ёки пасайтирилади; тезлик поғонали ёки поғонасиз тарзда ростлаб турилади; битта двигателдан бир неча механизм ҳаракатга келтирилади ва ҳ.к. Асосий кўрсаткичлари: узатиш моменти, бурчак тезлиги, узатиш сони, узатиш нисбати, фойдали иш коэффициенти (ф.и.к.). У.нинг механик, гидравлик ва электр турлари бор. Механик У. деталларнинг илашиш (ёки тишлашиш) хосса-

сига (мас, тишли У., занжирли У., червякли У.) ҳамда ишқаланиш хоссасига (мас, тасмали У., фрикцион У.) асосланган. Бундай У.лар станоклар, автомобиллар, тракторларнинг тезликлар қутилари ва вариаторларида қўлланади. Гидравлик ва электр У.лар катта қувватларни узатишга имкон беради. Улар машинасозликнинг турли соҳаларида, айникса, оғир транспорт машиналарининг юритмаларида қўлланади.

УЗАТМАЛАР ҚУТИСИ ўзиюрар машиналар (мас, тракторлар) трансмиссиясида бирламчи ва иккиламчи валлар узатиш нисбатини ўзгартириш учун мўлжалланган кўп звеноли механизм. Бу ўзгартириш алоҳида ёки бошқа механизмлар б-н умумий корпусда жойлашган тишли узатмаларни алмашлаб улаш натижасида амалга оширилади. Етакчи валнинг айланиш частотаси ўзгармагани ҳолда етакланувчи валнинг айланиш частотасини ўзгартирадиган У.қ.га тезликлар қутиси (мас, металл кесиш станокларининг асосий юритмаларида), металл кесиш станокларида суришларни ўзгартирувчи У.к. суришлар қутиси дейилади. У.к. инки ё'нув двигателли автомобиллар ва б. транспорт воситаларининг етакчи ғилдиракларини ҳаракатлантиришда кенг ишлатилади. У.қ.нинг конструкцияси унинг вазифасига, узатишларни алмашлаб улаш усулига ва машина ёки станокнинг техник тафелитига; узатилаётган қувватга, тезкорликка, узатиш сонига (48 гача), ростланиш диапозонига боғлиқ. Тезлаштирувчи узатмалар учун узатиш нисбати, одатда, камида 1/2 га тенг бўлади, секинлаштирувчи узатмалар учун эса 4 дан ошмайди, 2 вал орасидаги узатмалар сони 6—8 га тенг бўлади. Узатишларни алмашлаб улаш усулига қараб сирпанувчи тишли блокли (қулачокли ва тишли муфтالي); синхронизатори бўлган тишли муфтالي, фрикцион муфтالي ва тормозли, эркин юриш муфтالي У.к. фаркланади.

УЗЗОЛ (араб. — пастга сакраш, тушиш) — Ўн икки мақом ва Шашмаком таркибида маълум шўъба номи. Унда куй ҳаракатида 4 — 5 поғона пастга кўққисдан сакраш (тушиш) рўй беради. Унинг дастлабки куй тузилиши ҳақида маълумот йўқ. Мусиқа рисолаларида унинг квинта диапазонига товуш қаторигина келтирилган. Шашмакомда Бузрук мақомининг биринчи гуруҳ шўъбалари орасида «Талқини У.», «Насри У.» номли шўъбалар ва «Уфари У.» қисми мавжуд. Улар жуда ёқимли ва жозибали ашула йўллари бўлиб, бошланиш жумласида куй квартагача пастга сакрайди. Хоразм макрмларида эса бу ҳаракат поғонамапоғона туширилади. У. шўъбалари ва уфари даромад, миёнхат ҳамда туширим қисмларидан таркиб топган, 3 турли дойра усулида ижро этиладиган бир хил ашула йўлидир. У. намуд сифатида ҳам кўпчирайди. Намуди У. Бузрук ва Рост макрмларининг турли шўъбаларида, шунингдек, йирик шаклдаги мумтоз куй ва ашулаларда, бастакорлар ижодида ҳам кенг қўлланилган. Уйғурларда Ўзхал деб номланиб, куй тузилиши Шашмақомдаги У.дан бутунлай фарқ қилади.

УЗИЛМА — тектоник ҳаракатлар натижасида тоғ жинслари блоklarининг бирбирига нисбатан тик ёки қия юзада узилиб силжиши. У.да осма ёнидаги тоғ жинслари узилиб пастга силжийди, остки ён бағир жинслари эса тепага кўтарилди. У. кўпинча магманинг ер юзасига чиқиши ҳамда вулканлар жараёни натижасида пайдо бўлиши ҳамда уларнинг физик ва механик хоссалари тектоник жараёнларда У.ларни ҳосил бўлишини тақозо қилади. У. аксари, грабен ва горстларни вужудга келтиради. У. амплитудаси рифтларда бир неча км га етади. Улар Ер пўстининг турли структуравий зоналарида (куруклик ва океанлар) учрайди.

УЗЛАР — кад. туркий қавм. 7—8-

а.ларда Етгисув ва Сирдарёнинг ўрта оқимларида яшаб, Турк хоконлиги ва Қарлуқлар давлати таркибида бўлишган. Уларнинг бир қисми ғарбга силжиб, 8-а.нинг охирида Орол денгизининг жан. шарқий ҳудудларига бориб ўрнашган ва ўғузлар тасарруфида бўлиб келган. Ўғузларга тобе бўлишни хохламаганлари Орол денгизининг шим.шарқий минтақаларига (Или ва Эмба дарёлари оралиғи) бориб ўрнашган. 8-а.нинг 60-й.ларида ўғузлар У.га ҳужум қилиб, Сирдарё ва Орол денгизи вохаларини эгаллаб, У.нинг бир қисмини бўйсундирган. 9-а.нинг охири — 10-а.нинг бошларида У. сиёсий ҳаётга фаол аралашиб кетган. У. қақидида маълумотлар 10-а.нинг араб геофафи Масъудий, 11-а. арман тарихчиси Матвей Эдисскийнинг асарларида тилга олинган. У. Каспий денгизининг шим.да яшовчи хазарлар б-н иттифоқ бўлиб, Волга ва Урал дарёлари оралиғида жойлашган бижанақлар ва канғлиларга ҳужум қилишган ва бу ерларни босиб олишган.

У. 11-а.нинг 30-й.ларида Днепр ва Дунай дарёлари оралиғига бориб жойлашган. Бу ҳудудни 1060 й. Русь князлари бирлашиб эгаллаганлар, натижада У.нинг асосий қисми ғарбга — «Муқаддас Рим империяси» ерларига кўчган (юнон тарихчиларининг маълумотларига кура, У. сони 600 минг кишига етган), кичик бир қисми эса, Кичик Осиёга, Усмонли туркларга қўшилиб сингиб кетган. Кейинчалик У.нинг бир қисми яна ҳам ғарбга силжиб, Жан. Русь чўллари орқали Ғарбий Европа (Юнонистон ва Венгрия) га ўтиб кетганлар. У.нинг кейинги авлодлари — гагаузлар ҳозир ҳам Молдавия, Руминия ва Венгрияда яшайди. У.нинг Жан. Русь чўллари ва Дашти Қипчоқда қолган гуруҳлари кипчоқлар таркибига кирган. 15—18-а.лар давомида Дашти Қипчоқдаги У. Ўзбекистон ҳудудига келишган. Улар ўтроқдашиш жараёнида ўз уруғқабилани номларини унутиб, ўзбек халқи таркибига сингиб кетганлар. Кичик бир гуруҳи эса 20-а.нинг бошларигача ўзларининг этник номларини сакдаб

қолганлар. У., асосан, чорвачилик б-н шуғулланган, кейинчалик деҳқончилик ҳам уларнинг машғулотига айланган. У.нинг авлодлари, асосан, Зарафшон воҳасининг ўрта оқимларида — Пайарик тумани (қора уз)да, Навоий тумани, Нуробод туманининг «Улус» хўжалигида яшайди. У.нинг катта қисми Қарши чўлидаги Кўкдала, Ҳардури, Талоктепа, Олатўн, Ўтамали, Суфи, Хушахали, Мойлижар, Шўрбозор ва б. кишлоқларда яшайди.

Ад.: Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001.

УЗЛАТ (араб. — чекиниш; кишилардан четлашиш; узлат этиш — ёлғизликни ихтиёр қилиш) — холи жой; танҳолик; ҳеч нимага боғланмаслик; дунёнинг хилмахил ғавголаридан фориғлик. Муҳаммад (сав)нинг Ҳиро тоғида ўтказган У.даги ҳаёти суфийлар учун ибрат ва намуна бўлган. Тасаввуфда У. дейилганда шайх, пир, муршид раҳнамолигида ва унинг кўрсатмаларига биноан, муриднинг махсус бир гўшада беркиниб, ибодат ва зикр орқали Аллоҳ б-н зоҳиран алоқа боғлаши тушунилади. Камида 40 кун давом қиладиган бу жараёнга «чилла ўтириш» дейилган. Тасаввуфда ҳаётни батамом хилватда ўтказиш шартлиги зинҳор тарғиб этилмаган. Тасаввуфга кўра, У. ҳаётдан қочиш, кундалик турмушдан ажралиб яшаш, одамлардан бешиш эмас, балки маълум муддат руҳий камолотга эришиб, яна фаолиятни давом эттиришдир.

УЗЛУКЛИЛИК **ВА**
УЗЛУКСИЗЛИК материянинг тузилиши ҳамда ривожланиши жараёнини ифодаловчи фалсафий категориялар. Узлуклилик материянинг фазо ва вақтда тузилиши ва ҳолати, унинг элементлари, кўринишлари ва яшаш шакллари, ҳаракати ва ривожланиши жараёнининг «донадоналиги» (дискретлиги) ни билдиради. У ривожланиш жараёнидаги материянинг бўлиниш

хусусияти ва маълум даражада ички дифференциацияланиши ҳамда унинг таркибидаги барқарор элементлар, муайян сифатларга эга бўлган тузилмалар (мас, элементар зарралар, ядролар, атомлар, молекулалар, организмлар, сайёралар ва б.)нинг нисбатан мустақил мавжудлигига асосланади.

Узлуксизлик эса, аксинча, маълум даражада мураккаб системалар таркибидаги элементларнинг бирлиги, ўзаро боғланиши ва бирбирини тақозо қилишини билдиради ва муайян объектнинг нисбий барқарорлиги ва бўлинмаслигига асосланади. Ҳар қандай предмет ёки жараённинг структураси У. ва у.нинг бирлиги сифатида намоён бўлади. Уларнинг бирлиги турли ҳодисаларнинг ривожланиш жараёни учун ҳам хосдир. Бунда узлуклилик муайян системанинг янги сифатга ўтишини билдирса, узлуксизлик унинг нисбий турғунлигини, маълум меъёр доирасида бўлишини билдиради. У. ва у.ни бирбиридан ажратиш, уларни бирбирига қарши кўйиш ёки бирортасининг аҳамиятини бўрттириб юбориш уларнинг ўртасидаги бирлик, ўзаро боғланишнинг узилиши, йўқолишига олиб келади.

УЗЛУКСИЗ КАСР (занжир каср) — сонларни тасвирлаш усулларидан бири. Ord, ..., an, ... — натурал сонлар бўлса, ифода чекли У.к. дейилади ва [a0, a{, ..., an}] каби белгиланади.

Ҳар бир а ҳақиқий сонга киймати шу а дан иборат ягона У.к. мое келади. Агар арационал сон бўлса, унга мое У.к. чекли бўлади ва аксинча. Агар айррационал сон бўлса, унга мое У.к. чексиз бўлади ва аксинча.

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ - ўзаро мантиқий изчиллик асосида боғланган ҳамда соддадан мураккабга қараб ривожланиб борувчи ва бирбирини тақозо этувчи босқичлардан иборат яхлит таълим тизими. Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси,

таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан бири. 1997 й. 29 авг. да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги ЎзР қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида алоҳида тамойил сифатида қайд этилган. У.т. миллий моделнинг асосий таркибий қисмларидан бири (қ. Таълимнинг миллий модели), ЎзРнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахе, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмийтехникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир. У.т. ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий бой шахе шаклланиши ва юқори малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлаш учун зарур шартшароитлар яратади. У.т. тизимнинг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида, турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касбхунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълимни ўз ичига олади.

У.т.нинг фаолият кўрсатиш тамойиллари куйидагилардан иборат: таълимнинг устуворлиги — унинг ривожланишининг й даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интеллектнинг нуфузи; таълимнинг демократлашуви — таълим ва тарбия услубларини танлашда ўқув юртлари мустақиллигининг кенгайиши, таълимни бошқаришнинг давлатжамият тизимига ўтилиши; таълимнинг инсонпарварлашуви — инсон қрибиятларининг очилиши ва унинг таълимига бўлган турлитуман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий кадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атрофмухит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви; таълимнинг ижтимоийлашуви — таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш; таълимнинг

миллий йўналтирилганлиги — таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урфодатлари б-н узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини саклаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш; таълим ва тарбиянинг узвий богликлиги, бу жараённинг қар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлиги; иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва махсус билим олишлари учун шартшароитлар яратиш.

У.т. таълим жараёнида самарали натижаларга эришиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Маъсуда Ҳошимова.

«УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ» ўзбек тилида 2 ойда 1 марта чиқадиган илмийуслубий журнал. Муассислари — ЎзР Халқ таълими вазирлиги, Т.Н. ҚориНиёзий номидаги Ўзбекистон пед. фанлари и.т. институти, «Ma'rifat — madadkor» нашриёти. Жур. 2001 й.дан Тошкент ш.да чика бошлаган. Унинг саҳифаларида «Мактабгача таълим», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ташқари таълим», «Ўрта махсус, касбхунар таълими», «Олий таълим», «Олий ўқув юртидан кейинги таълим», «Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш» рукнлари бўлиб, унда ЎзРнинг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ республикаимиз узлуксиз таълим тизимида амалга оширалаётган ислохотлар ҳақидаги материаллар бериб борилади. Адади 10 мингга яқин (2004).

УЗЛУКСИЗ ФУНКЦИЯ маълум шартни қаноатлантирувчи функция; муҳим тушунчалардан бири. $f(x)$ функция $f \in L$ тўпламда аниқланган ва $x \in E$ шу тўпламнинг лимит нуқтаси бўлсин. Агар $\lim f(x) = f(x_0)$ бўлса, $f\{x\}$ функция $x=x_0$

нуктада узлуксиз дейилади. Функциянинг узлуксизлигини куйидагича айтиш ҳам мумкин: агар ихтиёрий $\epsilon > 0$ сон учун шундай $\delta > 0$ сон топилсинки, бунда $x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta)$ тенгсизликни қаноатлантирувчи барча $x \in E$ да $|f(x) - f(x_0)| < \epsilon$ тенгсизлик бажарилса, $f(x)$ функция $x = x_0$ нуктада узлуксиз дейилади. Агар $f(x)$ функция E тўпламининг ҳар бир нуктасида узлуксиз бўлса, у шу E тўпланда узлуксиз дейилади. Узлуксиз функцияларнинг хоссалари: узлуксиз функцияларнинг йиғиндиси, айирмаси, кўпайтмаси ҳамда нисбати (махраж нолга тенг бўлмаган ҳолда) яна узлуксиз бўлади; $f(x)$ ($x \in R_m$) функция $F \subset R_1$ тўпланда берилган бўлса, унинг хое F нуктада узлуксизлиги юқоридагидай таърифланади.

УЗЛУКСИЗЛИК - қ. Узлуклилиқ ва узлуксизлик.

УЗЛУКСИЗЛИК АКСИОМАСИ тўғри чизик (ҳақиқий сонлар тўплами)нинг узлуксиз (туташ) лиги ҳақида аксиома. Бу аксиома турлича (бирбирига эквивалент) кўринишда ифодаланади: ҳақиқий сонлар тўпламида бажарилган ҳар қандай кесим битта ҳақиқий сонни аниқлайди (Дедекинд); ҳар қандай ичмаич жойлашган сегментлар кетмакетлиги бўш бўлмаган кесишмага эга; ҳар қандай юқори (куйи)дан чегараланган тўпланин аниқ юқори (аниқ куйи) чегараси мавжуд (Вейерштрассе).

УЗНАДЗЕ Дмитрий Николаевич [1886.20.12(1887.1.1), Грузиянинг Зестафон тумани Сакар қишлоғи — 1950.12.10, Тбилиси] — грузин психологи ва файласуфи. Грузия ФА акад. (1941). Лейпциг (1909) ва Харьков (1913) унларини тугатган. 1915 й. Грузияда грузин тилида ўқитиладиган хотинқизлар ўрта мактабини ташкил қилган. Тбилиси ун-тининг асосчиларидан (1918) бири. Унинг ташаббуси б-н бу унтда психология бўлими, кафедраси ва экспериментал психология лаб.си очилган. Грузия ФА психология

ин-тига асос солинган вақтдан бошлаб унинг директори бўлган (1950 й.дан У. номида). Утафаккур, нутқ, идрок, фаолият психологиясига оид бир неча асарлар ёзган. Психологияда установканинг оригинал назарияси, шунингдек, психология фанининг турли соҳалари бўйича дарсликлар муаллифи.

УЗОҚ ВА ЯҚИН ТАРТИБ суюклик ёки қаттиқ жисмлар структура элементлари (атомлар, молекулалар ва б.)нинг жойлашувидаги ўзаро боғлиқлик. Модданинг кичик ҳажмлари ичида кўшни зарра (молекула, атом)ларнинг нисбатан тартибланган жойлашуви яқин тартиб (суюклик, аморф жисмларга оид); модда эгаллаган бутун ҳажмда зарраларнинг мунтазам даврий жойлашуви узок тартиб дейилади (кристалларпа мавжуд; суюкликларда ҳам бўлиш ҳоллари учрайди).

УЗОҚ ШАРҚ — Осиёнинг шарқий қисмида жойлашган давлатлар ва худудларнинг умумий номи. У.Ш.га, одатда, Хитой (шарқий қисми), Корея (КХДР ва Корея Республикаси), Япония, Филиппин, шунингдек, РФнинг энг чекка шарқий қисми киради. РФ Узоқ Шарқи тўғрисидаги тарихий маълумот ҳақида Сибирь мақоласига қ.

УЗОҚДАН КЎРИШ, гиперметропия — кўз нур синдириш (рефракция) меъерининг бузилиши. Одатда, кўзнинг нур синдириш хусусияти 3 хил бўлади. Биринчисида кўзга тушган нурлар тўр пардада синиб, кўз нарсаларни яхши, нормал кўради. Иккинчисида нурлар фокуси калта бўлиб, улар тўр пардага бормай, кўзнинг ичида синиб, ўз фокусига йиғилади. Бунда кўзнинг кўриш хусусияти фақат яқинга етади, бу яқиндан кўриш дейилади. Учинчисида эса кўзга ташки муҳитдан тушган нурлар тўр пардадан «кўзнинг орқаси», яъни «манфий масофа»га ўтиб кетади. Бунда кўз узокдан ҳам, яқиндан ҳам яхши кўрмайди,

чунки нурлар фокуси узокда ётади; кўз тўр пардасига фақат айримайрим нурлар тушадию, лекин у ташқи муҳитдаги буюмлар шаклини тўлиқ акс эттира олмайди.

Кўзнинг нур синдириш хусусияти диоптрия б-н ҳисобланиб, ёш одамларда У.к. рефракцияси икки ёки купи б-н уч даражагача бўлса, уни аккомодация қоплай олади ва одам 40—50% гача кўриши мумкин. Лекин бундай одамларнинг кўзи тез чарчайди, кизаради, кўзи ва қовоғида оғриқ сезилади, боши оғриydi. 40 ёшдан ошган одамларда эса, аккомодатив аппарат ёшларникидай юмшоқ ва ҳаракатчан бўлмагани учун аккомодация кучи камаydi. Улар ҳарфларни яқиндан ўқий олмайдилар. У.к. болаларда ғилайликкз. олиб келади. Узокдан кўрувчи кишиларга кавариқ кўзли кўзойнак тақиш тавсия этилади.

УЗОҚЛАШТИРУВЧИ НЕРВ - бош мия нервларининг бжуфти. Мия кўпригининг орқа чеккасида, кўприк б-н узунчоқ миянинг пирамидаси орасидаги эгатдан чиқади, сўнг кўз қосасига келади ва кўзнинг ташқи тўғри мускулини иннервациялайди. У.н. зарарланганда ташқи тўғри мускул фалажланганлиги сабабли, ички тўғри мускуллар кўз соққасини ички томонга тортиб кетади ва ғилайликка олиб келади.

УЗОҚНИ ЎЛЧАГИЧ бир объект (пункт) б-н иккинчи объект (пункт) орасидаги масофани ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. Иш тамойилига кўра, геометрик ва физикавий турларга бўлинади. Геометрик У. ўда ўлчаш тенг ёнли учбурчак (АВС) нинг баландлиги (И) ни ўлчашга асосланади. Бунинг учун учбурчакнинг АВ томони (база) узунлиги (l), шу томон қаршисида ётган бурчак (рх радиан) маълум бўлиши лозим ($h=l/\$$). Бу қийматлардан бири (l ёки (3) ўзгармас ёки ўзгарувчан (ўлчанадиган) бўлади. Шу аломати бўйича У. ў. ўзгармас бурчакли ёки ўзгармас базали турларга бўлинади.

Объектни кузатиш зонасида иккита параллел тола бўлган кузатув трубасидан иборат толали У.ўда бурчак ўзгармас ҳисобланади. Кўпчилик геодезия асбоблари (нивелирлар, теодолитлар ва б.) толали У. ў. билан таъминланган. Анча мураккаб оптик У.ўлар хусусий ўзгармас базага эга бўлади. Улар 2 гуруҳга: монокуляр ва бинокуляр (стереоскопик) гуруҳларга бўлинади.

Физикавий У.ўнинг ёруғлик, радио ва акустик турлари бор. Уларнинг иши ёруғлик, товуш ёки акустик сигналларнинг объектга борибқайтиши учун сарфланган вақтни ўлчаб масофани аниқлашга асосланган. Бунда ёруғлик ва товуш тезлиги ўзгармас ҳисобланади. Бундай У.ўлар космонавтикада, океан ва денгизлар тубида масофаларни ўлчашда ҳам қўлланади. Мас, «Луноход1» га лазерли ёруғлик У.ў. ўрнатилган (1970). У Ойгача бўлган масофа (385000 км) ни бир неча метр аниқликда ўлчашга имкон берган. «Венера7» сайёраларо автоматик ст-ясининг парвози пайтида (1970) Ер б-н Венера орасидаги масофа (60 млн. км дан узок.) 1 км аниқликда ўлчанган.

1. Геометрик узокни ўлчагич схемаси: АВ — баъза, /} — параллактик бурчак; h — ўлчанадиган масофа. 2. Монокуляр узокни ўлчагич; В{ ва В2 — қайтаргичлар; О, ва О2 — тасвир ҳосил қиладиган оптик тизимлар; С — махсус қайтаргич (призма); F — фокал текислик; Оқ — окуляр; а ва б — окулярда кўринадиган тасвирлар.

У.ў. муҳандислик геодезиясида (т.й. қурилишида, гидроиншоотлар қуришда, электр узатиш линиялари ўтказиш ва б.да), топографик съёмкаларда, ҳарбий ишда (нишонгача масофани ўлчашда), навигацияда, астрономик тадқиқотларда, фотографияда, космонавтика ва океаншуносликда кенг қўлланади.

УЗОҚОВ Абдумалик (1947.12.9, Шуманай тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2002). ТошДУни тугатган (1970). 1970 й.дан Шуманай ту-

манидаги 1 мактабда, 1971 й.дан 2 мактабда кимёбиол. ўқитувчиси.

УЗОҚОВ Маъмуржон (1904.20.4 Марғилон — 1963.12.6) — Ўзбекистон халқ ҳофизини (1939). Маматбува ҳофиз, Болтабой Ражабов, Ҳамрокул қори сингари ҳофизлар таъсирида ашула айтишни бошлаган. Ҳасан қоридан дутор чалиш ва яллаларни, Ж. Султоиовдан катта ашуланинг мураккаб йўллари ўзлаштирган. 1922 — 25 й.лар Худойберган ҳофиз Максумов, 1926—32 й.лар Ҳасан қори, 1933—62 й.лар Ж. Султонов б-н ҳамнафасликда куйлаган. Дастлаб халқ тўйсайилларида, чойхоналарда хизмат қилган. Марғилон театрида хонанда (1937—39), Муқимий театрида [Тоҳир, Жарчи (С. Абдулла; Т. Жалилов, «Тоҳир ва Зухра») ролларини ўйнаган] артист ва хонанда (1939—50), Ўзбекистон радиоқўмитаси (1950—52), Ўзбек давлат эстрадаси (1952—62)да яққал хонанда. Баланд, ширадор ва ўта таъсирли овоз соҳиби. Репертуаридан халқ ашула, ялла ва катта ашулалар («Ул кун жонон», «Насихат», «Келдим», «Жонон келур», «Кўзларинг», «Баёт», «Парво этиб кет», «Калам қошинг», «Айладинг», «Ёлғиз», «Кўп эрди ҳасратим жоно», «Сайдинг кўябер, сайёд»), бастакорлар асарлари (айниқса, М. Мирзаевнинг «Якка бу Фарғонада», «Суратинг», «Доғман», «Ёр истаб», «Баҳор», «Қачон бўлғай, ким», «Бир келиб кетсин» каби), мумтоз ашулалар («Феруз», «Мустаҳзод», «Баёт V») урин олган. У. Фарғона хонандалик мактаби анъаналарини давом эттирган ва ўзбек мусика маданияти тарихида чуқур из қолдирган. Ижролари Ўзбекистон радиоси жамғармасига, бир нечта грампластинка ва компакт дискларга ёзилган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени (2000) б-н тақдирланган. Марғилон кўчалардан бири, болалар мусика мактаби ҳамда шаҳар маданият ва истироҳат боғига У. номи берилган. 1997 й.дан Марғилонда Ж. Султонов ва М. Узоқов номидаги хонандалар танлови

ўтказилмоқда.

УЗОҚОВ Муллажон Каримович (1907, Кўкон — 1960.30.12, Тошкент) — ҳарбий арбоб, гвардиячи генералмайор (1957). 1929 й.дан армия сафида. Тошкент ҳарбийсиёсий билим юртини тугатган (1933). Москва ҳарбийсиёсий академия тингловчиси (1934—38). У. Шим. Кавказ ҳарбий округи 10отлик дивизиясининг сиёсий бўлимида катта йўриқчи (1938—39), Калинин ш.даги ҳарбийсиёсий билим юрти бошлигининг ўринбосари (1939—40), Урта Осиё ҳарбий округи 566гаубицали артиллерия полкининг (1940—41), 38алоҳида курсантлар бригадаси 103 ва 99отлик дивизияларининг ҳарбий комиссари (1941—42). 2-жаҳон урушида Жан.Ғарбий, Сталинград, Дашт, Марказий ва 1Белоруссия фронтлари сафида дивизия командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари ва сиёсий бўлим бошлиғи. Урушдан сўнг 23отлик дивизия сиёсий бўлимининг бошлиғи (1945/46), УзССР Ҳарбий комиссари (1946—59). Тошкент ш.даги кўчалардан бири У. номи б-н аталган.

УЗОҚОВ Облоқул (1922.10.4 Самарканд вилояти Ургут ш. — 1955.26.7) — 2-жаҳон уруши қаҳрамони, гвардиячи сержант. 16гвардиячи Чернигов отлик аскарлар дивизияси, 62полк, 1эскадрон взводиининг бўлим командири. Днепр дарёсини кечиб ўтишда (1943 й. 28 сент.) кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони берилган (1944 й. 15 янв). Урушдан сўнг халқ хўжалигининг турли соҳаларида масъул вазифаларда ишлаган. Фарғона вилояти, Данғара шаҳар типидидаги шаҳарча кўчаларидан бири ва Ургут ш.даги мактаб унинг номи б-н аталади, туғилган кишлоғи Қоратепеда ҳайкали ўрнатилган.

УЗОҚОВ Қидирбой (1945.12.8, Чимбой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Нукус педагогика ин-тини тугатган (1971). 1972 й.дан

Чимбой туманидаги 36мактабда тарих ўқитувчиси. Дарсни янги педагогик технологиялар асосида ўтади.

УЗУК — қўл бармоғига такиладиган заргарлик буюми; олтин, кумуш, мис ва б. металллардан турли катталиқ ва оғирликда халқа шаклида ясалади. Кўзли У. (кўзи гавҳар, ёқут, дур ва б. Узуклар. қимматбаҳо тошлар ва шишадан), кўзсиз У. (нақшли ва нақшсиз), никоҳ У. (одадат, никоҳдан сўнг такилади), муҳр У. (кўзи ўрнида муҳр ўрнатилган) ва б. хиллари бор. Қуйма ва сукма усулида ишланадиган У. юзасига жило берилади. Ҳозир махсус заргарлик корхоналарида ҳам тайёрланади.

УЗУМЧИЛИК—1)боғдорчиликнинг ток ўстириш ва узум етиштириш б-н шуғулланадиган тармоғи. У. аҳолини янги узум, майиз бн, виночилик, консерва саноатларини хом ашё б-н таъминлайди. У.нинг 4 та асосий йўналиши: хўраки узум етиштириш, майиз қуритиш, техник мақсадларда узум етиштириш (консерва маҳсулотлари, шарбатлар, концентратлар тайёрлаш), виночилик (хом ашё тайёрлаш) соҳалари мавжуд.

У. боғдорчиликнинг энг кўхна тармоқларидан бири бўлиб, ҳоз. даврда ҳам кўпгина мамлакатларнинг халқ хўжалигида салмоқли ўринни эгаллайди. Жаҳонда 84 мамлакатда узум етиштирилади. Токзорлар майдони бўйича энг олдинги ўринларда Испания (1 млн. 200 минг га), Италия (871 минг га), Франция (870 минг га), Туркия (560 минг га), Португалия (252 минг га), АҚШ (Калифорния штати, 357 минг га), Руминия (250 минг га), Эрон (260 минг га), Хитой (243 минг га), МДХ мамлакатлари ичида Молдова (154 минг га) туради. Жаҳон бўйича токзорлар майд. 7,4 млн. га, ўртача ҳосилдорлик 81,7 ц/га. 1999 й.да 60,7 млн. т дан кўтгрок узум етиштирилди, 29,9 млн. т вино, 1,3 млн. т майиз тайёрланди. Энг кўп майиз АҚШ, Эрон, Туркияда тайёрланди.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда У. узок, тарихга эга. Мил. ав. 4-а.ларда ҳам ток экилгани маълум. Узок, йиллар давомида Ўрта Осиё халқ селекциясида жуда қимматли хўжалиқ белгиларига эга бўлган юзлаб навлар яратилган. Ўрта Осиёнинг деярли барча дехқонлик минтақаларида, айниқса, Фарғона ва Зарафшон водийларида, Тошкент, Хоразм, Қашқадарё воҳаларида кўп экилган. Лекин мўғуллар истилоси даврида боғдорчилик таназзулга юз тутган. У. фақат 15-а.га келиб қайта ривожлана бошлади. Ўзбекистонда У.нинг ривожланишида Россия боғдорчилик жамиятининг Туркистон бўлими муҳим роль ўйнади. Бўлим узумнинг маҳаллий шароитга мие келадиган энг яхши навларини ўрганиб тавсия этиш, тегишли навларни бошқа минтақалар (Крим, Молдова, Закавказье) дан олиб келиш ишларини ташкил қилди. Кейинчалик шу бўлим асосида Туркистон узумчилик ва виночилик кўмитаси ташкил этилди. Кўмита узумчилик ва виночиликни_ илмий асосда ривожлантириш (касаликларга, зараркундаларга қарши кураш), унинг агротехника усулларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланди.

20-а. бошларида Ўзбекистон ҳудудида 30,6 минг га токзор бор эди. 20-й.ларнинг 2ярмидан ихтисослаштирилган боғдорчилик ва узумчилик давлат хўжаликлари ташкил этила бошлади, тог ва тоғ этаклари минтақаларида ҳам бу тармоқка жиддий эътибор бериладиган бўлди. 50-й.лар охири — 60-й.лардан 2500—3000 га бог ва токзорларга эга бўлган агрокомбинатлар ташкил этилди.

У. соҳасидаги илмий тадқиқот ва амалиёт ишлари 1948 й.да ташкил этилган ҳоз. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик институтида олиб борилди ва У.нинг назарий ва амалий масалалари, кишмиш навларининг ҳосилдорлиги ҳамда ғужум кўриниши сифатини оширишда ўстирувчи моддалар таъсири (мас, гиббереллин) ўрганилди, тог ва тоғ олди шағалли ерларда, Мирзачўл ва Фарғона водийсида узумзорлар барпо қилиш ус-

луби ишлаб чиқилди. Инт.нинг Самарканд филиалида 100 га майдонда узумнинг 105 нави ўстириладиган тажриба майдони ташкил қилинди, Ўзбекистонда экиладиган тоқларнинг ботаник коллекцияси яратилди.

Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик илмий тадқиқот ин-тида ҳамда унинг вилоятлардаги филиалларида, Бутуниттифоқ ўсимликшунослик инти Ўрта Осиё филиалида узумнинг Ўзбекистон мускати, Галаба, Октябрь, ВИР1, Хишров кишмиши, Самарканд кишмиши, Жўраузум, Тарное, Ризамат ва ўнлаб навлари яратилди. Бу ишларда акад. М. Мирзаев, А. М. Негруль, М. С. Журавель, А. В. Рыбаков, В. И. Горбач, Ю. М. Жавакянц ва б. узумшунос олимларнинг, Р. Мусамухамедов каби халқ селекционерларининг ҳиссаси катта бўлди.

Ҳоз. Ўзбекистон У.да 120 минг га тоқзор мавжуд. Унинг 70% дан кўпроғи Самарканд, Сурхондарё, Тошкент, Хоразм, Бухоро вилоятларида жойлашган. Ҳосил берадиганлари 98,8 минг га, ўрғача ҳосилдорлиги 63,1 ц/га (2003). Республикада У. майдонларини кенгайтириш, ҳосилдорлигини ошириш, жаҳон бозори талабларига мого маҳсулотлар етиштиришга эътибор берилмоқда. У. йўналишида жуда кўп фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Бу йўналишда «Ўзмевабазавотузумсаноат» холдинг компанияси, «Мевабазавот» уюшмаси каби соҳа ташкилотлари катта ишларни амалга оширмоқдалар.

2) Тоқнинг биологик хусусиятлари ва ўстириш усулларини ўрганадиган фан (ўсимликшуносликнинг бўлими).

Тошкент вилояти. Паркент туманидаги Заркент ширкат хўжалиги узумзорлари. Умумий ва хусусий У. ка бўлинади. Умумий У. — тоқ биологияси, экологияси, агротехикасини ўрганади; хусусий У. — турли тупроқиклим шароитида, и.ч. йўналишига қараб, тоқ агротехикасини ишлаб чиқади; ампелография, тоқ селекцияси бўлимларидан иборат.

Ад.: Рыбаков А. А., Горбач В. И. ваб.,

Ўзбекистон узумчилиги, Т., 1969; Джавакянц Ю. М., Горбач В. И., Виноград Узбекистана, Т., 2001.

ЎЗУН — Сурхондарё вилояти Узун туманидаги кишлоқ, туман маркази. Т.й. станцияси. Кишлоқ 1920 й. гача Култета деб аталган. Вилоят маркази (Термиз)дан 192 км. Ўртасидан Обизаранг дарёси кесиб ўтган. Аҳолиси 12 минг киши (2004). Обизаранг ва Қорасув дарёларидан сув олади.

Уда туман ҳокимияти биноси, т.й. вокзали, автостанция, пахта тозалаш, темирбетон буюмлари, ихтисослаштирилган тажриба з-длари, «УзунКомрон» қўшма корхонаси, деҳқон бозори, меҳмонхона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 3 умумий таълим мактаби, мусиқа мактаби, иктидорли болалар интернат мактаби, 2 касбхона коллежи (қ.х. ва маиший хизмат кўрсатиш), кутубхона, касалхона, марказий дорихона ишлаб турибди.

«Хотира ва қадрлаш» боғи, «Турон» стадиони, теннис корти мавжуд. Удан Термиз, Денов ва б. шаҳарларга автобуслар қатнайди.

ЎЗУН ТУМАНИ — Сурхондарё вилоятидаги туман, 1942 й. 12 янв.да ташкил этилган. 1959 й. 15 окт.да Сарийосиё туманига қўшиб юборилган, 1991 й. 29 мартда қайта тузилди. У.т. шим.ғарбдан Сарийосиё тумани, шарқ, жан., шим.дан Тожикистон, жан.ғарбдан Қумқўрғон, ғарбдан Денов, Шўрчи туманлари б-н чегарадош. Майд. 2,33 минг км2. Аҳолиси 128,0 минг киши (2004). Туманда 7 кишлоқ фуқаролари йиғини (Боботоғ, Жончека, Оқостона, Телпақчинор, Узун, Файзова, Хондиза) бор. Маркази — Узун кишлоғи.

Табиати. Туман вилоятнинг шим. қисмида жойлашган. Рельефи, асосан, Оқостона мақбараси. тоғ ва адирликлардан иборат. Адирликларнинг асосий қисми Боботоғ ва Ҳисор тизма тоғлари этакларида жойлашган. Туман худудидан

Тўполондарё, Обизаранг, Қоратоғ, Қорасув, Сурхон дарёлари оқиб ўтади. Аҳоли ва хўжаликлар экин майдони шу дарёлардан сув олади. Боботоғ массиви эса Кофарниҳон дарёсидан суғорилади. Туман марказидан 70 км ча узоқликдаги Ҳисор тоғлари этагида ўндан ортиқ кишлоқ жойлашган.

Фойдали қазилмалардан Хондизада (Ҳисор тоғлари этаги) полиметалл ва Хўжаасминда мармар конлари бор.

Туман иклими мўътадил, деҳқончилик учун қулай. Январнинг ўртача т-раси $t = 2^{\circ}$, июлники 35° . Энг юқори тра 46° . Йиллик ёғин 650—700 мм. Вегетация даври 290—320 кун. Ёввойи ўсимликлардан арча, шувок, шўра, янтоқ, тоғ райҳони, анзур пиёзи, равоч; мевали дарахтлар (ёнғоқ, анор, ўрик, хурмо, тут, анжир, лимон), шунингдек, тол, терак, қайрағоч, чинор усади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, қобон, қоплон, айиқ, қийиқ, жайра; қушлардан қалқик, ғоз, ўрдақ, майна, қарға, бургут, бедана, қаптар, булбул, қалдирғоч, мусича бор.

Аҳолиси: асосан, ўзбеклар (75,1%), тожиклар (22%), шунингдек, рус, татар, қозоқ, туркман, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 56 киши тўғри келади.

Хўжалигида деҳқончилик етакчи ўринда. Саноат корхоналаридан пахта тозалаш, темирбетон буюмлари, махсус ихтисослаштирилган тажриба з-длари ҳамда 7 та савдо, 3 та жамоат овқатланиш, 4 та аҳолига маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, деҳқон бозори, 272 та фирма ва кичик корхоналар, шунингдек, «УзунКомрон» қўшма корхонаси фаолият кўрсатиб келмоқда.

Тумандаги 9 та ширкат хўжалигидан 8 таси пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган. Хондиза ширкат хўжалиги боғдорчилик ва асаларичилик б-н шуғулланади. Туманда 4 та фермер хўжалиги уюшмаси фаолият кўрсатади. Уюшмаларда 620 дан ортиқ фермер хўжалиги бўлиб, улар қам пахтачилик ва ғаллачилик ҳамда чорвачилик б-н

шуғулланади. Шунингдек, 77,2 минг га ер майдонига эга бўлган ўрмон хўжалиги ҳамда 6 та сув ҳавзасига эга бўлган хусусий балиқчилик йўналиши бўйича 4 фермер хўжалиги мавжуд.

Туман хўжаликларидан 5992 га ерга пахта, 4231 га ерга ғалла экилади. 1665 га ер боғ (2004). 2003/2004 ўқув йилида 64 умумий таълим мактаби (34,5 минг ўқувчи), 2 истеъдодли болалар мактабинтернати (375 ўқувчи), ихтисослаштирилган мактабинтернати (225 ўқувчи), қ.х. ва маиший хизмат кўрсатиш касбхоналар коллежлари (1,2 минг ўқувчи) фаолият кўрсатди. 80 жамоат ва болалар кутубхонаси, 8 клуб, маданият уйи, «Хотира ва қадрлаш» маданият ва истироҳат боғи, музей ишлаб турибди. «Турон» стадиони, теннис корти бор.

У.т.да 4 касалхона (410 ўрин), 21 амбулатория, 19 фельдшеракушерлик пункти, 11 кишлоқ врачлик пункти, 15 хусусий дорихона ва б. тиббий муассасаларида 231 врач ва 1141 ўрта тиббий ходим ишлайди.

Туман марказидан Узун — Тошкент, Узун—Термиз, Узун — Денов ва б. йўналишларда автобуслар қатнайди. 1952 й.дан туман «Боботоғ тонги» газ. чоп этилади.

ЎЗУН ТЎЛҚИНЛАР - тўлқин узунлиги 1 км дан 10—20 км гача бўлган радиотўлқинлар. Радиотўлқинлар дифракцияси ва ионосферадан қайтиши натижасида Ернинг сферик сирти бўйлаб 1—2 минг км гача бўлган масофаларга тарқалиши мумкин. У.т. Ер сиртида қам ютилади ва шу сабабли қисқа тўлқинларга нисбатан ўз қувватини қам йўқотади. У.т. тарқалишига ионосфера деярли таъсир этмаганлиги учун уларнинг сутка давомида тарқалиши ўзгармайди. Бу, ўз навбатида, барқарор алоқани таъминлайди ва У.т.ни узоқ масофали (2000 км даги) алоқа тизимларида қўллаш имконини беради.

ЎЗУН ҲАСАН, асл исми Ҳасанбек

(тахм. 1423—1478.5.1) — Оқ қўюнли давлати хукмдори (1453 й.дан), саркарда. Крракўюнли давлатини тормор келтириб (1467), Табриз ш.ни пойтахт қилган (1468 й.дан). Кўчманчи турк зодагонлари сепаратизмига қарши кураш олиб борган. Унинг даврида кўприклар, бозорлар, мадрасалар, суғориш каналлари бунёд этилган. Мулкчилик муносабатлари учун У.Х.дан кейин ҳам норма бўлиб қолган «Қонуннома» чиқарган. Усмонли турк империясига қарши кураш олиб борган. Бунда у Венеция б-н иттифок тузган (1463); Венгрия, Польша ва б. Европа давлатлари б-н иттифок бўлиш ҳақида музокаралар олиб борган. Ширвоншоҳлар б-н биргаликда темурий Абу Сайдак мағлубиятга учратган (1469). 1473 й. У. Х. дастлаб турк султони Меҳмед II ни енгган, бироқ кейинчалик у томонидан тормор келтирилган. Унинг саройида бўлган венециялик элчилар Катарина Зено, Иосафат Барбаро, Амброджо Контаринилар У.Х. даврдаги Оқ қўюнлилар давлати ҳақида қимматли ёзма маълумотлар қолдиришган.

УЗУНБУРУНЛАР қ. Узунтумшук кўнғизлар.

УЗУНЛИК —чизикдарнинг сонли характеристикаси. Кесма узунлиги унинг учлари орасидаги масофага тенг. Синик чизик узунлиги уни ташкил қилувчи кесмалар узунликлари йиғиндисига тенг. Регуляр чизик узунлиги унга ички чизилган синик чизиклар узунликлари юқори чегарасига тенг. Регуляр чизик узунлиги чекли сон бўлади.

УЗУНЛИК ЎЛЧОВЛАРИ берилган ўлчамдаги узунликни ўлчаш учун хизмат қиладиган воситалар; штрихли, чекли ва штрихчекли хилларга бўлинади. Штрихли У.ў. (стерженлар, ленталар, симлар ва б.)нинг ўлчамлари уларга белгиланган икки штрих ораликлари бн, чекли У.ў. ўлчашни чеклаб турган сиртлар орасидаги масофа б-н белгиланади; штрихчек-

ли У.ў. чекли ўлчов бўлиб, унда узунлик бирлигининг бўлақларига тўғри келувчи қўшимча штрихлар чизилган. Штрихли У.ў. номинал қиймати 0,1 мм дан ўнлаб м гача бўлади; аниқлиги бўйича 6 синфга (0; 1; 2; 3; 4; 5) бўлинади. Нисбий хатолиги 0,510⁶дан 510~6 гача ораликда бўлади. Чекли У.ў. тўрт синфга (0; 1; 2; 3) бўлинади; нисбий хатолик 210~6 дан 210 5 гача ораликда бўлади. Штрихчекли У.ў. кўпинча савдода газлама ва х.к. товарларни ўлчашда ишлатилади.

УЗУНОЁҚЛИЛАР (Tipulidae)

икки қанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Танаси чўзиқ (12—30 мм), қанотлари энсиз узун, оёқлари нозик ва танасига нисбатан жуда узун (номи шундан). 2500 га яқин тури бор. Қуртлари тупрокдаги ёки сувдаги чириётган ўсимликлар, сувўтлар ва йўсинлар, баъзан ўсимликлар илдизи ва ёш барглари б-н озикланади. Нам ва бирмунча илиқ иқлимли ҳудудларда тарқалган. Ўзбекистонда бир неча тури учрайди. У. вояга етган даврида озикланмайди. Сув бўйи ва салкин жойларда окшом пайти ёки тунда секин учиб юради. Хавф туғилганида оёқларини узиб ташлаб, душмандан қочиб қутулади. Зараркунанда У. куртлари полиз экинларига зиён келтиради.

УЗУНТОВОНЛИЛАР (Tarsiidae)

чаламаймунлар оиласи. Битга уруғи, 3 тури: Филиппин У.и, ғарбий У., шарқ У.и бор. Думи (уз. 13—27 см) жунсиз. Айрим анатомик белгиларига кура маймунларга ўхшайди. Боши катта, 180° гача бурилиши мумкин. Кўзлари жуда катта, сарғиш. Орқа оёқлари олдингисига нисбатан узунроқ. Товон суяги узун (номи шундан). Бармоқлари узун, учки қисмида ёстикчаси бор. Малайя архипелаги ороллари яқинида тарқалган. Дарёлар бўйидаги буталар орасида яшайди. Сакраб ҳаракатланади. Тунда, дарахтларда ҳаёт кечиради. Жуфт ёки якка бўлиб яшайди. Ҳашаротлар, ўргимчаклар, кал-

тақесаклар б-н озикланади. 1 та бола туғади. Тутқунликда кўпаймайди. Барча турлар Халқаро Қизил китобга киритилган.

УЗУНТУМШУҚ ҚҰНҒИЗЛАР

(Curculionidae) — қўнғизларнинг бир оиласи. 4000 тури маълум, шундан 400 га яқини кўпроқ учрайди. Бошининг олдинги учиди кемирувчи оғиз аппарати жойлашган, бошида узун найчаси (баъзан Хартум дейилади) бор. Бошидаги найчаси бошидан, айримларида танасидан ҳам узун бўлади. Шунга кура калта хартумлилар ва узун хартумлиларга ажратилади. Мўйловлари, одатда бўғимбўғим. Кўпчилик калта хартумлилар қаноти редуцияланган, устки қаноти бирибири б-н қўшилиб ўсган. Ў.к.нинг купи ўсимлик гули, камданкам турларининг личинкаси ўсимликнинг ер ости қисмлари б-н овқатланади (фитофаглар). Калта хартумли У.к. тухумини тупроққа, узун хартумлилар эса ўсимлик тўқималарига қўяди. Личинкаси оқ ёки сарғиш, оёқсиз, тана қоплагичи бўғимли, ўзи яшаётган муқитда пилла ичиди ғумбакка айланади. У.к. кишлоқ хўжалиги экинларига катта зарар келтиради. Мас, лавлаги узунбуруни, туганак филчалари, беда барг филчаси ва б.

Кураш чоралари: агротехника тадбирларига риоя қилиш ва кимёвий препаратлардан фойдаланиш.

УЗУНТУМШУҚЛАР - к. Филчалар.

УЗУНЧОҚ МИЯ — бош миянинг энг орқа (пастки) қисми. Орқа миянинг давоми (к. Бош мия).

УЗУНШҶР НЕФТЬ-ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ

— Бухоро вилояти Қорақўл туманидаги кон, Бухоро ш.дан 95 км жан.да, 1969 й.да очилган. Коннинг ғарбий қисми Туркманистоннинг Лебап вилояти Фороб тумани худудиди. Кондан 80 км шим.шарқда Бухоро—Урал магистрал, газ қувири ўтган. Кон рельефи бар-

хан қумлари ва шўрхоқ текисликдан иборат, 150—190 м баландликда жойлашган. Узуншўр структураси Чоржўй тектоник поғонасининг марказий қисмидаги Денгизкўл занжирсимон кўтарилмаси шим.ғарбий қисмида жойлашган. Структура шим.шарқ йўналишида чўзилган, 2тамустақилқуббагаэга. Шим.шарқий қубба йириқроқ, симметрик тузилган. 2қуббада нефть уюми мавжуд. У.н.г.к. да жами 8 қудуқ қазилган бўлиб, палеозой, юра, бўр, палеоген, неогентўртламчи давр жинслари очилган. Юра даври ётқизиклари нефтьгазга махсулдор бўлиб, улар терриген, карбонат ва тузангидрит қатламларидан таркиб топган. Бу ётқизикларда махсулдор горизонтлар мавжуд. Газконденсат уюми бурманинг асосий ғарбий қуббаси б-н боғлиқ. Баъзи горизонтларда газлар қуруқ, азотуглеводород синфига мансуб. Конденсат кам олтингугуртли. 15—16горизонтда ҳам нефть, ҳам газ учрайди. 15горизонт қатлам сувлари седиментацион, метаморфлашган, хлоридкальций таркибли намақоблардан иборат. Кон 2003 й. бошида саноат миқёсида фойдаланишга тайёрланган.

УЗУНҚАНОТ КЎРШАПАЛАКЛАР

(*Miniopterus*) — силлик бурунлилар оиласига мансуб кўршапшишқлар уруғи. Қанотлари узун ва ингичка, тез учишга мослашган. 10 га яқин тури бор. Африка, Мадагаскар, Жан. Европа, Жан. ва Жан. Шарқий Осиё, Австралия, Янги Гвинея ва Янги Гибрид оролларида тарқалган. Форларда ҳаёт кечиради. Кўп минглаб кўршапалаклардан иборат колония ҳосил қилади. Оддий У.к. Карпаторти, Қрим, Кавказ, Копетдоғ ва Узоқ Шарқ жан.да учрайди. Қримда ҳозир йўқ бўлиб кетган.

УЗУНҚАНОТЛИЛАР

(*Apodas*) — узунқанотсимонлар туркумига мансуб қушлар кенжа туркуми. Оёқлари калта, кўпчилик турларининг бармоқлари дарахт шохларини чангаллаб тутиб туролмайди. Тирноқлари б-н қоялар ва бинолар

бўғотига илашиб олади. Қанотлари калта ва ингичка; тез учади, лекин ерда юролмайди; ердан ҳавога кўтарила олмайди. Шунинг учун У. ерга қўнмасдан учади. Сўлак безлари кучли ривожланган. Бу безлар суюқлигидан ин қуришда фойдаланади. Моногам, жиш жўжа очувчи. 2 оиласи: попукли У. ва асл У. бор. Попукли У.нинг 3 тури Жан. Ҳиндистондан бошлаб Янги Гвинеягача бўлган ҳудудларда тарқалган; бошида оқиш попуги (тожи) бўлади.

УЗУНҚИР — шаҳар харобаси. Зарафшон тизмасидан бош олган Шўробсой бўйида (Китоб тумани) жойлашган. 1981 й.да ТошДУ Ўрта Осиё археология кафедраси экспедицияси ходимлари томонидан топиб текширилган. У. ўрнида мил. ав. 8—7-а.ларда қад. манзилгоҳ бўлган. Мил. ав. 7—6-а.ларда 70 га майдонни эгаллаган. У. Китоб— Ша!хрисаб воҳасининг иқтисодий ва маъмурий марказига айланган. Удан Тахтақррача довони орқали қад. Самарканд (Мароканда)гача бўлган масофа 70 км ни ташкил қилган. Шаҳар Мароканда—Бақтра қарвон йўли бўйида жойлашиб муҳим савдосотик ва хунармандчилик аҳамиятига эга бўлган. У. ички қалъа ва шаҳар ҳудудидан иборат. Ёдгорликнинг жан.гарбий томонида уз. 450 м мудофаа деворининг харобалари сақланиб қолган. Девор ҳам ғиштдан қурилган тўғри бурчакли буржларга, буржли хоналарга ва жанговар шинакларга эга. У. — Ўзбекистон ҳудудида илк шаҳарсозлик тузилмасининг шаклланиши намунаси. Унинг йирик ўтроқ дехқончилик воҳасининг маркази сифатида кўрғонқароргоҳи, гузарлари бўлган. У. топилмалари — сопол идишлар, жездан ва темирдан ишланган меҳнат ва ҳарбий қуроллари шаҳарда хунармандчилик касби юқори даражада тараққий этганлигидан далолат беради. Шўробсой воҳасидан топилган маданий ўсимликлар (арпа, бугдой), турли узум навлари уруғлари бу ерда дехқончилик ва боғдорчиликнинг тараққий этганлигидан далолатдир. Бу

даврдан канал, ариқдар, қазилар, дарёлардан сув чиқариш, янги экин майдонларини ўзлаштириш ва сугориш ишлари кенг йўлга қўйилган. Дехқонлар атрофи девор б-н ўралган кўрғонли уйларда ва қишлоқларда яшашган.

Археологлар КитобШахрисабз воҳасига, умуман Қашқадарё вилоятининг тоғ олди шарқий қисмига «Авесто»да келтирилган Гава, Гау, Гава Суғдда (суғдийлар яшайдиган макон, «Суғд макони») тушунчаси тегишли бўлганлигини тахмин қиладилар. Ушбу сўзнинг ўзи Қашқадарёнинг шарқий қисмидаги кўпгина замонавий атамаларда сақланиб қолган. Мил. ав. 7—6-а.ларда Гава Суғди вилояти Навтака деб аталган. Навтака вилояти Зарафшон тизмасидан бошланиб Ўрадарё воҳасигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Вилоят маркази. У. қалъаси бўлган. Мил. ав. 3—2-а.ларда вилоят маркази Удан Китоб ш. ўрнида асос солинган Янги шаҳарга кўчади. Ёзма манбаларда Сусе деб аталган бу ном «Суғда», «Суғуд», яъни Суғдиёна тушунчаларидан келиб чиққан.

УИЛКИНС Морис Хью Фредерик (1916.15.12, Понгароа, Янги Зеландия) — инглиз биофизиги. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1959). Бирмингем ун-ти фалсафа д-ри (1940). АҚШ Калифорния ун-тида (1941—45), Лондон Кингз коллежидан (1946 й.дан) ишлаган. Шу коллеж молекуляр биол. бўлими бошлиғи (1962 й.дан) ва биофизика проф. (1970 й.дан). ДНК молекуласининг қўш спиралли эканлиги тўғрисидаги Ф.Крик ва Ж. Уотсон моделини рентгенструктуравий усули ёрдамида тасдиқлаган. Фото ва термолюминесценция (электрон тузук) назариясини ишлаб чиққан. Нерв системаси биофизикаси бўйича ҳам тадқиқот олиб борган. Нобель мукофоти лауреата (1962, Ф. Крик ва Ж. Уотсон б-н ҳамкорликда).

УИЛКИНСОН Жеффри (1921.14.7, Тодмордон) — инглиз органиккимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси

(1965 й.дан). Атом энергияси бўйича бирлашган Англия— АҚШ—Канада лойиҳасида (1943—46), Калифорния ун-тида (1946—50), Массачусет технология ин-тида (1950—51), Гарвард ун-тида (1951—55) ишлаган, Лондон ун-ти проф. (1956 й.дан). Илмий ишлари металлорганик бирикмалар кимёсига оид. Енгил шароитларда олефинлар ва ацетилен углеводородларни гидрогенлашда қўлланадиган универсал гомоген катализатор — $[(C_6H_5)_3P]_3RhCl$ (Уилкинсон катализатори) кашф этган (1958). Гексаметилвольфрам ва б. металлларнинг барқарор алкил ҳосилаларини синтез қилган. Нобель мукофоти лауреати (1973, Э. О. Фишер б-н ҳамкорликда).

УИПЛ (Whipple) Жорж Хойт (1878.28.8 — 1976.1.2) — америкалик врачпатолог. Йельск ун-ти (1900) ва Ж. Хопкинс ун-тини тугатган (1905). 1914 й.дан Калифорния ун-тида проф. Рочестер ун-ти патология проф. (1921 — 55). Илмий фаолияти анемия, пигментлар алмашинуви, жигар ва меъда ости беzi яллиғланишлари, сил ва паразитар касалликларга оид. Гемопоезда жигарнинг аҳамиятини ва пернициоз анемияда жигар препаратларини қўллаш усулини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1934; Ж. Р. Майнот ва У. Мёрфи б-н ҳамкорликда).

УИТМЕН (Whitman) Уолт (1819.31.5, УэстХилс, Хантингтон, НьюЙорк штата— 1892. 26.3, Камден, НьюЖерси штати) — америкалик шоир. Ижодида демократа к идеалларни мужассамлаштирган. Унинг «Маиса япроклар» (1855 — 91) тўпламига шоирнинг энг яхши асарлари киритилган. Асарнинг асосий ғоялари трансцендентализм таълимоти б-н боғлиқ: коинот узвийлиги (гармонияси), дўстлик қадриятлари, инсоният бирдамлиги, черков ақидаларига қарши исён ва б. «Янгра, ногора!» (1865) шеърий тўплами 2-жаҳон урушига бағишланган. Кўпгина олимлар У. ни дунё демократия-

си шоири деб таърифлашган. Унинг шеърларида ижодкор халқнинг келажакда мукамал демократик жамият қуришига ишонч оҳанглари янграйди. Унинг шеъриятга янги мазмун ва янги шакл зарурлиги ҳақидаги фикрлари «Кўрғазма ҳақида кўшиқ» (1871) достонида ўз аксини топган. У. ўз шеъриятининг асосий максadini барча халқларнинг тенглиги ва қардошлигини куйлаш деб таъкидлаган. Ёзувчи ўз ижодида янги, ёш миллат шаклланишини акс эттиришга ҳаракат қилган. Дадил новатор бўлган: шеърга прозаик нутқ унсурларини олиб кирган. Вазнисиз ва қофиясиз эркин шеърни янада такомиллаштирган. У. насри ҳам унинг шеърияти б-н боғлиқ. Насрий асарларида ҳам бутун инсоният бирлиги ғояларини илгари сурган, фан ва техника тараккиётига оптимистик назар б-н қараган. Айрим шеърлари Азиз Сайд томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Ад.: Венедиктова Т.Д., Поэзия Уолта Уитмена, М, 1982; Чуковский К.И., Мой Уитмен, М., 1969; Мендельсон М., Жизнь и творчество Уитмена, М., 1969.

УЙ ПАШШАСИ, уй чивини (*Musca domestica*) — икки қанотлилар туркуми ҳақиқий пашшалар оиласига мансуб ҳашарот тури. Катталиги 5—9 мм, кенг тарқалган синантроп тур. Фақат одам яшайдиган жойларда учрайди. Бир йилда 9 тагача, жанда 15 тагача наели ривожланади. Урғочиси 2 ой яшаб, 600 дан 2000 тагача тухум қўяди. Ҳаёт цикли (тухумдан вояга етган давригача) ҳарорат ва б. омилларга қараб 10 суткадан 45 суткагача давом этади. Қуртлари органик чириндиларда 10—45 кун давомида ривожланади. У.п. ҳар хил ўткир ичак касалликлари (ич терлама, ичбуруғ, вабо ва гельминтлар тухумлари)ни тарқатади (яна қ. Пашшалар).

УЙ ЎСИМЛИКЛАРИ, хона ўсимликлари — уйларда ва жамоат хоналарида ўстириладиган ўсимликлар. Табиий ҳолда Ер шарининг тропик ва субтро-

пик минтақаларида ўсадиган ўсимликлар уй шароитида ўстирилади. У.ў. 2 гуруҳга; чиройли гуллайдиган ўсимликлар ва манзаралибаргли (барглари ҳар хил кўринишдаги) ўсимликларга бўлинади. Ўзбекистонда алоэ, амариллис, бегония, гулисумбул, кактус, уй лимони, атиргул, узамбар гунафшаси, хитой атиргули, финик пальмаси, фуксия ва б. кўпроқ ўстирилади.

У.ў. компостли, соф тупроқ, чимли тупроқ аралашмаси тўлдирилган ёғоч, пластмасса, шиша, сопол тувак ва б. мосламаларда дераза тоқчасида ёки дераза ёнида ўстирилади. Уларни суғориб туриш, ёз ойларида минерал ўғитлар эритмаси б-н (10 л сувга суперфосфат, амакли селитра, калий ўғити 1, 2,5, 0,5 чой қошиқ нисбатида) озиклантириш, барглари ювиб туриш зарур. У. ў. хонанинг юқори ҳароратига (20—25°) чидамли. Уларнинг яхши ўсиши учун ҳаво намлиги юқори бўлиши керак. У.ў. нинг субтропик турлари (самбитгул ва б.) эса кишда ҳарорат 10—12° да яхши усади. У. ў. нинг баъзи турлари (мас, анжир, лимон, мандарин, гармдори) меваси учун ҳам ўстирилади. Японияда қадимдан хоналарда қарағай, тилоғоч, эман, олхўри, олча каби пакана дарахтлар ўстирилади. Уларнинг ўсишини махсус усуллар б-н секинлаштириш натижасида пакана ўсимликлар ҳосил бўлган.

У.ў. уруғидан ёки қаламчасидан, туғанаклари, пиёзи, илдиз бачкасидан кўпайтирилади. Асосий зарарқунандалари: оққанотлар, ёмғир чувалчанги, қизил канача; оранжеря трипси, шира, оккурт. Касалликлари: кул, хлороз ва б.

Ҳалима Отабоева.

УЙ ҲАЙВОНЛАРИ - одам урчитадиган ҳайвон турлари. Ҳамма У.х. ёввойи аждодларидан келиб чиққан, лекин ташқи кўриниши, хулқодати, маҳсулдорлиги б-н ёввойи ҳайвонлардан фарқ қилади. Бу фарқлар одам кўрсатган таъсир натижасидир. Ипак қурти ва асаларити бошқа ҳамма У.х. умуртқалилар жумла-

сидан. Кўпданкўп турга мансуб ёввойи ҳайвонларнинг ҳар хил тип, синф, туркум, оилага кирадиган бир қисмигина хонакилаштирилган. У.х. га: қорамол, қўй, эчки, шимол бугуси, туя, лама, буйвол, кўтос, бантенг, от, чўчка, ит, мушук, қуён, денгиз чўчкаси, товук, ўрдак, ғоз, курка, цесарка, қаптар, асалари, ипак қурти ва б. киради. Аквариум ва ҳовузларда кўпайтириладиган баъзи балиқлар, қуркам қушлар (канарейка, товус), лаб. ҳайвонлари ҳам У.х. га яқин. Катакда боқилаётган марал, холдор бугу, тулки, оқ тулки, сувсар, нутрия ва б. ёввойи ҳайвонлар қам хонакилаштирилмоқда.

Дастлабки ҳайвонлар қачон ва қаерда хонакилаштирилгани ҳақида, асосан, археологик, палеантологик маълумотларга қараб хулоса чиқарилади. Қазилма топилдиклар мезолит даврида ит, неолит даврида чўчка, қўй, эчки, қорамол, кейинроқ от хонакилаштирилганлигидан далолат беради. У.х. дастлаб Яқин ва Ўрта Шарқда, кейинроқ Нил, Дажла, Фурот, Ганг, Амударё, Хуанхэ, Енисей хавзалари каби қадимдан деҳқончилик ривожланган ерлардан келиб чиққан бўлса керак.

Кўпчилик ҳайвон зотлари одам эҳтиёжига қараб қўлга ўргатилган. Одам дастлаб онгеиз, кейинчалик мақсадга мувофиқ равишда ҳайвонлар маҳсулдорлигини ошириб борди (қ. Сунный танлаш). Мас, ёввойи товук йилига 15 тухум қилган, ҳозир 300—365 та гача тухум қиладиган товук зотлари бор; ёввойи қорамол бир неча юз кг сут берган, ҳозир бир сигирдан ўртача 3500—4000 кг сут соғиб олинмоқда. Дурагайлаш, танлаш ва саралаш, молларни илғор зоотехния талабларига мувофиқ парваришlash б-н қ.х. ва саноат талабларини қаноатлантирадиган янги зотлар етиштирилмоқда.

УЙБАТ ЧААТАСИ - Хакасия Республикаси (РФ)даги Уйбат ст-ясида 6 км жан.шарқда жойлашган қад. мазоркўрғон (мил. ав. 3а. — мил. 7—8-а.лар). Энг қад. қабрлар тагар маданиятига, аксарияти —

тоштиқ маданиятжа оид. 1936 ва 1938 й.лардаги археологик қазишмалар (СВ. Киселёв, Л. А. Евтюхова ва б.) чоғида тоштиқ маданиятига мансуб зодагонлар қабридан (мил. ав. 1-а.—мил. 5-а.) уларнинг гипс ва терракотадан ясалган дафн никоблари, ёғочдан ишланган нақшинкор ҳайкалтарошлик намуналари ва б. топилган. 7—8-а.ларга оид енисей кирғизлари мозорқўрғонларидан сиртига олтин суви юритилган, ёғочдан ишланган қўйларнинг ҳайкалчалари, УрхунЕнисей битиги туширилган кумуш кўзача ва б. чикқан. Уч. топилмалари — қад. Сибирда мулкий табақаланиш вужудга келиши тарихини ўрганишда муҳим манба.

УЙГАРАК — сакларнинг мозорқўрғони (мил. ав. 7—5-а.лар). Сирдарёнинг қад. ирмоғи Инкардарё бўйида (Қозоғистон) жойлашган. 1961—63, 1965 й.ларда 80 та мозорқўрғон (диаметри 10—14 м, бал. 0,4—2 м)дан 70 таси ўрганилган. Мозорқўрғоннинг бал. 20 м, уз. 2 км дан иборат. Удаги қабрларнинг асосий қисмига жасадалар яқка кўмилган. 3 та жуфт хрда ва битга — жамоа (3 киши) қилиб дафн этилган, қабр очилган. Удан скифларнинг ҳайвонлар тасвири услубида жездан ишланган от абзали, қуроласлаҳалар (жез пайконлар, жез ва темир ханжарлар ва б.), тошдан ясалган кичик қурбонгоҳ, жез кўзгу, безак буюмлар, сопол идишлар топилган.

УЙ-ЖОЙ - қ. Турар жой.

УЙ-ЖОЙ ҲУҚУҚИ - фуқароларнинг турар жой биноларига эга бўлиш, улардан фойдаланиш қоидалари ва ш.к.ни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар мажмуи. Уйжой кўчмас мулк ҳисобланади. Ўзбекистон қонунларига кўра, турар жойга бўлган мулк ҳуқуқи муддатсиз бўлиб, унинг мулкдори ўзга шахслар (фуқаролар, ташкилотлар ёки давлат)нинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини бузмаган ҳолда эгалик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши мумкин. Уйжой

хусусий ёки давлат мулки бўлиши, айти вақтда у қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулкчиликнинг бир шаклидан бошқа шаклига ҳам ўтиши мумкин. Уйжойга бўлган хусусий мулк миқдор, ўлчам ва қиймат жиҳатдан чекланмайди. Айти вақтда қонунда турар жой майдонининг бир киши ҳисобига энг кам ижтимоий нормаси ҳам белгиланади. Унга кўра, уйжой майдонининг ижтимоий нормаси Қррақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент ш. ҳокимликлари томонидан 1 киши ҳисобига 16 кв м дан, қреслоаравачада ҳаракатланадиган ноғиронлар учун эса — 23 кв м дан кам бўлмаган ҳажмда белгиланади. Янги ажратилган ер участкасида қурилаётган уйжойга мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади. Ажратиб берилган ер участкаси давлат мулки бўлиб, у фуқароларга ашёвий ҳуқуқ асосида (яъни, мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эга лик қилиш тарзида) тегишли бўлади. Уйжой б-н боғлиқ барча битимлар (олдисотди, ҳада, «^ айирбошлаш, мерос, ижара, гаров) ёзма шаклда тузилиши, нотариал гувоҳлантирилиши ва давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим.

УЙЧИ — Наманган вилояти Уйчи туманиаат шаҳарча, туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Чортоқ (5 км). 1984 й. 10 окт.да ташкил этилган. Аҳолиси 15,6 минг киши (2004). Уда йигирувтикув ф-қаси, «Нотўқима» акциядорлик жамияти, шунингдек, 80 дан ортиқ ташкилот, муассаса, уюшма ва жамғармалар фаолият кўрсатади. Шаҳарчада 5 умумий таълим мактаби (4668 ўқувчи), қ.х. ва маиший хизмат касбхунар коллежлар (1511 талаба) ишлаб турибди. Туман марказий «Пахтакор» стадиони, спорт мактаби, теннис корти бор. Уда туман марказий касалхонаси, юкумли касалликлар касалхонаси, 2 поликлиника аҳолига хизмат кўрсатади.

УЙЧИ ТУМАНИ - Наманган вилоя-

тидаги туман. 1935 й. 28 июлда ташкил этилган (1962 й.да Янгикўрғон туманига қўшиб юборилган, 1967 й.да қайта тузилган). Вилянтнинг шарқий қисмида жойлашган. Жан.дан Норин, шим.дан Чортоқ туманлари, шим.шарқда Қирғизистон Республикаси, шарқда Учқўрғон, ғарб ва жан.ғарбда Наманган туманлари б-н чегарадош. Майд. 312 км². Аҳолиси 172 минг киши (2004). Туман да 2 шаҳарча (Уйчи ва Ўнҳаёт), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Дўстлик, Ёркатай, Ёрқўрғон, Жийдакапа, Машад, Уйчи, Қизилравот, Гайрат) бор. Маркази — Уйчи шаҳарчаси.

Табиати. Рельефи, асосан, текислик. Шим.шарқий қисми адирлардан иборат. Иклими континентал. Январнинг ўртача т-раси — 2,3°, энг паст тра — 26°. Июль ойининг ўртача т-раси 26,3°, энг юқори тра 42°. Йиллик ёғин 188 мм, вегетация даври 280—290 кун. Туман худудидан Норин дарёси, Шим. Фарғона ва Катта Наманган каналлари оқиб ўтади. Тупроқлари, асосан, оч тусли бўз ва аллювиал тупроқлар. Ёввойи ўсимликлардан қамиш, ажрик, печак, шўра, адирларда шувоқ ўсади. Қушлардан қалдирғоч, булбул, бедана, ғуррак, қарға, сассикпопишак; судралувчилардан қалтақесак, тошбақа, илон, кемирувчилардан юмронқозик, қаламуш, сичқон ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; қисман, тожик, рус, татар, қирғиз ва б. миллат вакиллари яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 555 киши.

Хўжалигининг асосий тармоғи қишлоқ хўжалигидир. Пахтачилик, ғаллачилик етакчи ўринда. Саноат қорхоналаридан «Ипакчи», «Йиғирувгўкув», «Нотўқима мато» қорхоналари, пахта тозалаш з-ди, «АлЖаҳон» Ўзбекистон—Хитой чой қадоқлаш қўшма қорхонаси мавжуд. 900 дан зиёд кичик қорхона бор. Туманда ирригация ўрмон хўжалиги, давлат ўрмон хўжалиги, Боғдорчилик, тоқчилик ва виночилик и.т. институти филиали, қўчат етиштириш хўжалиги мавжуд. Туман худудидаги 256 км йўлдан

78 км вилянт ва республика аҳамиятига эга бўлган транспорт йўллари дидир. Тошкент—Андижон т.й. ҳам туман худудидан ўтган.

Туманда 13 ширкат, 203 фермер, 1 тажриба хўжалиги, бурдоқчилик базаси, паррандачилик ф-қаси фермаси, вилянт наслчилик қорхонаси фаолият кўрсатади.

Қ.х.да суғориладиган ерлар 20,7 минг га, экинзорлар 14,9 минг га, шу жумладан, 8,1 минг га ерга пахта, 5,5 минг га ерга ғалла, шунингдек, картошка, сабзавот ва полиз ҳамда турли хил экинлар экилади. Туман жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй, парранда боқилади.

46 умумий таълим мактаби, 1 махсус мактабинтернатда 42,4 минг ўқувчи, 4 касб хунар коллежида 2,6 минг талаба таълим олади. 34 жамоат кутубхонаси, 46 мактаб кутубхонаси, 4 касбхунар коллежлари кутубхонаси бўлиб, уларда 545,5 минг китоб бор. Маданият саройи, 14 қишлоқ маданият уйи, Халқ музейи, 6 Хотира ва кадрлаш уйи, 1 маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Туманда спортнинг 14 тури бўйича машғулотлар олиб борилади. Спорт мажмуаси, «Соғлом авлод» спорт маркази, бир қанча стадион, спорт майдончалари бор.

Туман марказий касалхонаси, поликлиника, 4 қишлоқ участка касалхонаси, 13 қишлоқ врачлик пункти, болалар юқумли касалликлар шифохонаси, сил касаллигига қарши диспансери, 4 врачлик амбулаторияси ишлаб турибди. Стационарда ўринлар сони 910. Уларда 262 врач, 1436 ўрта тиббий ходим ишлайди. Ҳар 10 минг аҳолига 15,4 врач тўғри келади. Туман худудида қад. Девонабобо зиёратгоҳи жойлашган. 1935 й. 20 мартдан «Уйчинома» туман газ. чиқади.

Муродилла Ҳаидаров, Ҳамидулло Мирзааҳмедов. Уйчи тумани махсус интернат мактаби биноси.

УЙШУН, усун, уйсун — қад. туркий қабилалардан бири. 3 та уруққа (ўчоқли ёки учоқти, қўштамғали ва эрганакли) бўлинган. Мил. ав. 3а.га оид Хитой

манбаларида тилга олинган. Бу вақтда Улар Хитойнинг шим.ғарбида яшашган. Умумий сони 63 минг киши бўлиб, чорвачилик (асосан. йилкичилик) б-н шуғулланган. Ўзаро низолар натижасида Уларнинг катта қисми (4 минг уйли Улар) мил. ав. 2-а. ўрталарида Еттисув ва Тяньшанга келиб ўрнашишган. Турк хоқошшига бирлашган ва у емирилгач, У рта Осие ва Қозоғистон ерларидаги илк давлатлар таркибига қабила бирлиги сифатида кирган. 19-а.нинг охири — 20-а.нинг бошларида Улар ўзбек, қозок, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд, нўғай, халқларининг таркибида бўлган.

УЙҚУ — одам ва ҳайвонларда даврий юз берадиган физиологик ҳолат. Бунда физиологик жараёнлар бир қадар секинлашади ва организмнинг, чунончи, марказий нерв системасининг иш қобиляти тикланиши учун энг яхши шароитлар яратилади. У. ҳар бир инсоннинг зарур ҳаётий эҳтиёжидир. Инсон бутун ҳаётининг учдан бири ҳар кечакундузда даврий кузатиладиган У. ҳолатида ўтади.

У. вақтида мускуллар тонуси сусаяди (уйқудаги одамнинг кўп мускуллари бўшашган бўлади), сезувчанликнинг барча турлари — кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳид сезиш, тери сезувчанлиги кескин сусаяди. Шартсиз ва шартли рефлекслар тормозланади. Қаттиқ У.да нафас уйғоқликдагига нисбатан анча чуқур, юрак уриши секин, артериал қон босими, тўқималарга қон келиши, моддалар алмашинуви, гавда т-раси паст бўлади. Буларнинг барчаси У. ҳолатида мия б-н бир қаторда ҳужайралар ва тўқималар ҳаёт фаолиятини таъминловчи ҳамма ички аъзоларнинг ҳам «дам» олишидан далолат беради.

Аммо У. ҳақидаги замонавий тасаввурларга кўра, У. фақат дам олиш эмас, балки кун бўйи олинган турли ахборотни қайта ишлаш ва эртаси кун яна қабул қилиш қобилятига эришиш учун қаратилган жараёндир.

Одам астасекин ухлаганда нафас

олиш ва юрак ритми пасаяди, кўз секин юмула бошлайди. Тез ухлаб қолганда эса бу ҳаракатлар, одатда, тезлашади.

Астасекин ухлаб қолиш тунги У.нинг 75—80%ини, тез У.га кетиш эса 20—25%ини ташкил этади. Тез ва секин ухлаб қолишнинг навбатланиши, одатда, соғлом одамлар учун хосдир ва бунда одам ўзини уйқуга қонган ҳамда бардам хис этади. Тез ва секин ухлаш муддатининг ўзгариши, секин ухлашнинг етарли даражада чуқур бўлмаслиги, тез ухлаш даврида тезтез уйғониб туриш одам нерв системасининг турли бузилишларига олиб келади, унинг рухий ва эмоционал ҳолатига таъсир кўрсатади.

Нормал (физиологик) У.нинг даврий кечакундузлик ва даврий фаслли (қайвонларнинг ёзги ва кишки У.си) турлари ва бир неча хил патологик (наркотик, летаргик ва б.), шунингдек, махсус таъсирлар оқибатида юзага келадиган гипнотик У. фарқ қилинади.

У.нинг кўпинча кузатиладиган бузилишларига уйқучанлик (гиперсомния) ва уйқусизлик қиради.

УЙҚУСИЗЛИК, инсомния, агрипния — тунги уйқу маромининг бузилиши; тунда кам ёки юзаки ухлаш, уйқу келмаслик, бевақт уйғонавериш, шунингдек, жуда эрта уйқу ўчиб кетиши ва б.

Баъзи одамларда уйқу болалигидан бузилган бўлади, мас, ирсий, илк ёшда бошдан кечирилган баъзи касалликлар ёки нерв системаси, бош миянинг шикастланиши оқибатида келиб чиқади. У. кўпинча нерв системасининг қучли рухий, эмоционал шикастлари, невроз, психоз, бош миянинг органик касалликлари (айниқса, мия қон томирлари атеросклерози), ички аъзолар ва эндокрин безлар (буйрак, жигар, қалқонсимон без) касалликлари б-н боғлиқ нерв системасининг функционал бузилишларида учрайди. У. ётадиган жойнинг ноқулай бўлиши, бирор нарсадан ҳаяжонланиш, бирорта касалликнинг бошланиш белгиси бўлиши ҳам мумкин. Агар У. нохуш

кечинмалар, толиқиш, ухлаш маромининг бузилишидан (функционал У.) келиб чиққан бўлса, у ўзича тикланади. Бунинг учун ҳар куни бир вақтда одатдаги шароитда ётиш, яхши ҳаёллар суриш лозим. Бу тавсияларга риоя қилинса, ҳаяжонланиш, толиқишдан юзага келадиган У. тезда ўтиб кетади. Уйку ёши қайтган ва қариган кишиларда ўзгаради; уйку ёшлик даврига қараганда бирмунча юзаки ва қисқа муддатли бўлиб қолади, бу шу ёшдаги организмнинг физиологик хусусиятлари натижасидир.

Унинг ҳар қандай турида ҳам врач б-н маслаҳатлашиб, зарур муолажаларни олиш тавсия этилади, ўз билгича дори-дармонлар б-н даволаниш хавfli асоратларга олиб келади.

УЙҒОНИШ ДАВРИ, Ренессанс — Марказий Осиё, Эрон, Хитой (912 ва 15-а. лар), Ғарбий Европада юз берган алоҳида маданий ва тафаккурий тараққиёт даври. «Ренессанс» атамаси дастлаб Италиядаги маданиймаънавий юксалиш (14—16-а. лар)га нисбатан қўлланилган, уни ўрта асрчилик турғунлигидан янги даврга ўтиш босқичи деб баҳолаганлар. Ренессанснинг асосий аломатлари: тафаккурда ва илму ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаассибликни ёриб ўтиб, инсонни улуглаш (қ. Гуманизм), унинг истеъдоди, ақлийфикрий имкониятларини юзага чиқариш; антик давр (юнонрум) маданиятига қайтиб, уни тиклаш, бойитиш; черков схоластикасидан кутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик, ҳаёт тароналарини кизгин куйлаш; инсон эрки, қурфиқрилиқ учун курашиш. Бунинг наижаси ўларок, ижодий қудрат ва тафаккур кучини намоиш этадиган улугвор бадий асарлар, салобатли бинолар яратилди, илмфан ривожланди. Италияда шоир Петрарка ва Данте, расом Жотто, адиб ва мутафаккирлар Боккаччо, Ариосто, Тассо, Бёме Ренессанс ғояларининг жарчилари бўлиб майдонга чиқдилар. Кейинчалик Микеланжело, Рафаэль, Шекспир, Сервантес Европа-

нинг турли мамлакатларида бунинг давом эттирилди.

Аммо Ренессанс, яъни Уйғониш фақат Европа ҳодисаси эмас. Дунё маданиятини яхлит олиб ўрганган олимларнинг ишлари шуни кўрсатдики, Осиё марказида жойлашган Мовароуннахр, Хуросон ва Эронда Италияга қараганда бир неча аср олдин (9—12-а.лар) улкан маданий кўтарилиш юз берган, илмфан, фалсафа, адабиёт кучли ривожланиб, илғор инсонпарварлик ғоялари жамият фикрини банд этган, ақлий ва ижодий фаолиқ гуркирган. Бу давр дунё илмида «Мусулмон Ренессанси» (А. Мец) ёки «Шарқ Уйғониши» (Н. И. Конрад) номи б-н аталиб келинмоқца. Шарқ У.д.да Европа У.д.нинг асосий белгилари мужжасам: жўшқин ижодий фаолият, улкан бунёдкорлик ишларининг амалга оширилгани, ақлини ҳайратга солувчи бемисл асарларнинг яратилгани шундан далолат беради. Шарқ У.д. ҳам улуг алломалар, комусий билим соҳиблари, машхур мутафаккирларни етиштирди. Аниқ фанлар соҳасида Муҳаммад Хоразми, Абу Бакр Розий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад алФарғоний, Умар Хайём, Мирзо Улуғбек жаҳоншумул кашфиётлар қилдилар. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Муҳаммад Ғазолий, Насафий Азизиддинларнинг фалсафий асарлари тафаккур хазинасини бойитди, олам, одам ва жамият яхлитликда тадқиқ этилиб, янги қонуниятлар очилди, ақлий билим уфклари кенгайди, фозил жамият ва комил инсон назарияси чуқур ишлаб чиқилди. Шеъриятада Абу Абдулло Рудакий, Абулало алМааррий, Абулқосим Фирдавсий, Жалолоддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби даҳо ижодкорлар етишиб, ўлмас асарлар яратдилар, ишкмуҳаббат, қаҳрамонлик, озодлик ва эзгуликни куйладилар. Миниатюра расомчилигида бир неча мактаблар шаклланди, бунда Камолиддин Бехзод расмлари янги ижодий йўналишга асос солди. У.д. нинг яна

бир белгиси халқ руҳини ифодалайдиган «Минг бир кеча», «Калила ва Димна», «Қирқ вазир», «Тўтинома», «Синдбоднома», «Жомеъул ҳикоёт» каби қизиқарли саргузаштларга тўла, шавку завқ кўзгатадиган асарларнинг кўпайгани, иккинчи томондан «Хамса»ларда бўлганидай, инсоний идеалларни мужассам этган ҳикмат ва фалсафага бой умум-башарий ғояларнинг тасвирланишидир.

Эрон ва Марказий Осиё халқлари бир неча минг йиллик цивилизация тарихига эга. Зотан, қадимияти, қад. давлатчилиги бўлмаган халқда У.д. ҳам бўлмайди. Марказий Осиёда 9—13а.ларда ўз халқининг қадимиятига қайтиш, Авесто фалсафасини Қуръон маърифати б-н уйғунлаштириб, қайта тиклашга интилиш тасаввуф таълимоти, «ишроқ» фалсафасида намоён бўлган. Шу асосда турли назариялар, таълимотлар юзага келиб, фикрий хилмаҳиллик ривожланди. Тасаввуфийорифона таълимотнинг қарор топиши, тариқатлар ҳам, аслида, хурфикрлик ва инсон камолотига бўлган ишончнинг нишонаси эди. У.д. вакиллари динга эмас, балки динни схоластика ва жаҳолат манбаига айлантирган кишиларга қарши курашганлар.

Тафаккурдаги икки: ақлий (рационализм) ва ваддий (иррационализм) йўналиш намояндалари зоҳиран ўзаро келишмай келган бўлсаларда, амалда Европа У.д.да бўлганидек, инсон онгини бедор этиш, уни ақидапарастлик (таклидчилик) ғуборидан тозалашда ҳамкорлик қилдилар. Шу боис хурфикрли мутафаккирлар орасида рационалист олимлар б-н бирга, ориф суфийлар ҳам бор эди.

Шарқ У.д. вакиллари ўз халқларининг кэд. маданият б-н бирга, юнон ваҳинд халқлари меросидан ҳам фоқдаланишган. Юнон олимларининг асарлари 8—9-а.ларда араб тилига таржима қишнди, шархланди. Афлотун, Арастуни Шарқ файласуфлари ҳам ўз устозлари деб ҳисоблашган, Плотин қарашлари Ибн алАрабийга таъсир этиб, «вахдатул вужуд» фалсафасига туртки

берди. Бирокюнонлар кўп фикрларни қад. осиеликлардан олганлар. Бу тарих қонуният; Абу Райҳон Берунийнинг «Китоб аттафҳим ли авоил синоат аттанжим» асари кўлёмаси (13а).юксалишга шайланган халқ ўз маданияти ва ўзигача яратилган башарий ютуқларни ўзлаштириб, яна юксакликка кўтарилади.

Шарқ У.д. кенг кўламли: таълим ва таҳлил, мадрасамаориф ривожланган, улкан кутубхоналарда юз минглаб жилд китоблар йиғилган, «хазинат улҳикма», «дор улулум»ларда толиби илмлар, устозшоғирдлар суҳбати бардавом эди, олимнинг обрўэтибори юксак кадрланди. Шарқ У.д. ютуқлари Ғарбий Европадаги У.д.га бевосита таъсир этган. Чунки 12—14-а.ларда мусулмон олами б-н Европа давлатлари орасида алоқа кучайган эди. Айниқса, туташ чегара мамлакатлари: Курдоба (Испания), Кавказ, Болқон я.о. да бу жараён кучли бўлган. Европаликлар Шарқ олимларининг асарларини лотин, испан, яҳудий тилларига қилинган таржималар орқали ёхуд бевосита араб тилида ўқиб ўрганганлар. Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», «АшШифо», Форобийнинг «Илмлар таснифи», Аҳмад Фарғонийнинг «Само ҳаракатлари ва юлдузлар илмининг жами китоби», Мухаммад Мусо Хоразмийнинг «Алжабр вал муқобила», Ибн Рушд, Абу Бакр Розий асарлари таржима қилиниб, кейинчалик нашр этилган. Алгебра, алгоритм фанлари Хоразмий асарлари туфайли шаклланган. «Тиб қрунлари» 7 аср мобайнида Европа унтраида тиббиёт дарслиги сифатида хизмат қилди. Ибн Сино шоғирди Ибн Рушд гоилари Италия, Франция хурфикрлигини бошлаб берган. Ибн Сино — Авиценна, Ибн Рушд — Аверроэс, Аҳмад Фарғоний — Ал Фрагени, Абу Бакр Розий — Ал Рамзац, Абу Маъшар Балхий — Албумазар деган лотинча номлар остида машҳур бўлган. «Ўша пайтда (13—16-а.) жаҳолат чангалидаги Европанинг кўпгина қисмида мусулмонлар илм чароғини ёқдилар...; испанлар ёзуви ҳам, шимолий орамий ёзу-

ва ҳам Осиёдан олинган; шим., ғарбий ва шарқий Европа маданияти юнон — румо — араб уруғидан униб чиққандир» (Г.Гердер). Платон, Аристотель асарлари ҳам Европага дастлаб арабча таржима ва талқинлар орқали кириб борган. «Шарқликлар Ғарбни Аристотель фалсафаси б-н ёритдилар» (Гегель).

Аниқ фанлар ва уларни ўрганиш усулларини, деҳқончилик ва чорвачилик илмлари, денгизда сузиш, қарбий техникани Европа шарқдан олиб ривожлантирди. «Математика, қимё, тиббиёт соҳасида мусулмонларнинг хизмати буюк... бу фанларда мусулмонлар Европанинг муаллимлари бўлиб қолдилар» (Г. Гердер). Европа У.д. адиблари Данте, Петрарка, Боккачо Шарқ илмфани, адабий асарларидан илҳомланганлар. Данте «Базм», «Илоҳий комедия» асарларида Ибн Сино ва Ибн Рушдни ўз устозлари қаторида эҳтиром б-н тилга олади. Ахмад Фарғоний асарларидан фойдаланганини қайд этади. К. Марлонинг «Буюк Темур» драмасида Амир Темур жасур, халоскор инсон сифатида тасвирланган.

Муסיқада ҳам У.д. жараёнига хос юксалиш дастлаб Шарқда юз берди. Марказий Осиё халқларининг қад. анъаналари араб, ҳинд ва форс муסיқий мерос асарлари, чолғулари б-н ўзаро таъсир жараёнлари натижасида янада бойиб қайтадан жонланди. Зеро, Форобий ва унинг издоши Ибн Сино муסיқанинг назарий, фалсафий ва эстетик масалаларини атрофлича тадқиқ этиб, умумшарқий таълимотни яратишган. Хусусан, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари муסיқа амалиётига таянган ҳолда, куй ва усуллар, қўлланиладиган созлар, муайян шакл ва жанрлар доирасида муштараклик мавжудлигини исботлашган. Форобийнинг «Китоб ул муסיқа алқабир» («Муסיқага дойр катта китоб») ва, айниқса, Ибн Синонинг «Жавомеъ илм улмуסיқи» («Муסיқага оид илмлар тўплами») каби асарларида юнон олимлари (Пифагор, Аристоксен ва б.)нинг қарашлари бойитилиб, товушлар баландпастилиги муносабатлари математик

услубда ифодаланган. Шунингдек, соф товушқатор тизими, ундан ўрин олган буюдларнинг мулозимат ва мунофират таснифоти, ийқо назарияси илк бор асослаб берилган. 12—13-а.ларда ижодий ва ақлий кучлар ривожини намойиш этган Ўн икки мақом тизими юзага келди. Амир Темур (14 а.) ва Темурийлар (15—16-а.лар) муסיқанинг барча жабҳаларида янги У.д. юзага келишини таъминлаб беришди. Турли мамлакатлардан Самарқанд, Бухоро каби марказларга келтирилган санъаткорлар — бастакорлик, муסיқа ижрочилиги ва муסיқашунослик жадал ривожланишига ҳисса қўшишган. Мазкур соҳаларда наинки муайян касб эгалари, балки ўзга бадий ижод соҳиблари, хусусан, Мирзо Улуғбек, Жомий, Навоий, Хусайн Бойқаро, Заҳириддин Бобурлар ҳам ном чиқаришган. Бу даврда маҳаллий мақом ижодиёти ва ижрочилиги юксалди, оғзаки анъанадаги муסיқанинг бошқа ривожланган шакллари (достон, ашула, чолғу куй ва б.) кенг ўрин эгаллаб, ўзларининг юқори паллаларига кўтарилди. Айни шу жараён кейинчалик Бухоро Шашмақрми, Хоразм мақомлари ва Фарғона — Тошкент мақом йўллари, катта ашулалар шаклланишига олиб келди.

Европа муסיқасида У.д. тамойиллари дастлаб 14-а.да ташкил топган илғор йўналиш — «Аре нова» намояндalари (айниқса, Италиядаги вакиллари — Ф. Ландино ва б.) ижодида ўз ифодасини топди. Улар дунёвий мазмундаги илк профессионал вокал муסיқа шакллари (баллада, мадригал, қачча ва б.)ни ижод қилишди, шеърый матнлар мазмунига алоҳида аҳамият бериб ифодали, эркин тузилишдаги куйлар яратишди. У.д. чолғу муסיқанинг дастлабки мустақил шакл ва жанрлари (ричеркар, прелюдия, фантазия, токката) юзага келди, айниқса лютня, клавесин ва клавиқорд муסיқаси кенг ривож топди. Ижодкорлар ва муסיқа назариётчиларининг антик давр бадий меросига қизиқиши туфайли янги жанрлар (мас, юнон трагедиясини «ти-

клаш» жараёнида — опера), кўп овозли мусикада полифониянинг катъий услуги, кейинчалик гомофония услуги қарор топди. Диний мусика жанрлари (месса, мотет) ислоҳ қилинди, ноталар чоп этилиши жорий этилди, жонли мусика амалиётини умумлаштирувчи мусика назарияси (Тинкторис, Ж. Царлино) ривож топди. Айнан шу даврда муайян халқларда янги миллий ва маҳаллий композиторлик мактаблари пайдо бўлди: нидерланд (Дюфай, Й. Океген, Ж. Демпс), француз (К. Жанекен ва б.), немис (Г. Финк ва б.), инглиз (Данстейбл, У. Бёрд ва б.), испан (К. де Моралес ва б.), Рим (Палестрина), Венеция (А. ва Ж. Габриели) ва б. У.д.нинг пировардида Европа композиторлик ижодиётида Шарқ мавзу ва образларига қизиқиш кучайиб, инглиз Г. Перем ва француз Ж. Рамо умумшарқона экзотикани ифодалашган. Булар анъанаси кейинчалик Сохибқирон Амир Темурни бош қахрамон сифатида гавдалантирган Италия (А. ва Д. Скарлаттилар, А. Вивальди ва б.), Германия (Г. Гендель, Г. Телеман ва б.) муаллифларининг операларида теранлашган.

У.д.да театр санъати ҳаёт кўзгуси ҳисобланиб, кўпқиррали инсон характери, реал воқелик зиддиятларини акс эттиришга алоҳида аҳамият берди. Бу давр театр намоёндалари антик драма тажрибаларидан фойдаланиб халқ томоша санъати анъаналарини ривожлантирдилар, кундалик ҳаёт завқшавқини идрок қилишга даъват этилган дунёвий сахна асарларини яратишга ҳаракат қилдилар (Л. Ариосто, А. Полициано, Н. Макиавелли ва б.). Испанияда У.д.даги театр ривож М. Сервантес ва Лопе де Вега, Англияда У. Шекспир ижоди б-н боғлиқдир. У.д.да театр санъати профессионал омиллари кучайди, драматургия ва актёрлик санъати назарияси қарор топди, илк театр бинолари қурилди.

У.д. меъморлиги қад. анъаналарни ўзлаштириб, уни янги мазмун б-н бойитди, янги меъморий қурилмалар вужудга келди, кўп қаватли уйлар, янги қиёфадаги

жамоат бинолари қад кўтарди. Бинони ташки ва ички томонларини безаш, кенгликни ташкил этиш борасида ҳам муайян ютуқларга эришилди. Бу ўзгаришлар Италиянинг Флоренция, Пиза, Сиена, Генуя, Милан, айниқса, Венеция ш.ларида жуда сезиларли бўлди. Улкан бинолар, ғоят катта гумбазли ва бир нечта устунли сарой ва ибодатхоналар қурилди, айниқса, флоренциялик меъморлар антик меъморлик анъаналари ва ордер тизимидан унумли фойдаланди. Бу анъаналарни ўрта аср Италия меъморлик техникаси ютуқлари, маҳаллий қурилиш хом ашёлари ва конструкциялари б-н уйғунлаштириб, ренессанс меъморлиги услубини яратдилар. Девор сатҳи текислигининг яхлитлигига эътибор кучайди, меъморлик мужассамотининг чизикли ритми ва мутаносиблигига, хонанинг кенглигига, унинг яхлит ва кўркамлигига аҳамият берилди бошланди; турар жой ва ибодатхоналар қурилиши ҳам янгиланди. Шаҳарнинг ижтимоий маъмурий маркази тарҳи ва тузилиши б-н боғлиқ бўлган янги типи пайдо бўлди. Флоренцияда шакланган юксак У.д.нинг мумтоз услуги Римаа, кейинроқ Венецияда монументал ёдгорликлар (монументал санъат) яратилишига сабаб бўлди. Йирик меъморий ансамбллар вужудга келди, «идеал» шаҳарларнинг лойиҳалари яратилди.

Италия меъморлигида пайдо бўлган янги анъаналар У.д.нинг буюк меъморлари ишларида уз аксини топди. Жумладан, Филиппо Брунеллески катта гумбазли бино қуриш муаммосини ҳал қилди (диаметри 42 м бўлган 8 қиррали гумбазли СантаМария дель Фьоре собори), Л. Альберти ўзи яратган янги меъморий композицияларини илмий назарий баён қилган «Меъморлик тўғрисида 10 китоб» асари б-н назариётчи олим сифатида намоён бўлди. Шу тарзда юксак У.д. меъморлиги услубига замин яратилди. Юксак У.д.нинг асосий тамойиллари Римда шаклланди ва ривожланди, даврнинг инсонпарварлик ғоялари улугвор ва ҳашаматли меъморий композицияларда ўз ифода-

сини топди. Амалиётда антик меъморий ордерлар эркин ва ижодий ишлагилла бошланди, меъморий услублар бирлаштирилиб ягона миллий меъморлик услуби шаклланди. Д. Браманте, Рафаэль, Микеланжело ва б. мураккаб меъморий мажмуаларида юксак маҳорат, бой илм ва назарий фикр, ўткир тафаккурни намоён қилдилар, бадиий ечимининг гўзаллиги, нисбат ва шакллар ўйинининг бойлиги, композиция ечимининг ранг-баранглиги инсонга завқ бағишлайдиган меъморий маконни яратдилар.

Сўнги У.д.да йирик меъморий ишоотлар ўрнини хусусий буюртмалар кенгроқ эгаллади. Вилла, палатца қурилиши соҳасида кўзга кўринарли ишлар қилинди. Боғпарк меъморлик услуби (боғ тузиш санъати) шаклланди. Пастбаландликка эга бўлган майдонда боғ яратиш муҳим аҳамият касб этди: пастбаландликлар бирбири б-н мураккаб зиналар орқали боғланди, тепалик ва қияликлар турли безак қурилмалар (ғор, сув каскадлари, фаввора, ҳайкаллар) ҳамда манзарали ўсимликлар б-н безатилди. Асосий йўл, қолган йўлка ва зиналар дарвозага йўналтирилган бўлиб, композициянинг тугал бўлишини таъминлаган. Меъморий назарий масалаларга эътибор ортди. Бунёд этилаётган биноларни илмий асослашга интилиш кучайиб, бир нечта илмий асарлар яратилди. 16-а. ўрталаридан Италияда маҳсус ўқув юрлари, академиялар тузилди ва уларда меъморликка оид таълим берилиши муҳим воқеа бўлди. Бу эса Европа меъморлигининг кейинги тараққиётига таъсир кўрсатди, меъморий классицизм тамойилларининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

У.д. Италиядан ташқарида (шартли равишда «шимолий» деб номланган) 15-а.да ривожланди. Готика анъаналарини ижодий англаган усталар айрим ҳодисаларни амалий йўл б-н ўзлаштириб бордилар. Нидерландия ва Германияда У.д. меъморлиги сўнги готиканинг тараққий этган даврига тўғри келди (Ант-

верпендаги ратуша, 1561—65, меъмори К. Флорис; Германиянинг Гейдельбергидаги сарой, 1556—59). 16-а. ўрталарида Францияда антик даврга ҳамда Италия У.д. меъморлигига асосланган ўзига хос меъморий услуб шаклланди (Шамбор қасри, 1519—40, меъмори Т. ва Д. Сурдо, П. Нево ва б.). Испания, Чехия, Польша, Венгрия У.д. меъморлиги ўзига хос миллий хусусиятларга эга бўлган (Прагадаги Бельведер ёзги саройи, 1535—63, меъмори Ж. Спацио ва б.).

У.д.нинг буюк голяри, айниқса, тасвирий санъатда ёркин ифодаланди; ҳаётга муҳаббат, инсонга, унинг иродаси ва ақлига қатта ишонч билдирилди. Антик давр меросини ижодий ўзлаштирган итальян рассомлари замонасининг илмфан ютуқларига таяниб инсон ва уни ўраб турган муҳитни ҳаққоний акс эттиришга уриндилар. Улар санъатни перспектива, пропорция, нурсоя, ритм, рангшунослик, ҳажм, ракурс ва х.к. ҳамда одам танаси тузилиши ҳақидаги аниқ билимлар б-н бойитдилар, иконадан картинага ўтилди, ҳайкалтарошлик мустақил жанрга айланди, фреска санъати кўсалди. Янги даврнинг илк хусусиятлари 13—14-а.лар рассомлар (рассом Жотто, ҳайкалтарош Н. Пизано) ижодида кузатилди, 15-а. бошларида янги бадиий дунёқараш рассом Мазаччо, ҳайкалтарош Донателло ижодида ёркин намоён бўлди. Юксак У.д. Италия санъатида нисбаган қисқа даврни ўз ичига олади, лекин мазмунан жуда улуг бўлиб, Италия санъатининг «олтин асри» ҳисобланади. Бу давр Леонардо да Винчининг психологик таъсирчан асарларида, уйғунликда ишланган Рафаэль полотноларида, кураш руҳи б-н йўғрилган Микеланжело рангтасвир ва ҳайкалтарошлик асарларида, Жоржоне, Тицианнинг колоритга бой ҳаётбахш картиналарида ва б.да намоён бўлди. 16-а.нинг 2-чорагидан бошланган Италиядаги иқтисодий ва маданий инкироз гуманистик голярнинг барбод бўлиши ва сўнишини бошлаб берди. У.д.нинг дунёвий, ҳаётбахш санъати ва маданияти

ўрнини тушкун ғояларни илгари сурувчи ташки жиҳатдан ялтироқ, лекин ҳаётдан, унинг муаммоларидан узоқ бўлган санъат (манъеризм) эгаллай бошлади ва кенг ёйилди.

У.д. Италиядан ташқарида Ғарбий ва Марказий Европада 15-адан бошлаб нотекис ривожланди, индивидуал инсон образи ва унинг муҳитига бўлган катта кизиқиш диққатга сазовор. 15-а. нидерланд расомлари Я. Ван Эпк ва Х. ван дер Гус, кейинчалик бошқа расомлар оддий одамларни тасвирлашга катта эътибор берди. 16-а. 2ярми расомлари (П. Брейгель Катта) ижодида демократик анъаналар ёрқин намоён бўлди. Германияда кескин сиёсий ва ғоявий курашлар даврида ўткир ижтимоий хусусиятга эга булган графика ва рангтаъсир кенг тарқалди (А. Дюрер, Х. Хольбейн Кичкина ва б.). Францияда ўта уйғунлашган дунёвий мазмундаги У.д. ривожланди, психологик портретлар ва монументал безак ҳайкалтарошлиги тарқалди (расом Ф. Клуэ, Ж. Фуке, ҳайкалтарош Ж. Гужон, Ж. Пилон ва б.). У.д.га хос хусусиятлар Испания, Чехия, Польша ва б. мамлакатларда ҳам намоён бўлди. У.д. Европа мамлакатларининг маданий ва ғоявий ҳаётида катта ижобий роль ўйнади, бу даврда жаҳон маданиятининг энг нодир ва бебаҳо асарлари яратилди. Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам У.д. инсоният тараққиётининг беназир давридир. У.д.нинг кўп ғояларини 18-а. маърифатпарварлик вакиллари мерос қилиб олди. У.д. ижодкорларининг илмий ва адабий асарлари ҳозирда ҳам маънавиятимиз юксалишига хизмат қилиб келмоқда.

Ад.: Мец А., Мусульманский ренессанс, М., 1966; Хайруллаев М., Уйғоннишдаври ва Шарқ мутафаккири, Т., 1971; Ҳай итметов А., Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан [10—15-а.лар], Т., 1970; Конрад Н. И., Запад и восток, М., 1992; Сулаймонова Ф., Шарқу Ғарб, Т., 1997; Комилов Н., Тафаккур карвонлари, Т., 1999; Евдокимов Ю., Симанова Н., Музыка эпохи Возрождения М.,

1982; Всеобщая история архитектуры, т. 5, М., 1967; Шрамкова Г., Искусство Возрождения, М., 1977; Фафурбеков А., Амир Темур образи талқинлари: ҳақиқат ва бадият // Амир Темур: шахсининг замондошлари томонидан баҳоланиши, Т., 1997.

УЙҒУН (тахаллуси; асл исмишарифи Отақўзиев Раҳматулла) (1905.14.5, Жамбул вилояти Марки қишлоғи —1990.22.4, Тошкент) — шоир ва драматург. Ўзбекистон халқ шоири (1965). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1956). Ўзбекистон ФА нинг мухбир аъзоси (1974). Меҳнат Қаҳрамони (1985). Самарқанддаги пед. академияда таҳсил кўрган (1927—30). Ўзбекистон давлат нашриётида бўлим мудири, «Қурилиш» жур.да масъул котиб (1930—31), Маданий қурилиш (1932—33) ҳамда Тил ва адабиёт инти (1933—43)да илмий ходим, сектор мудири. Ҳамза номидаги драма театрида репертуар бўйича бадиий раҳбар ўринбосари (1947—48), «Шарқ юлдузи» жур.да бўлим мудири (1948—50), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси ўринбосари (1949—50), раиси (1951—54), айна вақтда «Шарқ юлдузи» жур.да масъул муҳаррир (195051).

Дастлабки шеърлар тўплами — «Баҳор севинчлари» (1929). У. ижоди 3 босқичдан иборат. Ижодининг дастлабки босқичида лирик шоир сифатида шаклланган. Айна пайтда «Жонтемир» (1931—35), «Бригадир Карим» (1934), «Гулалас» (193435), «Украина еллари» (1935) каби лирозепик асарлари б-н шу давр дostonчилиги тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган. Бундан ташқари, у адабий мерос ва замонавий адабий жараён муаммоларига доир мақолалар ҳам ёзган. Фашизмга, босқинчилик урушига қарши кураш пафоси У. ижодининг 2босқичдаги бош йўналишини белгилаб берди («Ғазаб таронаси», 1942; «Ғазаб ва муҳаббат», 1943; «Шеърлар», 1944). Бу даврда У. драматургияга ҳам мурожаат

этиб, ватанпарварлик руҳидаги «Она», улуғ ўзбек шоирининг 500 йиллигига бағишланган «Алишер Навоий» (1942, Иззат Султон б-н ҳамкорликда) драмаларини ҳамда «Қалтис ҳазил» (1944) комедиясини ёзди. Урушдан кейинги йилларда сакна юзини кўрган «Алишер Навоий» драмаси кенг томошабинлар оммасининг Навоийни кашф этиши ва улуғ шоирга муҳаббат туйғулари б-н йўғрилишида, шунингдек, ўзбек адабиётида тарихийбиографик драма жанрининг тараққиётида муҳим аҳамиятга молик бўлди. Шундан сўнг У. уруш ва урушдан кейинги машаққатли йилларга бағишланган «Ҳаёт қўшиғи» (1947), «Олтинқўл», «Навбахор» (1949) драмаларини яратди. Сўнгги драмаси б-н У. ижодига қишлоқ ҳаёти мавзуи кириб келди. Драматург бу асарида уруш даврида вайрон бўлган жамоа хўжалиги қаёғи мисолида эскилик б-н янгилик ўртасидаги кураш мавзуини биринчилардан бўлиб урушдан кейинги ўзбек адабиётига олиб кирди. У. ижодининг сўнгги, 3босқичи 50-й.ларнинг ўрталаридан бошланган. У. тинчлик учун кураш, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик сингари ўша давр адабиёти учун муҳим ҳисобланган мавзуларда кўплаб шеърлар ёзган («Тинчлик куйлари», 1960; «Ҳаёт қақиради», 1961). Қуруқ риторика ва панднасихатдан иборат бўлган бу шеърлар шу давр шеърияти тарихида бирор из қолдира олмаган. У. кўпроқ драматургия жанрларида қалам тебратган. «Навбахор» драмасида кўтарилган қишлоқ мавзуини яна давом эттириб, хотинқизларнинг жамоа хўжалигига моҳирлик б-н раҳбарлик қилиши мумкинлиги («Хуррият», 1959), пахта яккаҳоқимлиги даври фожиалари («Парвоз», 1963), шахсга сиғинишнинг қишлоқ шароитидаги оқибатлари («Шубҳа», 1961), тиббиёт ходимларининг инсон саломатлиги учун масъуллиги («Қотил», 1965) каби масалалар ҳақида баҳс юритувчи пьесалар ёзган. «Пахта учун кураш»нинг салбий оқибатлари фoш этилган «Парвоз» драмаси эса совет

вокелигини бузиб кўрсатишда айбланиб, сахнадан олиб ташланган.

У.нинг ёшлар маънавияти муаммосига бағишланган «Парвона» (1966) комедияси жамоатчилик томондан самимий кутиб олинган. У. Ўрта Осиё халқларининг машғал сиймолари ҳақида ҳикоя қилувчи «Абу Райҳон Беруний» (1973), «Абу Али ибн Сино» (1979), «Зебуннисобегим» (1982) тарихий драмаларини яратдики, бу асарлар «Хуррият», «Парвона» ва «Парвоз» пьесалари б-н бирга драматург ижодининг 3босқичидаги ютуқлари ҳисобланади. У. биринчи ўзбек балети «Гуландом» (1939) либреттоси муаллифи, «Ўзбекистон қиличи» (1942) пьесаси, «Алишер Навоий» (1947) ва «Авлиёнинг саргузаштлари» (1958) киносценарийларининг эса муаллифларидан бири.

У.нинг адабий меросида таржима асарлар алоҳида ўринни эгаллайди. Урушгача бўлган даврда А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов асарлари таржимасида муайян тажриба орттирган шоир кейинчалик Л.Н. Толстойнинг «Ҳожимурод», А.П. Чеховнинг «Чайка», У. Шекспирнинг «Юлий Цезарь» ва «Вероналик икки йигит» асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1984).

УЙҒУР, Маннон Уйғур (тахаллуси; асл исмшарифи Мажидов Абдуманнон) (1897.11.10 — Тошкент — 1955.15.10) — реж., актёр, драматург. Ўзбекистон халқ артисти (1932). Европа шаклидаги ўзбек театр санъати ва хоз. Ўзбек миллий академик драма театри (собиқ Ҳамза номидаги театр) асосчиларидан. 1916 й. «Гурон» труппасида актёр сифатида иш бошлаган. Сафарбек (Н.Везиров, «Уй тарбиясининг бир шакли»), Маркиз Робль («Қотили Карима»), Ҳожи Бахшали (Ж. Қулизода, «Ўликлар»), Хизматкор (А. Авлоний, «Адвокатлик осонми?»), Заҳҳок (А. Фитрат, «Абу Муслим»), Эшимқул (Уйғур, «Туркистон табиби»), Маҳмудхон (Ҳамза, «Заҳарли ҳаёт»), Раҳим ака (Ғ.Зафарий, «Халима»), Ну-

ридин (А.Фитрат, «Чин севиш»), Миллер (Ф. Шиллер, «Макр ва муҳаббат»), Карл Моор («Қароқчилар») каби кулгили, драматик, фожиавий романтик образлар яратган. Театрни жадидлар сингари маърифат ўчоғи, ибратхона деб билган. 1919 й.да «Турон» трупп сини қайта тиклаб, ўнга истеъдодли ёшларни жалб этиш, драматурглар б-н янги асарлар устида иш олиб бориш, таржима қилиш, сахналаштириш, сахна ижодкорларини малакасини ошириш масалалари б-н муттасил шуғулланган. 1918—20 й.лар Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?» комедиясини, Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари», «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси» асарларини, Ғози Юнуснинг «Заҳхоки морон» трагедиясини, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», Ғулум Зафарийнинг «Ҳалима», Фитратнинг «Абу Муслим», «Чин севиш» драмаларини сахналаштириш б-н театр репертуарини миллий асарлар б-н мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ўзи ёзган «Туркистон табиби», «Фанний уй», «Ўн икки соатлик ҳокимият» пьесаларини ҳам сахналаштирди. Шунингдек, озарбайжон драматурглари асарлари («На қонур, на қондирур», «Хўрхўр», «Дурсунали Баллибоди», «Иблис», «У ўлма, бу ўлсун» ва б.)ни ҳам таржима қилиб сахналаштирди. У ўзининг кўпқиррали фаолияти б-н ҳаваскорлик труппасини Ўзбек давлат ўлка намуна театри даражасига олиб чиқди. Марказий Осиё бўйлаб томошалар кўрсатди. 1922 й. театр ишларини йўлга қўйиш учун Бухорога юборилган. «Абу Муслим», «Ҳалима», «Туркистон табиби» асарларини сахналаштириб, бухоролик ҳаваскорларни сақна қонун қоидаларига ўргатади. Карки ш.да биринчи театр труппаси ташкил қилади. 1923 й. Москва давлат марказий театр санъати техникумининг реж. лик бўлимига ўқишга қиради. Шу йили унинг ташаббуси б-н Москвадаги Бухоро халқ маорифи уйи қошида ўзбек драма студиясини очишга

қарор қилинар экан, У. Бухоро, Тошкент, Андижон, Қўқон ш.ларидоғи театрга истеъдодли ёшларни тўплайди. 1924 й. Москвада Ўзбек драма студияси иш бошлайди. У. студиянинг ҳам талабаси, ҳам ташкилотчи раҳбари бўлиб, Чўлпон б-н бирга студия педагоглари Л. Свердлов, Р. Симонов, В. Канцель ва б.га таржимонлик қилиб, спектакллар қўйишда ёрдамлашади. «Хасис» (Мольер, У. Гарпагон ролида), «Терговчи» (Н. Гоголь), «Малика Турандот» (К. Гоци, У. Альтоум ролида) спектаклларининг яратилиши ва мамлакатимизда намоиш этилишида У.нинг хизмати бекиёс. Ўзи мустақил «Шайх Санъон» (Ҳ. Жовид), «Ёрқиной» (Чўлпон) каби асарларни сахналаштирди. 1927 й. У. бошлик 24 нафар ўзбек ёшлари Самарқандга қайтиб, Ўзбек давлат драма труппасининг ўзагини ташкил қилдилар. У. «Арслон» (Фитрат), «Хужум» (В. Ян, Чўлпон), «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид), «Муштумзўр» (Чўлпон), «Тарих тилга кирди» (З. Сайд, Н. Сафаров), «Никоб йиртилди» (З. Фатхуллин), «Лойқалар» (С. Хусайн) каби турли мавзу ва жанрда яратилган спектаклларида ўз истеъдоди ва студияда орттирган тажрибасини рўёбга чиқариш, студияни битирган ва ҳаваскорликдан кириб келган актёрларни тарбиялаш ҳаракатида бўлди. У.нинг реж.лик ва актёрлик маҳорати юксалиб, Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясини сахналаштириши ўзбек профессионал театрининг камолот палласига ўтганидан дарак берди. «Ҳамлет»дек мураккаб асарни сахналаштиришда У. актёрларни қирол саройидаги қиборларнинг кийиниши, ўзини тутиши, ўзаро мулозamat, таъзим, сўз ва нутқ устида кунт б-н ишлаш, образларнинг тарихийфалсафий мохиятини очиш сари йўналтирди. Томошабинларни эса бундай юксак трагедияни идрок этишга тайёрлаш мақсадида театрининг ўзида, матбуот орқали тушунтириш ишлари олиб борилди, макет ва постановка тарихига оид кўргазма ташкил этди; спектаклнинг маҳсус дастури ва Чўлпон таржимаси эълон

килинди. Бош ролни Аброр Ҳидоятлов ижро этди. Спектакль қаторасига 22 кун ўйналиб, катта муваффақият қозонди. «Ҳамлет» спектакли туфайли У. 30-й. лардаги қатағондан омон қилган бўлсада, таҳқирланган бир шароитда ижод қилди. Қачонки у бир асарни сахналаштирмоқчи бўлса, унинг ёнига албатта бир рус реж. ини тайинлашарди. «Отелло» (Н. Ладигин бн), «Муқанна» (Э. Михоэлс бн). «Бир севги афсонаси» (А. Гинзбург бн) каби спектакллارни шу таҳқир остида сахналаштирди. «Жалолиддин Мангуберди», «Ҳаёт кўшиғи», «Алишер Навоий» спектакллари мустақил сахналаштиргани учун турли тафтишларга учради. Айниқса, «Алишер Навоий» драмасининг сахнавий талқини Навоийни идеаллаштиришда айбланди. Танқидий мулоҳазалар остида Навоийни Мажиддин б-н зиддиятларини кучайтиришга, Ҳусайн Бойқарони иродасизроқ, субутсизроқ қилиб гавдалантиришга мажбур бўлди. Навоийнинг оддий халқ б-н алоқасини янада кучайтирди. Саҳна нутқи, талаффуз устидаги ишини давом эттириб, гўзал бир саҳна тилининг яратилишига эришди. Спектаклда У.нинг адолат, тенглик, инсонпарварлик, меҳмурувват, соф муҳаббат ва нафосатни тараннум этишга қаратилган реж. лик гоյлари актёрлар яратган образларда ўз аксини топди. 1948 й. «Алишер Навоий» драмасининг янги таҳрири намойиш қилинди ва катта муваффақият қозонди ҳамда У., асосий ижрочилар Давлат мукофотига сазовор бўлдилар (1949). Асар 42 й. мобайнида 760 марта ўйналиб, 350 минг томошабинга хизмат қилди. 1955 й. Р. Ҳамроев б-н биргалиқда Муқимий театрида «Муқимий» (С. Абдулла) спектаклини сахналаштирди. Бу унинг сўнгги спектакли бўлди. Миллий театрда, Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида актёр ва реж.ларнинг уч авлодини тарбиялаб етиштиришда У.нинг хизмати катта. Тошкент санъат ин-тига (1991), Сурхондарё театрига (1978) Маннон Уйғур номи берилган. Тошкент ш.даги кўчалардан

бири У. номи б-н аталади. Вафотидан сўнғ «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

УЙЎУР ЁЗУВИ — Шарқий Туркистондаги туркийзабон халқлар фойдаланган ҳарфтовуш ёзуви; сугд ёзуви асосида пайдо бўлган (сугд ёзуви, ўз навбатида, қоз. илмий тахминларга қура, оромий ёзуви шаклларида бирига бориб тақалади). Дастлабки ёзма ёдгорликлари 8-а. га мансуб. У.ё. да ҳарфлар вертикал чизик бўйлаб юқоридан пастрга қараб ёзилган, ёзув устуңлари эса чапдан ўнғга томон жойлаштирилган. Ҳарфнинг сўздаги ўрнига (боши, ўртаси, охирига) қараб тегишли ўринларда унинг алоҳида шакллари қўлланган. Диний асарлар, одатда, қатъий китобий ёзувда, расмий ҳужжатлар эса тез ёзувга асосланган курсивда ёзилган.

У.ё. 9—13а.ларда будда динига сифинувчи туркий қабилалар ўртасида кенг тарқалган. Ушбу қабилалар исломни қабул қилганларидан кейин бу ёзув астасекин араб ёзуви томонидан сиқиб чиқарилган, лекин У. ё. будда ибодатхоналарида 18-а.да ҳам қўлланган. 18-а. да У.ё. мўғуллар томонидан ўзлаштирилган ва ҳоз. ҳам мавжуд бўлган мўғул ёзуви шаклланган; У.ё. асосида манжур ёзуви ҳам яратилган.

УЙЎУР ТИЛИ, янги уйғур тили — туркий тиллардан бири. Асосан, ХХРнинг Синьцзян Уйғур мухтор районида, шунингдек, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон республикаларида, Афғонистон, РФ ва б. мамлакатларда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 7,7 млн. (жумладан ХХР да 7,5 млн.) кишидан ортиқ. «Уйғур», «У.т.» атамалари 1921 й.да ягона этнолингвистик жамоа учун СЕ. Малое томонидан тақлиф этилган (аввалги номлари: Ғарбий Хитой татар тили, Хитой мусулмонлари тили, Ғарбий Хитойнинг туркий лахжалари, Шарқий Туркистон тили ва б.) У.т. кад. уйғур тилининг давомчиси

ҳисобланмайди.

У.т. 3 лаҳжага бўлинади: марказий (или, турфон, кашқар, кўмул, урумчи, карашар, кўчор, кўрлин оксу, ёрканд ше-валаридан иборат) — ҳоз. адабий У.т. га асос бўлган; шарқий (лобнор) ва жан. (хўтан). Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшовчи уйғурларнинг 2 лаҳжаси бўлиб, уларнинг номланишида (илиеттисув, кашқарфарғона) уйғурларнинг Ғарбий Хитойдан Еттисув ва Фарғонага кўчиб ўтганликлари акс этган.

Бошқа туркий тиллардан фаркли ра-вишда У.т.да унлилар ва ундошларнинг регрессив ассимиляцияси (башбеши (бошбоши), тагтаққа] мавжуд; сингармо-низм изчил эмас: унлиларнинг лаб ва тан-глай гармонияси бузилиш ҳоллари учрай-ди; унлилар редуқцияси (синилсиқлим), ундошларнинг тушиб қолиши (одекор-дек, кесенчукелсан,чу), баъзан ўзак ва кўшимча ўртасида товуш орттирилиши (су—суий (сув —суви), тоху — тохурим (товуқ — товуғим) кузатилади.

Уйғурлар 8-а. гача қад. уйғур ёзуви-дан, Па. гача суғд алифбосига асосланган ёзудан, 11-а.дан эътиборан араб графикаси асосидаги ёзудан фойдаланадилар. Собиқ СССР кудудида яшаган уйғурлар 1930 й. гача араб, 1930—46 й.ларда лотин графикаси асосидаги ёзудан; 1946 й.дан эса рус графикаси асосидаги ёзудан унга уйғур фонемаларини ифода-ловчи кўшимча ҳарфлар кўшган ҳолда фойдаланадилар. ХХР даги уйғурлар ҳоз. гача араб графикаси асосидаги ёзудан фойдаланадилар (1960—65 й.ларда лотин графикаси асосидаги ёзув ишлаб чиқилиб, 1965—80 й.ларда ҳар иккала алифбо параллел қўлланган, 1982 й.дан яна араб графикасининг ўзи қолган).

УЙҒУР ХОҚОНЛИГИ - уйғурлар давлати (744—840). Шарқий Турк хоқонлиги ҳудудида Босмил хоқонлиги (742—744) дан сўнг пайдо бўлган. Пой-тахти— Қорақурум (Урхун дарёсининг чап қирғоғида). Биринчи хоқони Қутлуғ Билга хоқон (уйғурларнинг ёғлиқор

уруғидан) даврида (744—746) У. х.га Олтойдан Манжуриягача бўлган ҳудуд қараган. Хоқон Мўюнчур (Қора хоқон) даври (746—759) да У. х. кучли давлат-га айланган. Шим.да қирғизлар, шарқда киданларни енгиб, уларнинг ерларини ўз давлатига қўшиб олган. 8-а. ўрталарида У.х. га ғарбда Олтойдан, шарқда Хин-ган тоғларигача, жан.да Гоби чўлидан шим.да Саян тоғларигача бўлган ҳудуд қирган. Хоқон Идигин даври (759—780) да У.х.кўшинлари Хитойдаги ўзаро урушлардан фойдаланиб, унга бости-риб қирган. 8-а. охирида маҳаллий бойларнинг ўзаро жанжаллари, тобе қабилаларнинг уйғурлар ҳукмронлигига қарши кураши кучайиб, У.х. таназзулга учрай бошлади. 9-а. бошларида бу ку-раш янада кучайди. 840 й. У.х. аҳолиси 5 га бўлинган. Бир қисми ўз жойлари-да қолган. Уйғурларнинг яна бир қисми Шарқий Туркистон ва Жунғорияга кўчиб ўтган. Буюк ипак пўли У.х. назоратида бўлиб, ташқи савдо кенг ривожланган. Хон давлатни тутуқлар, беклар ёрдами-да бошқарган. Хўжалиги чорвачилик ва деҳқончилик бўлиб, барча ер, яйлов, чор-ва маҳаллий бойлар қўлида бўлган.

У.х. да йирик маҳобатли қурилишлар (шаҳар, қалъа ва б.) олиб борилган. Қорақурум ш., Кичик Енисей дарёсининг бошланишида қалъа ва қаср (ПорБа-жин), Хемчик водийсида 14 шаҳарқалъа ва бир ҳарбий таянч пункти қурилган. Шаҳарларда аҳоли хунармандчилик (чарм, ёғоч, сопол, металлдан ишлан-ган рўзғор буюмлари, заргарлик) б-н шуғулланган. Шу даврда уйғур ёзуви (су-рөний алифбоси асосида) пайдо бўлган. У.х. да монийлик ҳукмрон тарқалган (8-а.), кейинчалик буддизм тарқала бошла-ган (9-а.дан).

УЙҒУРЛАР - халқ, ХХРдаги Синь-цзян Уйғур мухтор районининг туб жой аҳолиси. 8 млн. кишидан ортиқ (1990-й. лар ўрталари). Марказий Осиё давлатла-ри, шунингдек, Ҳиндистон, Афғонистон ва Покистонда яшайди. Уйғур тилида

сўзлашади. Диндорлари, асосан, сунний муслмонлар. Япон (Ютянхенг), француз (Клапрот) олимлари фикрича, «уйғур» атамаси мил. ав. 3—2-а.лардан маълум. У. этногенези Хитой манбаларида 4—5 минг йил аввал тилга олинган «ди»(турк) ларнинг «чиди»(кизил ди — жан. турк) га бориб такалади. Хитойнинг шим.да мавжуд бўлган Чиди давлати мил. ав. 594 й. Цзинь (Жин) хонлиги томонидан тугатилгач, чидилар шим.га кетишга мажбур бўлишган. У. хун қабилавий иттифоқи (мил. ав. 3а. — мил. 3—4-а.лар) да муҳим роль ўйнаганлар. Мил. 5—8-а.ларда У. Жужан(Авар) хонлиги, кейинчалик Турк хоқонлиги таркибига кирган. 7-а.га қадар У. таркибида ёғлиқор (хон авлоди), кутурғур, турламвейбур, буқосқир, овчағ, хазарқасар, хўғурсу, яғмо, аёвир каби 9 қабила мавжуд бўлган. Кейинчалик уларга Сирдарёнинг юқори қисми (Ясси дарёси) бўйида яшаган адиз қабиласи қўшилиши б-н 10 уйғур иттифоқи шаклланган. 7—9-а.даги манбаларда 15 уйғур қабила уюшмаси [баку, хун, байирғу, тунгро, сижие, чибни, изгил(сиже), басмил (башими), қарлуқ (гэлулу), сир, тардуш, тува, қувурқон, барсуқ, кирғиз] қайд этилган.

Қадимда У.нинг аксарияти деҳқончилик б-н шуғулланиб, ўтроқ ҳаёт кечирган. Шу сабабли уларда қабилауруғдошлик муносабатлари йўқолиб, яшаган жойлари номи б-н аталиб келган. У.нинг тоғлик ўлкалардаги ва чорвачилик б-н шуғулланган қисми кўчманчи ҳаётга мослашган. Улар 646 й. Шарқий Турк хоқонлиги ҳудудида Уйғур хонлигини тиклаган. УйғурУрхун хоқонлиги (Уйғур хоқонлиги) даврида (744—840) унинг барча фуқаролари «Уйғур» деб, 9-а.да У.нинг Идикут (Турфон) давлати Хитой манбаларида «Кужу хонлиги» деб номланган. 11-а. да унинг ҳудуди ғарбда Кучар ш.дан Буюк Хитой деворигача чўзилган бўлиб, араб манбаларида «билод Уйғур» ёки «Иуғур»(алМарвазий) деб қайд этилган.

У. мамлақати қад. маданият

ўчоқларидан ҳисобланади; бу ҳудудда кўплаб қад. давлатлар, шаҳарлар мавжуд бўлган. У. қадимдан турли ёзувлардан (26 та) фойдаланган. Улар 5—6-а.лардан бошлаб махсус уйғур ёзуви ишлата бошлаган. Қад. уйғур мусиқа санъати Хитой мусикасига катта таъсир кўрсатган. Уйғур халқи мусикасининг гавҳари бўлган 12 мақом 16-а.да Омоннисохон томонидан тартибга солинган. У. ҳаётида тош, суяк, қумуш, мис ва темирдан турли зебзийнат буюмлари яшаш ривожланган. Улар қадимдан жун, ипак, пахтадан махсус дастгоҳларда мато тўқишган. Мил. бошларида (3а.) улар томонидан ишлаб чиқарилган қоғоз, археологик казишмалар натижасида топилган қоғоз нусхаларининг энг қад.си ҳисобланади.

Абдулахад Хўжаев, Абдухолиқ Айтбоев.

УЙЎҒУРСОЙ — Наманган вилояти Поп туманиаагм шаҳарча. 1947 й. 31 дек. да ташкил қилинган. Яқин т.й. станцияси — Поп (13 км). Аҳолиси 1,4 минг кишига яқин (2003). Аҳолиси ва хўжаликлари Уйғурсой каналидан сув олади. Умумий таълим мактаби, касбхона мактаби, маҳаллий саноат корхонаси, кутубхона, алоқа бўлими, маданият саройи, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

УКИЁЭ (японча, айнан — тез оқар дунё образлари) — 17— 19-а.ларда япон рангтасвири ва графикасида шаклланган бадиий мактаб; шаҳар ҳаётининг ўсиши б-н боғлиқ ҳолда юзага келган; санъатда демократик анъаналарни акс эттирган. Рангтасвир усталари ва график рассомлар орасида «бидзинга» («гўзалларни тасвирлаш») ҳамда бу жанрга яқин «якусяэ» («актёрларни тасвирлаш») жанри кенг тарқалди. Уларнинг қахрамонлари қиёфаларининг ташқи кўриниши шартли (тилла замин, рангларга бой) безаклар б-н уйғунлаштирилган. У.энинг эркин йўналиши графикада, айниқса, эркин ифодаланган. Кўплаб нусха олиш

имкони берадиган кесма ксилография усулида ишланиши гравюраларнинг кенг тарқалишини таъминлаган. Қўдда ишланган қизил ёки сариқ рангли дастлабки У.э. гравюраларига кейинчалик 2—3 рангли (асосан, пушти ва яшил) босмада соғлом, гўзал аёллар (Хисикава Морокобу, Окумура Масанобу) ва купол кучли, кудратли актёрларни (Тории Киёнобу, Тории Киёмицу) акс эттириш хос бўлган. У.э. гравюраларнинг кейинги ривож манзара жанрининг тараққиёти б-н боғлиқ бўлди; Ватаннинг улғувор образларини яратган Кацусика Хокусай, япон провинциялари табиатини атрофлича ишонарли содда акс эттирган Андро Хиросиге ва б. ижоди б-н белгиланади.

УККИЛАР (*Bubo*) — япалокқушлар уруғи. Уз. 30—72 см. Бошида «қулок» деб аталадиган патлари яхши ривожланган, бармоқлари патли. 12 тури маълум. Австралия ва Антарктидадан бошқа ҳамма қитъаларда учрайди. Оддий У. Африка, Европа ва Осиёда тарқалган. Ўзбекистонда чўл, дашт ва тоғлардаги одам бормайдиган овлоқ ҳудудларда яшайди. Ерда, қоя тошлар орасида уя куради; баъзан дарахтлардаги йирик қушлар ташлаб кетган уяларни эгаллайди. 2—6 та тухум қўяди. Ҳар хил майда қушлар, кемирувчилар, куён, ўрдак, қурлар ва б. хайвонлар б-н озикланади.

УККОША МАСЖИДИ - Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (15-а.). Чорсунинг жан.шарқида, Самарканд дарвоза кўчасида жойлашган. У.м. Тошкентнинг энг машҳур ҳамда суви шиғобахш ҳисобланган қад. Уккоша булоғи номи б-н аталган («Чорсу» меҳмонхонаси қурилиши муносабати б-н Чорсу жари ён бағрида жойлашган булоқ беркитиб ташланган). Мезанали дарвозахона (19-а. охири — 20-а. боши), хрвли, ғарбда гумбазли хонакоҳ, унга туташ айвон ва пешайвондан иборат (пешайвон ва ховлининг шарқидаги дарвозахона 20-а. охириларида қайта қурилган). Хонакоҳ

деворлари калин, 4 равоқли. Ғарбидаги равоқка меҳроб ишланган, қолган равоқларига эшик ўрнатилган. Линга қисми бўртикли, ташки равоқ лингаси эгри чизикли. Гумбази равоқларга таянган. Гумбаз ости равоқбағаллари ўзига хос. Айвон устунлари 4,8 ва 16 қиррали, устун кўзагидаги мадохиллар нафис ишланган. У.м. Хожа Аҳрор Валий томонидан қурилган деб тахмин қилинади.

УКЛОНСКИЙ Александр Сергеевич (1888.5.11, Гомель ш. — 1972.16.2, Тошкент) — геолог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1943). Геол.минералогия фанлари д-ри (1920), проф. (1920), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. Москва ун-тини тугатган (1914). ТошДУ ва ТошПИда минералогия кафедраларини ва Ўзбекистон ФА Геология ва геофизика ин-тида минералогия ва геокимё бўлимларини ташкил этган. Тошкентда минералоггеокимёчилар мактабини яратган. У. Ўрта Осиё, Ўзбекистонда олтингугурт конлари минералогияси ва жойлашиш қонуниятларини ўрганган (1928—40), минералларнинг геокимёвий таснифини тузиб, дарелик ёзган (1940). Ўзбекистондаги оқар сувларнинг изотоп таркибини текширган. Геокимё фанига «протокристалл», «изотоп», «изобара», «параэлементлар» каби янги назарий тушунчалар киритган. У. Ўзбекистонда минералогия ва геокимё фанлари ривожига салмоқли ҳисса қўшган. Янги топилган минерал уклонсковит деб аталган.

УКЛОНСКОВИТ — сувли сульфатлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби 1964 й. Амударё қуёи оқими атрофларидаги неоген гиллари орасидан топилган. А. С. Уклонений номи б-н аталган. Қаттиклиги 2, зичлиги 2,4 г/см³. Моноклин сингонияда кристалланади. Япалок, чўзиқ призматик кристаллар ҳолида бўлади. Рангсиз, шаффоф, шишасимон ялтирайди. Сувда эримайди. Глауберит, астраханит, полигалит минераллари б-н ассоциацияда учрайди. Неоген

ётқизиклари пайдо бўлиши ва ундан кейинги диагенетик жараёнлар натижасида пайдо бўлган деб тахмин қилинади.

УКРАИН ТИЛИ — хиндевропа тиллари оиласидаги славян гуруҳига мансуб шарқий славян тилларидан бири. Асосан, Украинада, шунингдек, Белоруссия Республикаси ва РФнинг Украинага қўшни вилоятларида, Кубань ва Узоқ, Шарқда, Польша, Словакия, Сербия, Канада, АҚШ, Аргентина, Австралия ва б. мамлакатларда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 46 млн., жумладан, Украинанинг ўзида 38 млн., РФ да 4,5 млн., Ўзбекистонда 150 минг, АҚШ ва Канаданинг ҳар бирида 500 минг кишидан ортиқ (20-а.нинг охирилари).

У.т.нинг 3 асосий лахжаси бор: жан. шарқий (ўрта днепрбўйи, слобожан, даштқўл шевалари); жан.гарбий (волинь-подольск, галичбуковина ва карпат шевалари) ва шим. (чапқирғок, ўнқирғок, волиньполесье шевалари). Ҳоз. адабий тили, асосан, жан.шарқий лахжа асосида шаклланган.

У.т.нинг бошқа славян тилларидан фаркланувчи белгилари: фонетика соҳасида — тилолди і товшининг нисбатан тилорқа и товушидан фарқланиши, ёпиқ бўғинларда олдинги о, е, товушларининг і га айланиши; морфология соҳасида — чакириқ келишигининг мавжудлиги, эркак жинедаги отларда жўналиш ва ўрин келишларининг ўзига хос қўшимчалари, сифат шакллари кискариши; синтаксис соҳасида — ўзгармас феъл шакли шахесиз гапларнинг қўлланиши ва б.

Адабий У.т.нинг ривожланиш тарихи 2 босқичдан иборат: қадимги У.т. (14-а. — 18-а. ўрталари) ва ҳозирги У.т. (18-а. охиридан). Қадимги У.т.да юридик ва б. расмий хужжатлар, илмий наср, турли жанрлардаги бадиий адабиёт яратилган ва сақланиб қолган. Қад. У.т.нинг адабий меъёрлари Л. Зизаниянинг грамматикаси ва лугати (1596)да ҳам ўз аксини топган. Ҳоз. адабий У.т. Украинада И. Котлярев-

ский ва 18-а. охири — 19-а. бошларидаги бошқа ёзувчилар асарларининг майдонга келиши б-н барқарорлашган. Ҳоз. адабий У.т. тарихида Т. Г. Шевченко ижоди улкан роль ўйнади. Т.Шевченко умумхалқ сўзлашув тили негизида умуммиллий адабий У.т.га асос содди.

Ўтган асрнинг 20-й.ларида адабий У.т.да жиддий узғаришлар содир бўдди. У.т. Украина аҳолиси турли табақаларининг ижтимоий ва маданий ҳаётида кенг қўллана бошлади, публицистик, илмий ва расмий услубларнинг тез ривожланишини таъминлади. 50-й.ларда лисоний меъёрлардаги ва бир қанча фанлар терминологияларидаги бошбошдоқликларга барҳам берилди. Шу вақтдан бошлаб адабий У.т. меъёрлари ривожидан янги босқич бошланди. Кейинги йилларда У.т.да рўй берган меъёрий ўзғаришлар, янги меъёрий вариантлар «Украин тили лугати»да (1 — 11ж.лар, 1970—80) ўз аксини топали.

У.т.га қдимги рус ёзуви (кириллица) мерос бўлиб ўтган. Энг қад. ёзма ёдгорликлари: юридик хужжатлар (14— 15-а.лар), динийпанднома мазмундаги асарлар (16-а.) ва б.

УКРАИНА (Україна) — Европанинг жан.шарқида жойлашган давлат. Майд. 603,7 минг км². Аҳолиси 48,4 млн. киши (2002). Пойтахти — Киев ш. Маъмурий жиҳатдан Крим Мухтор Республикаси ва 24 вилоят — Винница, Волинь, Днепропетровск, Донецк, Житомир, Закарпатье, Запорожье, ИваноФранковск, Киев, Кировоград, Луганск, Львов, Николаев, Одесса, Полтава, Ровно, Суми, Тернополь, Харьков, Херсон, Хмельницкий, Черкасси, Черновци, Чернигов вилоятлари, Киев ва Севастополь ш.ларига бўлинади.

Давлат тузуми. У. — республика. Амалдаги конституцияси 1996 й. 28 июнда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2005 й. янв.дан Виктор Ющенко), у тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва 2 муд-

датдан ортиқ сайланиши мумкин эмас. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Олий Рада (парламент), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигида Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади.

Табиати. У ҳудудининг аксар қисми Шарқий Европа текислигининг жан. ғарбий қисмига мансуб бўлиб, текислик ва ўрқирлардан иборат. Жан. да Қрим тоғлари (бал. 1545 м гача) ва Ғарбда Украина Карпат тоғлари (бал. 206 м гача) бор. У ҳудуди ғарбдан шарққа 1300 км, шим.дан жан.га 900 км га чўзилган. Қора денгиз соҳиллари, асосан, пасттекислик; кўлтик ва лиманлар бор. Азов денгизи соҳиллари эса ясси, кум тиллари мавжуд. Рельефи — шим.ғарбдан жан.шарққа томон Волинь қирлари ва Подолия қирлари (энг бал. жойи 471 м — Камула тоғи), шарқроқда Жан. Буг б-н Днепр оралиғида Днепр бўйи қирлари жойлашган. Днепрнинг сўл сорили, мамлакатнинг жан. шарқий қисмида Азов бўйи қирлари бор. Украина Карпат тоғларининг жан. ғарбида Закарпатье пасттекислиги ётади.

Геологик тузилиши жиҳатидан У ҳудуди Шарқий Европа платформасининг жан.ғарбий қисмидан ҳамда уни ўраб турган Карпат ва Қрим бурмали тоғларидан иборат. Платформада Украина кристалли массиви (қалқони), Волинь-Подолия платоси, Львов ботиғи, Донецк авлакогени, ДнепрДонецк, Қора денгиз бўйи ботиқлари ажралиб туради. Тоғли Қрим ва Шарқий Карпат тоғларининг бир қисми Альп геосинклиналь (бурмали) областига киради. Фойдали қазилмалардан тошкўмир ва кўнғир кумир, нефть, табиий газ, темир, марганец, титан рудалари, симоб, боксит, тошгуз ва калий тузлари, графит, олтингугурт, қурилиш материаллари ва б. бор. Минерал сувли булок, кўп.

Иклими, асосан мўътадил континентал. Ғарбдан шарққа томон иклимининг континенталлиги кучаяди. Шим.дан жан.га томон ёз б-н кишининг температурадаги фарқи ортиб, қор қопламаниннг қалинлиги ва сакланиш муддати, ёгин микдори, нисбий намлик камайиб бора-

ди. Қрим я.о. нинг жан. соҳилида субтропик, Ўрта денгиз иклими устун. Январинг уртача т-раси шим.шарқда —7°, —8°, Қримнинг жан. соҳилида 2—4°; июлда шим.ғарбда 18—19°, жан.шарқда 23—24°. Йиллик ёгин шим.ғарбда 600—700 мм, жан.шарқда 300 мм гача, Қрим тоғларида 1000—1200 мм, Украина Карпат тоғларида 1200—1600 мм.

У. дарё шохобчаларининг жами уз. 170 минг км га яқин. Кўп дарёлари Қора ва Азов денгизларига қуйилади. Энг катта дарёси — Днепр. Йирик дарёлари — Днестр, Жан. Буг, Северский Донец, Прут, қисман Дунай. Уларнинг купи кишда музлайди. Йирик дарёларида ГЭСлар қурилган. 7 мингдан ортиқ кўл бор. Йириклари: Ялпуг, Катлабух, Сассиқ, Шагани, Алибей, Синевир ва б. Сув омборлари: Кременчуг (2250 км²), Каховка (2155 км²), Киев (922 км²), Днепродзержинск (567 км²) ва б.

Тупроклари хилмаҳил. Мамлакат шим. қисмида чимлиподзол тупрокларнинг турли типлари учрайди, ўтлоқиботқоқ ва торфли ботқоқ тупроқлар ҳам тарқалган. Ўрмонли дашт зонасида сур тусли ўрмон тупроклари, подзоллашган ва ҳақиқий қора тупроқлар, дашт зонасида оддий ва жан. қора тупроқ, денгиз соҳилида тўқ каштан тупроқлар кўпроқ. Украина Карпат тоғларида ажриқли подзол тупроқлардан тортиб қора қайин ўрмон минтақаси, тоғ ўтлоқлари ва тоғ торфзорларида подзоллашган кўнғир тупроқларгача учрайди. Қрим тоғларида аксари кўнғир ўрмон ва тоғўтлоқи тупроқлар, Қрим я.о.нинг жан. соҳилларида эса, қизил кўнғир ва жигарранг тупроқлар бор. Уда ўсимликларнинг 16 мингга яқин тури мавжуд. Шим.даги аралаш ўрмон зонасида қарағай, эманқарағай, ўрмонли дашт зонасида грабэман, эман, зарангжўка ўрмонлар ўрмонсиз яйдоқ майдонлар б-н алмашилиб туради. Умуман У. ўрмон фондининг умумий майд. 9990 минг га. Қора денгиз бўйи субтропик ўсимликлар б-н қопланган. Ўрмонларда айиқ, лось, буғу, тўнғиз,

ўрмонли дашт зонасида буғу, бўри, сувсар, олмагон ва б., қушлардан чил, хакка, зарғалдок, дашт зонасида юмронқозик, қўшоёқ, сичқон, тўрғай, бедана ва ҳ.к. яшайди. Дарё ва кўллари балиққа бой. Табиий ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси 20 та қўриқхонада сақлаб қолинган. Йириклари: Украина дашт, Қора денгиз биосфера, Полесье, Ялта тоғўрмон, Карпат биосфера, АсканияНова, Луганск қўриқхоналари.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси — украинлар (78% га яқин); рус, белорус, молдаван, қрим татарлари, болгар, венгер, румин, поляк, яҳудий, гагауз, ўзбек (12,5 минг) ва б. (ҳаммаси 130 миллат ва элат вакиллари) ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 66,9%. Аҳолининг аксарияти христиан (православ ва католик), шунингдек, яҳудийлик, ислом ва б. динларга эътиқод қилади. Йирик шаҳарлари: Киев, Харьков, Одесса, Запорожье, Днепрпетровск, Донецк, Львов.

Тарихи. У. жанубида илк палеолит даврида одамлар яшаганлиги маълум (қ. Кийиккоба). Ўрта палеолит даврида Мустье маданиятига мансуб элатлар вакиллари ҳозирги У. ҳудудининг анчагина қисмини эгаллаб олдилар. Сўнгги палеолит даврида (35—40 минг йил аввал) бутун У. ҳудудида одам яшай бошлаган. Мезолит даври (мил. ав. 10—7 минг йиллик)да балиқ овлаш, неолит даври (мил.ав. 6—4-минг йиллик) да дехқончилик ва чорвачилик пайдо бўлди. Энеолит ва жез даврлари (мил. ав. 4-минг йиллик — 1-минг йилликнинг боши)да дехқончилик, чорвачилик ва кулолчилик анча кўсалди (қ. Триполье маданияти). Мил. ав. 2-минг йиллик охири — 1-минг йиллик бошларида Бут ва Днепр бўйи даштларида киммерий қабилалари яшаган. Мил. ав. 7-а.да Қора денгиз бўйидаги даштларга Осиёдан кўчманчи скиф қабилалари кириб келди. Мил. ав. 7—5-а.ларда Қора денгизнинг шим. сохилларига феклар қўчиб келиб, шаҳардавлатлар (Ольвия, Тира, Херсонес, Пантикапей ва б.)ни барпо этдилар.

Мил. ав. 5-а.да эса Керчь я.о.да Боспор подшолиги ташкил топди. Мил. ав. 2-а.да Унинг дашт ерларини сарматлар эгаллади. Мил. 3—6-а.ларда Қора денгизнинг шим. сохилларига гот, гунн, авар ва б. қабилалар келиб ўрнашди. 4—7-а.ларда вужудга келган Ўрта Днепр бўйларидagi тарқоқ шарқий славян қабилалари (византиялик муаллифлар уларни венедлар, антлар ва склавинлар деб атаганлар) 9-а. ўрталарида қабил аиттифоқлари ва князликларга бирлашиб, Киев Русини вужудга келтирдилар (қ. Қадимги Русь давлати). 1239—40 й.ларда бу давлат мўғуллар томонидан босиб олинди, Олтин Ўрда мулкига айлантдирилди. Руснинг бошқа қисмидан ажралиб қолган Украина ерлари 13—14-а.ларда поляк, литва, венгер ва б. чет эл ҳукмдорлари қўл остида бўлди («Украина» номи дастлаб жан. ғарбдаги айрим рус ерларига тааллуқли бўлиб, «край» — чекка ёки чегара маъносини англатган; 16-а. охири — 17-а. бошларида у барча Украина ерларига тарқалиб, украин халқининг этник номига айланган). 15-а.да Унинг жан. қисми ва Қрим я.о.да Қрим хонлиги ташкил топди.

1569 й. У. ҳудудининг аксари қисми бирлашган литваполяк давлати — Речь Посполита таркибига киритилди. Миллий ва лийнй зулмнинг кучайиши, синфий курашнинг авж олиши 15-а. охири — 16-а. 1ярмида Запорожье казакларининг пайдо бўлишига олиб келди. Дехқонларнинг казаклар томонига қочиб ўтиши кучайди. 16-а.да казаклар маркази — Запорожье Сечи ташкил топди ва у Қрим хонлиги, Усмонли турклар салтанати, полякукраин ҳукмрон доираларига қарши курашди. 1591—93 й.ларда гетман К. Косинский, 1594—96 й.ларда С. Наливайко раҳбарлигида дехқонказаклар кўзғолонлари бўлиб ўтди. 1648 й. Б. Хмельницкий бошчилигида украин халқининг ижтимоий ва диниймиллий истибдодга қарши озодлик кураши бошланди ва у миллий инқилобга айланиб кетди. Украина гетманлиги мустақил давлатга айланди. 1654 й. мураккаб ташқи

сиёсий ва ҳарбий вазиятда Б. Хмельницкий Москва б-н ҳарбий иттифок тузди, унда мустақил гетманлик ҳокимиятини сақлаб қолиш кўзда тутилди. Шу тариқа у Украина гетманлигини ташқи сиёсий жиҳатдан тан олинишига эришди. Бироқ унинг вафотидан сўнг гетманлик ҳокимияти учун бошланган кураш узок давом этди (1657—76). Бундан фойдаланган Москва украин ерлари устидан ҳақиқий назорат ўрнатиб олди. И. Мазепа гетман бўлган даврда (1687—1708) у русшвед уруши вақтида (1708) Москва васийлигидан кутулишга интилиб, Швеция кироли Карл XII томонига ўтди. Мазепадан кейинги гетманлар Россия империяси таркибида Украина гетманлигининг мухторият мақомини сақлаб қолишга интидилар. Аммо подшо ҳукумати 1764 й. гетманликни батамом тугатди. 18-а.нинг 2-ярмида ўнг соҳил У. Россия империяси таркибига кирди. Польша ҳудуди 3 марта (1772, 1793 ва 1795) тақсимланганидан сўнг украин ерлари 2 империя — Россия ва АвстрияВенгрия таркибига ўтиб қолди.

19-а.нинг 20—30-й.ларида У.да миллий уйғониш жараёни бошланди. 19-а. охири — 20-а. бошларида сиёсий партиялар тузила бошлади. Россияда 1917 й. окт. тўнтариши рўй бериб, Россия ва АвстрияВенгрия империялари барбод бўлгач, украин сиёсий ҳаракати қатъий талаблар б-н майдонга чиқди ва миллий озодлик кураши даври ёки 1917—21 й.лардаги украин инқилоби бошланди. Ўша даврда У.да Украина Марказий Радаси, гетман Павел Скоропадский бошлиқ Украина Давлати, Украина Халқ Республикаси Директорияси украинларнинг ўз давлатини тузишга интидилар. Аммо мураккаб ташқи ва ички сиёсий шароит, аввало Совет Россияси қўшинларининг бостириб кирганлиги украин инқилобининг мағлуб бўлишига олиб келди. 1921 и. Украина ССР эълон қилинди ва у 1922 й. 30 дек.да СССР таркибига кирди, Ғарбий Украина ерлари Польша таркибида қолди. Аввалига, 20-а.нинг 20-й.ларида

совет У.сида украинлаштириш сиёсати ўтказилди. Бироқ 20-й.ларнинг охири — 30-й.ларнинг бошларида бу сиёсат тўхтатилди. Украин миллий зиёлилари оммавий қатағон ва қирғин қилина бошлади. 20-а.нинг 30—40-й.лари У. тарихидаги энг фожиали йиллар бўлди. 1921, 1923, 1933, 1947 й.ларда У.да ҳам очарчилик ҳукм сурди, украинлар оммавий равишда Сибирь, Олтой, Узок, Шарққа, Қрим аҳолисининг бир қисми — Қрим татарлари 1944 й. Ўрта Осиёга сургун қилинди. 1954 й. Қрим вилояти РСФСР таркибидан У. таркибига ўтказилди.

20-а.нинг 50—70-й.ларида У.да кенг миқёсда ижтимоий-иқтисодий жараёнлар рўй берди, жумладан, саноат ривожланиб, шаҳарлар кенгайди. 80-й.лар охирида қайта куриш сиёсати бошланиши б-н муҳолифат ҳаракати кучайди, янги тузилган сиёсий ташкилотлар суверенитетга эришиш, демократияни ривожлантириш, миллий ва фуқаролик ҳуқуқлари учун кураша бошлади. Ниҳоят, 1991 й. 24 авг. куни У. мустақиллиги эълон қилинди. У. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР мустақиллигини 1992 й. 24 янв.да тан олган ва ўша йил 25 авг.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 24 авг. — Мустақиллик куни (1991).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. 2000 й. бошларида У.да 100 дан ортик сиёсий партия, 1,5 минг жамоат ташкилоти бўлган. Энг оммавий ва нуфузли сиёсий бирлашма ва партиялари: У. Халқ Рух (У. Халқ Ҳаракати) ҳаракати (1989), Коммунистик партия, Социалистик партия (1991), Умумукраин бирлашмаси — «Батькивщина» («Ватан», 1999), Социалдемократик партия (бирлашган, 1995), Регионлар партияси (2001), Кўкатпарварлар партияси (1990). У. қасаба уюшмалари федерацияси (1990) ва бир қанча мустақил тармоқ қасаба уюшмалари ҳам мавжуд.

Хўжалиги. У. — индустриалаграр мамлакат. Миллий даромад таркибида саноат 30%, қ.х. 14%, хизмат кўрсатиш

соҳаси 56% ни ташкил этади.

Саноати. Огир индустрияда и.ч. саноатининг улуши жуда катта. Жумладан, кончилик саноати, қора ва рангли металлургия, кемасозлик, огир машинасозлик, нефть кимёси ва кокс кимёси саноати, шунингдек, ҳарбий саноат мажмуаси ривожланган. Ўрмон, ёғочсозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати, бинокорлик материаллари и.ч., автомобилсозлик салмоқли ўрни тутади. Илмфан ютуқларига асосланган саноат тармоқлари, айниқса, ракета-созликнинг улуши орғиб бормоқда. Жумладан, Унинг «Зенит» элтувчи ракета-саноати ёрдамида халқаро «Денгиз старти» лойиҳасининг амалга оширилиши таъминланмоқда. Йирик иссиқлик ва атом электр ст-ялари, шунингдек, Днепр дарёсидаги ГЭС каскади (йириклари Днепр, Кременчуг, Каховка ГЭСлари) энергетиканинг асосини ташкил этади. 1986 й. Чернобиль АЭСда фалокат юз бериши оқибатида 3000 МВт қувватли 3 та энергетика блоки 2000 й.даги халқаро келишувга биноан ёпиб қўйилиши нагжасида Уда электр энергия ҳосил қилиш бирмунча камайиб, 2003 й.да 179,5 млрд. кВтсоатга тушиб қолди.

У. иқтисодиётида кончилик саноати муҳим ўринга эга: тошқўмир (Донецк ва ЛьвовВолинь ҳавзалари), қўнғир қўмир (Днепр ҳавзаси), газ ва нефть (Карпатолди, Қора денгиз шельфи), темир рудаси (Кривой Рог ва Керчь ҳавзалари), марганец рудаси (Никополь яқини), калий (Карпатолди), тошгуз (Донецк ҳавзаси) ва б. фойдали қазилмалар қазиб олинади. Маҳаллий темир ва марганец руда конлари асосида ишловчи қора металлургия корхоналари чўян, пўлат, прокат, полиметалл конларига асосланган рангли металлургия корхоналари симоб, алюминий, титан, цирконий, никель, машинасозлик ва металлсозликнинг йирик корхонаси бўлмиш Новокраматорск машинасозлик 3-ди домна ва мартен печлари учун ускуналар, шахталар учун машиналар, юк кўтариш механизмлари, темирчилик пресс ускуналари, экскаваторлар ишлаб

чиқаради. Радиоэлектроника саноати, шу жумладан, телевизор ва ЭХМлар и.ч. ривожланган. Уда тепловоз (Луганск), вагон (Днепродзержинск, Кременчуг, Кадиевка), автобус ва автоюклагич (Львов), енгил автомобиль (Запорожье), юк автомобиллари (Кременчуг) 3-длари, кемасозлик (Николаев), Херсон, Киев самолётсозлик, станоксозлик, асбобсозлик, энергетика ва электр техника саноати корхоналари бор. Киме ва нефть кимёси саноати корхоналари лок, бўёқ, синтетик смола, пластмасса, сунъий ва синтетик тола, кимёвий реакторлар, фотореактивлар, к.х. ва рўзгорда ишлатиладиган турли маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Озиқ-овқат саноатида қандшакар, спирт, ёғ, гўшт, ун, мевасабзаёт консервалари ишлаб чиқарувчи кўпгина корхоналар мавжуд. Қрим, Одесса, Херсон каби жан. вилоятларда ва Закарпатьеда виночилик, денгиз бўйи шаҳарларида балиқ саноати ривож топган. Енгил саноат тўқимачилик (ип газлама, мовут, шойи ва зиғир толали газлама и.ч.), тикувчилик, кўнпойабзал, чинни 3-д ва ф-каларини ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалиги, асосан, дон, техника экинлари ва чорвачилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган. Унинг к.х.га ярқокли ер фонди 40,2 млн. гектарни ташкил қилади. Дехқончиликда донли экинлардан кузги буғдой, маккажўхори, шоли, арпа, тарик, гречиха ва б. етиштирилади. Боғдорчилик, полизчилик ва тоқчилик ривожланган. Техника экинларидан қанд лавлаги, кунгабокар, узун толали зиғир, қўноқ, тамаки экилади. Картошка етиштирилади. Ўрмондаш ва дашт зоналарида доривор ва эфирмойли ўсимликлар экилади. Чорвачиликда қорамол, чўчка, қўй ва эчки, парранда боқилади. Бу тармоқ, асосан дашт зонасида, Карпат тоғлари ва Полесьеда ривожланган. Асаларичилик, пиллачилик, даррандачилик б-н ҳам шуғулланилади. Қора ва Азов денгизиде балиқ, овланади.

Транспортнинг ҳамма турлари ривожланган. Т.й. узунлиги 22,6 минг км, автомобиль йўллари узунлиги 172,3 минг

км. Асосий денгиз портлари: Одесса, Ильичёвск, Херсон, Измаил, Мариуполь, Керчь. Днепр, Десна, Припять, Днестр, Дунай дарёларида кема қатнайди. Ильичёвск — Варна (Болгария) йўналишида денгиз пароми мавжуд. Нефть ва газ қувурлари қурилган. Киев яқинидаги Борисполь ш.да халқаро аэропорт бор. Туризм ривожланган. У. четга машинаускуна, кора ва рангли металллар, темир ва марганец рудалари, энгил-овқат (шу жумладан, қандшакар), энгил саноат маҳсулотлари чиқаради. Четдан энергия манбалари, асбобускуна, истеъмол моллари олади. Россия, Германия, Италия, Хитой, АҚШ, Туркменистон, Австрия, Польша, Беларуссия, Венгрия, Туркия, Қозоғистон, Ўзбекистон б-н савдо қилади. Пул бирлиги — гривна.

Тиббий хизмати. Давлат соғлиқни сақлаш тизимидаги тиббий муассасалар б-н бирга хусусий тиббий муассасалар ҳам ривожланган. 2000 й. бошларида 3 мингдан кўпроқ даволаш муассасида 500 мингга яқин ўрин бўлиб, уларда салкам 250 минг тиббий ходим хизмат қилди. Асосий курортлари: Кримнинг жан. соҳили, Азов денгизи ва Одесса атрофидаги курортлар, Трускавец, Миргород, Моршин, Карпат сихатгоҳлари.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. 2000 й. бошларида 22 мингга яқин умумий таълим ўқув юртида 6600 мингдан кўпроқ ўқувчи таълим олди, салкам 570 минг ўқитувчи даре берди; 665 олий ўқув юртида 560 минг талаба, ҳунартехника мактабларида 510 мингдан зиёд ўқувчи таҳсил олди. Хусусий таълим тизимида 170 олий ўқув юрти ва 250 умумий таълим муассасаси бор. 20,4 минг оммавий ва универсал кутубхонанинг умумий китоб фонди 339 млн. нусхадан иборат, 6 минг кино қурилма мавжуд. Клуб типидagi 20,2 минг маданият муассасаси, 386 музей, жумладан, 123 ўлкашунослик, 134 тарих ва археология, 63 санъатшунослик, 44 адабиёт музейи мавжуд.

Уда 1490 ташкилот илмий ва илмий-

техникавий фаолият б-н шугулланади, уларда 10 мингдан ортиқ, фан д-ри ва 60 мингдан зиёд фан номзоди ишлайди. Миллий Фанлар академияси, Таълим ва фан вазирлиги, У. аграр ФА, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Тиббиёт ФА, Аграр сиёсат вазирлиги тизимларидаги илмий муассасалар олий малакали илмий кадрлар тайёрлаш б-н шугулланади. У. Миллий ФА, олий мактаб тизими ва тармоқ вазирликларида йирик илмий муассасалар фаолият юритади.

Мағбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Уда 2,5 мингдан кўпроқ газ., 2,2 мингга яқин жур. ва б. нашр этилади. Йириклари: «Голос Украши» (украин тилидаги газ., 1991 й.дан), «Урядовий кур'ер» («Хукумат хабарчиси», украин тилидаги газ., 1990), «Дзеркало тижня» («Хафта ойнаси», украин тилидаги газ., 1994), «День» («Кун», рус тилидаги газ., 1996), «Лггиратурна Украша» («Украина адабиёти», украин тилидаги газ., 1927), «Факты и комментарии» («Факт ва шарҳлар», рус тилидаги газ., 1997), «Вечерние вести» («Кечки хабарлар», рус тилидаги газ., 1998), «Бизнес» (рус тилидаги газ., 1992), «Украша молода» (украин тилидаги газ., 1991), «Украша» (жур., 1941), «Сучасність» («Замонавийлик», украин тилидаги жур., 1961), «Політична думка» («Сиёсий фикр», украин тилидаги жур., 1993), «Дншро» (украин тилидаги жур., 1927), «Галицью контракти» («Галиция шартномалари», украин тилидаги жур., 1990), «Деловая Украина» («Ишбилармон Украина», рус тилидаги жур., 1992), «Політика і культура» («Сиёсат ва маданият», украин тилидаги жур., 1999), «Перець» («Қалампир», украин тилидаги сатирик жур., 1927), «Барвшок» (украин тилидаги ёшлар жур., 1928).

Удаги етакчи ахборот агентликлари: «Украина миллий ахборот агентлиги» (УКРИНФОРМ, 1981 й. тузилган, 1990 й.дан мустақил), «Украина мустақил ахборот агентлиги» (УНИАН, 1993), «Украшсью новини» («Украина янгиликлари», 1993). Уда телекўрсатув ва

радиоэшиттириш тармоғи ривожланган. 2000 й. бошида 560 дан ортиқ теле ва радиокомпания ҳамда ташкилот фаолият юритди. Етакчи телекомпаниялар: «У. миллий телекомпанияси» (1995), «Интер» (1995), «Янги канал» (1998), «1 + 1» (1995), «ICTV» (1992), «СТБ» (1997). У.да радиоэшиттиришлар 1924 й.дан, телекўрсатувлар 1951 й.дан бошланган.

Адабиёти. У. адабиётининг илк манбалари кад. рус панднасихатлари, авлиёнабиёлар ҳақидаги ривоят ва қиссалар, 11 —13-а.ларга оид йилномалардан бошланади. Киевда яратилган Остромир инжили (1056—57), «Ўтган йиллар қиссаси» (тахм. 1113) Киев Русидаги илк адабий ёдгорликлардир. 14—15-а.ларда йилнома ва воқеа-ҳодисалар тарзидаги адабий асарлар дунёга келди. Кейинроқ халқ шеърини ижодиёти, шу жумладан, тарихий қўшиқлар, қахрамонлик достонлари, севги ва меҳнат қўшиқлари, халқ эртақлари пайдо бўлди. 16—17-а.ларда мунозарали адабиёт ва илоҳиётга дойр адабиёт муҳим роль ўйнади. (Герасим Смотрицкий, Василь Суразский, Мелетий Смотрицкий (машхур «Грамматика» дарслиги муаллифи, 1619), Йоаникий Галлятовский, Петро Могила (Шаркий Европадаги дастлабки академик ўқув юрти асосчиси; кейинчалик унинг номи б-н КиевМогила академияси деб номланган), Иван Вишенский, Феофан Прокопович, Ипатий Потий, Захар Копистенский ва б.). Бу даврда Львовда Иван Фёдоров томонидан У. худудида биринчи китоб — «Апостол» нашр этилди. Европа Уйғониш даврида адабиёт тез ривожланди, 17—18-а.ларда адабий мавзулар кенгайиб, ғоявийуслубий жихатдан бойиди, хилмахил жанрлардаги асарлар яратила бошлади. Ёзувчи, шоир ва маърифатпарвар Г.С. Сковорода (1722—94)нинг ижоди кад. украин адабиётининг хотимаси, янги украин адабиётининг муқаддимаси бўлди («Харьков масаллари» тўплами, «Илоҳий қўшиқлар бўстони» шеърлар тўплами).

19—20-а. бошларида мумтоз украин адабиёти шаклланди. И. Котляревский (6 қисмдан иборат «Эннеда» достони), П. ГулакАртемьевский, Г. КвиткаОсноваенко, И. Франко, Л. Украинка, П. Мирний, О. Пчилка, Н. Гоголь, М. Коцюбинский ва б.ларнинг асарлари машхур бўлди. Буюк қўбизчи Т. Шевченко эса янги украин адабиётига асос солди. 20-а. да В. Сосюра, П. Тичина, М. Рильский, М. Кулиш, О. Гончар, И. Ле, М. Стельмах, П. Загребальний, Б. Олейник, В. Симоненко, М. Бажан, И. Драч, М. Мовчан ва б. кўпгина адиблар яратган насрий ва назмий асарлар, А. Корнейчук пьесалари У. адабиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Ҳоз. замон украин адабиёти миллий анъаналарни замонавий Европа ва жаҳон маданияти тажрибаси б-н қўшиш руҳида ривожланиб бормокда.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. У. худудида илк палеолит даврига мансуб турар жой қолдиқлари, одам ва ҳайвон ҳайкалчалари сақланиб қолган. Дастлабки иншоот ва бинолар Византия меъморлиги таъсирида тикланган. Киевдаги Аё София собори ва Олтин дарвоза (11-а.нинг 1ярми) шу даврга оид ёдгорликлардир. Умуман, У. меъморлиги Европа меъморий анъаналари руҳида ривожланиб келган, жумладан, тошдан қалъа ва саройлар қурилган, тасвирий ва амалий безак санъат асарлари яратилган. 14—16-а.ларда Волинь, Подолье ва Галицияда кўпгина истехком ва монастырлар барпо этилди. 16-а. 2ярми ва 17-а. бошлари У. меъморлигида Уйғониш даврининг таъсири сезилади, халқчиллик унсурлари кўрина бошлади. 18-а. бошларида Сўл сохил У.да барокко услуби устунлик қилган бўлса, тез орада роқоқо услуби ҳам кириб келди, дунёвий меъморлик санъати ривожланди. 18-а. охири — 19-а. бошларида эса классицизм етакчи мавқени эгаллади, жумладан, шаҳарларни шу услубда қайта қуришга киришилди. 19-а. охири — 20-а. бошларида бошқа меъморлик услублари қўшилган эклектик услуб устун бўлди. Совет даврида маҳобатли

бинолар кенг ёйилди, аммо барибир оддий универсал меъморий лойиҳалар етакчи ўрин эгаллади.

20-а.нинг 30—40-й.ларида У. шахар ва кишлокларини режа асосида қайта қуришда халқ меъморлиги шаклларида фойдаланилди. 50—60-й.ларда шахар ва кишлокларни қайта тиклаш ва янгиларини барпо этишда улугворлик ва безакдорликка зўр берилди, 70-й.лардан бошлаб типовой блоксекциялар ва йиғма уй конструкцияларидан фойдаланишга киришилди. Ҳоз. замон У. меъморлиги миллий услублардан ҳам, жаҳон тамойилларидан ҳам фойдаланиб, У.нинг европача қиёфасини шакллантиришга интилаётир. В. Городецкий, И. Кавалеридзе, Е. Вучетич номлари украин меъморлиги ва ҳайкалтарошлигининг фахри бўлиб қолган. Кейинги йилларда хароб аҳволга тушиб қолган тарихий ёдгорликларни қайта тиклашга катта эътибор берилди, жумладан, Киев ш.даги Михайлов Златоверх собори, КиевПечера лаврасининг Успение собори таъмирланиб, асл ҳолига келтирилди. Киев, Харьков, Львов ва б. шаҳарларда куркам жамоат ва турар жой бинолари барпо этилди.

У. рассомлиги, аввало, ибодатхоналарни безатиш эҳтиёжи туфайли юзага келди. 16-а. безак рассомлиги ва ҳайкалтарошлик ривожланди. Ўрта асрлар рассомлигида китоб миниатюраси ҳам катта ўрин эгаллади, ёғоч гравюраси ривожлана бошлади, керамика, ёғоч ўймакорлиги, чилангарлик, заргарлик, каштачилик юксалди. Т.Г. Шевченко романтизм усулларини ижодий ўзгартириб, портрет, манзара ва б. жанрларда гўзал асарлар яратди. 18-а. охири — 19-а. бошида У. тасвирий санъатида классицизм таъсири сезилади. 19-а.нинг 2ярми — 20-а. бошларида украин санъатида реалистик тамойиллар ривож топди.

Замонавий украин рассомлигида китоб графикаси, дастгоҳ графикаси, сиёсий плакат, театр ва кино безак санъати, портрет, манзара каби жанрлар ривожланган. Т.Н. Яблонская, В. И. Касиян, М.

Г. Лисенко, М. Г. Деревус ва б. машхур. Санъатнинг барча турлари бўйича кадрлар Киев тасвирий санъат инти, Львов амалий ва безак санъати инти, Харьков саноат рассомлиги инти, Львовдаги полиграфия инти, бир қанча махсус ўрта ўқув юртларида тайёрланади. У. мустақилликка эришгач (1991), 1992 й.да У. рассомлар уюшмаси У. Миллий рассомлар уюшмаси сифатида қайта тузилди (раиси — В. А. Чепелик). Уюшма таркибиде вилоят бўлимлари, 4308 аъзо бор. 1998 й. Украин Президенти фармони б-н «Рассомлар куни» касб байрами таъсис этилган.

Муסיқаси шарқий славянлар халқ муסיқаси асосида вужудга келган. Киевдаги София соборининг деворий суратларида турли созларни чалиб турган муסיқачилар тасвирланган. Халқ муסיқаси дастлаб бир овозли, кейинчалик кўп овозли (гетерофония ва гармония тузилишида) вокал, вокалчолғу ва чолғу шаклларида ривожланган. Скрипка, басоля, кобза, бандура, торбан, цимбала, лира каби муסיқа асбоблари бор.

У. профессионал муסיқаси Киев Руси давридан бошланган. Князь саройларида, черковларда махсус кўшиқчилар бўлган. 16—17-а.ларда шаҳарларда муסיқачилар уюшмалари, муסיқа мактаблари ташкил топди. 18-а.да крепостной муסיқа капеллалари, оркестрлари, опера ва балет труппалари ишлай бошлади. 1810 й. Одессада опера театри очилди. 19-а. 2ярмида украин профессионал муסיқа мактаби шаклланди. Украин мумтоз муסיқаси миллий опера асарлари б-н бойиди (С. ГулакАртемовскийнинг «Дунай ортидаги запорожъелик», П. Сокальскийнинг «Дубна камали», «Мазепа», М. Аркасининг «Катерина» асарлари ва б.). Н. Лисенко, К. Стеценко, М. Леонтович, Б. Лятошинский, Л. Ревуцкий, В. Косенко, акаука Г. ва П. Майборода каби композиторларнинг фаолияти украин мумтоз муסיқаси ривожиде муҳим ўрин олади.

20-а.нинг 2ярмида муסיқа арбобларидан И. Козловский, Б. Гмиря, А. Со-

ловьяненко, Ю. Гуляев, халқ ва эстрада кўшиклари ижрочиларидан Н. Яремчук, В. Ивасюк, Н. Матвиенко, С. Ротару, О. Ковальска, Ю. Багатиқов халқаро миқёсда машхур бўлдилар. «Евровидение2004» фестивалида хонанда Руслана Лижичко 1ўринни олди. Киев, Одесса, Львовда консерватория, Харьков санъат инти, Донецк мусикапедагогика инти, бир қанча маданият интлари, мусика билим юртлари бор. Ўзбекистонда Н. Лисенконинг «Полтавалик Наталка» (Мукимий театрида), Г. Майбороданинг «Арсенал» (Навий театрида) асарлари сахналаштирилган, Л. Ревуцкий Тошкент консерваториясида композиция кафедраси мудири (1941 — 1944) бўлган, шогирдлари орасида И. И. Акбаров ҳам бор.

Театри. У. театр санъати сарчашмалари мажусийлик даври халқ, расмру-сумларидан бошланади. Христианлик қабул қилинган, халқ актёрлари — скоморохлар ижоди ривожланди. 16-а. охирида У. худудига Ғарбий Европадан кириб келган диний драма астасекин реалистик туге олиб, интермедия ва интерлюдия жанрлари тугила бошлади, шу тариқа замонавий комедияга асос солинди. 17—19-а.да «вертеп» деб аталган халқ кўғирчоқ театри ривожланди. Украин театрининг вужудга келиб, камол топишини КиевМогила академияси б-н боғлайдилар (17-а. 2ярми — 18-а. боши). 18-а. охирида Сўл кирғоқ У.нинг дворян кўрғонларида крепостной театрлар, дворян ва б. табака вакилларида иборат хаваскорлик театрлари ҳам пайдо бўлди. Профессионал театр 18-а. охири — 19-а. бошларида ташкил этилди. И. Котляревскийнинг «Полтавалик Наталка» ва «Москальчаривник» пьесалари У. театри тарихида янги даврни бошлаб берди. Биринчи доимий опера театри Одесса ш.да очилди (1809). Кейинчалик бундай театрлар Киев ва Харьковда ҳам пайдо бўлди. 20-а. бошларида У. театр санъати юксак даражага кўтрилди. М. Кропивницкий, М. Старицкий, И. КарпенкоКарого, Н. Лисенко, М. Садовский, Ю. Лавринский

ва б. мумтоз театрни камол топтирдилар. 20-а.нинг 90-й.ларидан давлатга қарашли бўлмаган янги уюшмалар ҳисобига профессионал театрлар сони кўпайиб, 2000 й.да 130 тага етди. Киев драма ва комедия театри, Ёшлар теат Ри' Поэзия театри, Донецк, Днепронетровск, Запорожье, Суми ёш томошабинлар театрлари жаҳон мумтоз драматургияси асарлари б-н бирга махаллий муаллифларнинг пьесаларини кўрсатмоқда. Профессионал ва хаваскор жамоалар учун кадрлар Киевдаги И.К. КарпенкоКарого номидаги театр санъати ин-тида, Харьковдаги И.П.Котляревский номидаги санъат ин-тида, Киев, Харьков, Ровнодаги маданият интларида тайёрланади.

Киноси. Уда дастлабки хроника фильмлари 19-а.нинг 90-й.ларида яратилган. 1896—1906 й.ларда харьковлик фотограф А. К. Федецкий хроникал киноленталарни намоиш этган. 1911 — 14 й.ларда кинооператор Д. Сахненко реж. Н. К. Садовский б-н бирга «Полтавалик Наталка» ва б. спектакллари суратга олди. 1917—19 й.ларда Ялта ва Одессада хусусий киноательелар ишлади. 1922 й.дан мунтазам равишда бадий фильмлар ишлаб чиқарила бошлади. 1928 й. Киевда қатта кинофабрика (ҳоз. А. Довженко номидаги Киев киностудияси) очилди. Биринкетин А. Довженконинг «Мухаббат меваси» (1926), «Звенигора» (1928), «Ер» (1930), «Аэроград» (1935) ва б. фильмлари яратилди. 50—60-й.ларда реж.лардан И. Савченко («Тарас Шевченко», 1951), С. Паражанов («Унутилган аждодларнинг соялари», 1965), В. Ивченко («Кора илон», 1965), шунингдек, Ю. Ильенко, Л. Осика, Л. Биков, К. Мурадова, Р. Балаян ва б.ларнинг фильмлари экранга чиқарилди. Кино актёрларидан И. Миколайчук, Б. Ступка, М. Яковченко, Н. Ужвий, Л. Чайка, А. Роговцева, К. Степанков, Ю. Мажуга, Л. Гурченко, О. Борисов, Б. Бенюк, Задниповскийлар сулоласи, Е. Паперний ва б.ларнинг номи машхур бўлди. Мустақиллик йилларида (20-а.нинг 90-й.ларида) У. киноси янги

босқичда ривожлана бошлади.

Ўзбекистон — У. муносабатлари. У. — Ўзбекистон алоқалари қад. анъаналарга эга. 20-а. бошларида ҳоз. Ўзбекистон худудига украин дехқонлари кўчиб келганлар. 20—30-й.ларда кенг иқтисодий, маданий ва илмий алоқалар йўлга қўйилди. 2-жаҳон уруши йилларида У.нинг немисфашистлари босиб олган худуд аҳолиси Ўзбекистонга эвакуация қилинди. У.нинг бир қанча саноат корхоналари, ташкилот ва муассасалари Ўзбекистонга кўчирилди. Бу ерга келган кўпгина фан ва маданият арбоблари маданий ҳаётда фаол қатнашдилар. М. Бажан, М. Терешченко ва б. украин адиблари Ўзбекистонда ижод қилдилар. Урушдан кейинги даврларда украин ва ўзбек адабий алоқалари янада ривожланди. П. Тичина, А. Корнейчук, М. Бажан, М. Терешченко, Иван Ле ва Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, К. Яшин, А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, Зулфияларнинг ижодий дўстлиги мустаҳкамланди. Т. Шевченко, Л. Украинка, П. Тичина, М. Бажан, Иван Ле, О. Гончар, М. Рильский, А. Малишко асарлари ўзбек тилига, Навоий, Муқимий, Фуркат, Ҳамза, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Зулфия, Миртемир асарлари украин тилига таржима қилиниб, нашр этилган. Тошкент ш.да Т. Шевченко ҳайкали ўрнатилган ва шаҳардаги кўчалардан бири унинг номи б-н аталган.

Ўзбек театрларида украин драматургларининг пьесалари сахналаштирилган. 2-жаҳон уруши даврида И. Франко номидаги украин академик драма театри Тошкентда ишлади. Ўзбек томошабинлари А. Корнейчукнинг «Макар Дубрава», «Платон Кречет», «Фронт», А. Леваданинг «Фауст ва ўлим» асарларини кўришга мушарраф бўлдилар. И. Котляревскийнинг «Полтавалик Наталка» (Тошкентдаги Муқимий номидаги театр), «Запорожье-лик Дунай ортида» (Наманган театри) тарихий асарлари сахналаштирилди. Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида Г. Майбороданинг

«Арсенал» операси қўйилган. 2-жаҳон уруши йиллари Тошкент консерваториясида П. И. Чайковский номидаги Киев консерваторияси ўқитувчилари (проф. Л. Ревуцкий, Д. Бертье, К. Михайлов) ишладилар. 1966 й. апр. даги Тошкент зилзиласи оқибатларини тугатиш ва янги уйжой, маданиймаиший бинолар қуришда украин қурувчилари фаол иштирок этдилар.

1991 й. У. ва Ўзбекистон мустақилликка эришгач, икки мамлакат ўртасида 1992 й. 14 авг.да дипломатия муносабатлари ўрнатилди. 1998 й. 18 фев. да Ўзбекистон Республикаси б-н Украина ўртасида Дўстлик ва ҳар томонлама ҳамкорликни янада ривожлантириш тўғрисидаги шартнома имзолангач, ЎЗР билан У. ишончли стратегик ҳамкор бўлиб қолди. ЎЗР ва У. давлат ҳамда ҳукумат раҳбарларининг ўзаро ташрифлари натижасида 40 га яқин муҳим ҳужжатлар имзоланиб, ҳамкорликнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Жаҳон сиёсати соҳасидаги фикрларнинг бирбирига яқинлиги қайд этилди. Иқтисодий, илмийтехникавий ва ижтимоий соқаларда ҳамкорлик ўрнатиш ҳақида келишиб олинди. Кўп томонлама ҳамкорлик бўйича тузилган Ўзбекистон — У. қўшма комиссияси 2 томонлама муносабатларни мувофиқлаштириб турибди. Ваколатли банклар ўртасида ўзаро ҳисобкитоб ва тўловлар борасида алоқа ўрнатилган. Айни пайтда Ўзбекистон билан У. ўртасида эркин савдо тартиби жорий этилган. Натижада У. МДҲ мамлакатлари орасида Ўзбекистоннинг энг йирик савдо ҳамкорларидан бирига айланди. 2003 й. ЎЗР билан У.нинг умумий товар айланмаси 280 млн. АҚШ долларини ташкил этди. У. ЎЗР га металлургия саноати маҳсулоти, хизматлар, нефть ва газ саноати учун жиҳозлар, энергетика жиҳозлари, двигателларнинг қисмлари, насос, центрифугалар, руда янчиш машиналари, электр генераторлар, вагонлар учун ғилдираклар ва б. юборади, ЎЗРдан хизматлар, энергия манбалари, рангли металллар, пахта, озиқ-овқат маҳсулотлари (қурилган мевалар) олади. 1996—2003

йиллар мобайнида Унинг Ильичёвск порти орқали 325 минг т Ўзбекистон пахта толаси хорижга жўнатилди.

ЎЗРда У. ишбилармонлари иштирокида тузилган 40 кўшма корхона фаолият юритмоқда. У.да эса ЎЗР сармоясини иштирокида 22 кўшма корхона ташкил этилган. Икки мамлакатнинг айрим худудлари, жумладан, Навоий ва Запорожье, Самарқанд ва Львов, Қашқадарё ва Сумм вилоятлари ўртасида узоқ муддатли савдоиқтисодий, илмийтехникавий ва маданий ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланган.

Украин ва ўзбек халқлари ўртасидаги анъанавий дўстлик муносабатлари руҳида маданият, фан ва таълим соҳаларидаги алоқалар самарали давом этиб келмоқда. У. худудида яшовчи ўзбек ва ЎЗР худудида яшовчи украин диаспораларининг эҳтиёжларини таъминлаш ишлари йўлга қўйилган.

Алексей Васильевич Ясь.

УКРАИНА КРИСТАЛЛИ ҚАЛҚОНИ — Шарқий Европа платформасининг жан.ғарбий қисми фундаментининг палахсали кўтарилиши. Днепр дарёсининг ўрта ва қуйи оқими бўйлаб чўзилган бўлиб, майд. 200 минг км² атрофида. Бурмаланган фундамент меридионал чуқур ёриқлар б-н ВолинПодольск, Белая ЦерковОдесса, Кировфад, Днепр олди ва Азов олди блокларида бўлинган. У.к.к. катархей гранитгнейслари ва турли шох алдамчиси — биотитли гнейслардан иборат. Буларга органик моддаларга бой жинслардан ҳосил бўлган фафит ва фафитли гнейс конлари ёндашган. Архей калин қатламида асосли ва ўта асос жинслар ҳамда фанит интрузиялари бор. Кривой Рог свитасининг умумий қалинлиги 1500 м бўлиб, кумтош, кварцит, филлит, тальк, серицит, хлоритли сланецлар ва карбонат жинсларидан иборат. У.к.к.нинг кристалли фундаменти жойларда кайнозой ётқизиклари б-н қопланган. У.к.к.га Кривой Рог темир рудали хавзаси ёндашган. Қалқонни қоплаган тоғ жинслари б-н

Днепровск қўнғир кумир хавзаси, Никополь марганец рудалари қони боғлиқ.

УКРАИНА МИЛЛИЙ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Украинанинг олий давлат илмий ташкилоти. 1918 й. 27 нояб. да ташкил этилган. Киев ш.да жойлашган. Унинг Президенти — машхур геолог олим ва геокимёгар В. И. Вернадский. Дастлаб академия 3 инт, 15 комиссия ва миллий кутубхонани бирлаштирган 3 илмий бўлимдан иборат бўлган. Академия таркибидаги 3 секция, 14 бўлим, 170 га яқин инт ва бошқа илмий муассасада 13 мингдан ортиқ илмий ходим ишлайди. ФАнинг 500 дан зиёд ҳақиқий ва мухбир аъзоси, 130 хорижий аъзоси бор. 7 минтақавий илмий марказ, 2 илмий кутубхона, 2 нашриёт мавжуд, 80 га яқин илмий жур., монография, маълумотнома, дарслик, лугат, илмийоммабоп адабиётлар нашр этади. Академияда турли йўналишдаги илмий мактаблар шаклланган. Жумладан, Е. О. Паёуннинг электр пайвандлаш, В. М. Глушковнинг кибернетика мактаблари жаҳонга машхур. Академия 50 дан ортиқ мамлакатнинг илмий марказлари б-н ҳамкорлик қилади. Академия МДХ мамлакатлари ФАларини бирлаштирувчи Халқаро ФА ассоциациясини тузиш ташаббусқори. 20 дан ортиқ халқаро ташкилотлар ишида қатнашади. Президенти Б.Е. Патон (1962 й.дан).

УКРАИНЛАР — халқ. Украинанинг асосий аҳолиси (37,42 млн. киши). РФда 4362,8 минг киши, Қозоғистонда 896,2 минг киши, Беларуссияда 291 минг киши, Ўзбекистонда 153,2 минг киши, Қирғизистонда 108 минг киши, Латвияда 92,1 минг киши, Канадада 530 минг киши, АҚШда 500 минг киши, Польшада 300 минг киши, Аргентинада 100 минг киши яшайди. Умумий сони 46 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Украин тили сўзлашади. Диндорлари — православлар, бир қисми униатлар. У. руслар ва белоруслар қатори шарқий славянларга мансуб. Уларнинг умумий этник асо-

сини 10-а.га келиб яқин қардош шарқий славян қабилаларидан шаклланган ва ўз давлати — Киев Руси барпо этган қад. рус элати ташкил қилган. Кейинчалик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт ва қад. рус ерларининг сиёсий тарқоқлиги шароитида (12 — 14-а.лар) қад. рус элати асосида 3 та қардош халқ — рус, украин ва белорус халқлари шаклланган. Тахм. 14—15-а.лардан У. ўзига хос тили, хўжалиги ва маданияти асосида мустақил этник бирлик сифатида майдонга келди. 16 — 17-а.ларда ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт, халқнинг литва, поляк, венгер агрессияларига, турктатар босқинчиларининг талончилик ҳужумларига қарши кураши натижасида украин элати уюшган ва мустақамланган (яна қ. Украина).

УКРОП, шивит (*Anethum*) — соябонгуллилар оиласига мансуб бир йиллик, баъзан икки йиллик ўтсимон ўсимлик; сабзавот экини. Осиё ва Африкада 4 тури усади. Бир йиллик хушбўй У. (*A. graveolens*) тури Евросиё, Америка ва Африкада, Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Ўзбекистонда У. қадимий экин ҳисобланади. Илдизи ўқ илдиз, ер устки қисми ўртacha шохланган, бал. 18 — 36 см, 6 — 12 та тик турувчи сочма барглardan иборат. Гули соябон, икки жинсли. Уруги майда, оч ва тўқ жигаранг. У. совуқка чидамли, еругсевар, дастлабки ривожланиш пайтида намликка айниқса талабчан. Барглари таркибида С, В₁, В₂, РР, Р витаминлари, каротин, фолат кислота, темир, калий, кальций, фосфор тузлари, эфир мойлари мавжуд. У. кундалик озиқ-овқат истеъмолида, бодринг, помидор ва б. сабзавотларни тузлашда ишлатилади, тиббиётда турли дорилар тайёрланади, саноатда У. ёғи олинади. Уруғи 7 — 20 кунда униб чиқади, 30 — 40 кунда ўрилади, 60 — 70 кунда тўлиқ гуллади. Ўсув даври қисқа бўлганлиги учун У.ни бир неча марта экиб, ҳосил олиш мумкин. Қишда иссиқхоналарда, очиқ далага эрта баҳорда экилади. Экиш чуқ. 2 — 3

см. Ўзбекистонда У.нинг Ўзбекистонда 243 ва Ором навлари экилади.

Ад.: Ҳақимов С. А., Ҳақимов А. С., Тошмухамедов А. А., Укроп, сабзавот ва полиз экинлари уругчилиги, Т., 2003.

УЛАМО (араб. — олим сўзининг кўплиги — билимдон) — ислом илоҳиётчилари ва ҳуқуқшунос (фақиҳ)лари, шунингдек, диний муассасаларга, суд (қозилик) маҳкамаларига, ўқув юрталарига мутасадди бўлган барча ислом дини олимлари.

УЛАН-БАТОР, Улаанбаатар (монголча — Қизил Ботир) — шаҳар, Монголия пойтахти. Богдоўла тоғи этагида, Тола дарёси водийсида, 1325 м баландликда жойлашган. Иқлими кескин континентал, янв.нинг ўртacha т-раси — 27°, июлники 18°. Йиллик ёғин 250 мм. Аҳолиси 691 минг киши (1999). Алоҳида маъмурий бирлик килиб ажратилган. Шаҳарга 1639 й.да асос солинган. Дастлаб Мўғулистонда кўчманчи қаёт кечирувчи ламаизм черкови бошлиқларининг қароргоҳи — Оргоо (Урга) бўлган. 1706 й.дан Иххурээ (Буюк ибодатхона), 1911 й.дан Нийслэлхурээ (Пойтахт ибодатхонаси) деб аталган. 18-а.нинг 2ярмидан Иххурээ манжур ноиби қароргоҳи ва Ташки Монголиянинг маъмурий маркази. Савдо йўлида жойлашган Иххурээ йирик савдо марказига айланган. 1911 й.дан Нийслэлхурээ — Ташки Монголия Мухториятининг энг йирик шаҳри. 1921 й. 6 июлда Монголия Халқ Республикаси пойтахти деб эълон қилинган. У.Б. — транспорт йўлларининг муҳим чорраҳаси. Аэропортта халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг йирик саноат ва маданият маркази. Ялпи саноат маҳсулотининг 1/2 қисмидан ортиғи У.Б.да ишлаб чиқарилади. Енгил саноат (жун ювиш, пўстин тикиш, кўнтери ва б. ишлаб чиқариш) ривожланган. Полиграфия кти, қурилиш материаллари и.ч., ёғочсозлик ва металлсозлик корхоналари, автомобиль таъмирлаш з-длари, озиқ-овқат саноати, иссиқлик

электр ст-ялари мавжуд. Монголия ФА, унт, музейлар, театрлар бор. У.Б.да замонавий режа асосида Ҳукумат уйи, турар жой бинолари қурилган.

УЛАН-БАТОР УНИВЕРСИТЕТИ - Монголиядаги энг йирик олий ўқув юрти. 1942 й. асос солинган. 1951—61 й.ларда Ун-т факультетлари негизида пед., тиббиёт ва к.х. институтлари ташкил этилган. Физика, мат., кимё, биол., иктисодиёт, филол., ижтимоий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 50 мингга яқин асар сақланади. Унтда 4 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

УЛАН-БУРГАСИ - Ғарбий Байкалорти (Бурятия Республикаси)даги тоғ тизмаси. Жан.ғарбдан шим.шарққа чўзилган. Турка ва Курба дарёлари оралигида. Уз. 200 км га яқин. Бал. 1400—1800 м, энг баланд жойи 2049 м (Хурхаг тоғи). Гранит жинслари ёриб чиққан кад. метаморфик жинслардан ташкил топган. Тоғ этакларида ва жан. ён бағирларида 700—800 м баландликкача тоғдашт ўсимликлари, юқорида тилоғочли тайга, 1600 м дан юқориси курумлар б-н копланган.

УЛАНОВА Галина Сергеевна [1909.26.12 (1910.8.1), Петербург 1998, Москва] — балет артисти. Халқартисти (1951). Замонавий энг йирик балериналардан. Ленинград хореография билим юртини тугатган (1928). 1928—44 й.лар Ленинград опера ва балет театри, 1944—60 й.лар Катта театр (Москва)да балерина. Одетта —Одиллия («Оққуш кўли»), Жизель («Жизель»), Жульетта («Ромео ва Жульетта»), Золушка («Золушка»), Аврора («Уйкудаги гўзал»), Марина («Бокчасарой фонтани») каби партияларнинг мохир ижрочиси сифатида танилган. Унинг санъати рақснинг барча ифода воситаларининг ноёб уйғунлиги б-н алоҳида ажралиб туради. 1960 й.дан Катта театрда балетмейстеррепетитор бўлган.

УЛАН-УДЭ (1934 й.гача — Верхнеудинск) — РФ Бурятия Республикаси гойтахти. Селенга дарёси ўнг соҳилида. ТрансСибирь т.й. магистралидаги муҳим т.й. чорраҳаси. Селенга дарёсидаги пристань. Аҳолиси 359,4 минг киши (2002). 1666 й.да казакларнинг Удинское кишлов жойи сифатида вужудга келган. 1689 й.дан Верхнеудинск қалъаси, унинг атрофида шаҳар шаклланди. 17-а.да Забайкалье худудининг маъмурий ва ҳарбий маркази. 1783 й.дан Иркутск ноиблигининг, кейинчалик Иркутск губернясининг уезд шахри; 1851 й.дан Забайкалье вилояти таркибида. Йирик савдо маркази. 1899 й.да шаҳар орқали Сибирь магистралининг ўтиши иктисодий ривожланишга олиб келди. 1905 й.гача сургун жойи эди. 1920 й. апр.—окт.да Узок Шарқ Республикасининг пойтахти. 1921—22 й.ларда Узок, Шарқ Республикасининг Бурятлар мухтор вилояти маркази. 1923 й.дан БурятМонголия мухтор ССР (1958 й.дан Бурятия мухтор ССР) пойтахти. 1934 й. 27 июлда У.У. (Қизил Уда) деб аталди. Машинасозлик ва металлсозлик (авиация, приборсозлик, кемасозлик, «Теплоприбор» ва б. з-длар), енгил, озиқовқат, ёғочсозлик корхоналари, шиша з-ди бор. Росся ФА Сибирь бўлими филиали, 4 олий ўқув юрти, 4 театр (шумладан, опера ва балет театри) фаолият кўрсатмоқда. Музейлардан тарихий, этнография, бадий бурят тоши, Шарқ санъати, табиат ва б. музейлар мавжуд. Филармония бор. Меъморий ёдгорликлардан Одигитриев собори (18-а.), карвонсарой (19-а. бошлари) ва б. сақланган. Аэропорт бор.

УЛАРЛАР, тоғ куркалари (Tetroogallus) — қирғовуллар оиласи уруғи. Уз. 60 см гача. Оёқлари кучли; нарининг оёғида калта пихи бор. Яхши юради. Тоғ ён бағирлари ёки дараларда юқоридан пастга кенг қанотларини ёйиб (қоқмасдан) парвоз қилади. 5 тури бор. Кавказ У.и — Кавказ тоғларида; Каспий У.и — Закавказье ва Копетдоғда;

Ҳимолай, яъни қора қоринли У. — Тянь-шан ва ПомирОлдойда, тибет У.и — Шарқий Помирда, олтой У.и — Олтой ва Саянда тарқалган. Ўрмон зонасининг юқори чегарасида уя куради. Алп ўтлоқларида озикланади. Кишда қор кам тушган тоғ ён бағирларига кўчиб ўтади. 3 тури Россия ва б. мамлакатлар Қизил китобига киритилган.

УЛГИ — қ. Ахта.

УЛГУРЖИ БОЗОР — товар истеъмолчиларига ёки уларни чакана сотадиган харидорларга товарлар йирик тўп (партия)лари б-н кўтарасига сотиладиган бозор. Улгуржи ёки майда улгуржи харидорвоситачи (дилер)лар тармоғи орқали амал қилади. Ҳоз. савдо компанияларининг асосий қисми фақат У.б. да фаолият кўрсатади (қ. Бозор).

УЛЕКСИТ, боронатрокальцит — сувли боратларнинг кичик синфига мансуб минерал. $\text{NaCa}[\text{B}_5\text{O}_9]\cdot 8\text{H}_2\text{O}$. Моноклин сингонияда кристалланади. Ранги оқ, ипақдек ёки шишасимон ялтирайди. Шаффоф, ёруғлик ўтказиш хусусиятига эга. Қаттиклиги 1—2,5, зичлиги 1,9—2 г/см³. Мўрт, иссиқ сувда эрийди. Хемоген — чўкинди генезисга эга, гиперген минерал сингари қўллардаги чўкиндиларда учрайди. Бор рудаси. Конлари РФ (Индер), АКШ (Невада), Аргентина, Чили ва Хитойда мавжуд.

УЛИН (Ohlin) Бертиль (1899.23.4, Клиппан — 1979, Стокгольм) — швед иқтисодчиси ва сиёсат арбоби. Стокгольм олий мактаби ва Копенгаген ун-ти (1924—29), Стокгольм олий савдо мактаби (1929—65) проф. Швеция савдо вазири (1944—45). 1949—60 ва 1969—70 й.ларда Европа Кенгашида, 1955—70 й.ларда Шим. кенгашда Швециянинг вакили. Швеция халқ партияси раиси (1944—67). У. «Минтақалараро ва халқаро савдо» асарида Э. Хекшер ва П. Самуэльсон б-н бирга ишлаб чиқариш

омилааритт халқаро тақсимоти назариясига асос солди. У халқаро савдо ва халқаро капитал ҳаракати назарияларига ҳам катта ҳисса қўшди. Кейин қарашларини ривожлантирган ҳолда давлат хусусий тадбиркорлар ва монополиялар учун қулай шароитлар ярағиб бериши мумкин бўлган мутаносиб рақобат, монополия ва давлат томонидан тартибга солиш назариясини асослаб берган. К. Викселд ва Э. Линдалнинг издоши бўлиб, иқтисодий тараққиётнинг «швед модели»ни бутунлай қўлабқувватлади. Нобель мукофоти лауреата (1977, Ж. Мид б-н бирга). Ад.: Фомин Б. С, Эконометрические теории и модели международных экономических отношений, М., 1970.

УЛКАН

ҚОРАШЎР

Қорақалпоғистон Республикаси Бегуний тумани қудудидаги шўрхок. Қумлик ўртасида. Шим.ғарбдан жан.шарққа чўзилган. Уз. 8 км, эни 2 км. Қор ва ёмғир сувлари тўпланиб туради. Шўрхокда шўрга мослашган эфемер ўсимликлар ўсади.

УЛОМОВ

Валентин Иванович

(1933.7.1, Тошкент) — геофизик, сейсмолог. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1984), физикамат, фанлари д-ри (1974), проф. (1982), Ўрта Осиё политехника ин-тининг геол.разведка фтини тугатган (1958), Тошкент марказий сейсмост-ясининг мудури (1960), Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-тида директор ўринбосари (1966—90), Тошкент зилзила оқибатларини ўрганиш ва зилзилани башорат қилиш масалалари соҳасида сейсмологик тадқиқотлар олиб борган. Биринчи марта радон зилзила даракчиси эканлигини аниқдаган. Ўрта Осиёда Ер пусти тузилиши ва динамикасини зилзила башорати нуқтаи назаридан ўрганган. У. 1990 й.дан Москвадаги Ер физикаси ин-тида илмий ходим, континентал сейсмик жараёни ўрганиш ва сейсмик районлаштириш лаб. мудури (1991). Россиянинг умумий сейсмик р-нлаштириш

харитасини тузишга раҳбарлик қилган (1997). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981).

Ад.: Динамика Земной коры Средней Азии и прогноз землетрясений, Т. 1974, Глубинное строение Земной коры юговостока Средней Азии, по данным сейсмологии, Т., 1966.

УЛОТРИКС (Ulothrix) — улотрик-сдошлар оиласига мансуб ипсимон шохланмаган кўп хужайрали яшил сувутлар туркуми. Хужайрасида битта тасмасимон хромофор, битта ёки бир нечта пиреноид, битта ядро бор. Бир вақтнинг ўзида жинссиз ва жинсий кўпаяди. Айрим хужайраларида тўрт хивчинли зооспоралар етишса, кўшни хужайраларида икки хивчинли изогаметалар ҳосил бўлади. Зиготаси редукцион бўлиниб, гаплоид хужайралар ҳосил қилади. Уларнинг биридан янги У. униб чиқади У.нинг 25 тури чучук сувлар ва денгизларда тарқалган.

УЛОҚ, кўпқари — Ўрта Осиё халқларининг қад. оммавий, миллий ўйинларидан бири. Асосан, ғалаба ва ҳосил байрамлари, тўй ва сайиллар муносабати б-н ўтказилган. Хукмдор ва ҳар хил амалдорлардан ташқари ўзига тўқ одамлар, ҳатто оддий аҳоли ҳам У. ўйинларини ташкил этган. Кўпроқ хатна (чипрон) тўйларида расм бўлган. У. туркий халқлар, айниқса, унинг кўнғирот, курама, минг, манғит, ойрат, ёйилма, кенегас, кипчок, барлос каби уруғлари орасида оммалашган. У. томошалари олди-дан махсус жарчилар қишлоқ, овулларга юборилиб, одамлар гавжум жойларда, бозорларда У. ким томонидан, қаерда, қачон ва нима мақсадда ўтказилаётганлигини ҳамда қўйиладиган совринларни эълон қилган. Турли жойда ҳар хил қоида бўйича (чортоқ, судратма, марра, пойга, пакка, минбар ва б. номлар б-н аталган) У. ўйини уюштирилган. У. кўнгилочар томоша ёки шунчаки ўйин бўлмасдан ўғил болалар, йигитларни мард, жасур, эпчил, довюрак қилиб тарбиялаш вазифасини

бажарган. У. ўйинлари от наслини яхши-лашга, чидамли, тез ҳаракат қиладиган зотларини кўпайтиришга ёрдам қилган. Қорабайир, араби, ахалтекин, курама, лақай, кустанай, қорабоғ ва ҳоз. Орлов от зотлари У.чи отлар қисобланади.

У. халқ ўйини, асосан, 2 қисмдан — солим (қокма) ва пойтадан иборат. Солим (қокма). Чортоқ устидаги баковуллар (ҳакамлар) улоқ (сўйилиб ички аъзолари, бош ва оёқлари кесиб олинган эчки ёки бузоқ)ни тўдага ташлайди. Тўдадаги чавандозлар У.ни олиб, тортишиб, энг кучлиси У.ни маррага етказиб бериши лозим. Ким У.ни маррага ёлғиз ўзи ҳалол олиб келса, унга аввалдан белгиланган мукофот тақдим этилади. Катта тўйларда мукофотга пул, мато, кийим, гилам, кўчкор ва б. қўйилади. Пойга, у 2 турдан иборат: отда чавандознинг пойгаси (қ. Пойга) ва У. билан чопиш пойгаси. У. билан пойгада белгиланган жойдаги У.ни олиш учун ҳакамлар руҳсат бергандан кейин чавандоз от чоптириб бориб У.ни ердан кўтариб олиши ва маррага етказиши керак. Кейинги йилларда У. ўйинлари спорт турига киритилди ва Ўзбекистонда республика миқёсида расмий мусобақалар, халқаро турнирлар ўтказила бошланди (яна қ. От спорти). 1998 й. Самарқанд вилоятининг Челақ туманида, 1999 й. «Ал-помош» достонининг 1000 йиллигига бағишланиб Навоий вилоятининг Хатирчи туманида республика мусобақалари ташкил қилинди. 1халқаро мусобақа Навоий вилоятидаги Исломобод жамоа хўжалигида бўлиб ўтди (1999 й., 27—29 нояб.), унда Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Озарбайжон, Туркменистон ва Ўзбекистон терма жамоалари б-н бирга Навоий, Самарқанд вилояти вакиллари алоҳида жамоа сифатида иштирок этди.

У.нинг спорт тури сифатида халқаро миқёсида 38 мамлакатда (2004 й.) тан олинишида Ўзбекистон от спорти ва улоқ федерацияси томонидан У. мусобақаларининг умумий қоидалари ишлаб чиқилиши ва Халқаро «қок бору» (У. — кўпқари) федерациясининг таъсис

этилиши (2001 й. 7—11 нояб., Бишкек) нинг аҳамияти катта бўлди.

Ўзбекистонда алоҳида Улоқкўпқари федерацияси тузилди (2002 й. 29 апр.). Федерация туман, вилоят, республика мусобақаларини уюштиради. Ад.: Сам и бе ков Р., Чавандознинг белбоги, Т., 1998; Йўлдошев С., Жўраев Н., Улоқ — шижоатли ва жасур суворийлар ўйини, Фарғона, 2002.

Тальбат Усмонхўжаев, Жўрақўзи Турдиматов.

УЛОҚ — 6 ойликкача бўлган эчки боласи. Эчкичиликда улоқ жун ва тивит йўналишида яйловда онасидан ажратилмай, сут йўналишида бўлса ажратиб парвариш қилинади (4 ойлик бўлгач, оналаридан, эркаклари урғочиларидан ажратилади). Онасидан ажратиб боқиланда 1 ойлик Уларга бир кунда 4—5 соат оралиқ б-н 4 марта (200—250 г дан), 3 ойлик Уларга 3 марта (150 гдан) сут ичирилади. Шунингдек, У. 10 кунлик бўлгач сутга қўшиб 200 г, 2—3 ойлик даврда 800 г пиширилган суюқ сули аталаси берилади. 3—4 ҳафталик Улар ўтлашга қўйилади.

УЛУС (мўғулча — давлат, халқ, одамлар) — 1) Мўғуллар давлати шаклланиш даври (13а. боши)да муайян бир нўёта тобе бўлиб, унга қарашли ерларда кўчманчилик б-н ҳаёт кечирувчи каттакичик оилалар гуруҳи; 2) Чингизхон тузган илк мўғул давлати; 3) мўғуллар истилоси даврида босиб олинган ҳудудлардан Чингизхон фарзандларига бўлиб берилган мулк (удел) лар (мас, Жўжи улуси, Чигафой улуси ва б.). 13а.нинг 2ярмида бу Улар мустақил давлатларга айланиб, номигагина салтанат ҳукмдори — улуғ коонга бўйсунганлар. 15—17-а. охирларида У. — Мўғулистондаги йирик ер мулки ва мусулмон адабиётида Чингизийлар давлатларининг аталиши. Мўғулистон манжурлар томонидан босиб олингач, мамлакат аймоқлар ва хошунларга ажратилган. «У.» атамаси мулк маъносида қўлланилмайдиган бўлган ва астасекин

«халқ» маъносини англата бошлаган. Ҳоз. вақтда «У.» атамаси «давлат» атамасининг синоними сифатида ишлатилади; 4) бурятлар ва калмиклар Россия таркибига киритилгандан сўнг «У.» атамаси Окт. тўнтаришигача феодал мулк, сўнгра маъмурий бирлик маъносини саклаб қолган.

УЛУСБЕГИ — улус ҳоқими. 13 — 18-а.ларда Ўрта Осиёда У. ўз улусида оддий ҳукмдор номидан иш юргизган. У. лавозимига, одатда, хоннинг қариндош уруғлари тайинланган. У. олий ҳукмдорнинг ҳар хил топшириқларини бажарган, уруш пайтида сафарга ҳукмдор б-н бирга отланган.

УЛУҒ АЙВОН, ўнг айвон Хоразм уйларида ҳовлининг шим. томонига терс айвон қаршисида қуриладиган баланд айвон. Орол денгизидан келган салқин шамолни уй ичига йўналтириш учун қўлланилган.

УЛУҒ ЖУЗ - қ. Катта жуз.

УЛУҒ МУҲАММАД (? 1445) Олтин Ўрда хони (1419—37, танаффуслар бн), Қозон хонлиги асосчиси, Жалолдиннинг ўғли, Тўхтамышнинг набираси. Идику (Едигей) вафотидан сўнг Олтин Ўрда тахтини эгаллаб, 1419—23 й.ларда Ўзбек улусига (Жўжи улусининг шарқий қисми) эга бўлиш учун (темурий Шохрух б-н бўлган иттифокка суянган ҳолда) Бароқ б-н қаттиқ кураш олиб борган. Бароқдан мағлуб бўлгач, 1423 й. Волга Булғориясига қочган, лекин 1426 й. Литва буюк князи Витовт кўмагида яна Олтин Ўрда тахтига ўтирган. 1428 й. турк султони Мурод II б-н дўстона алоқа ўрнатиб, Қримни ўз ҳокимиятига тобе этган. 1433 й. Москва князи Василий II Васильевичга улуғ князлик ёрлиғини берган. Ўзаро ички курашлардан заифлашган ва мамлакат ичкарасида ўзига мустаҳкам таянч топа олмаган У.М. 1437 й. тахтни Кичик Муҳаммадга беришга мажбур бўлган.

Ока дарёси бўйидаги Белов ш.га қочган, 1438 й. ўз ўрдаси б-н Ўрта Волгага кўчган ва Волга Булғорияси аҳолисини бўйсундириб, Янги Қозон хонлигини барпо этган. Шим.Шарқий Русга бир неча бор юришлар қилган (1439 й. Москвага, 1444—45 й.ларда Муром, Рязань ва Суздалга). 1445 й. Москва улуг князи Василий II ни асир олган. У.М. сулоласи 1521 й. барҳам топган.

«УЛУҒ ТУРКИСТОН» - Тошкент ш.да ташкил топган зиёлиларнинг «Иттифок» жамиятининг нашр органи. 1917 й. 25 апр.дан Тошкент ш.да чика бошлаган. Газ.га Содик Абдусаторов, Кабир Бакиров, П. Домогатский муҳаррирлик қилган. «У. Т.» дастлаб (41 сонига қадар) «Туркестанские ведомости» матбаасида, кейинчалик «Умид» матбаасида чоп этилган (жами 155 сони чиққан). 137 сонидан бошлаб газ.нинг охири саҳифаси кирилл имлоси (русча) да берилган. Шунингдек, газ.нинг яна алоҳида 9 та илова сонлари ҳам нашр қилинган. «У.Т.» «Яшасин миллатлар мухторияти» шиори остида иш юритган. Газ. да турли тоифадаги ва турли сиёсий қарашларга тааллуқли зиёлилар, уламо-лар ҳам иштирок этган. Лазиз Азиззода, Мухтор Бакиров, Мустафо Чўқаев, Файзулла Хўжаев, Шерали Лапин, Шокиржон Раҳимий, Ғози Юнус, Абдурауф Фитрат, Нушервон Ёушев, Юсуф Халилий каби зиёлиларнинг мақолалари босилган. «У.Т.» 1917—18 й.ларда Туркистондаги сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларни ёритиб борган. Саҳифаларидан янги тузила бошлаган миллий сиёсий жамиятлар, уларнинг ўзаро алоқа ва фаолиятлари, жамиятлар томонидан нашр қилинаётган газ. ва жур.лар, Туркистон мусулмонларининг қурултойлари, Туркистон мухторияти, большевикларнинг ўлкада олиб борган сиёсати ва б. материаллар ўрин олган. «У.Т.» 1918 й. Туркистон АССР ички ишлар комиссарлиги ихтиёрига ўтгач, 1918 й. нояб.да комиссар Ориф Клеблеевнинг буйруғи б-н

тўхтатилган.

УЛУҒ ЮРТ — Чингизхон вафотидан сўнг Мўғумар давлати таркибида ташкил топган улуслардан бири. Унга Мўғулистон, Шим. Хитой, Тангут ва Корея қараган. Крон (улуғ хон) уни бошқарган ва яса (мўғул қонунлар мажмуаси)га биноан улуслар (Жўжи улуси, Чиғатой улуси ва элхонийлар ёки хулоқуийлар)нинг барчаси унга бўйсунган. Лекин Мункэ крон вафотидан сўнг улуслар амалда У.ю.га бўйсунмай қўйганлар ва ўзларини мустақил идора қила бошлаганлар. Ўқтойхон даври (1227—41) да Шим. Хитой ва Корея (1234), Хубилай ҳукмронлиги йиллари (1260—94) Хитойнинг жан. қисми ҳам У.ю.га бўйсундирилган. Шу вақтдан бошлаб пойтахт Қорақурумдан Хонбаликка (ҳоз. Пекин) кўчирилган. Лекин хитойларнинг Мин сулоласи ҳокимиятни қўлга олгач, мўғуллар Хитойдан бутунлай қувиб чиқарилган (1368). Қоонлар ҳукмронлиги (Тулихон авлоди) фақатгина Мўғулистоннинг ўзида сақланиб қолган ва 17-а.гача давом этган.

УЛУҒБЕК (тахаллуси; асл исми Мухаммад Тарағай) [1394.22.3, Султония ш., Эрон Озарбайжони — 1449. 27.10, Самарқанд] — буюк ўзбек астрономи ва математиги, давлат арбоби. Шоҳрухнинг ўғли, Амир Темурнинг набираси. Соҳибқироннинг «беш йиллик юриш»ида (1392—96) Ироқдаги Мордин қалъасини қамал қилиш чоғида туғилган. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида ёзишича, Амир Темур хузурига чопар келиб У.нинг туғилгани ва мунажжимлар бу неварга келажакда ҳам олим, ҳам ҳукмдор бўлишини башорат қилганлари хушхабарини етказди. Соҳибқирон хурсандлигидан Мордин қалъаси қамалини тўхтатиб, унинг халқига юкланган тўловни бекор қилади. Унинг ўз набирасига Мухаммад Тарағай ва Улуғбек деб исм қўйганини ҳам мунажжимларнинг юқоридаги башорати

б-н боғлаш мумкин.

Амир Темур У. тарбиясига алоҳида эътибор берган ва уни давлат аҳамиятига молик тадбирларда қатнаштирган. Кла-вихонмнг қайд этишича, У. бобосининг хорижий элчиларни қабул қилиш маро-симларида иштирок этган. 1404 й. Ко-нигилия. ўтказилган тантаналарда Амир Темур олти набирасининг (жумладан, У.нинг) никоҳ тўйларини ўтказган. Тўйда Соҳибқирон У.ка Тошкент, Сайрам, Янги (хоз. Тароз), Ашпара ва Мўғулистонни то Хитой худудигача суюрғол қилиб берган. Амир Темур Ўтрорда вафот эт-ган чоғда У. ҳам ўша ерда бўлган. Тему-рийлар ўртасида тожу тахт учун кураш бошланган. Ўтрордан қайтган Шохрух фарзандлари — У. ва Иброҳим Султон-ни амирлар пойтахт Самарқандга ки-ритмайдилар, улар Бухородан паноҳ топишган. Самарқанд тахтини Халил Султон эгаллаган. Хуросонни бошқариб турган Шохрух У.ка дастлаб Андхўй б-н Шибиғонни, кейинчалик Хуро-соннинг Тус, Хабушон, Калот, Бовард, Насо, Ёзир, Сабзавор ва Нишопурдан иборат қисмини бошқаришни топшир-ган. 1410 й. Шохрух Мовароуннахрни ўз тасарруфига киритгач, уни идора эти ш ни Туркистон вилояти б-н бирга У.ка топшириб, Соҳибқирон васиятини қайта тиклаган. У. ёш (15 ёш) бўлгани сабабли амир Шохмалик унга ҳомий этиб белги-ланган. Лекин Шохмаликнинг рақиби — Ўтрордаги Шайх Нуриддин ва Муҳаммад Жаҳонгирнинг Ҳисордаги волийлари 1410 й. баҳорида У. ва Шохмаликка қарши чиққанлар. Шу йилнинг ёзи-да Шохрух иштирокида бўлган жангда Шохмалик ва У. ғалаба қилганлар. 1411 й. сент.да Шохрух Самарқандга келиб, Шохмаликни ўзи б-н Ҳиротга олиб кет-ган ва кейинчалик Хоразмга ҳоким қилиб юборган (1413). Шу вақтдан бошлаб У. Мовароуннахрни мустақил идора этиш-га киришган. Шохрух Мовароуннахрда бошқа темурий шахзолаларга ҳам мулк ажратган эди. Чунончи, Ҳисори Шод-монни Муҳаммад Султоннинг ўғли

Муҳаммад Жаҳонгир мирзога, Ўзганд вилоятини Умаршайхнинг ўғли Ами-рак Аҳмадга суюрғол қилган эди. Бирок улар У.ка тобе эдилар. 1414—15 й. улар ўртасида ихтилоф чиқиб, У. Амирак Аҳмад устига кўшин тортган ва уни енг-ган. Шохрух Амирак Аҳмадни Хуросон-га чақиртириб олган; Қашғар ҳам то 1428 й.гача У.ка тегишли бўлган.

У. ўз ҳукмронлиги давомида 2 мар-та йирик ҳарбий юриш қилган. Би-ринчисида 1425 й. Мўғулистон хони Шермуҳаммад ўғлон (1421—25) ўзини мустақил хон деб эълон қилганда, У. унга қарши юриш қилиб зафар қозонган. У.нинг 2-юриши Сигноқ ш. томон бўлган. Сирдарёнинг куйи хавзаси У. тасарруфи-да эди. У. 1427 й. Сигноқ яқинида унинг мулкига таҳдид қилган Бароқ ўғлон (қ. Бароқ) б-н тўқнашган ва мағлубиятга учраган. Душман У.ни таъқиб қилиб, Самарқанд остоналаригача келган.

Мовароуннахр хавф остида қолганлиги туфайли Шохрух Хуросон-дан катта лашкар тортиб келиб хавфни бартараф этади.

Шохрух вафоти (1447, 12 март)дан кейин У.нинг катта ўғли Абдуллатиф ворис сифатида Темурийлар ҳукмдори бўлиб қолади. Лекин Шохрухнинг қаттиққўл хотини Гавҳаршод бегим бу ҳақда ўз фикрига эга эди. У Шохрух дав-рида Темурийларнинг пойтахти бўлиб қолган Ҳирот тахтига марҳумнинг 3ўғли бўлмиш Бойсунғур мирзонинг ўғли ва суюкли набираси Алоуддавла мирзо-ни ўтқазиш тарафдори эди. Гавҳаршод бегим Ҳирот тахтига Алоуддаврани ўтқазганини У.ка нисбаган исён деб қаралмоғи керак эди. Шунинг учун У. 1448 й. баҳорида Абдуллатиф б-н бир-галикда 90 минг аскар б-н Хуросонга келиб, Ҳирот яқинида бўлган жангда Алоуддаврани тормор қилади. Ғалаба Аб-дуллатифнинг шахсий шижоати ва лаш-карбошилиқ истегдоди туфайли эришил-ган бўлса ҳам, У. Фатҳномани кичик ўғли Абдулазиз номидан эълон қилади. Ундан ташқари, бобоси Шохрух томонидан Аб-

дуллатифга васият қилинган Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъаси ва унинг ичидаги бойликларини ҳам У. Абдулазизга беради. Шундан сўнг У. билан Абдуллатиф ўртасидаги муносабат очиқ душманлик тусини олади.

У. Самарқандда Абдулазизни қолдириб, лашкар б-н қатта ўғлига қарши жангга юради. Абдуллатиф ҳам ўз лашкари б-н Амударё ёқасига келиб туради. Иккала лашкар ҳам дарёнинг 2 соҳилида узок муддат туриб, сувни кечиб ўтишга ботинмайди. Бу орада У., Абдулазиз лашкардаги амирларнинг оилаларини таъкиб этаётир, — деган хабарни эшитиб, Самарқандга қайтиб келишга мажбур бўлади ва шаҳар аҳолисининг Абдулазизга қарши исён кўтарганининг гувоҳи бўлади. Тезда шаҳарни тартибга келтириб, яна Абдуллатифга қарши жангга йўлланади, лекин Самарқанд яқинида ундан мағлубиятга учрайди.

Орадан кўп ўтмай, У. Абдуллатиф буйруги б-н қатл этилади. Унинг жасади Гўри Амир мақбарасига дафн этилган (қ. Амир Темур мақбараси).

У. отаси Шохрух даврида сиёсий ҳукмдор сифатида ички ва ташқи сиёсат бобида бирмунча мустақил бўлган. Бошқа давлатлар б-н бевосита савдо ва элчилик муносабатлари олиб борган. У. даврида Самарқанд ш. янада раванқ топган. Шаҳарда хунармандчилик, мейморлик, адабиёт, умуман илмфан юксалди, савдо тараққий этди. Бухорода (1417), Самарқандда (1420), Гиждувонда (1432—33) мадрасалар ва Марвда хайрия муассасалари қурилди. Мадрасаларда диний фанлар б-н бирга дунёвий фанлар ҳам ўқитилди, кўпроқ аниқ фанларга аҳамият берилди. Бибихоним масжиди, Амир Темур мақбараси, Шохизинда ва Регистон мажмуалари қурилишлари поёнига етказилди. Бундан ташқари, мамлакатда кўплаб жамоат иншоотлари (қарвонсарой), тим, чорсу, ҳаммомлар ва б. ҳам бунёд этилган (У. давридаги Мовароуннахрдаги ички ва ташқи сиёсат, элчилик алоқалари, пул ислохотлари,

иктисодий, маданий ҳолат ҳақида қ. Те-мурийлар).

Илмий ва маданий мероси. У. Ўрта Осиё халқиари илмфани ва маданиятини ўрта аср шароитида дунё фанининг энг юқори поғонасига олиб чиқди. Унинг қилган энг буюк иши — Самарқанд илмий мактабини ўша давр академиясини барпо этганлиги бўлди. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олимлар фаолият олиб борган. Улар орасида энг йириклари Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Коший эди. Унинг илмий мактаби ўз фаолиятида ўртаосиёлик машқур олимлар Мухаммад Хоразмий, Аҳмад алФарғоний, Абул Аббос алЖавҳарий, Ибн Турк алХутталиий, Холид алМарваррудий, Аҳмад алМарвазий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Берунийлир бошлаб берган илмий анъанага асосланар эди. У. Самарқанд яқинида расадхона барпо қилди (қ. Улуғбек расадхонаси).

У. академиясидаги йирик олим — Али Қушчшш У. «Зижи»нинг сўзбошисида «фарзанди аржуманд», яъни «азиз фарзандим» дейди. Аслида у У.нинг садоқатли шогирди бўлиб, «Зиж» устида ишлар поёнига етказилгунига қадар устозига ёрдам берган.

У. Самарқандда 2 та Мадраса: бири — Регистон ансамбли таркибида ва 2си Гўри Амир ансамбли таркибида барпо қилган. Бошқа йирик олимлар қаторида У.нинг ўзи ҳам бу мадрасаларнинг ҳар бирида ҳафтада бир маротаба маъруза ўқиган. Бошқа вақтини кўпроқ астрономик кузатишларга, «Зиж» устида ишлашга ва давлат ишларига бағишлаган. (қ. Зижи Кўрагоний).

У.нинг яна бир математик асари «Рисолаи Улуғбек» деб аталади ва унинг Инусхаси Ҳиндистонда Алигарх ун-ти кутубхонасида сақланади, хали ўрганилмаган. Балки у ҳам ҳисоблаш математикасига алоқадордир.

У. меросини ўрганиш. Фан ва маданият тарихида сўнмас из қолдирган У.нинг илмий мероси унинг «Зиж»идир. Бу асар сайёралар, Қуёш ва Ой ҳаракатини

талқин қилиш, юлдузлар каталоги ва унда қўлланилган математик усуллари бўйича ўрта асрлардаги астрономик асарларнинг энг мукаммали бўлганлиги учун авваламбор у мусулмон мамлакатларидаги олимларнинг диққатини жалб қилган. «Зиж»га илк шархни Унинг шогирди Али Қушчи «Шарҳи Зижи Улуғбек» номи б-н ёзган.

Уша 15-а.нинг ўзида қоҳиралик мунажжим Шамсиддин Муҳаммад асСуфий алМисрий «Тасҳил Зижи Улуғбек» («Улуғбек «Зиж»ини осонлаштириш») номи асар ёзиб, унда У. жадвалларини Қоҳиранинг географик кенглигига мослаштирди. АлМисрий ўзининг «Таквим алкавокиб ассабъа» («Етти сайёранинг таквимлари») ва «Жодавил алмахлул асани ала усул Улуғбек» («Улуғбек усулига кўра иккинчи ечимлар жадвали») номи яна 2 асарида У. «Зиж»ига мурожаат қилади.

Суриялик олим Зайниддин алЖавҳарий асСолихий (15-а.) «АдДурр аннозил фи тасҳил аттаквим» («Таквимни соддалаштиришда нозил бўлган дурлар») номи асарида У. «Зиж» ини қайта ишлаган.

У. «Зиж»ига ёзилган энг мукамал шарҳ Самарқанд илмий мактабининг энг сўнгги намояндаси Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Хусайн Биржандийнинг (1525 й.в.э.) 1523 й. ёзиб тугатилган «Шарҳи Зижи Улуғбек» асаридир. Биржандий ўз «Шарҳи»да муфассал ва аниқ рақамлар б-н баён қилиб, «Зиж»нинг сирларини очади. Унинг кўплаб жумлаларини у чизмалар б-н тушунтириб исботлаган.

Самарқандлик 2 буюк олим — Қозизода Румий ва Али Қушчининг набираси Мирам Чалабий (1525 й.в.э.) «Зиж»га шарҳ ёзиб, уни «Дастур аламал ва тасҳих алжадвал» («Амаллар дастури ва жадвалларнинг тузатилиши») деб атаган.

Эронлик олим Фиёсиддин Мансур алхусайний ашШирозий (1542 й.в.э.) «Зиж»га «Рисола дар таъник Зижи

Улуғбек» («Улуғбек «Зиж»ини аниқлаштириш ҳақида рисола») номи шарҳ ёзган.

16-а.нинг 2ярми ва 17—18-а.лардаги қатор мусулмон олимлари «Зиж»га шарҳлар ёздилар ва уни қайта ишлаб ўз замонлари ва маконларига мослаштирганлар. Улар орасида суриялик Такийиддин ашШомий (1526—85), Мазҳариддин алҚори (16-а.), мисрлик Абдулқодир алМануфий ашШофиъий (16-а.), эронлик Шоҳ Фатҳуллох Широзий (1589 й.в.э.), Муҳаммад Боқир алЯздий (1637 й.в.э.), ҳинд Фаридиддин Дехлавий (1629 й.в.э.), турк Муҳаммад Чалабий (1640 й.в.э.), мисрлик Ризвон арРаззоқ алМисрий (1710 й.в.э.), Доғистонлик Дамодон алМуҳий (1718 й.в.э.) каби олимларнинг шарҳлари шулар жумласидандир.

Булар орасида ҳинд дапат арбоби ва олими Савай Жай Сингхнинг фаолияти алоҳида ўрин тутади. У Ҳиндистоннинг Бобурий султони Муҳаммадшоҳнинг (1719—48) фармони б-н У. расадхонасидаги жиҳозларнинг таърифларига кўра, Дехли, Банорас, Жайпур, Ужгайн ва Муттрада расадхоналарини барпо қилади. Сўнг у хомийлик қилган султонга атаб «Зижи Муҳаммадшоҳий» асарини ёзган ва унда Унинг баъзи жадвалларини тайёрлигича қабул қилган. Т.Н. ҚориНиёзий ва душанбелик Г. Собировлар Савай Жай Сингхнинг асари б-н У. «Зиж» орасидаги боғлиқликни ўз ишларида кўрсатганлар.

Унинг номи Европада ва умуман Ғарб мамлакатларида буюк бобоси Амир Темурнинг шухрати туфайли анча илгари маълум бўлган. Европа Амир Темур ва унинг оила аъзолари ҳақида 16ўлиб Самарқандга 1403—05 й.лар саёҳат қилган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавиходан эшитган. Клавихонинг «Кундаликлари» 1582 й. Севильяда ва 1607 й. Парижда нашр этилганидан сўнг европаликлар дарҳол Амир Темур ва унинг оила аъзолари б-н қизиққанлар. У номи 17-а. бошиданок (1601 й.дан) Амир Темурга бағишланган драматик асарларда эслатилади.

Бевосита У.ка бағишланган Европадаги 1нашр инглиз астрономи Жон Гривс (1602—52) қаламига оид. Унинг 1648 й. нашр этилган асарида У. юлдузлар жадвалининг бир қисми (98 та юлдуз) илова қилинган. 1665 й. яна бир инглиз олими Томас Хайд (1636—1703) Гривс б-н боғланмаган ҳолда «Зиж»даги юлдузлар жадвалини форсий ва лотинча таржимада нашр этган.

1690 й. Гданьскда поляк астрономи Ян Гевелий чоп эттирган «Юлдузлар осмонининг атласи»даги иккита гравюрада ўша даврнинг машҳур астрономлари орасидан У.ка фахрли ўрин берган, унда У.нинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Риччиоли, Вильгельм IV ва ўзининг жадваллари б-н солиштирган. 1711 й. Оксфордда У.нинг географик жадвали 3марта нашр этилган. 1807 й. ўша ерда бу жадвал янги грек тилида ҳам нашр этилган. 1725 и. инглиз астрономи Д. Флеметид (1646—1719) У.нинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Вильгельм IV, Ян Гевелий ва ўзининг жадваллари б-н бирга нашр этган. 1767 й. инглиз Г. Шарп У. юлдузлар жадвалининг Т. Хайд нашрини қайта нашр қилган. 1843 й. инглиз Ф. Бейли (1774—1844) шу нашрни янада такомиллаштириб, 3нашрни амалга оширган. Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—76) 1839 й. У. «Зиж»идаги астрономик жадвалларнинг бир қисмини нашр этган. 1917 и. америкалик олим Э. Б. Нобл У. «Зиж» идаги юлдузлар жадвалини 27 кўлёзма асосида танқидий матнини, 1927 й. К. Шой «Зиж»нинг тригонометрик жадвалини нашр этган. У. «Зиж»и Россияда ва соёқ Совет Иттифоқида ҳам алоҳида тарихга эга бўлди. 18-а.нинг Iярмида Петербург академиясида У. «Зиж»и махсус муҳокамада бўлган ва олимлар Ж.Н. Делиль (16881768), Г. Я. Кер уни таржимасига киришганлар, лекин иш охирига етказилмаган.

1908—09 й.лар В.Л. Вяткин У. расадхонасининг харобаларини ва унинг асосий асбоби — квадрантини кавлаб топ-

гандан сўнг, Самарканд олимларининг фаолиятига янгидан қизиқиш бошланади. Натижада 1918 й. В. В. Бартольдинт «Улуғбек ва унинг даври» асари нашр этилган.

Совет даврида У.нинг ҳаёти ва ижоди б-н мамлакат жамоатчилигини таништириш бўйича Т.Н. КориНиёзий кўп саъйҳаракат қилган. У. ижодини тарғиб қилишда Ф. Жалолов ва В. П. Шчегловларнинг нашрлари ҳам диққатга сазовордир. 20-а.нинг 80-й.лари бошига келиб У. «Зиж»ининг тўлиқ ва мукамал ҳолда, илмий изохлар б-н таъминланган таржимасини А. Ахмедов 1994 й. амалга ошириб, нашр эттирди.

Яқин йилларгача У. фақат астроном ва математик деб ҳисобланарди. Лекин 20-а. охирида унинг ижоди серқирра бўлиб, у тарих, шеърият ва мусика бобида ҳам қалам тебратгани аниқланди.

Тарихчи Мирзо Муҳаммад Хайдар «Тарихи Рашидий» асарида «Мирзо Улуғбек тарихнавис донишманд (ва) «Тўрт ўлус» (тарихи)ни (ҳам) ёзиб қолдирган эди», деб ёзган. У.нинг туркийда ёзган «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асари Чингизхон босиб олган мамлакатларнинг 13— 14-а. лар Iярмидаги сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим манбадир.

Машҳад биноларининг бирида У. қаламига мансуб ушбу байт топилган:

Ҳарчанд мулки хусн ба зари нигин туст

Шўҳи макун ки чашми бидон дар каминтуст.

Маъноси:

Ҳарчанд хусн мулки сенинг хукмингда бўлса ҳам,

Шўҳлик қилмағилки сен унинг назари остидасен.

Навоийнинг «Мажолис уннафоис» ва Абу Тохирхожанинг «Самария» асарларида ҳам унинг шеърларидан намуналар келтирилган. Унинг даврида кўпгина асарлар араб ва форс тилидан эски ўзбек тилига таржима қилинган. У. ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид

15 мингдан ортиқ жилдли китоб бўлган.
Алишер Навоий «Ҳамса» асарида У.
ни улуглаб, шундай ёзган эди:

Темурхон наслидан Мирзо Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд,
Анинг обнойи жинси бўлди барбод.
Валек ул илми сари топди чун даст,
Кўзи олдинда бўлди осмон паст.

Расадким боғламиш — зеби
жахондур,

Ҳахон ичра яна бир осмондур,
Билиб бу нав илми осмоний,
Ки ондин ёзди «Зижи Кўрагоний».

Узоқ ва яқин ўтмиш муаллифлари
(Дарвишали Чангий, Фитрат ва б.)нинг
таъкидлашича, У. ёшлигидан ўзга фанлар
қатори мусиқа илмидан сабоқ олиб, бир
қатор куй ва усуллар яратган, бу соҳага
оид рисола ҳам ёзган.

У. таваллудининг 600 йиллиги 1994
й. апр.да Парижда, окт.да Тошкент ва
Самарқандда тантанали равишда ни-
шонланди ва халқаро конференциялар
ўтказилди. Шу йили Тошкентда У.ка
ҳайкал ўрнатилди.

У. сиймоси Пулково расадхонаси,
Москва ун-ти конференцзалларида ду-
нёдаги машхур олимларнинг портретла-
ри қаторидан жой олган. Самарқандда
У.нинг мемориал музейи ташкил этилган.
Тошкентда Ўзбекистон миллий ун-ти, ту-
ман, планетарий, кўча, маҳалла, метро
станцияси, истироҳат боғи, шаҳарча У.
номи б-н аталади. Фарғона педагогика
ун-тига, Самарқанд архитектурақурилиш
ин-тига, Китоб халқаро кенглик станция-
сига, кишлоқ, мактаб ва б.га У. номи бе-
рилган.

У.нинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида
пьеса (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»
трагедияси), роман (О. Ёкубов, «Улуғ-
бек хазинаси»; С. Бородин, «Самарқанд
осмонида юлдузлар»), опера (А. Коз-
ловский, «Улуғбек»), поэма (М. Бобоев,
«Улуғбек»), балет (М. Бафоев, «Улуғбек
буржи»), фильм (Реж. Лагиф Файзиев,
«Улуғбек юлдузи», 1965) ва б. яратилган.

Ас: Турт улус тарихи [форс тилидан Б.

Аҳмедов, Н.Норқулов ва М. Ҳасанийлар
таржимаси], Т., 1994.

Ад.: Абдураззоқ Самарқандий, Мат-
лаъ уссаъаайн ва мажмаъ улбаҳрайн
[форс тилидан А. Уринбоев таржима-
си], Т., 1969; Акрамов С. А., Улуғбек —
буюк ўзбек олими, Т., 1961; Бартольд
В.В., Улуғбек и его время (Сочинения,
т. II, ч. I), М., 1964; КарыНиязов Т. Н.,
Астрономическая школа Улуғбека, 1967;
ҚориНиёзий Т. Н., Улуғбек ва унинг ил-
мий мероси, Т., 1971; Шчеглов В. П.,
Улуғбек расадхонаси, Т., 1980; Аҳмедов
Б. А., Улуғбек, Т., 1989; Аҳмедов А.,
Улуғбек, Т., 1991; Темурва Улуғбекдаври
тарихи, Т., 1996; Абдурахмонов А., Улуғ-
бек академияси, Т., 1994.

УЛУҒБЕК - Тошкент ш. Мирзо
Улуғбек туманига қарашли шаҳарча (1961
й.дан). Яқин т. й. станцияси — Кдцирия
(6 км). Аҳрлиси 5,2 минг киши (2004).
Шаҳарчада Ўзбекистон ФА Ядро физи-
каси инти ва унга қдрашли 4 корхона, 2
умумий таълим мактаби ишлаб туриб-
ди; 5 савдо, 1 маиший хизмат кўрсатиш
шоҳобчаси, меҳмонхона, 2 маданият, 2
тиббиёт муассасаси, ФАга қарашли ка-
салхона, 2 спорт иншооти бор. Тошкент
шаҳридан У.га автобуслар қатнайди.

«УЛУҒБЕК ЗИЖИ» - қ. «Зижи
Кўрагоний».

УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ — Бухоро-
даги меъморий ёдгорлик (1417). Улуғбек
қурдирган 3 мадрасанинг энг қадимийси.
Абдуллахон II даврида қатта таъмир иш-
лари олиб борилган (1586). Бош тарзида
маҳобатли пештоқ, 2 қанотида 2 қаватли
хужралар ва бурчакларида гулдасталар
жойлашган. Гулдасталар тепаси куббали
килиб ишланган. Мадрасанинг асосий
безаги пештоғида бўлиб, унда сиркор
ғиштчалардан ташқари ранг-баранг гул-
ли парчин ва кошиндан фойдаланилган.
Равокли пештоқдан миёнсарой орқали
ховлига ўгилади. Миёнсарой ички гумба-
зи 12 қиррали, ғиштдан тўрсимон шакл

килиниб, ораларига кўк ва ҳаво ранг кошин терилган. Ҳовли (26x25 м) атрофини 2 қаватли хужралар қатори ва пештоқли 2 айвон эгаллаган. Ҳовлининг шим. ва жан. томонлари қисқароқ кўринишга эга бўлиб, деворлари, равоқ ва пештоқлари оқ, феруза ва бинафша ранг сиркор гиштлар б-н пардозланган. Хужралар ичи ганч сувоқли. Мадраса (53x41,6 м) унча катта эмас, хужралари мўъжаз, ўзаро мутаносиб, ички ва ташқи тузилиши ўзига хос. Масжид (15,5*5,5 м) ва дарсхона (5,5x5,5 м) гумбазли, миёнсаройнинг 2 ён томонида жойлашган. Миёнсаройнинг 2қаватида кутубхона бор. Хўжа Саъд Жўйборий томонидан ташқи пеш тоғи ва ёнларидаги хужралар таъмир этилиб (1586), пештоқ беагида майда ёзувли ва нақшли кошин ишлатилган. Ҳовли ғарбидаги хужра тепасида ганчқори безаклар орасида таъмирловчи уста Исмоил ибн Тохир ибн Маҳмуд Исфаҳоний номи сақланган. Абдураззоқ Самарқандийнинг хабар қилишича, Улугбек (1419 й. 28 нояб.да) мадрасага келиб илм олувчи талабаларга инъомлар улашган. Бизгача У.м. анча ўзгарган ҳолда етиб келган. 16—17-а.ларда, 1950—70 ва 1990—96 й.ларда таъмирланган. Нақшларида юлдузсимон безаклар кўп. Айвон устунлари зарҳалланган. Эшик табақаларига араб тилида «Билим олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарздир», деган ибора ўйиб ёзилган.

УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ -

Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (1417— 22). Регистон ансамблининг ғарбида жойлашган. 2 қаватли, тўғри тўртбурчак тархли (56x81 м). Бош тарзи майдонга қараган, маҳобатли пештоқ мужассамотида кенг токили равоқ (бал. 16,5 м), унинг 2 ёнида гулдасталар (бал. 32 м) бор. Равоқ тепасидаги юлдузли осмон акс этган қанос безаклари ўзига хосдир. Гулдаста тепаси муқарнас, шарафалар б-н яқунланган. Пештоқ равоғи чети морпеч шаклида, тоқчасидаги намоёнлар ўзига хос услубда пардозланган. Пештоғи,

гулдастаси ва ташқи деворларида гирих нақшининг турли бетакрор намуналари акс этган. Ганчқори панжаралар орқали хонага ёруғлик тушиб туради. Мовий ва кўк кошин ҳамда сопол гиштлар воситасида Самарқанддаги Улугбек мадрасас геометрик нақшлар б-н безатилган девор сатки ёзувлар б-н ўзаро уйғунлашиб, кўзга яққол ташланиб туради. Пештоқ орқали чорси ҳовли (30x30 м)га ўтилади. Ҳовли атрофи 2 қаватли хужралар (48 та) б-н ўралган, ҳар бир кужра казнок, ётоқхона, умумий хонадан иборат. Мадрасанинг шим. ва жан. тарзлари ўртасида ташқи томондан алоҳида пештоқлар бор. Мадрасанинг 4 томонини дарсхона ва айвон эгаллаган. Масжид (22x8 м) жан.шарқий томонга чўзилган. Ташқи тўрт бурчагида 4 та баланд минора бор. Хонақоҳ ва баъзи хужралар ичкараси нақшин безаклар б-н пардозланган. Безаклари орасида куфий ва сулс ёзувлари учрайди. Вайрон бўлган 2қавати, қийшайган гулдастаси, деворларидаги кучиб кетган безаклар қайта тикланган (1936), В. Шухов ва М. Маурэрлар лойиҳаси асосида шим.шарқий минораси таъмирланган (1932). Э. Гендель қийшайган минорани ўз қолига келтирган (1965). Таъмирлашда А. Умаров, Ш. Гафуров, К. Жалилов, И. Шермухамедов, А. Қулиев каби усталар қатнашган. У.м. меъморий шакли, тузилиши жиҳатидан Ўрта Осиё меъморлигида шу турдаги бинолар орасида энг мукаммал юксак санъат намунаси ҳисобланади.

УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ - Ғиждувон (Бухоро вилояти)даги меъморий ёдгорлик (1433). Улуғбек Самарқанд ва Бухорода курдирган мадрасалардан энг кичик ва соддароғи. Мадраса бир қаватли, мурабба тархли (33x30 м), масжид, дарсхона ва ётоқхонадан иборат. Пештоғи чуқур равоқди. Ўртада миёнсарой, 2 ёнида масжид ва дарсхона (8x4,6 м), бурчакларида гулдаста жойлашган. Миёнсарой тўридаги эшикдан ҳовлига чиқилади. Ҳовли (15x13 м)нинг 2 ёнида

5 та хужра бўлиб, унинг 4 таси мурабба тархли, томи куббали. Бизгача У.м.нинг бош тарзи (15-а.), унга туташган айвон ва минора сакланган. 1933 й.да В. Шишкин, В. Нильсен ва И. Ноткинлар ўлчамларини аниқлаган. Бош тарзида Улуғбек номи ва қурилган санаси ёзилган. Мадрасанинг ғарбида шайх Абдуҳолиқ Ғиждувоний қабри жойлашган. Ғиждувонийнинг 890 йиллиги (1993) муносабати б-н У.м. таъмирланган. Бош тарзи пештоғи ёнига устунли, текис томи айвон (бостирма) қурилиб, ичи қошин б-н безатилган, пештоқ ёнларидаги хужраларга бош тарзидан кириладиган эшик, тобадонларга ганчкори панжаралар ўрнатилган. Серҳашам нақшинкори безаклари тикланган. Ғиждувоний дахмаси устига 2003 йили томи устунли ёғоч ўймакори гумбаз б-н ёпилган, айвон қурилди. Дахма безаклари қайтадан тиклашш. Мадраса олди, дахма ва янги қурилган масжид жойлашган ҳудуд замонавий талабларга мос қилиб ободонлаштирилди.

УЛУҒБЕК РАСАДҲОНАСИ - Самарқанддаги 15-а. меъморлигининг нодир намуналаридан бири, кўхна астрономик кузатув муассасаси. Улуғбек фармойиши б-н 1428 — 29 й.да Кўҳак (Чўпонота) тепалигида улкан цилиндр шаклида бунёд этилган; айрим қўлёмалар («Бобурнома»)га кўра, бал. 30,4 м дан иборат 3 қаватли қилиб қурилган. Унда ўндан ортиқ турли астрономик қурилма ва асбоблар булган. Улардан энг асосийси радиуси 40,2 м ли кўшалок ёйдан иборат квадрант (ёки секстантга яқин) қурилма ҳисобланади. Квадрантнинг жан. қисми ер остида, қолган қисми шим. томонда ер сатҳидан 30 м ча баландда жойлашган. Асбоб айланасида бир градус ёй 701,85 мм ва бир минут ёй 11,53 мм га тўғри келади. Расадхона ўрта асрларда асбоб ускунаси жиҳатдан ҳам бекиёс бўлган. Асбоб астрономиянинг асосий доимийликлари — экватор ва эклиптика орасидаги бурчакни ўлчаш, йиллик прецессия доимийсини, тропик йил давомийлигини

ва б. фундаментал астрономик доимийликларни аниқлашга имкон берган. Расадхонада кичик ўлчамли асбоблар: армилляр сфера, 2, 4 ва 7 халқадан иборат ўлчов асбоблари, триангула, қуёш ҳамда юлдуз соатлари, астуруб ва б. бўлган. Бу илмий ускуналар ёрдамида Қуёш, Ой, сайёралар ва алоҳида юлдузлар кузатилган. Мирзо Улуғбекнинг энг йирик астрономик асари «Зижи Кўрагоний» расадхонада яратилган. Унинг қурилиши ва кейинги илмий фаолияти Улуғбек тақлифи б-н йиғилган қатор машҳур олимлар Ғисиддин Қоший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва б. номи б-н боғлиқ.

У.р.нинг археологик қолдиқлари 1908 й. В.Л. Вяткин раҳбарлигида олиб борилган қазилма ишлари натижасида топилган. Хусусан, бу ерда диаметри 48 м келадиган, қалинлиги бир ғишт бўлган айланма девор борлиги ва унинг марказида кўшалок ёйдан иборат улкан бош қурилманинг қолдиқ қисмлари аниқланган. Унинг катта заллари, турли каттакич хоналари бўлган. Бобирнинг ёзишича, У.р.нинг сирти қошин ва сирли парчинлар б-н безатилган. Расадхона ичига ўрнатилган жуда катта асбоб ёрдамида Қуёш, Ой, сайёра ва юлдузлар катта аниқлик б-н ўрганилган. Расадхонада кутубхона ҳам бўлган. Ички деворда осмон тасвири, юлдузлар харитаси, тоғ, денгиз, мамлакатлар белгиланган Ер шари тасвири ишланган. Кейинчалик у қаровсиз қолиб, 16-а.да вайрон қилинган. Ҳозир У.р.даги катта асбоб — квадратнинг ер остида сакланган қисми баландлиги б-н 11 м келади. 1964 й. У.р. ёнида Улуғбек музейи очилган. У.р.нинг асл кўриниши, ички тузилиши, бош қурилмаси ҳақида Ўзбекистон ва чет эл олимлари томонидан тадқиқот ишлари олиб борилмоқца.

УЛУҒВОРЛИК — эстетика тушунчаларидан бири. Ҳажм ва салмоқб-н боғлиқ бўлган нарсаҳодисаларнинг бир қарашда илғаб олинмайдиган ботиний жиҳатларини, улкан қудрат ва микёсга эга воқеликнинг эстетик кўринишини

англатади. У. кундалик ҳаётда истисноли воқелик сифатида намоён бўлиб, одатий воқеа-ҳодисалардан ўзининг фавқуллоддалиги б-н ажралиб туради. У. объектив ва субъектив асосга эга. Юлдузли осмон, вулкон, сув тошқини, улкан денгиз тўлқинлари каби табиатдаги нарса ва ҳодисалар, фидойилик, қахрамонлик, буюк тарихий шахсларнинг ижобий фаолияти каби жамиятдаги воқеликлар У.нинг объектив асослари ҳисобланади. Фавқуллода ёки одатий тасаввурлардан ташқаридаги воқеа-ҳодисаларни эстетик идрок этаётган инсон қалбнинг мойиллиги У.нинг субъектив асоси саналади; кўпчиликни ҳайратга солган воқелик баъзиларни қайратга солмаслиги ва аксинча бўлиши ҳам мумкин. У. ўзининг ҳар томонлама ижодий ифодасини санъатда топади, санъатнинг барча тур, хил ва кўринишлари учун асосий тасвир объектларидан бири бўлиб хизмат қилади. У.нинг санъатда намоён бўлиши ахлоқийлик ва ижтимоийлик б-н боғлиқ. Инсоният ва жамият тараққиётида рўй берадиган муҳим воқеалар, улкан тарихий шахслар фаолияти, қахрамонликлари, фидойиликлари кишиларда ҳайрат ва уларга та(ушд қилиш туйғуларини уйғотади. Санъатдаги У. бадий мазмун ва шакл воситасида ифодаланади, бунда гоё ҳал қилувчи роль ўйнайди. У. меъморликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср эҳромлари, Самарқанд, Бухоро, Хива ш.ларидаги меъморлик обидалари ўзининг салобати, улугворлиги б-н кишини ҳайратда қолдиради. У. фақат микёс б-н белгиланмайди, ундаги нафислик, атроф муҳит б-н узвий қўшилиб кетганлик алоҳида аҳамиятга эга. У. инсонни олижанобликка, юксакликка, буюкликка ундайди, табиат ҳодисаларини эстетик англаш ва баҳолаш имконини беради, шахе, жамият ва миллат эстетик тарбиясида муҳим роль ўйнайди.

УЛУҒНОР КАНАЛИ - Андижон вилоятидаги Улуғнор — Балиқчи — Мазгил каналлар таркибига кирувчи

йирик суғориш иншооти. Катта Фарғона каналининг Куйганёр сув олиш тўғонидан 3,3 км қуйидан сув олади. Уз. 44,7 км, бош қисмидаги сув сарфи 35 м³/сек. Олтинқўл қишлоғи яқинида Асака ташлама канали б-н кесишади. Каналнинг 11 км узунликдаги юқори қисмидан сув Асака ташламасига ташланади, бу сув қуйироқда тўскич ёрдамида тўсилиб, тақсимлашростлагич иншооти орқали каналга қайта олинади. У.к.да яна 8 та йирик: 20км да Қўшқўпир, 35км да Урмонбек, 45км да умумий сув сарфи 8м³/сек бўлган шим. ва жан. тармоқлар ва б. иншоотлар бор. Қўшқўпир иншоотидан Қорадарё ва Замбарқўл коллектори оралиғидаги ерларни суғориш учун Мазгил каналига, ундан эса Ўрмонбек тармоғига сув олинади. У.к. Қорадарёнинг чап соҳилида 40 минг га агрофидадаги экинзорни суғориш имконига эга.

УЛУҒНОР ТУМАНИ - Андижон вилояти таркибидаги туман. 1973 й. 26 дек.да ташкил этилган. Туман шим.дан Балиқчи, жан.шарқдан Бўз, ғарб ва шим. ғарбдан Наманган вилоятининг Наманган, Мингбулоқ туманлари, жан. дан Фарғона вилояти б-н чегарадош. Майд. 0,44 минг км². Аҳолиси 45,2 минг киши (2004). У.т. да 4 қишлоқ фуқаролари йиғини (Мингбулоқ, Мингчинор, Навоий, Оқолтин) бор. Маркази — Оқолтин қишлоғи.

Табиати. Туман худуди текисликдан иборат. Кўчма кум тепалари кўп. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси —4°, июлники 24—28°. Йилига ўртача 195—200 мм ёғин тушади. Вегетация даври 235 кун. Туман хўжаликлари Катта Андижон каналидан сув олади. Тупроғи ўтлоқи бўз, кучсиз шўрланган тупроқ. Ўсимликлардан шўра, шувок, момоқаймоқ, қамиш, мингдевона, янтоқ, ажрик, юлғун, оқбош, отқулоқ, қирқбўғин, ғумай, қўйпечак, ялпиз ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан эчкемар, тошбақа, тулки, қуён, илон, калтакесак, қушлардан

лайлак, ўрдак, чумчук, сўфитўрғай, қарға, мусича яшайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қирғиз, тожик, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1км² га 102,7 киши тўғри келади.

Хўжалиги. Ут.да қишлоқ хўжалиги (пахтачилик, чорвачилик, пиллачилик, полизчилик, сабзавотчилик, боғдорчилик) етакчи ўринда. Энг муҳим тармоғи — пахтачилик. Туманда 900 га яқин йирик, ўрта ва кичик корхона ва ташкилот фаолият кўрсатади. Шулардан автокорхона, МТП, пахта тозалаш з-ди, Буюк Британиянинг «Кордесе ЛТД» фирмаси б-н ҳамкорликдаги «Улкард» қўшма корхонаси (тикувчилик ва тўқимачиликка ихтисослашган), спорт анжомлари и.ч. фирмаси, «Универсал» бозори, савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Туман ҳудудидан Марғилон—Сойбўйи—Улуғнор—Мингбулоқ, Штаб—Улуғнор магистраль йўллари ўтган. Туман маркази автомобиль йўллари орқали Наманган, Марғилон, Фарғона, Андижон ва б. шаҳарлар б-н боғланган.

Қ.х.да экинзорлар, майд. 20,4 минг га, шу жумладан, 13,5 минг га ерга пахта, 6 минг га ерга ғалла экилади. Шунингдек сабзавот, полиз экинлари, картошка, емхашак экинлари ҳам экилади. 204 га боғ, 274 га тутзор, 1042 га яйловлар б-н банд. 606 га ерда ўрмонзор мавжуд. Туманда 8 ширкат, 80 дехқрн, 416 фермер хўжалиги бор.

Ут. жамоа ва шахсий хўжаликларидан 1,6 минг қорамол (шу жумладан, 626 сигир), 2,1 минг қўй ва эчки, 5 минг парранда, 37 йилқи боқилади. Яқин т.й. станцияси — Марғилон (туман марказидан 35 км).

2003/04 ўқув йилида 24 умумий таълим мактаби бўлиб, 10,3 мингга яқин ўқувчи, интернатлицейда 110 ўқувчи, 2 касбхунар коллежида 1,4 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди.

3 маданият уйи, марказий кутубхона ва унинг 10 та тармоғи, музей, мусиқа мактаби, «Улуғнор» стадиони, теннис

корти, «Улуғнор» спорт соғломлаштириш клуби, спорт мактаби фаолият кўрсатади.

Туманда марказий касалхона (170 ўрин) ва унинг болалар, жаррохлик, гигиена, терапия, туғруқхона, тез тиббий ёрдам ва б. бўлимлари, поликлиника, 5 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. 1974 й.дан туман «Улуғнор» газ. нашр қилинади (адади 1000).

УЛУҒНОР, Улутов — Жезқазган (Қозоғистон)дан 100 км шим.да, Сарису дарёси шим.да жойлашган тоғ. 20-а.нинг 30-й.ларида Жезқазгандан 50 км ғарбдаги Қарсақпай қони яқинида Қорамўла тоғи ён бағрида ёзувлик тош топилган (Эрмитаж музейида сақланади). 1391 й. Амир Темур Тўхтамишга қарши юриши чоғида Уга етиб келиб, бир кун ичида унинг тепасига туғ ўрнатиб, қароргоҳ қурдирган ва қўшинга атрофдан тош тўплаб келтиришни ва минорасимон иншоот қуришни буюрган. Тоштарошлар харсанг тошга 2 тилда — араб ва қад. уйғур тилида битик ёзганлар. Битик 11 сатрдан иборат бўлиб, 8 сатри қад. уйғур ва 3 сатри («Бисмиллохир раҳмонир раҳим») араб ҳарфидадир. Битиктошда 793 (1391) қўй йили ёз фаслининг ўртасида (Низомиддин Шомийнинг ёзишича, 28 апр.) Турон султони Темурбек 200 минг кишилик ўрдуси бн Тўхтамишхонга қарши сафарга чиққанлиги ва нишон сифатида шу қўрғонни бунёд эттиргани ёзилган. Орадан 200 йил ўтгач, Абдуллахон II ҳам Соқибқирондан ўрнак олиб, Амир Темур қурдирган минора қаршисида, У. сафаридан ёдгорлик сифатида масжид қурдирган. Бу ҳақда Ҳофиз Таниш алБухорий шундай ёзади: «Ўша куни (1582 й. 3 май) намози пешингача тўхтаб лашқарга буюрдик, «Қўп тош тўпласинлар». Буйруқни бажариб тўпланган тошдан олийшаън у маконда бир масжид бино қилдилар. Шу б-н рўзғор саҳифаларида у баландқадр шоҳдан бир ёдгорлик қолдирдилар. Шундай ишни фирдавсмакон, дину дунё кутби шахриёр Амир Темур Қўрагон... ҳам қилган эди».

Бойкўнғир космодроми У.га яқин ерда бўлгани туфайли 20-а.нинг 2ярмида бу худудга кириш ман этилган. Манба: Шарафуддин Али Йаздий, Зафарнома, Т., 1997; Низом иддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Ҳофиз Таниш алБухорий, Абдуллонома, «Шарафномаи шохий», 2китоб, Т., 2000.

Ад.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Золотая Орда и ее падение, М., 1950; Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв., АлмаАта, 1969.

Фахриддин Ҳасанов.

УЛУҒШҶРКЎЛ, Уллишўркўл, Шўркўл — Хоразм вилояти жан.даги кўл. Хива ш.дан 14 км жанубишарқда ва Чиғирчи қишлоғидан 6 км жанубда жойлашган. Кўлнингжан. қисми Туркменистон худудига кириб борган. 86 м баландликда, ҳавзаси майд. 14,8 км². Кўл шим.дан жанубга чўзилган (уз. 16 км). Шим. қисмида эни 4 км гача. Озёрний коллектор сувлари ва шим. қисмидаги далаларни ювишдан оқиб келадиган ташлама сувлардан тўйинади. Суви шўр. Рекреация аҳамияти бор. Хоразм балиқчилик хўжалиги фаолият кўрсатади.

УЛЬВА (Ulva), денгиз салати — ульвадошлар оиласига мансуб сувўтлар туркуми. Танаси япроксимон, яхлит икки қават хужайралардан тузилган. Уз. 30—150 см га яқин. 20 тури, асосан, субтропик ва мўътадил минтақаларда тарқалган. Япония ва б. баъзи мамлакатларда истеъмол қилинади.

УЛЬКО Григорий Ильич (1925.5.4, Новосибирск вилояти Карасук тумани Екатерина қишлоғи — 1999.8.4, Самарканд) — рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1968). Харьков рассомлик ин-тини тугатган (1958). 1959 й.дан Самаркандда. Унинг ижодий изланишлари мавзули композицияларда ўз аксини топди («Велосипедчилар», «Афсона», «Биринчи рейс», 1962); асарла-

рида замон руҳи, давр нафаси сезилади, дастгоҳ ва монументал рассомликнинг ифода воситалари уйғунлашиб кетган: «Панжакент фрескаси», «Халқ устаси А.Ҳазратқулов портрети» (1961), «Аму-Бухоро канали курувчилари» портретлар туркуми (1964), «Уста У. Жўрақулов портрети» (1965), «Сув», «Биринчи сафлар» (1967); «Ургут тамакикорлари» (1971) ва б.

У. асарларидан намуналар республика музейлари (жумладан, Ўзбекистон давлат санъат музейи ва б.)да сақланади.

УЛЬСКИЙ ОВУЛИ (хоз. РФнинг Адигея Республикаси Уляп Шовгенов р-ни) — кад. мозоркўрғонларда топилган овул. 1898, 1908—10 й.ларда Н.И.Веселовский томонидан 10 та мозоркўрғон очилган. Улардан энг кад. си мил. ав. 6-а.га оид. Қабрлар талон-торож қилинган. Дафн вақтида маййит б-н бирга қўшиб кўмилган отлар ва айрим буюмларгина сақланган. Энг катта мозоркўрғондан (бал. 15 м) кабила сардори б-н бирга кўмилган 400 дан ошик отларнинг скелети чиққан. Топилмалар ичида скифларнинг ҳайвоний тасвир услубида ишланган буюмлари диққатга сазовор. Мозоркўрғонлар маҳаллий қабилалар — меотлар ёки Ғарбий Осиёга қилинган юришдан кейин Кубань орти даштларида яшаб калган скифларга тегишли бўлган.

УЛЬТИМАТУМ (лот. ultimus — энг охири, сўнгги) — халқаро ҳуқуқда бирон масала юзасидан бир давлат ҳукуматининг бошқа давлат ҳукумати олдига дипломатик ҳужжатда ёки оғзаки шаклда баён қилинган, ҳеч қандай баҳс ёки эътирозга ўрин қолдирмайдиган катъий талаби; У. қўйган ҳукумат агар бу талаб кўрсатилган муддатда бажарилмаса муайян чоралар кўришини билдиради.

УЛЬТРА.. (лот. ultra — устида, юқори; меъёрдан, ҳаддан ташқари) — узлашма кўшма сўзларнинг биринчи

қисми: микдор ва сифат белгиларига кўра меъёрдан, ҳаддан ташқари бўлган; энг четки, ўта каби маъноларни билдиради (мас, ультрамодуль, ультрамикроскоп, ультратовуш).

УЛЬТРА-АБИССАЛ — океан тубининг 6000 м дан чуқур қисм и (қ. Абиссал). Рельефи ўнқирчўнқир. Жуда чуқур ботиқ ва новлар (8000—10000 м) учрайди (Мариана нови). Ҳайвонот дунёси қад бўлиб, асосан, эндемиклардан иборат.

УЛЬТРААСОСЛИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ, ультрабазитлар, гипербазитлар — асосан, магнезиалтемирли силикатлар (оливин ва пироксен)дан иборат магматик тоғ жинслари. У.т.ж. таркибида оз микдорда иккиламчи минераллар (хромит, магнезит ва б.) ҳамда кремний оксиди (SiO_2) 30—44% гача, Mg эса куп (MgO 42% дан ортиқ) бўлади. У.т.ж.да дала шпатлари бутунлай бўлмайти ёки жуда кам. Асосан, рангли — пироксен, оливин ёки рудали минераллар (магнезит)дан ташкил топади. У.т.ж.нинг турлари: дунит ва оливин, перидот вапироксенитлар. Оливин ёки пироксеннинг тўлиқ ёки қисман серпентин минераллар (хризотил, антигорит, лизардит)га ўтиб, серпентинитлар ҳосил қилиши У.т.ж. учун хосдир. У.т.ж. асосан, габбро, ишқорий жинслар ва карбонатитлар б-н бирга учрайди. У.т.ж. б-н фойдали қазилма (платина, хромитли, силикатли, никелли темир рудаларининг ҳамда асбест, нефрит ва б.) конларининг кўп турлари боғлиқ. У.т.ж. калган ҳамма магматик жинсларга кўра кам тарқалган. Эффузив У.т.ж. Сибирь (маймечитлар) ва Камчаткада топилган.

УЛЬТРАБИНАФША НУРЛАНИШ, ультрабинафшанурлар — тўлқин уз. 10^* м дан 410 7 м гача бўлган электромагнит нурланиш. У.н. кўзга кўринадиган нурланишнинг қисқа тўлқинли қисми б-н рентген нурларнинг узун тўлқинли қисми оралиғида жойлашган. Тўлқин уз. $2Ю^*7$

м дан катта бўлган У.н.ни люминофорлар б-н қопланган экран орқали сезиш мумкин. Бунда экранга тушириладиган спектрнинг бинафша нур тушган жойининг ёнбоши ўзидан нур чиқара бошлайди. Бундай У.н.ни дастлаб немис олими Н.Риттер ва инглиз олими У.Х. Волластон хлорли кумушга фотохимёвий модда таъсир қилиб сезишган (1801). Тўлқин уз. 210 7 м дан кичик У.н. барча моддалар, ҳатто ҳавонинг юпка қатламида ҳам кучли ютилади. Уни аниқлаш учун вакуум спектри асбоблардан фойдаланилади. Тўлқин узунлиги қисқа У.н.ни биринчи бўлиб немис олими В.Шуман ўзи яратган флюоритдан ясалган призмали вакуум спектрографи ёрдамида қайд этган (1885—1903).

У.н.нинг ҳосил бўлиши қуйидагича: атом ёки молекула уйғотилган ҳолатдан нормал ҳолатга ўтганида У.н. чиқаради ва электронларнинг тормозланиши ҳамда рекомбинацияси пайтида т-раси 3000 К дан юқори бўлган қизиган моддалар У.н.ни туташ спектр кўринишида чиқара бошлайди. Атом, ион ва энгил молекулалар чиқарган У.н. спектри алоҳидаалоҳида чизиклардан иборат бўлиб, маълум бир қонуният б-н жойлашган спектрал серияларни ҳосил қилади. Оғир молекулалар чиқарган У.н. спектрининг тузилиши мураккаб бўлиб, маълум кенгликдаги полосалардан иборат. Куёш, юлдуз каби коинот объектлари У.н.нинг табиий манбаларидир. Куёш тик пайтида У.н.нинг кўп қисми Ерга етиб келади. Сунъий усулда У.н.ни ҳосил қилиш учун турли газ б-н тўлдирилган лампалар қўлланилади. Булар ичида юқори босимли ПРК2, ПРК7 ва б. типдаги симобли лампалар кенг тарқалган. Бундан ташқари, саноатда У.н. ни ҳосил қилиш учун водород, ксенон ва б. газ разрядли лампалар ишлаб чиқарилган. Кўмир таёқчалар орасида ҳосил қилинган электр ёйи ҳам У.н. манбаи бўлиши мумкин. Ундан чиқаётган бутун нурланишнинг 80% У.н. спектрига тўғри келади.

Фан ва техникада ҳозирги пайтда У.н.

оптик квант генератори — лазер ёрдамида олинади. У спектрограф монохроматорлар ёрдамида ўрганилади. Спектрнинг бу қисми учун мўлжалланган оптик асбоблар бошқа оптик асбоблардан объектив ва призмаларнинг кварцдан тайёрланганлиги б-н фарқ қилади. Чунки шиша 3,210~7 м дан қисқаўлқиндаги У.н.ни ўзида ютиб қолади. 1,810 7 м дан қисқа тўлқиндаги У.н. ни кварц ҳам ютиб қолади. Шунинг учун бундай қисқа тўлқинли У.н.ни ўрганишда флюорит ёки фторли литийдан фойдаланилади.

Хайвон ва ўсимликлар тарихини ўрганиш (палеонтология)да, қад. қўлэзма ва ёзувларни текшириш (археология)да, картиналардаги оддий кўз б-н кўриб бўлмайдиган реставрация изларини тиклаш (санъатшунослик)да, хужжатларнинг ҳақиқийлигини (криминалистика), қон гуруҳини аниқлашда, баъзи касалликлар, мас, болаларда рахит касаллигини даволашда, ҳаво, сув, сут кабиларни стериллаш (тиббиёт)да ва б. соҳаларда кенг қўлланилади. Узун тўлқинли У.н. атмосферада кам ютилади. Бундай нурлар таъсирида бадан қораяди. Қуёш нурлари тик тушган жойда маълум вақт давомида муҳим ҳаётий функцияларни яхшилади. У.н.таъсирида газлар ионлашади, баъзи кимёвий жараёнлар тезлашади, хоналар бактериялардан дезинфекция қилинади. У.н. кўз тўр пардасига кучли таъсир этиб, уни емиради. Шу сабабли, қуёшга химоя кўзойнагисиз қараш зарарлидир.

УЛЬТРАМЕТАМОРФИЗМ (ультра... ва метаморфизм) — мигматитлар ҳосил бўлиши кузатиладиган регионал метаморфизм. «У.» термини швед геологи П. Хольмквист томонидан (1909) киритилган. У. натижасида метаморфик жинслар (гнейс, пироксенплаггиоклазли сланец ва амфиболитлар) такрорий метаморфизмга учрайди, 650—800° тра ва 4—10 кбар литостатик босимда гранитланиш рўй беради. Бунда пироксенлар ўрнини

шоҳ алдамчилар, унинг ўрнини эса биотит, плаггиоклазкалилийли дала шпати, кварц олади ва жинсларнинг умумий кимёвий таркиби ўзгаради. У. жараёнида мигматитлар ҳосил қиладиган жинсларнинг гранитланиши анатексис (жинсларнинг иссиқдан эриши) нинг кучайиши ва уларнинг учувчи компонентларга тўйинган нрдон магма б-н ўрин алмашиши натижасида содир бўлади. У. геосинклиналь ҳаракатчан зоналар тараққиётининг орогеник босқичида учрайди.

УЛЬТРАМИКРОКИМЁВИЙ АНАЛИЗ — жуда оз миқдордаги моддалар намунасини текширишга асосланган усул ва услублар мажмуи. Тажрибада оддий концентрацияли, лекин ҳажми п (10»3—106) мл дан кўп булмаган эритмалардаги п (106—1012) г миқдор модда аниқланади. У.а. микрокимёвий анализ йўли б-н аниқлаб бўлмайдиган оз миқдордаги моддаларни аниқлаш имконини беради. У.а. усуллари оддий усулларда аниқлаш реакциялари каби реакцияларга асосланган. Тажрибада механик манипулятордан фойдаланилади. Текширишлар лупа (ҳажми 10 3 мл) ёки микроскоп (ҳажми 10~3 мл дан кичик) ёрдамида олиб борилади. Барча операциялар микроманипуляторлардан фойдаланиб микроскоп буюм столчасининг кўриш майдончасида ўтказилади.

Оз миқдордаги намуналарни анализга тайёрлаш усуллари ўзига хос бўлиб, намунанинг тури ва табиатига боғлиқ. Текширилаётган намуналар ва уларнинг табиати турлича, мас, коррозия маҳсулотлари, ғубор, қоплама, минераллардаги қаттиқ ва суюқ аралашмалар, метеоритлар, қотишмалардаги аралашмалар, кичик қажмдаги турли суюқликлар, янги кимёвий элементлар ва б. бўлиши мумкин.

УЛЬТРАМИКРОСКОП (ультра... ва микроскоп) — оддий микроскоп ёрдамида кўриб бўлмайдиган майда зарра-

ларни кўришга хизмат қиладиган оптик асбоб. У. кўриладиган объект (зарралар)ни ёритиш усули б-н оддий микроскопдан фарқ қилади. Оддий микроскопларда қўлланиладиган объектни ёритиб кузатиш усули ўрнига, бунда қоронғилаштирилган майдон усулидан фойдаланилади. Уда объектни ёритиш учун кучли ёруғлик манбаи ва жуда катта ёруғлик кучига эга бўлган оптик тизимлар қўлланилади. Бу усулда текширилаётган объект (зарралар) нур дивосита кузатувчининг кўзига тушмайди қилиб, ён томондан жуда кучли ёритилади. Ҳар бир ёритилган зарра кузатувчига қоронғи майдонда ўзидан ёруғлик сочиб турувчи ёруғ нуқта бўлиб кўринади. Турли хилдаги У. ёрдамида турли дисперс системаларпат зарраларнинг концентрацияси ва ҳаракати аниқланади.

к.). У. ёрдамида 2Ю'9 м гача катталикдаги зарраларни ўрганиш мумкин. Дастлабки У. 1903 й.да австрия олимлари Г.Зидентопф (1872—1940) ва Р. Зигмонди (1865—1929) томонидан яратилган.

УЛЬТРАТОВУШ - частотаси 1520103 Гц дан 10' Гц гача бўлган эластик тебранишлар ва тўлқинлар. У.ни паст частотали (1,5 104 Гц), ўрта частотали (105—107 Гц) ва юқори частотали (107—10' Гц) У.га бўлиш мумкин.

У. тебранишларни ҳосил қилишда маълум физик ҳодисаларга асосланиб ясалган У. нурлаткичлари қурилмаларидан фойдаланилади. Механик нурлаткичларда У. тебранишлар газ ёки суюқлик оқимининг механик энергияси ҳисобига содир бўлади. Электромагнит нурлаткичларнинг магнитострикция ва пьезоэлектр ҳодисаларига асосланган турлари кенг тарқалган.

У. сув ости кемаларини излашда, денгиз (океан) чуқурлигини аниқлашда, технологик жараёнларни тезлатишда, қийин кечадиган баъзи кимёвий реакцияларни рўёбга чиқаришда, масса алмашиниш, кристалл ўстириш, электролиз каби жараёнларни тезлатишда, моддаларнинг

физик хусусиятларини ўрганишда, материаллар сифатини текширишда (к. Дефектоскопия), моддаларга ишлов беришда, диагностика ва даволашда кенг қўлланилади.

УЛЬТРАТОВУШ БИЛАН ДАВОЛАШ — даволаш ва диагностика мақсадида ультратовушдан фойдаланиш. Ультратовушнинг таъсир этиш механизми механик (хужайра ва тўқималар микромассажи), термик (иссиқ ҳосил бўлиши) ва физиккимёвий фаол моддалар ҳосил бўлиши ва б. омилларга асосланган.

Ультратовуш тиббиёт амалиётида 30-й.лардан қўллана бошланди. Ундан даво мақсадида фойдаланишда махсус аппаратлар қўлланилади.

Ультратовуш танага 1 см дан 5—6 см гача чуқурликда қиради, бу ундан турли аъзоларни даволашда фойдаланишга имкон беради. У. билан д.да, асосан, унинг тўқималардаги хужайралар ички жараёнларини (оқсил биосинтези, биологик фаол моддаларнинг ҳосил бўлиши, ва б.) фаоллаштиришга ёрдам берувчи кичик дозасидан фойдаланилади.

Ультратовуш организмга механик, физик, кимёвий ва иссиқ таъсир қидади. Ультратовушнинг терапевтик таъсири маҳаллий ва умумий реакциялардан иборат бўлиб, нейрорефлектор ва гуморал йўл орқали юзга чиқади. Ультратовуш маълум дозада оғриқсизлантирувчи, сўрувчи, яллиғланишга қарши, спазмолитик, фибрионолитик, қонни суюлтирувчи таъсир қилади. Унинг таъсирида битиш ва тикланиш жараёнлари тезлашади, нерв-мускул аппарати кўзгалувчанлиги ошади. Периферик нерв толасидан импульс ўтишини тезлаштиради, тўқиманинг трофик функциясини яхшилайти ва ҳ.к.

Таянч-ҳаракат аппарати касалликлари (артрит, артроз, ревматоид артрит, периферик нерв системаси жароҳати ва касаллиги, ҳазм аъзолари касалликлари, меъда ва 12 бармоқ ичак касаллиқлари), кулоқ, томоқ ва бурун касалликлари (тон-

зиллит, фарингит), гинекологик касалликлар (сальпингофаритлар), урологик касалликлар (простатит) ва стоматологик касалликлар (пародонтоз)ла яхши наф беради.

Пекин ультратовушни қўллаш беморга тўғри келишикемаслигини фақат врач аниқлаб беради. Тўқималарни кесиш каби хирургик операцияларда ҳам ультратовуш асбобларидан фойдаланилади. Ультратовуш диагностика мақсадларида тош ва ёт жисмларни, ҳомиланинг жойлашиш ҳолати ҳамда бошининг ўлчамини ва б.ни аниқлашда қўлланилади.

УЛЬТРАҚИСКА ТЎЛҚИНЛАР - тўлқин уз. 1 мм (частотаси 310⁹ Гц) дан 10 м (частотаси 3Ю7 Гц) гача бўлган радиотўлқинлар. У.т. нурлаткич қурилма (антенна) сининг ихчам ва кичик бурчак бўйлаб йўналтирилган хилларини яратиш мумкин. Бундай антенналарнинг кучайтириши катта бўлганлиги туфайли уларнинг самарадорлиги ҳам юкори бўлади. У.т. радиоэшиттириш ва телевизион кўрсатувларни кенг частота диапазонида олиб боришга имкон беради.

УЛЬЧЛАР, ольчлар (ўзларини нани, айнан — одамлар деб атайдилар) — Хабаровск ўлкасида (РФ) яшовчи халқ. 3,2 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Ульч тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, православлар. Ўтмишда У.да анимизм, шаманизм кенг тарқалган. У.нинг этногенезида тайгадаги тунгуслар, қад. туб жой аҳоли ва б. этник қатламлар иштирок этган. Анъанавий машғулотлари — балиқ овлаш.

УЛЬЯНОВСК (1780 й.гача — Симбирск, 1924 й.гача — Симбирск) — РФ Ульяновск вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Волга ва Свияга дарёлари бўйида. Т.й. чоррахаси. Дарё порти (Куйбишев сув омбори). Аэропорт бор. Аҳолиси 636 минг киши (2002). Шаҳар 1648 й.да Симбирск истехкоми сифатида вужудга келган. 18-а. бошларидан

Козон губерниясида. 1780 й.да Симбирск ноиблигига асос солинган. 1796 й.дан губерня шаҳри. 19-а.да Волга бўйидаги дон, балиқ, қорамол, ёғочтахта савдоси марказларидан бўлиб қолди. Озиқ-овқат саноати ривожланди. Машинасозлик ва металлсозлик (авиация саноат мажмуи, «Авто УАЗ» и.ч. бирлашмаси; мотор, оғир ва уникал станоклар, «Контактор» ва б. заводлар), қурилиш материаллари и.ч., кимё, энгил, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. 3 олий ўқув юрти, 2 театр, ўлкашунослик, бадиий музейлар, И.А.Гончаров тарихий-мемориал музейи; тарихий-мемориал кўрикхона бор. Мемориий ёдгорликлардан: гимназия (18-а.), Ленин мемориали биноси (1967—70) мавжуд. В.И.Ульянов (Ленин) номига қўйилган (Симбирскда туғилган).

УЛЬЯНОВСК ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1943 й. 19 янв.даташкил қилинган. Россия Европа қисмининг жан.шарқида жойлашган. Майд. 37,3 минг км2. Аҳолиси 1382,3 минг киши (2002), асосан, руслар (73%), шунингдек, татар, чуваш, мордва, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Вилоят таркибида 21 маъмурий туман, 6 шаҳар, 33 шаҳарча бор. Шаҳар аҳолиси 73%. Вилоят маркази — Ульяновск ш.

У.в. ҳудудининг 3/4 га яқин қисми Волга бўйи қирларининг шарқида жойлашган. Волга дарёси У.в. худудини ўнг ва чап (Заволжье) сохилларга бўлади. Заволжье соҳили қисми бир оз кия текислик. Ўнг соҳилда Волга бўйи қирлари (бал. 363 м гача) жойлашган. Фойдали қазилмалари: кварц, кумуш, диатомитлар, қурилиш материаллари хом ашёси, нефть, табиий газ, ёнғуви сланецлар, торф, фосфоритлар. Ундори минерал суви бор. Иқлими мўътадил континентал, янв.нинг ўртача т-раси —13°, июлники 19°. Йилига 400 мм га яқин ёғин ёғади. Вегетация даври 174 кун. Асосий дарёлари — Волга ва унинг ирмоқлари (Сура, Свияга, Катта Черемшан ва б.); Куйбишев сув омбори, кичик қўллар бор. Вилоят ўрмонли дашт

ва кенг баргли ўрмонлар (асосан, шим. гарби) зонасида, жойлашган. Заволжье-да қарағайзорлар сақланган. Ўрмонлар вилоят ҳудудининг 25% ни эгаллайди. Катта майдон унумдор қоратупроклар б-н қопланган. Ёввойи ҳайвонлардан лось, сувар, тийин, оқ товушқон, сув паррандалари ва боткокқирғок қушлари яшайди. Куйбишев сув омборида балиқ овланади.

Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик (У.в.да Россия автобусларининг 64%, юк автомобилларининг 6%, шунингдек, самолётлар, станоклар, кимё саноати учун жиҳозлар, қ.х. машиналари, электротехника маҳсулотлари ишлаб чиқарилади). Енгил (жун ва зигир газламалар, пайпок) ва озик-овқат (ун, ёрма ва б.) саноати корхоналари мавжуд. Курилиш материаллари, цемент, термоизоляция и. ч., ёғочсозлик саноати корхоналари бор. Энг йирик корхоналари: «Ульяновский автозавод», «Волжские моторы», «Автодетальсервис», «Авиастар», механика машинасозлик з-длари, Димитровград агрегат заводи. Асосий саноат марказлари Ульяновск, Димитровград. Қ.х.нинг етакчи тармоғи сутгўшт йўналишидаги чорвачилик. Қорамол, чўчка, қўй боқилади. Асаларичилик ривожланган. Бугдой, арпа, гречиха, техника экинларидан кунгабоқар ва қанд лавлаги, шунингдек, картошка, сабзавот экинлари ва б. экилади. Т.й.лар узунлиги 709 км, автомобиль йўллари уз. 4615 км, Волгада кемалар қатнайди. Ҳаво транспорти вилоятни РФнинг кўпчиликлари б-н боғлайди. 2 халқаро аэропорти (шу жумладан, Ульяновск-Восточный) бор. 46 санаторийкурорт муассасаси фаолият кўрсатади.

УМАВИЙЛАР - Яқин ва Ўрта Шарқ, Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган араб халифалари сулоласи (661—750), арабларнинг Маккадаги қурайш қабиласининг умайя уруғидан келиб чиқишган. Асосчиси — Муовия I. У. даврида араблар ғарбда Шим. Африка,

Пиренеи я.о.нинг катта қисми, шарқда Табаристон, Журжон, Мовароуннаҳр, Синд ва б. ҳудудларни босиб олишган. Муовия I (661—680) ва Абдулмалик даврида (685—705) давлатнинг ҳарбий, сиёсий, иқтисодий қудратини оширувчи бир қанча маъмурий ва ҳарбий ислохотлар ўтказилган. Хусусан, халифа лавозими наслий бўлиб қолган, давлат хазинаси ва давлат архиви ташкил этилган, араб тили давлат тили деб эълон қилинган, янги (олтин, қумуш ва мис) пул чиқарилган, ҳарбийденгиз флоти ташкил этилган. У. пойтахтни Дамашқ ш.га кўчирганлар, шу туфайли бу халифаликни Дамашқ халифалиги деб ҳам аташади. У. даврида кўплаб кўзғолонлар (736—737 й. Ўрта Осиёдаги Хорис ибн Сурайж, 731—740 й.ларда Марокашдаги барбарлар кўзғолони, 742 й. Мағрибда хорижийлар кўзғолони ва б.) бўлган. 747—750 й.лардаги Абу Муслим кўзғолони натижасида халифа Марвон II тахтдан тушган, ҳокимият аббосийлар кўлига ўтган. У. ҳукмдорлари: Муовия I (661—680), Язид I (680—683), Муовия II (683-684), Марвон I (684-685), Абдулмалик (685—705), Валид (705—715), Сулаймон (715-717), Умар (717-720), Язид II (720-724), Ҳишом (724-743), Валид II (743-744), Язид III (744), Иброҳим (744), Марвон II (744—750).

УМАВИЙЛАР МАСЖИДИ, Катта масжид — Сурия (Дамашқ)даги ўрта аср араб йирик меъморий ёдгорлиги. АлВалид ҳукмронлиги даврида Юпитер ибодатхонаси масжидга мослаштирилиб қайта қурилган (705—715). У.м. кўп устунли жозибадор шаклда бўлиб, меъморий безакка эга дастлабки ёдгорликлардан.

Масжид кенг майдон (385x305) ўртасида жойлашган, атрофини бозорлар эгаллаган. Ҳовли сахнининг 4 бурчагига минора ўрнатилган (улардан фақат шим. шарқий қисмидагиси сақланган). Ташки девори бал. 14 м га яқин. Бош тарзи деворлари оралиғига устунгўша (пиля-

стра)лар ишланган. 2 дарвоза жез б-н копланган. Масжид ҳовлиси 3 томондан галереяли пешайвон б-н ўралган. Жан. дан хонақоҳ (132x37 м) тугашган. Мил. 1-а даги базилика хонақоҳ учун мослаштирилган. Бош тарзи 3 неф (равок)ли, ҳар бир неф бал. 15 м, улардаги равок^ар қатор қилиб терилган мармар устунларга таянган. Тепасидаги майда равоқчалар безак сифатида қўлланилган. Томи 2 нишабли, тўсинли. Устунлар асоси мармардан, каллагига тилла ҳал юргизилган. Деворлари ва шипига кошинкори нақшлар б-н бог ва саройлар тасвири туширилган. У.м. ёнғиндан кейин қайта қурилган (1893). Жан.шарқий бурчагига минора ўрнатилган (1340), жан.ғарбидаги минора тепасига кафаса ишланган (1488). Ҳовлида томи гумбазли, 8 киррали, устунли 3 та қўшқ ўрнатилган, ғарбида хазинахона (778), марказида ҳовуз сақланган. У.м. кейинги давр Сурия ва б. мамлакатлар меъморий ривожига таъсир кўрсатган ёдгорликлардан.

УМАНСКИЙ Зиновий Маркович (1906.28.1, Литин ш., Украина — 1985, Тошкент) — провизор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967); фармацевтика фанлари д-ри (1948). Винница фармацевтика ин-тини тугатган (1929). Киев фармацевтика инти аспиранта, айни вақтда шу инт аналитик кимё кафедрасида ассистент, анорганик кимё кафедрасида доцент (1932—35). Днепропетровск фармацевтика инти фармацевтик кимё кафедрасида доцент (1936—39), Ленинград кимё фармацевтика и.т. институтининг аналитика бўлими раҳбари (1939—41). 1941 й.дан Тошкент фармацевтика инти дорилар технологияси ва гален препаратлари кафедрасининг ташкилотчиси ва мудири ҳамда Тошкент врачлар малакасини ошириш инти фармацевтика кафедраси мудири (1959—66). Илмий ишлари тиббиёт фармацевтика саноати маҳсулотларининг техник шароити ва фармакопея стандартларини ўрганишга оид.

УМАР ибн ал-Хаттоб ал-Форук (тахм. 585—644) — дастлабки тўрт халифадан иккинчиси (ҳукмронлик йиллари 634—644). Исломни тахм. 616 й. қабул қилган. Муҳаммад (сав)нинг яқин сафдошларидан бири, у олиб борган барча жанглarda қатнашган. Абу Бакр ўлимидан аввал У.ни ўз ўрнига тавсия этган. У.нинг халифалик даврида ислом Ирок, Сурия, Миср, Ливияга тарқалди. Эрон ҳудудлари халифаликка қўшилди. Араб-мусулмон салтанати таркиб топа бошлади. У.нинг даврида барча асосий маъмурий-ҳуқуқий муассасалар, аввало солиқ-ўлпон тизими тузилди. Мусулмонлар жамоаси тез орада руҳонийлар идора этадиган давлатга айланди. Бу ҳол У. халифа унвонига биринчи бўлиб қўшимча амир ал-мўминин (мўминлар ҳукмдори) унвонини қабул қилишида ҳам ифодаланди. У. янги мусулмон йил ҳисоби — ҳижрий йил тақвимини жорий этди. Суннийлар тарихий анъанасида У. рисоладагидек ҳукмдор, яъни тақводор, мусулмонларга нисбатан адолатли, душманларга бешафқат инсон сифатида таърифланади. У.нинг даври исломнинг «олтин асри» деб улуғланади. У. Муҳаммад (сав) нинг Мадинадаги қабри ёнига дафн этилган.

УМАР БОҚИЙ (18-а. охири Хива 19-а. бошлари) — ёзувчи. Алишер Навоий «Хамса»сига кирган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг нарсрий вариантларини яратган. «Фарҳод ва Ширин»ни асл матнига жуда яқин ифодалаган бўлса, «Лайли ва Мажнун» баёнида матндан бирмунча четга чиққан. У. Б. Навоий дostonларининг ғоявий мазмунини, образлар характерини сақлаб, аслиятга ниҳоятда яқинлаштирган. Дostonларнинг муқаддима ва хотима қисмларини тушириб қолдириб, халқ китобларидагидек, воқеаларнинг асосан асар мазмунига мое равишда бошланишига эришган.

Асарлари Тошкентда тошбосмада чоп этилган (1909, 1910).

Ас: Куллиёти Фарҳоду Ширин, Т., 1908; Китоби Мажнун ва Лайли, Т., 1909.

УМАР ХАЙЁМ (тахаллуси; асл исми-шарифи Гиёсиддин Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим Хайём Нишопурий) (1048.18.5 Нишопур 1131.4.12) — математик, астроном, файласуф, ҳаким ва мутафаккир шоир. Нишопурда бошланғич маълумотни олғач, Балх, Бухоро ва Самарқандда таҳсил кўрган. Маликшоҳ ва Низомулмулк (1019—92) даъвати б-н 1074 й.да Исфажонда расадхона курдирган ва унга раҳбарлик қилган. Юлдузлар жадвали (зиж), 1079 й.да янги ислоҳ қилинган тақвим (календарь) тузган. Бу тақвим Европада ундан 500 й. кейин жорий қилинган Григорий календаридан ҳам аниқроқ бўлган.

У.Х. илмда ҳам, ижодда ҳам ўзини шайх урраис Абу Али ибн Синонинг ҳассос ва садоқатли шогирди ҳисоблаган. Ибн Сино асарларини тушунмаган кишилар уларни изоҳлаш ва шарҳлашни ундан сўраганлар. У устозининг бир қатор асарларини арабчадан форсчага таржима қилиб, шарҳлаб берган, унинг ғоя ва қарашларини давом эттирган ҳамда тарғиб қилган. «Рисолат улқавн ваттаклиф» («Коинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола»), «Рисола филвужуд» («Борлиқ ҳақида рисола»), «Рисола фи куллиёти вужуд» («Борлиқнинг умумийлиги ҳақида рисола») каби фалсафий асарларида Ибн Синонинг вориси ва издоши сифатида намоён бўлган. 1077 й.да у гонон олими Евклид китобидаги бир неча геометрик шаклларни шарҳлаб ёзган «Рисола фи шарҳи мо ашкала мин мусодарат китоб улиКлидис» («Евклид китоби муқаддималаридаги мушкулотлар шарҳи ҳақида рисола») асарида бутун сонларнинг илдизини топиш йўлларини кўрсатиб берган. «Рисола филбароҳийн ала масойил алжабр валмуқрбала» [«Алгебра ва муқобала (қаршилик назарияси) исботлари ҳақида рисола»], «Мушкулот улҳисоб» («Арифметика мушкулотлари») асарларида у юнон олимларининг

аниқ фанларга оид фикрларини араб тилида кенг шарҳлаш б-н бирга, уларнинг қарашларини ривожлантирган, математик, физик тенгламаларнинг моделларини топган. 12-а. форс насрининг нодир намунаси ҳисобланган «Наврўзнома» асарида Наврўзнинг келиб чиқиш тарихи, Шарқ халқларининг бу байрам б-н боғлиқ анъана ва маросимлари кенг ёритилган, кўплаб ҳикоят ва ривоятлар келтирилган.

У.Х.га унинг рубойлари жақоншумул шуҳрат келтирган. Уларда шоир дунё, одам ҳақида, ҳаёт мазмуни ҳақида фикр юритади. Рубойларида у материянинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлишини (куллол, кўза, тупроқ ҳақидаги рубойлар ва ҳ.к.) ифодалайди. Умуман, ишқ ва ҳаёт, инсон тафаккурининг қудрати, умрнинг маъноси, инсоний фазилат ва қусурлар, маърифат ва жаҳолат каби мавзулар шоир рубойларининг асосини ташкил этади. Тезтез учраб турадиган май образи эса илоҳий муҳаббат, ҳаёт лаззатларини улуғлаш воситасидир. Фирдавсий маснавийни, Ҳофиз ғазални қанчалик такомилга етказган бўлсалар, У.Х. ҳам рубойини шунчалик юксак мавжега кўтарди. У.Х. рубойлари дунёнинг деярли барча асосий тилларига таржима қилинган. Бу рубойлар ўзидан кейинги Шарқ адабиётига кучли таъсир кўрсатган. 19-а.дан Ғарбда ҳам машҳур бўлган. Айнан у туфайли рубойий жаҳон сўз санъатининг машҳур жанрларидан бирига айланган. У ўзининг фалсафий жиҳатдан теран ва сермазмун рубойлари б-н Шарқ шеъриятида фалсафийликнинг чуқурлашувиغا катта ҳисса қўшган.

Америкада У.Х. асарлари асосида театрлаштирилган сахна асари, Лондонда маҳсус хайёмхонлар саройи мавжуд. Уларда шоир рубойлари ҳам аслида, ҳам таржимада бадий сўз усталари, моҳир нотиклар томонидан ўқилади. Шарқда бундай сахна асари — «Ўзўзим билан суҳбат» Тожикистон халқ артисти Маҳмуджон Воҳидов томонидан яратил-

ган. Шерали Жўраев, Фаррух Зокировлар ҳам У.Х. рубойилари асосида қўшиқлар яратганлар.

У.Х. рубойиларини 20-а. бошларидан ўзбек тилига таржима қилишга киришилган. 1914 й. «Шўро» жур.нинг бир неча сонларида шоирнинг рубойилари илмий шарҳи б-н насрий таржимада эълон қилинган. Фитрат «Форс шоири Умар Хайём» номли рисоласида (1929) унинг 35 та рубойисини насрий таржимада келтирган. Кейинчалик Ф.Абдуллаев унинг 14 та рубойисини шеърий таржима қилган. У.Х. рубойилари таржимаси асосан Ш. Шомухамедов номи б-н боғлиқ; шоир рубойилари унинг таржимасида бир неча марта босилиб чиққан. Сўнгги йилларда У.Х. рубойиларининг Ж.Камол, Э.Очиловлар томонидан арузда қилинган янги таржималари пайдо бўлди.

УМАРБЕКОВ Жавлон Юсупович (1946.17.6, Тошкент) — рангтасвир устаси, Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистон халқ рассоми (1989), Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1982). П.Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти (1966) ва Бутуниттифок давлат кинематография инти (1972) ни тугатган. Навоий номидаги Адабиёт музейида бош рассом (1972 — 73), Тошкент санъат ин-тида педагог (1974—76), 1976 й.дан Ўзбекистон рассомлар уюшмаси бошқаруви аъзоси, раиси (1984—87). У. ижоди серкирра, мавзуга бойлиги, услубий ранг-баранглиги б-н диққатга сазовор: илк ижоди реалистик санъат анъаналари асосида ижтимоий фикрларни ифодалашдан аста Шарк, энг аввало Ўрта Осиё миниатюра санъати анъана ва услубини Европа реалистик санъат анъаналари б-н уйғунлаштиришга, ҳиссий кечинмаларини эркин ифодалашга ўта борди. Жаҳон тасвирий санъатидаги услуб ва изланишлар ҳамда ўзбек тасвирий санъатида содир бўлган пластик изланишлар У.нинг асарларида ўзига хос ечимни белгилашда

сезиларли ўрин эгаллайди: «Болалик» (1968), «Қўшиқ» (1969), «Менинг дўстим» (1971), «Тафаккурли инсон» диптихи (1979—80), «Мен инсонман» (1981—83), «Ҳовуз бўйида» (1988), «Келинчак» (1995), «Соҳибқирон Амир Темур» (1995), «Етти иклим султони» (1995), «Учрашув» (1996), «Закириддин Муҳаммад Бобур» (1996). У., шунингдек, натюрмортлар («Ой натюрморти», «Қушон натюрморти» ва б.), манзаралар («Бўзсув», «Карвон», «Ипак йўли харобалари» ва б.) ҳамда туркумли асарлар («Жазоир бўйлаб», 1978; «Сурхондарё», «Тошкентнинг 30 кўриниши», 1983 ва б.) муаллифи.

У. Германия (1980, 1986, 1991), Япония (1982, 1995), Кувайт (1989, 1990), Туркия (1993), АҚШ (1997/2004) ва б. мамлакатларда ижодий сафарларда бўлган; асарлари б-н республика ва халқаро кўرғазмаларда иштирок этади, асарларидан намуналар республика ва хориждаги музей ва тўпламларда сақланади.

Ўзбекистон БА Олтин медали б-н мукофотланган (2002).

Ад.: Жавлон Умарбеков [Каталог], Т., 1996.

УМАРБЕКОВ Ўлмас (1934.25.1 Тошкент — 1994.10.11) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992). Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1984). Урта Осиё ун-тининг филол. фтини тугатган (1956). Республика телевидение ва радиоэшиттириш давлат қўмитасида муҳаррир, бош муҳаррир (1956 —71), Ўзбекистон К.П МКда сектор мудир (1971—74), «Ўзбекфильм» киностудияси директори (1971—81), Ўзбекистон Маданият ишлари вазирининг биринчи ўринбосари (1982—86), вазири (1987—89), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1985—89), Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари (1989—91). Илк китоби — «Ҳикоялар» (1958). «Хатингни кутаман», «Юрак сўзлари» (1960); «Бобоёнғок» (1961),

«Юлдузлар», «Менга ишонмайсанми?» (1962), «Хаёт абадий» (1964), «Чарос» (1966), «Кўприк» (1968), «Болгар кўшиклари», «Олтин япроқлар» (1972), «Қиёмат қарз» каби ҳикояларида кишиларнинг маънавийахлоқий гўзаллигини тасвирлашга, инсоннинг жамият ва табиат олдидаги бурчини, масъулиятини кўрсатишга алоҳида эътибор берган. «Болгар кўшиклари» (1972) туркум ҳикоялари ҳам ихчамлиги, драматизмга бойлиги, шеърийритмик хусусиятлари б-н ажралиб туради. Унинг «Севгилим — севгилим» (1963), «Кимнинг ташвиши йўк» (1965), «Уруш фарзанди» (1972), «Ёз ёмғири» (1973), «Оқ калдирғоч» (1974) ва б. қиссалари жанрий рангбаранглиги, қахрамонлар руҳий оламининг теранлиги, бадиий тасвир усуллари тасвирининг такрорланмаслиги б-н диққатга сазовор. «Одам бўлиш кийин» (1970) ва «Фотима ва Зухра» (1994) романларида ёшлар, кишиларнинг ҳулкатворида кўринган салбий жиҳатларни тасвирлаш орқали совет даври маънавиятидаги камчиликлар ҳаққоний очиб берилган.

У. ижодида драматургия муҳим ўринни эгаллайди. 70-й.ларда ўз истеъдодини театр санъати соҳасида синаб, «Оқар сувлар» (1971), «Суд», «Ёшлик денгизи» (1972), «Комиссия» (1974) сингари пьесаларни ёзган. У. 80 й.ларда «Ўз аризасига кўра», «Кузнинг биринчи куни», «Қиёмат қарз», «Ассалом, кўёш» сингари етук сахна асарларини яратди. Айниқса, машҳур театр артисти Ш.Бурҳонов ижросидаги Сулаймон ота образи туйфайли У. пьесаси асосида сахналаштирилган «Қиёмат қарз» спектакли томошабинлар ўртасида катта шухрат қозонди. У. Ҳамза номидаги театр (х.03. Ўзбек Миллий академик драма театри)да сахналаштирилган бу ва б. пьесалари б-н шу давр ўзбек драматургияси таракқиётига муҳим ҳисса қўшди. У. «Қизимга мактублар» («Мангу ҳаёт бўсағасида») деб номланган сўнгги публицистик асарида ҳаётга, ўткинчи умрга чуқур фалсафий назар ташловчи, ўзининг

ва ўзгаларнинг ҳаётий тажрибасидан юксак ҳулосалар чиқарувчи ёзувчи даражасига кўтарилганини намоён этган. Умрининг сўнгги йилларида ёзган «Тухмат» (1987), «Оқсоқол» (1991), «Ўзинг учун ўл етим» (1992, тугалланмаган) драмалари ҳам эътиборга лойиқ.

У. «Йигит ва қиз» (1967), «Асосий кўн» (1971), «Икки солдат қиссаси» (1973), «Чангалзордаги ов», «Севги афсонаси» (1985) ва б. киносценарийларнинг муаллифларидан бири.

Ҳаётнинг ботиний қатламларини чуқур ўрганиш ва таҳлил этиш, инсон тақдирида рўй берган зиддият ва ҳолатларни, белгиларни умумлаштириш, бадиий тафаккур тарозисига қўйиш, лиризмга мойиллик, инсон характери унинг руҳий ҳолати, хистуйғулари орқали очиб бериш У.нинг ижодий услубига хос хусусиятлардир. Асарлари хорижий тилларга таржима қилинган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреата (1980).

УМАРОВ Абдулхай Рашидович (1928.6.10 Тошкент 2002.31.5) санъатшунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1978). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1952). 1957 й.дан Ҳамза номидаги Санъатшунослик и.т. институтида илмий ходим, 1961 й.дан катта илмий ходим, 1963 й.дан Ўзбекистоннинг замонавий тасвирий санъати бўлими мудири, 1959 й.дан Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси бошқаруви аъзоси (раис муовини, 1968—73). У. Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатининг ривож, замонавий мавқеига оид илмий асарлар, ўзбек рассомлари ижодини таҳлил этувчи мақралар муаллифи; Ўзбекистон санъати тарихига оид кўплаб китоб, альбомларда муаллиф сифатида қатнашган.

Ад.: Умаров Абдулхай Рашидович [Каталог], Т., 1989.

УМАРОВ Абдурахим (1947.24.8, Тошкент) — ганчкор уста, меъмор. Ўзбекистон БА акад. (1999),

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1992). Маҳмуд Усмоновнинг шоғирди. Тошкент политехника ин-тини тугатган (1971); шу интда «Жамоат бинолари ва интерьерларини меъморий лойиҳалаш» кафедрасида педагог (1971—76). 1976 й.дан Тошкент тажриба керамика ктида ганчкор уста, 1985 й.дан

Республика «Усто» халқ санъати усталари бирлашмаси бош директори, 1997 й.дан «Усто» Республика махсус ижодий.ч. уюшмаси раиси. Унинг ижодий фаолияти ўзбек халқининг бой маданий меросини асраш, ҳаётда қўллаш, халқ амалий безак санъатини замонавий меъморликда қўллаб, унга миллий руҳ беришга бағишланган. Унинг ижодий раҳбарлигида республика ва хорижий мамлакатларда кўплаб меъморий иншоотлар (Темурийлар тарихи давлат музейи, «Қатагон қурбонлари хотираси» музейи, Ўзбекистон консерваторияси, Термиз археология музейи, Ўзбек миллий академик драма театри бинолари, Бухорий меъморий мажмуи, Бақоуддин мажмуаси ва б.) миллий меъморлик ва амалий санъат намуналари б-н безатилган.

УМАРОВ Ақром (1899-1956) самарқандлик ганчкор уста, меъмор. Ҳунарни отаси уста Умар ва Абдуқодир муҳандис (Абдуқодир Боқиев)дан ўрганган. 1928 й.дан Самарқанддаги меъморий обидаларни тиклаш б-н шуғулланган; Шердор Мадраса (девори ва пештоғи), Тиллакори ва Улуғбек мадрасаларининг минораларини тиклашда қатнашган; Шохизинда ансамблидаги Кўшгумбаз макбараси, Амир Темуր макбараси пойгумбази ва гумбази устини кошнлар б-н тўлик қоплаган. Бухоро ва Шаҳрисабздаги меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган.

УМАРОВ Каримжон (1948.10.6, Косонсой тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Наманган педагогика ин-тини тугатган (1970). 1970—2003 йилларда Косонсой

туманидаги 28мактабда бошланғич синф ўқитувчиси.

УМАРОВ Саидкомил Ҳамроевич (1946.2.11, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (2000). «Ўзбекфильм» кршидаги киноактерлар тайёрлаш студиясини (1970), Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини (1971) тугатган. «Ажал минораси» (А.Дюма) спектаклида акаука Готье Д'онэ ва Филипп Д'онэлар унинг сахнада яратган илк образларидир. У образ яратишда асосий диққатни психологик тахлилга қаратади. Яратган образлари бадий яхлитлиги, қахрамонларининг юқори маънавий фазилатларини, дунёқарашини, инсоний ҳистуйғуларини нозик ҳис қила билиши ва таъсирли ифодадай олиши б-н ажралиб туради. Театрда «Ганг дарёсининг кизи»да Окхўй, «Қарокчилар»да Карл Моор, Шварц, «Келинлар кўзғолони»да Ҳақим, «Соҳибқирон»да Султон Боязид, «Абулфайзхон»да Улфатсарой, «Зебуннисо»да Розий, «Отелло»да Кассио, «Қутлуғ қон»да Салимбойвачча, «Истанбул қожиаси»да Искандар, «Шайтон ва Фаришта»да Қобил, «Бир кадам йўл»да Шоқир, «Сабъаи сайёр»да Моний каби роллари б-н танилган. У кинода ҳам бир қанча образлар яратган: Элмурод («Ой бориб, омон қайт»), Миркомил Миршаропов («Узоққин йиллар»), Самандар («Қор кўйнида лола»), Гаспринский («Фидоийлар») ва б. шулар жумласидан. Мулла Абдушуқур («Қутлуғ қон»), Навоий («Навоий ва Гули»), Меъмор Фазлиддин («Бобур»), Мирёқуб («Кеча ва кундуз»), Чернишевский («Ёш Россия»), Элмурод («Ўқитувчи») каби ролларни эса телевизион видеофильмларда ўйнаган.

УМАРОВ Солиҳ Ҳусанович (1921.2.5 — Тошкент — 1995.23.12) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тошкент педагогика билим юртини (1938), кичик лейтенантлар курсини (1941) тугатган. Ўқитувчилик қилган ва 1940 й.дан ар-

мия сафида. 1Белоруссия fronti, 47 армиянинг 76ўқчи дивизияси, 80артиллерия полки батарея командири. Германияда Вилгельмштадт аҳоли пунктидаги (1945Й.2—3.5) кўрсатган жасорати учун Қахрамон унвони берилган (1945 й.31.5). Капитан У. Минск ш.нинг фахрий фуқароси. Урушдан сўнг саноат ва хўжаликнинг турли соҳаларида ишлаган. Тошкент ш.даги кўчалардан бири унинг номи б-н аталади.

УМАРОВ Султон Умарович (1908.11(24).8, Хўжанд 1964.6.5, Душанба] — физик олим, давлат ва жамоатарбоби. Ўзбекистон ФА акад. (1943), проф. (1949). Тожикистон ФА акад. (1957). Тожикистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958). Самарканд Педагогика академиясини тугатган (1930). Ўзбекистон ун-ти доценти ва кафедра мудири (1936 й.дан). Тошкент педагогика инти директори ўринбосари (1941), Ўрта Осиё ун-ти ректори (1942—43; 1945—50). Ўзбекистон ХКС раисининг ўринбосари (1943—45). Ўзбекистон ФА Физикатехника инти назарий физика бўлими мудири (1950—56), шу инт директори (1956—57). Тожикистон ФА президенти (1957—64). Унинг илмий ишлари кинетик назария, статистик ва ядро физикаси, физик электроника, яримўтказгич асбобларнинг ишлаш назарияси ва физиканинг фалсафий муаммолари масалаларига оид. Ас: Атом ядро энергияси, Т., 1965.

УМАРОВ Улугбек Юнусович (1958.15.12, Фарғона ш.) — и.ч. новатори, Ўзбекистон Қахрамони (1999). Кўкон автомобиль йўллари техникумини тугатган (2004). Меҳнат фаолиятини 1980 й.да «Фарғона ирригация қурилиши» трести қурилишмонтаж бошқармасида экскаватор машинисти бўлиб ишлашдан бошлаган. Фарғона автомобиль йўлларида мунтазам фойдаланиш бошқармасида экскаватор, автоскрепер машинисти (19832000), 2001 й.дан шу бошқармада механик. Республикадаги муҳим йўл

қурилиши объектларида фаол иштирок этиб, юқори меҳнат кўрсаткичларига эришган, кўплаб экскаваторчи шогирдлар етиштирган.

УМАРОВ Фахриддин Асилпўлат ўғли (1926.1.9, Қибрай тумани) — лирик хонанда ва бастакор, Ўзбекистон халқ хофизи (2002). Илк мусиқа сабоқларини отасидан, сўнг қофизлик сирларини Аскар Убайдуллаев, Акмалхон ва Бобохон Сўфихоновлардан ўрганган. Тошкент консерваториясида таълим олган (1950—53). Ўзбекистон радиокўмитаси (1946—61), Ўзбек давлат филармонияси (1961—86)да яккахон хонанда. Репертуаридан, асосан, куйларни ўзи басталаган кўшик ва ашулалар — «Ишқингда зор ўлдим» (Нокис ғазали), «Найларам» (Хислат), «Жамолинг», «Сочининг савдоси тушди» (Бобур), «Онам дерман» (Ё.Мирзо), «Қайдасан» (Машраб), «Ўзбегим» (Э.Воҳидов), «Эй, муҳаббат» (П.Мўмин), «Умр ўтмоқца» (Т.Сулаймон), шунингдек, мумтоз («Чоргоҳ», «Баёт» каби) ва замонавий бастакорлар ашулалари («Муножот», «Содирхон Ушшоғи» ва б.) ўрин олган. Ижролари Ўзбекистон радиоси фоножамғармасига, 20 дан ортик грампластинкага ёзилган.

Ад.: Бокий Н., Ҳамидов Х., Мени ёд эт, Т., 2000.

УМАРОВ Холхўжа Мукаррамович (1955.2.2, Тошкент) — курувчиуста, и.ч. новатори, Ўзбекистон Қахрамони (1997). Урта мактабни тугатганидан сўнг 1977 й.дан «Тошкент уйжойин вестқурилиш» кор порациясига қарашли «Тошкент махсус пардоз қурилиш» акциядорлик жамиятининг 42қурилиш бошқармасида уста (197780), сувоқчилар бригадаси бошлиғи (19802000), 2001 й.дан уста. У. Тошкент ш.да, айникса, 90-й.лардан кейин барпо этилган уйжой, маданиймаиший, спорт мажмуалари бинолари, саройларини пардозлаш ишларида маҳорат кўрсатган, юқори меҳнат унумдорлигига эришган, кўплаб-курувчипардозловчи шогирдлар

етиштирган.

УМАРОВ Шодмон (1918.27.11, Қаш қадарё вилояти Китоб тумани Урус қишлоғи — 1984.2.1, Тошкент) — 2 жаҳон уруши қатнашчиси. 1938 й.дан армия сафида. Тбилиси пиёда аскарлар билим юртини (1942) ва ҳарбий академияни тугатган. 1-Белоруссия fronti (Брянск), 8-гвардиячи армиянинг 90-88-гвардиячи ўқчи дивизияси 266-гвардиячи ўқчи полкида батальон командири. Польшанинг Варта дарёсидан кечиб ўтишда (1945.25.1) ги жасорати учун Қахрамон унвони берилган (1945.24.3). Урушдан сўнг ўқитувчи ва Тошкент ш. фуқаро муҳофаази штаби бошлиғи бўлиб ишлаган. Тошкент ш.даги кўчалардан бири унинг номи б-н аталади.

УМАРОВ Ғиёс Ёқубович (1921.25.12 Тошкент — 1988.21.12) — физик олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), техника фанлари д-ри (1967), проф. (1968). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1943). Тошкент политехника инти доценти, кафедра мудири (1950—58), Ўзбекистон ФА Физикатехника инти илмий ходими (1958 й.дан), лаб. мудири (1960 й.дан), инт директори ўринбосари (1961 й.дан), директори (1962—65), шу инт гелиофизика бўлими мудири (1965—88). Илмий ишлари, асосан, ядро физикаси, гелиофизика масалаларига оид. У RaE ва RaD нинг (Земирилишини текширди, фототасвирларни радиоактив изотоп ёрдамида кучайтириш усулини ихтиро қилди, шогирдлари б-н ҳамкорликда лантаноидларнинг 30 дан ортик янги изотолларини очди, Куёш иссиқлик ст-ялари қуриш мумкинлигини кўрсатди. У шогирдлари б-н Куёш нурларини акслантирувчи параболид юзасини и.ч. услубини яратди. Куёш энергиясини тўплайдиган юқори трали гелиоқурилмалар, Куёш энергиясини узоқ муддат сакловчи ва б. турдаги энергияга айлантирувчи қурилмалар ихтиро қилди. Қийин эрийдиган металллар, со-

пол маҳсулотларини олиш, пайвандлаш ва б.ни амалга оширадиган қурилмалар яратди.

Унинг раҳбарлигида иссиқхоналарда сабзавот ва меваларни қуриткич, чигитни плёнка остида ундириш ускуналари ва б.нинг дастлабки намуналари яратилди. Тошкент ш.даги куча ва маҳаллалардан бирига унинг номи берилган.

Ад.: Ершов А.А., Солнцепоклонник Гияс Умаров, М., 1996.

УМАРОВ Ҳамза (1925.17.12, Қўкон 1987.26.11, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1967). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тошкент театр ва расомлик санъати ин-тида (194851) ўқиган. 1950—86 й.лар Муқимий театрида, 1987 й. январь—авг.да Ҳамза театрида, сўнгра «Ўзбекфильм» киностудиясида ишлаган. «Армуғон» спектаклидаги Жаъфар Унинг саҳнада яратган илк образидир. «Олтинқўл» (Уйғун)да Ғани, «Нурхон» (К.Яшин)да Ҳузурхўжа, «Фарход ва Ширин» (Хуршид)да Шопур, «Равшан ва Зулхумор» (К.Яшин)да Терсақ роллари б-н танилди. У. ижодида 50-й.лар шаклланган характерли, лирик ва кулигилаҳажвий йўналишлар кейинги йиллар ҳам давом этди. Қахрамонларининг феъллатвори ва хусусиятларини бир оз бўрттириб ифодалаш, сўзларини донадона ва жарангдор талаффуз қилиши, қўшиқларини қахрамон ҳолатига сингдириб юбориши, қарамақарши хистуйғуларни кучли психологик драматизмда етказиши б-н У. санъати алоҳида ажралиб туради. Исфандиёрхон («Ғазал фожиаси»), Маъдалихон («Нодира»), Сайд («Гули сиёҳ»), Масҳарабоз («Ўн иккинчи кеча»), Аскарари («Мавлоно Муқимий»), Гунг («Қизбулоқ»), Панташвили («Хонума хоним») каби образлари бунга мисолдир. Реж. сифатида «Бағри тош», «Қайнона», «Ишқинг билан» каби асарларни саҳналаштирган.

Унинг кино санъати ривожига қўшган хизматлари алоҳида бўлиб, кинода унинг янги кирралари очилди, киёфаси,

чехраси, овози, хаттиҳаракатлари, ўзини тутиши, ички кечинмаларининг юзида, кўзларида зоҳир бўлиши кинематография имконияти ва ифода воситаларига жуда мое тушган.

Кинода Салимбойвачча («Қутлуғ қон»), Умар («Маҳаллада дувдув гап»), Мадаминбек («Фавкулудда комиссар»), Ҳомид («Ўтган кунлар»), Қориев («Инқилоб чавандозлари»), Аскарров («Ёз ёмғири»), Нормат («Шижоат»), Сулаймонов («Фалокат оёқ остида»), Жабборов («Шиддат»),

Кўлдошев («Сени кутамиз, йигит»), Манназар («Овли соҳил») каби 60 дан ортиқ образ яратган. У бир қанча телевизион спектакллар (Масхарабоз, «Қиролнинг дилхуши» ва б.)да ҳам ўйнаган. Дубляж санъатининг моҳир устаси сифатида танилган (1000 дан ортиқ фильмда овоз берган). «Бағри тош», «Ҳаёт йўли»; «Дил тортса», «Ёр юрган кўчалар», «Тон г фарзандлари» пьесаларининг муаллифи. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

Мухсин Қодиров.

УМАРХОН, Амир Умархон, Амирий (1787— Қўқон — 1822) — Қўқон хони (1810—1822), зулISONАЙН шоир. Норбўтабийнинг ўғли. Ўзбекларнинг минг уруғидан. Бошланғич саводини оилада чиқариб, кейин мадрасада таҳсил олган. Ёшлигидан сарой хизматида жалб қилинган: акаси — Қўқон хони Олимхоннинг давлатни бошқариш ишларида фаол иштирок этган. Олимхон 1807—08 й.ларда унга Фарғона ҳокимлигини топширган. Шу йилларда у Андижон ҳокими Раҳмонқулибийнинг кизи Моҳларойим (Нодира)га уйланган.

Ҳоким табақалар Олимхоннинг Тошкентда кўтарилган ғалаёни бостириш учун қўшин тортганлигидан фойдаланиб, фитна уюштирадилар ва 1810 й. У.ни хон қилиб кўтардилар, Олимхон эса ўлдирилади. У. Қўқон хонлиги ҳудудини кенгайтириш,

ҳокимиятни мустаҳкамлаш сиёсатини олиб боради. Бухоро амирига қарашли Туркистон ш. (1815), Ўратепани (1817) босиб олган. Сирдарё бўйидаги ерларда Янгиқўрғон, Жулек, Қамишқўрғон, Оқмачит, Қўшқўрғон номли ҳарбий истехкомлар курдирган. Улар Ўрта Осиёни Россия б-н боғлайдиган муҳим савдо йўлида жойлашган эди. У Россия б-н дипломатик муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилган. У. даврида Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёотада масжид ва мадрасалар қурилиб, қабристонлар тартибга келтирилган. Шаҳрихон шаҳарчаси барпо этилган, янги қишлоқлар вужудга келган. Хон амалдорларининг талончилик сиёсатига қарши Чимкент ва Сайрамда кўтарилган кўзғолон бостирилган. 19-а.нинг Iярмида Қўқонда ўзига хос илмиймаданий муҳит вужудга келган — унинг бошида турган маърифатпарвар ҳукмдор У. илм, маданият, санъат, адабиёт, турли касбхунарларнинг ривожига катта эътибор берган, мадрасаларда ўқишўқитиш ишларини яхшилаган, турли хунар мактаблари очилишини қўллабқувватлаган. Ўзи ҳам Амирий тахаллуси б-н шеърлар ёзган. Унинг атрофида 70 дан ортиқ шоир йиғилган. 1821 й.да Фазлий Намангоний У. амрига биноан, 63 шоирнинг шеърини ўз ичига олган «Мажмуаи шоирон» тўпламини тузган. Уни улўглаб қасидалар ёзиш, ғазалларига татаббуълар боғлаш бу шоирлар ижодида етакчи ўрин тутган.

У. Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедилни ўзига устоз санаб, улардан ижод сирларини ўрганган, уларга эргашиб ижод қилган, ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Арузнинг туркий адабиётда машҳур, халқ ижодида ҳам кенг тарқалган энгил ва ўйноки вазнларидагина ёзилган бу шеърларнинг барчаси ишқу муҳаббат мавзуида. Уларда анъанавий мотивлар ва тасаввуфий руҳ устун. Ўзбек ва форстожик тилидаги шеърларини тўплаб, девон тартиб берган. Девон ғазал, мухаммас, мусаддас, туюқ жанрларидаги 10 минг

мисрадан ортиқ шеърни ўз ичига олган.

Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг матншунослик ва ёзма ёдгорликларни нашр этиш бўлимининг илмий ходимлари томонидан Унинг турли даврларда кўчирилган 26 та кўлёзма девони ҳисобга олинди, уларнинг илмий тавсифи берилган. Бу кўлёмалар СанктПетербург, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро кутубхоналарида сақланади. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти кўлёмалар фондида Унинг 17 та кўлёмза девони мавжуд. Бундан ташқари, литографик усудда чоп этилган девонлари ва шоир шеърларидан намуналар берилган баёзлар бор.

Ад.: Қаюмов А., Кўкон адабий мухити, Т., 1961; Ибрат, Фарғона тарихи, Т., 1991; Мулла Олим Маҳмуд Ҳожи, Тарихи Туркистон, Қарши, 1992; Қайюмов А., Тазкираи Қайюмий, 1ж., Т., 1998; Ҳомидий Х., Кўхна Шарқ дарғалари, Т., 1999; Бобобеков х., Кўкон тарихи, Т., 1996; Дилшод, Тарихи муҳожирон, Т., 1994; НодираКомила, Девон, 2001.

УМАРХЎЖАЕВ Муҳаммад (1910.5.1 — Тошкент — 1984) — Ўзбекистон халқ артисти (1968). 1931—80 й.лар Ҳамза театрида актёр. Турдивой (Уйғун, И.Султон, «Алишер Навоий»), Тихон (А.Островский, «Момақалдироқ»), Дожд (У.Шекспир, «Отелло»), Саидобид (М.Шайхзода, «Мирзо Улугбек»), Зокир (А.Мухтор, «Самандар») каби роллари б-н танилган. Қахрамон характери ни бўрттириб гавдалантириш, уларни кўтаринки, жўшқин ифодалаш У. ижоди-га хос.

УМАРШАЙХ, Умаршайх Мирзо (1356— Хармоту —1394) — теурий шахзода. Амир Темурштт иккинчи ўғли. Онаси Тўлун оғо (Тўмлун оғо). Ёшлигидан мохир чавандоз ва мард жангчи бўлиб етишган. Кейинчалик кўп жангларда кўрсатган жасурлиги ва қахрамонлиги эвазига баҳодир унвонига эришган. 1370 й. Амир Темурнинг Хусайн ибн

Мусаллаб б-н бўлган жангида, У. Балх қалъасини қамал қилиш чоғида мардона курашган, лекин жанг охирида оёғидан яраланган. У мўғулларга қарши олиб борилган кўпгина жангларда фаол қатнашиб, Соҳибқирон кўшинидаги истеъдодли саркардалар қаторидан ўрин олган. 1393 й. Амир Темур У.ни Форс вилоятини забт этиш ишига масъул этиб тайинлайди. У. Истахр, Фарак, Шаҳриёр ва б. қалъаларни эгаллаб, навбатдаги Саржон қалъасини эгаллаш учун уни қамал қилади. Айни шу чоғда Амир Темур Миср ва Шом (Сурия)ни қўлга киритиш учун Диёрбакр томон қўшин тортади. Шу боис Соҳибқирон У.ни ўз хузурига етиб келишини буюради. У. Саржон қалъасини қамал қилиш амалиётини амир Идику барлосга топшириб, ўзи Шерозга келади. Бу ерда У. ишончли амири Севинчакни Форсни забт этиш ишига мутасадди қилиб, ўзи отасини қошига йўл олади. У. сафар пайтида Бағдод (баъзи манбаларда Шавлистон) йўли б-н юриб Бағдоддан тўрт манзил масофадаги Курдистондан ўтиб бораётганида йўл чеккасидаги Хармоту қалъасига дуч келган. У. ушбу қалъани яхшироқ томоша қилиш мақсадида бир тепаликка чиқади. Шу пайт қалъа ичидан отилган ногаҳоний камон ўқи У.нинг қулоғи остидаги кўк томирга тегади. У. шу заҳоти оламдан кўз юмади. Унинг кўшини Хармотуни ер б-н яксон этади. Ушбу воқеадан хабар топган Амир Темур қаттиқ изтиробга тушади. У амир Учқаро баҳодирни У.нинг жасадини Шерозга олиб келиш учун Хармоту томон жўнатади. У.нинг жасади Шерозга олиб келинган, мотам тутилиб, мирзони муваққат дафн қиладилар. Маълум фурсатдан сўнг У.нинг хотинлари — Севинч Қутлук оғо бегим, Бека Мулк оғо бегим ва Мулкат оғо бегимлар ҳамда ҳали воёга етмаган ўғли Искандар мирзолар жасадни Шероздан Кеш (Шаҳрисабз)га олиб келадилар ва теурийлар хонадони учун махсус барпо этилган даҳмага дафн этадилар. У. вафотидан сўнг Амир Темур Форс мамлақати ерларини бошқаришни

тўнғич ўғли Пирмуҳаммад мирзога топширади. Удан шунингдек, яна беш ўғил — Рустам мирзо, Искандар мирзо, Аҳмад мирзо, Сайд Аҳмад мирзо ва Бойқаро мирзолар калган эди.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1966; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1996.

УМАРШАЙХ Мирзо (1456, Самарқанд — 1494.9.6) — темурий шахзода. Лбу Сайд мирзонинг тўртинчи ўғли. Бобурнинг отаси. Абу Сайд мирзо Кобул вилоятини У.га берган, бироқ, У. ҳали ёш бўлганлиги боис унга Бобойи Кобулийни бек атка қилиб тайинлайди. Аммо тез орада мирзоларнинг хатна тўйини ўтказиш муносабати б-н отаси У.ни Самарқандга қайтаради. Тўйдан кейин Абу Сайд мирзо У.га Андижон вилоятини бошқаришни топширган. Бу гал мирзога Худойберди тукчи Темуртошни бек атка қилиб тайинлайди. Кейинчалик акаси Султон Аҳмад мирзо У.га Тошкент б-н Сайрамни беради. Шохрухияни эса, узи фириб б-н қўлга киритади. Маълум вақтдан кейин Тошкент ва Шохрухия У. тасарруфидан чиқади, унинг қўл остида Фарғона, Хўжанд ва Ўратепа қолади. У.нинг ўз салтанати ҳудудларини кенгайтириш мақсадида қилган ҳаракатларидан таҳликага тушган акаси Султон Аҳмад мирзо Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхон (Хоника) ибн Юнусхон ўзаро иттифоқ тузиб 1494 й. У. устига қўшин тортадилар. Бироқ шу йилнинг 9 июнида У. каптар учуриш вақтида каптархона б-н бирга жарга қулаб халок бўлади. «Бобурнома»да қайд этилишича, У. паст бўйлик, пахмок соқолли, юмалок юзли, тўла, лўппи киши бўлган. Кийимни тор тиктириб кияр, саллани чирмаб ўрар эди; ханафий мазҳаблик, соф этикодлик киши эди, беш вақт намозни вақтида адо этарди. Хожа Аҳрорни ўзига пир санар, унинг кўпданкўп суҳбатларида қатнашган. У. хушхулқ, саховатли ва мард инсон бўлган.

УМБРИЕЛЬ — Уран сайёрасининг йўлдоши. Диаметри тахм. 1100 км, сайёрадан ўртача узоклиги 265 минг км. Уран атрофини 4 суткада айланиб чиқади. 1851 й.да инглиз астрономи У. Лассел кашф этган. У. сайёра атрофида унинг айланнишига тескари томонга ҳаракатланади (яна қ. Сайёраларнинг йўлдошлари).

УМЕШ МЕҲРА (1953.6.8, Дехли) хинд кино реж.и. «Иглфильмз» студиясининг асосчиси Ф.С.Меҳранинг ўғли. «Меники—Сеники» (1977) фильми унинг биринчи мустақил ишидир. «Нотинчлик», «Сенинг қучоғингда», «Аланга», «Нобуд», «Қасам», «Варди», «Гуру», «Мазлум», «Дайди ошиқ», «Бағри тош ёр», «Энг катта раққоса», «Раққосаларнинг раққосаси», «Қалъа», «Халқаро раққоса», «Бу муҳаббатдир» каби фильмлари б-н хинд киноси ривожига муносиб ҳисса қўшди. У.М. «Ўзбекфильм» б-н ҳамкорликда фильмлар («Алибобо ва қирқ қароқчи», «Севги афсонаси», «Овчи») ишлаган. Ўзбекистонда чиқадиган хинд фильми ҳақида ҳикоя қилувчи «Фильмз» жур.нинг иккинчи бош муҳаррири.

УМИД НЕФТЬ-ГАЗ-КОНДЕНСАТ КОНИ — Қашқадарё вилояти Касби туманидаги кон, Қарши ш.дан 125 км ғарбда. 1976 й.да очилган, 1989 й.дан фойдаланишга топширилган. Кон майдонининг бал. 250—303 м. У.н.г.к.к. Чоржўй тектоник поғонасининг жан.шарқий қисмида, Денгизқўл кўтарилмасининг Кушоб эгилмаси б-н туташган жойида жойлашган. Коннинг геологик тузилишида туз усти, туз ости ва риф ости структура қаватлари ажратилади. Жами 18 та қудуқ қазилган, мезозой ва кайнозой эраси ётқизиклари очилган. Юра даври ётқизиклари маҳсулдор бўлиб терриген, карбонат ва тузангидрит жинсларидан таркиб топган. Тузангидритли қатлам регионал қопқоқ вазифасини ўтайди. Саноат миқёсидаги нефть ва газ юкори юра даврининг оҳақтошли горизонтлари-

да (2503—2629 м чукурликда) учрайди. 15P горизонтидаги жинслар тузилишига кўра риф ва риф оралиғи зоналарига бўлинади. Риф зонаси, асосан, риф генезисли ғовакли оҳактошлардан тузилган. Геологик кесим (горизонтнинг умумий қалинлиги 168 м) 80—100% коллектордан иборат. Газ уюми массив кўринишда бўлиб, унда нефть хошияси мавжуд. Газ уюмининг уз. 8 км, эни 3,6 км, бал. 110—125 м. Нефть уюмининг уз. 8,4 км, эни 3,9 км, бал. 10—12 м. Кондаги газ куруқ, метанли, кам олтингургуртли. Таркибида метан, пропан, изобутан, мўғтадил бутан, изопентан, карбонат ангидрид газы, водород сульфид, азот ва гелий мавжуд. Кондаги нефть оғир, кам олтингургуртли, юқори смолали, парафинли, кам бензинли, асфальтенлар миқдори кам. Конденсатлар зичлиги 0,78 г/см³, юқори олтингургуртли кам парафинли. Асфальтен ва смола учрамайди. Фақат бензин фракциясидан иборат. Юқори юра даврининг карбонатли махсулдор жинсларидаги қатлам сувлари хлоркальцийли типга мансуб бўлиб, минераллашганлиги 91 — 106 г/л. Кимёвий таркиби: хлор, сульфат, гидрокарбонатдан иборат. Микрокомпонентлардан: йод, бром, аммоний бўлиб, сувдан йод, бром ҳамда нодир элементлар (литий, рубидий, стронций)ни саноат миқёсида ажратиш олиш мумкин. Кондан хоз. кунда фойдаланилмоқда.

УМИДЖОНОВ Ботир Ҳошимович (1933.31.1, Душанбе 2004.2.9, Тошкент) — хор дирижёри, композитор. Ўзбекистон халқ артисти (1982). Тошкент консерваториясини тугатган (1960). Ўзбек давлат филармониясида хор хонандаси ва хормейстер (1952—60), Ўзбекистон телевидение ва радиосининг хор жамоаси ташкилотчиси, бадий раҳбари ва бош дирижёри (1960—93). Муқимий театрида хормейстер (1995—2000). Дирижёр сифатида ўзига хос, миллий анъаналарга асосланган хор ижрочилигини яратишга муваффақбўлган. Композиторлик ижоди Шарқ халқларининг мусика

мероси ҳамда Европа кўтт овозли (хор) мусика услубларининг уйғунлашувига асосланган. Ўзбекистон хор жамоаларининг миллий репертуарини шаклланишига катта ҳисса қўшган. 100 дан ортик ўзбек («Чаманда гул», «Қилпиллама», «Қора соч», «Яллама ёрим» ва б.), тожик («Дилиман», «Чорбайтох», «Эй санам»), қирғиз («Комузчу», «Ой тобо»), қозок («Япурай», «Шанибю»), уйғур («Уйнамду яхши»), озарбайжон («Тесниф») халқ кўшиклари, шунингдек, мумтоз («Сарахбори Наво», «Сегох», «Чоргоҳ») ашула йўллари жўрсиз хор учун қайта ишланган. «Асрим садоси» кантатаси (Ойбек; Д.Зокиров бн), «Ипак йўли» хор туркуми, «Оқибат» мусикали драма, романс ва кўшиқлар, кинофильм ва радиоспектакллар мусикалари муаллифи. Европа ва Осиё мамлакатларида гастролда бўлган, бир неча халқаро хор фестивали, анжуман ва танловлар қатнашчиси. Ижролари Ўзбекистон радиоси фоножамғармасида сақланади.

УМИДИЙ (Ҳавоий, Марғилоний — тахаллуслари; асл исмишарифи Муҳаммадумар қори Неъматулла охун ўғли) (1835 — Марғилон ш. — 1905) — шоир, тарихчи. Ҳаёти Фарғона ва Марғилонда, Шарқий Туркистон (Қашқар)да кечган, Фурқат, Муқимий ва б. шоирлар б-н яқин ижодий ҳамкорликда бўлган. Ижодий фаолияти 19-а.нинг 2-ярмида Фарғонадан бошланган; адабий мероси кичик ҳажмдаги лирик ва сатирик шеърлар ҳамда эпик дostonлардан иборат. Унинг «Маснавийи Умидий», «Девони Умидий» (1981), «Қачқули Қаландарий» (1891—92; назмий ва насрий йўл б-н ёзилган ҳикоялар, афсона ва ривоятлар тўплами) асарлари, «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» (1880), «Мактубчаи хон» (1884), «Жангнома» (1888), «Ҳайрат улоам» ва б. тарихий, фалсафий-дидактик дostonлари етиб келган. У. лирикасида ватанпарварлик, вафо ва садоқат, соф муҳаббат каби инсоний фазилатлар

тараннум этилса, дostonларида Фаргона водийси ва Шарқий Туркистондаги турли жангу жадалларда хароб бўлган юрт, халқ ахволи ҳаққоний тасвирланади. Мас, 2700 мисрадан иборат «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» дostonида Умархон вафоти (1822) дан 1875 й.гача бўлган Қўқон тарихи ва Ёқуббек (Муҳаммад Ёқуббек Бадавлат)нинг харбий юришлари хикоя қилинади.

Унинг астрономия ва тиббиёт илмлари б-н шуғулланганини кўрсатувчи насавийлари ҳам бор. Асарларининг кўлэмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти, Россия ФА Санкт-Петербург бўлими фондларида сакланади. Омон Жалилов.

УМИДОВА Зулфия Иброҳимовна (1897.1.6 Тошкент — 1980.17.4) — терапевт олима, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1949), СССР Тиббиёт ФА мухбир аъзоси (1948). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1944), тиббиёт фанлари д-ри (1947), проф. (1948). Ўрта Осий ун-тининг тиббиёт фтини тугатгач (1922), фт терапия клиникаси орди натори (1922—25), ассистенти (1926/37), ТошТИ доценти (1937—44), госпиталь терапия кафедраси мудир (1944/69), 1970 й.дан шу кафедранинг проф. консультанта. Илмий ишлари ўлка патологияси ва иссиқ иқлим шароитида юрактомир системаси касалликларини даволашга, шунингдек, соғлом одамнинг юрактомир системаси ва миокард инфарктининг клиник хусусияти ҳамда тонус, томирлар камчилигининг бошқа шакллариини ёритишга бағишланган. ТошТИ ва Ўзбекистон Соғликни саклаш вазирлиги кузуридаги Юрактомир системаси физиологиясивапатологиясимуаммолари комиссиясининг раиси (1959—70), (1894, Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Ғамбир қишлоғи — 1966, Қашқадарё вилояти Деҳқонобод тумани Карашина қишлоғи) — дostonчи. Шеробод дostonчилик мактаби вакили. Шерна бахшитт

шогирди. Деҳқонободдаги Карашина қишлоғидаги кзда, сўнг туман МТСида ишлаган (1929—56). Отаси ҳам, амакиси Бойназар ҳам дostonчи бўлган. У.С.ў. 3 ёшида отасидан етим қолган. 14 ёшидан термалар айтган, дўмбира чертган. Тарихий ҳужжатлар, шахсий таассуротлари ассотида «Қорақум», «Дастагул» каби замонавий асарлар ёзган. Унинг репертуарида «Олтин қовоқ», «Равшанхон», «Малика айёр», «Боғдод», «Гўрўғли», «Аваз», «Нурали» каби дostonлар бўлган. У.С.ў. дан «Алломиш», «Балхивон», «Нурали», «Зандигор», «Ойпарча», «Мойгулистон» каби дostonлар, жуда кўп термалар ёзиб олинган. Улардан «Ойпарча» ва «Балхивон» нашр этилган. Тошкентда ўтказилган халқ талантлари олимпиадаларида қатнашган (1946—48). Бахшининг ўғиллари — Қора ва Чори Умировлар ҳам дostonлардан парчалар, термалар ижро этадилар.

Ад.: Собиров О., Умир шоир Сафаров, Т., 1982.

УМИРБЕК ЛАҚҚИ — қорақалпоқ халқ латифаларининг қахрамони. Умирбек 19-а.нинг 2ярмида ўтган тарихий шахе бўлиб, Чимбой ш. яқинидаги овулда яшаган. «Лаққи» унинг халқ кўйган лақаби. Қорақалпоқ халқининг оғир қисмати 18-а. охири ва 19-а. бошларида яратила бошлаган дostonларда ва Умирбек номи б-н боғлиқ латифаларда ўз аксини топган. Бу латифаларда ҳазилкашлик, топқирлик, баъзан эса хийлакорликни ифодаловчи хангомалар У.л. номидан хикоя қилинади. Унинг номи б-н боғлиқ латифалар «Қорақалпоқ халқ афсоналари ҳам латифалари» тўпламида босилиб чикқан (1962). Рус тилида «Анекдоты Омйрбека» («Умирбек латифалари») тўплами нашр этилган (1977). «Огонёк», «Қрокодил», «Муштум» ва б. жур.ларда бундай латифалардан намуналар бериб борилган. Нукус драма театрида «Умирбек лаққи» комедияси сахналаштирилган.

УМИРОВА Бувсора Қўзибоевна (1952.21.12, Боёвут ш.часи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Сирдарё педагогика ин-тини тугатган (1978). 1970 й.дан Боёвут туманидаги 40, 1975 й.дан 15мактабда бошланғич синф ўқитувчиси.

УМЛАУТ (нем. Umlaut — унлини алмаштириш) — сўздаги унлиларнинг грамматик шакл ясаш воситаси сифатида алмашинуви; ўздакдаги орқа қатор унлининг ўздан кейинги (асосан, суффиксал) унли таъсирида олд қатор унлига айланишидан иборат фонетик ходиса. Мас, герман тилларида, хусусан, немис тилида а, о, и унлилари ўзакка қўшиладиган қўшимчалардаги і товуши таъсири остида ёки кўплик қўшимчаси қўшилганда, кўплик шаклини ҳосил қилишда юмшариб, а, б, и товушларига айланади: Nutz — фойда, nützlich — фойдали; Buch — китоб, Bücher — китоблар; alt — кекса, alter — кексароқ; Sohn — ўғил, Sohne — ўғиллар ва б.

«У.» термини германистикадан ташқари туркийшуношлишА ҳам қўлланади, чунончи уйғур пилит ва ўзбек тилининг айрим (Наманган вилояти) шеваларида У. хрдисаси учрайди. Мас, уйғур тилида ат(уй ҳайвони)+и = ати ва ш.к.

УММА (араб, уммат — маълум динга эътикод қилувчилар жамоаси) — Мадинада Мухаммад (сав) изидан борган ва ислом динини қабул қилган кишилар жамоаси. Мухаммад уммати дейилганда ана шу жамоа аъзолари тушунилган. Кейинчалик уммат умуман мусулмонлар мазмунида талқин этилган.

УММА (шумерча Убме) — Жан. Месопотамиядаги қад. шаҳардавлат (ҳоз. Ироқдаги Жоха ш. харобаси). Мил. ав. 3-минг йилликда Месопотамияда ҳукмрон бўлиш даъвогарларидан бири. Мил. ав. 24-а. охирида У. Аккад подшоиси Саргон томонидан босиб олинди,

Аккад давлати таркибига киритилган. Мил. ав. тахм. 2200 й. гутийлар (кутийлар) босқинига учраган. Мил. ав. 21-а.да Шумер ва Аккад подшолиги барпо этилгач (Урнинг III сулоласи), вилоят (округ) маркази. Урнинг III сулоласи кулагач (мил. ав. тахм. 2000 й.), аҳамиятини йўқотган. Мил. 20-а. бошларида Жоха ш. харобасида маҳаллий аҳоли томонидан куплаб миҳхат жадваллари (мил. ав. 23—21-а.ларга оид подшонинг ибодатхона хўжалиги архиви) топилган. Бу ёзувларг қад. Шумер жамиятини ўрганишда муҳим роль ўйнайди.

УММАТОВ Алижон (1948.1.6, Кува тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2000). Фарғона педагогика ин-тини тугатган (1971). 1970 й.дан Кува туманидаги 15мактабда физика ўқитувчиси. Дарсада кўргазмали қурол ва техника воситаларидан унумли фойдаланади.

УММОН — Арабистон я.о.нинг жан. шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 212,4 минг км² (ғарбда чегара чўлдан ўтганлиги учун аниқ белгиланмаган). Аҳолией 2,7 млн. киши (2002). Пойтахти — Маскат ш. Маъмурий жиҳатдан 59 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. У. — султон бошчилигидаги монархия. Амалдаги конституцияси 1996 й. 6 нояб.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — султон (1970 й.дан Қобус бин Сайд). Шўро кенгаши ва Давлат кенгашидан иборат Уммон Кенгаши маслаҳат органи мавжуд. Ижрочи ҳокимиятни султон ва ҳукумат амалга оширади.

Табиати. У. Форс ва Уммон қўлтиқлари, Арабистон денгизи б-н ўралган. Шим. қисмини Уммон тоғлари (мамлакатнинг энг баланд нуктаси 3353 м — Шом тоғи) эгаллайди. Уммон қўлтиғи соҳилидаги АлБатина паст-текислигида бир қанча воҳалар бор. Унинг марказий қисмида Рубъ улХоли кумли чўлининг шарқий чеккаси, жан.

ғарбида Дофар (Зуфар) платоси (бал. 500—1000 м ва ундан ортиқ) жойлашган. Ер остидан нефть, табиий газ, мис, хром, тошқўмир, марганец, қўрғошин, олтин ва кумуш қазиб олинади. Иклими тропик, худудининг катта қисмида чўл иклими. Ҳавонинг ўртача т-раси июнда 32°, янв. да 21° (максимал тра 45—50°). Йиллик ёғин — 150 мм, тоғли жойларда 500—700 мм гача. У.да мунтазам оқар дарёлар йўқ. Ер ости сувларидан коризпар ёрдамида кенг фойдаланилади. Тоғлар саванна ва барг тўқувчи ўрмонлар, ўтлоқлар б-н қопланган. Воҳаларда хурмозор ва кокос пальмазорлари бор. Дофар платосида смола олинадиган ладан ва коммифора дарахтлари ўсади. Ҳайвонот дунёси: сут эмизувчилардан араб ғизоли (оҳу), тулки, чиябўри, сиртлон учрайди, кўшоёқ, калтакесак, илон, кирғоққа яқин сувда балиқ кўп. ВазиСерин кўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолисининг 90%дан кўпроғи уммонлар (У. араблари). Балужлар, форслар, Ҳиндистон, Покистон, Африка мамлакатларидан келганлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили. Давлат дини — ислом. Аҳолининг аксарияти Уммон қўлтиғи соҳилларида истиқомат қилади. Шаҳар аҳолиси 72%. Муҳим шаҳарлари: Маскат, Салала, Сур, Матрах.

Тарихи. Ҳозирги У. соқилида мил. ав. 4-минг йилликдан Шим. Африка, Форс қўлтиғи мамлакатлари ва Ҳиндистон ўртасида воситачи савдо марказлари мавжуд бўлган. 6—5-а.ларда У.нинг соҳил қисмлари Ахоманийлар ҳукмронлиги остида бўлган. Мил. 6-а.да сосоний Хисрав I Ануширвон (Нуширавон) қўшинлари томонидан вайрон қилинди. 7-а. ўрталарида У. Араб халифалиги таркибига киритилди, ислом дини тарқалди. 8-а. ўрталарида халифа ноибига қарши қўзғолондан сўнг У. мустақил давлат — имомликка айланди, уни имом идора қила бошлади. 9-а. охирида Аббосийлар У.ни ўзига итоат қилдирди. 11-а. охирига келиб мамлакат яна мустақилликка эришди. 1515 й. У.нинг барча соҳил

қисмини португаллар босиб олди. 1650 й. озод қилинди. 18-а.нинг 2-ярмида Буюк Британия б-н Франция У.ни эгаллаш учун ўзаро кураш бошлади. 1792 й. имомнинг укаси султон ибн Аҳмад У. соҳилларини, жумладан, Маскат ва Ас-Соҳар ш.ларини эгаллаб, алоҳида давлат — Маскат султонлиги тузилганлигини эълон қилди. Айни вақтда ваҳҳобийлар эгаллаб олган Форс қўлтиғи ва Ҳўрмуз бўғози соҳиллари У.дан ажралиб чиқди. Шу тариқа 19-а. бошларига келиб, мамлакат У. имомлиги, Маскат султонлиги, У.нинг шим. соҳили (инглиз адабиётида «Қароқчилар Соҳили» деб аталадиган худуд)га бўлиниб кетди. 19-а.нинг 2-ярмида Маскат б-н «Қароқчилар Соҳили» Англия протекторати (Маскат ва Шартномали Уммон—ҳоз. Бирлашган Араб Амирликлари)га айлантирилди. У. имомлигининг соҳил бўйларидан махрум бўлиши унинг савдосотикдаги мавқеига путур етказди. 1865, 1886, 1890 й.ларда У.да мустамлакачиларга қарши халқ қўзғолонлари бўлиб ўтди. Қўзғолончилар Маскатни У. билан бирлаштириш ва Маскат б-н Буюк Британия ўртасида тузилган асоратли шартномани бекор қилинишини талаб қилдилар. Аммо қўзғолонлар ҳар сафар шафқатсизлик б-н бостирилди.

1913 й. имом Салим алҲарусий бошчилигидаги У. кабила қўшинлари Маскатнинг кўп қисмини озод қилдилар. 1920 й. 25 сент.да инглиз мустамлакачилари б-н Маскат султони АсСиб қишлоғида У. имомлигини мустақил давлат деб тан олувчи шартномани имзоладилар. Бирок У.да йирик нефть конлари очилгач, Англия қўшинлари АсСиб шартномасини бузиб, 1955 й. кузда У.га бостириб кира бошлади, инглиз аск'арлари ва Маскат султони Сайд ибн Таймур лашкарлари У.нинг Назва, Русток ва б. шаҳарларини эгаллаб олди. У. ахрлисининг бир қисми имом Ғолиб ибн Али бошчилигида босқинчиларга қарши кураш бошлади. 1959 й.га келиб имомлик худудининг анчагина қисми инглизлар қўлига ўтди.

Кўп уммонликлар ватанини тарк этишга мажбур бўлди. 1958 й.дан У. тақдири масаласи БМТда бир неча бор муҳокама қилинди. Осиё ва Африка мамлакатларининг талаби б-н БМТ Бош Ассамблеясининг 18-сессияси У. масаласи б-н шугулланувчи махсус қўмита тузди. БМТ Бош Ассамблеясининг 20-сессияси (1965) У. худудидан инглиз қўшинларини чиқариб юбориш ва У.га мустақиллик бериш ҳақида қўмита таклифини маъқуллади. 1970 й. охирида Маскат султонининг ўгли Қобус бин Сайд Маскат султонлиги б-н У. имомлигини бирлаштириб, У. Султонлиги тузилганини эълон қилди. У. — 1971 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 18- нояб. — Миллий кун (1970).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари йўқ.

Хўжалиги. У. нефть ва газ саноати ривожланаётган аграр мамлакат. Йирик нефть конлари очилганлиги туфайли 1967 й.дан нефть ва газ қазиб олиш ривожлана бошлади. Ялпи ички маҳсулотда нефть ва газ саноатининг улуши 38,5%, қ.х.нинг улуши 2,9%. Худудининг 0,1% да деҳқончилик қилинади, аҳолининг 75% қ.х.да банд. Суғориладиган ерларда ер ости каналлари (қоризлар) ёрдамида воҳа деҳқончилиги йўлга қўйилган. Экспорт учун хурмо (финик пальмаси), лимон ва тамаки экилади. Ички эҳтиёж учун тарик, буғдой, арпа, сабзавот, полиз экинлари, маккажўхори, пахта, шакарқамиш, мева ҳам етиштирилади. Кўчманчи бадавийлар чорвачилик (қўй, эчки, туя боқиш) б-н шуғулланади. Денгиздан балиқ овланади. И.ч. саноатида қувур ва пластмасса маҳсулотлари, шунингдек, кимё, нефтни қайта ишлаш, цемент з-длари, қ.х, маҳсулотларини қайта ишловчи, кондитер, унёрма, металлсозлик, машинасозлик, кемасозлик корхоналари бор. Йилига ўргача 7,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Автомобиль йўллари уз. 30,8 минг км; т.й. йўқ. Асосий денгиз портлари — Маскат ва Матрах. Маскат яқинидаги Ас-Сиб ш.да халқаро аэропорт бор. У. четга

нефтьдан ташқари нефть маҳсулотлари, рангли металл, хурмо, қуритилган балиқ, тамаки, цитрус мевалар чиқаради. Четдан машина ва ускуна, транспорт воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари, газлама, қурилиш материаллари олади. Буюк Британия, Япония, Корея Республикаси, Сингапур, АҚШ б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Уммон риали.

Маорифи. 1970-й.лардан халқ маорифини ривожлантириш чоратадбирлари қурила бошлади. Диний мактаблар б-н бир қаторда дунёвий ўқув юрталари очилди. Болаларга таълим бериш, уларни дарслик, мактаб кийимлари ва б.лар б-н таъминлашни давлат ўз заммасига олган. Ёшларга касбхунар ўргатувчи таълим марказлари очилган. И.т. ишлари Маскат ш.даги У. маданий мероси директората, У. тарихий ассоциацияси ва б. муассасаларда олиб борилади.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Уда нашр этиладиган асосий газ.лар: «АлВатан» (араб тилидаги кундалик газ., 1971 й.дан), «Уммон» (араб тилидаги кундалик газ.), «Оман дейли обсервер» («Уммоннинг кундалик шарҳловчиси», инглиз тилидаги кундалик газ., 1981 й.дан), «Тайме офОмон» («Уммон вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1975 й.дан). Давлатга қарашли У. ахборот агентлиги 1984 й. тузилган. У. Султонлиги радиоси 1970 й., У. телевидениеси 1974 й. ташкил этилган.

Маданияти. У. адабиёти ва санъати умумараб маданиятининг бир қисми сифатида ривожланиб келган. У.нинг жан. ғарбидаги Дофар вилоятида милоннинг дастлабки аерларида раванк топган Ал-Балид, Рубат, Таки ш.лари, ХорРори (қад. Самхрам) портининг харобалари сақданиб қолган. Тошдан ибодатхоналар (жумладан, ой маъбудасига бағишланган ибодатхоналар) қурилган, жез ҳайкаллар ясалган (бўлақлари топилган). 7-а.да ислом дини қабул қилинган, мажид ва мадрасалар барпо этила бошлади. 16-а.дан бошлаб, португаллар ҳукмронлиги даврида денгиз соҳилидаги Маскат, Ра-

салХайма, Матрах ш.ларида, мамлакат ичкарасидаги Назва, Ибрида маҳобатли тош кўрғонлар қурилди. У. шаҳарлари, асосан, ўрта аср киефасини саклаб қолган. Шаҳарлардаги уйлар 2—3 қаватли, дераза ва айвонларига панжара тutilган. Соҳилда ўрнашиб олган балуж ва африкаликлар қамиш ва бордондан ясалган, томи пальма япроғи б-н ёпилган кулбаларда яшайдилар. Қад. бадий хунармандчиликдан заргарлик (зебзийнат буюмлари, курол, айникса, сопига ўйиб нақш солинган чиройли пичоқлар), мис ва сополдан сирланган идиш, чарм буюм (эгаржабдук, камчи, шиппак)лар яшаш, каштачилик, ёғоч ўймакорлиги касблари сақданиб қолган.

УММОН ТОҒЛАРИ, Хожар тоғлари — Арабистон я.о.нинг шарқий қисмидаги тоғлар. Аксари қисми Уммон худудида. Арабистон денгизининг Уммон қўлтиғи соҳили бўйлаб 600 км га чўзилган. Энг баланд жойи 3353 м (Шом чўққиси). Асосан, оҳақтош, базальт ва серпентинлардан тuzилган. Жан.ғарбий ва ғарбий этаклари чўл, ён бағри саванна ва тропик ўрмонлар, тоғ тепалари эса ўтлоқдан иборат. Воҳаларда буғдой ва маккажўхори экилади, банан ва хурмозорлар барпо этилган.

УММОН ҚЎЛТИҒИ - Арабистон денгизидаги қўлтик. Хўрмуз бўғози орқали Форс қўлтиғи б-н боғланган. Майд. 112 минг км². Уз. 450 км, кенглиги 330 км гача. Энг чуқур жойи 3694 м. Маскат порти бор.

УММОНЛАР (Уммон араблари) — халк. Уммоннинг асосий аҳолиси. 1,5 млн. киши (1900-й.лар ўрталари). Шунингдек, Кувайтда ҳам яшайди (100 минг киши). Араб тилида сўзлашади. Диндорлари — мусулмонлар (ибодийлар, суннийлар). Мил. ав. 1-минг йилликнинг 2ярмида Уммоннинг шим. қисми яманлик арабларнинг аздий қабилалари (бошқа номи — яманийлар) томони-

дан босиб олинган, мил. бошларида эса Шим. Арабистоннинг низорий қабилалари Уммоннинг жан. минтақаларига келиб жойлашган. Шу 2 гуруҳ У.нинг этник асосини ташкил этган. Асосий машғулот — суғорма деҳқончилик, чорвачилик.

УМОВ ПОЙНТИНГ ВЕКТОРИ - ўзгарувчан электромагнит майдон энергияси оқими зичлигининг вектори. Энергиянинг тарқалиш йўналишини аниқлайди. Сон жиҳатдан энергиянинг тарқалиш йўналишига перпендикуляр бўлган юза бирлигидан вақт бирлиги ичида майдон кўчираётган энергия миқдорига тенг.

УМР, умр кўриш — организм яшаш даврининг давомийлиги (онтогенези). У. организмни қарилик ва ўлимга олиб келадиган, емирадиган ва қайта тиклайдиган физиологик ва биокимёвий жараёнларнинг ўзаро таъсиридан иборат. Одатда, физиологик, экологик ва ўртача У. фарқ қилинади. Физиологик У. тур индивидуининг қулай яшаш шароитидаги максимал ёши бн; экологик У. эса унинг табиий шароитдаги максимал ёши б-н белгиланади. Ўртача У. популяция индивидлари умрининг ўртача арифметик кийматидан иборат. Ўртача У. ташки муҳит шароити таъсирида ўзгариб туради; физиологик ва экологик У. эса ўзгармас констант ҳисобланади.

Ҳайвонлар У.и суяк қолдиқлари ва тишлари, балиқларники — тана ўлчамлари, тангачалар ва сузғич нурлари кесими; моллюскалар У.и чиғанок ҳалқалари орқали тахм. аниқланади. Табиий муҳитда ёввойи ҳайвонлар ёшини тўғри аниқлаш қийин. Қўлда боқиладиган ҳайвонларнинг фақат физиологик У.ни аниқлаш мумкин. Узоқ У. кўриш ҳайвонларнинг ҳар хил систематик гуруҳлари учун хос. Мас, осётрси-монлар 50—100 й., қурбақа ва тритонлар — 25—30 й.гача, бақалар 12—13 й., тимсоулар ва тошбақалар 50—100 й.; бойкуш, қарға, бургут, оқ сақоқуш, тўти 50—70 й., балиқчи куш, турна, қузғун,

африка туякуши 30—40 й., айрим сут эмизувчилар 70—110 й. У. кўради. Битта систематик гуруҳга мансуб турлар У.и бирбиридан бир неча барабар фарқ қилади. Мас, сут эмизувчилар синфига мансуб кемирувчилар (сичкон, каламуш) 3—4 й.гача; жуфт туёқлилар (чўчка, қўй, сигир) 15—30 й.; тоқ туёқлилар (зебра, эшак, от) 30—70 й. У. кўради. Сут эмизувчиларнинг тана ёки айрим органлари (жигар, мия, буйрак усти беzi) оғирлиги б-н У. ўртасида мусбат; тана ҳарорати б-н У. ўртасида манфий корреляция кузатилади. Тана ҳароратининг 10 даражага пасайиши бн, одатда, тана ҳарорати пасаядиган иссиқ конли ҳайвонлар уйкуга кетмайдиган ҳайвонларга нисбатан бир неча марта кўпроқ У. кўради. Иккига бўлиниб кўпаядиган бир хужайралар (мас, амёбалар) ва тўхтовсиз кўпаядиган тўқималар қулай шароитда чексиз узок; айрим туфелькалар клони 10 й.гача У. кўради.

Эволюция жараёнида узок яшашга имкон берадиган белгилар тўпланиб бориши натижасида турлар У.и узайиб борган ва узок У. кўрадиган янги турлар пайдо бўлган. Айрим маълумотларга қараганда кейинги 60 йил давомида туёқли ва йиртқич сут эмизувчиларнинг физиологик умри 2—3 марта ортган.

Одам У.и кўп жиҳатдан ижтимоий шароит б-н боғлиқ. Мас, ўргача У. Қадимги Грецияда 18 й.га, Қад. Римда 22 й.га яқин, ривожланган Европа мамлакатларида Уйғониш даврида — 35 й.га, 19-а. ўртасида — 40 й.га тенг бўлган. 20-а. да тиббиёт фанларининг ютуғи ва ижтимоий юксалиш натижасида одамнинг урғача умри 20 й.дан кўпроқ узайган. 20-а. 80-й.ларида ривожланган мамлакатларда ўрғача У. эркаклар учун 70 й., хотинқизлар учун 76 й.га тўғри келган. Атрофмуҳит шароити ва турмуш тарзи энг қулай бўлганида одамнинг ўрғача У.и 85 й.га етиши мумкин. Одам У.ининг янада узайиши қариш сирасорларини чуқурроқ билиб олиш б-н боғлиқ.

Юксак ўсимликлар У.и яшаш муд-

датига биноан бир, икки ва кўп йиллик бўлади. Бундай бўлиниши шартли, чунки муҳит шароитига қараб турнинг У.и ўзгариши мумкин. Мас, ғўза ва канақунжут тропикада кўп йиллик, мўътадил иклимда бир йиллик; кўнғирбош пасттексисликларда бир йиллик, тоғ шароитида кўп йиллик бўлиб ўсади. Бир йиллик ўсимликлар орасида эфермерлар айникса киска (бир неча ой) У. кўради. Кўп йиллик ўтлар У.и ҳар хил: айрим папоротниклар 100 й.дан ортиқ; гулли усимликлардан ут, бута, чалабуталар бир неча 10 й.дан 100 й.гача; баланд тоғларда усадиган айрим чалабуталар (саурарча) 300 й., ҳатто 800 й. У. куради. Ўсимликлар орасида, айникса, дарахтларнинг У.и узок бўлади. Мас, мамонт дарахти 4 минг й., баобаб 4—5 минг й. У. кўради. АҚШнинг Калифорния ва Невада штатлари чегарасида 4300 ва 4680 й. умр курган қарағайлар; Сурхон водийси Сайроб кишлоғида 700 й.га яқин У. кўрган чинорлар бор. Лекин купчилик дарахтларнинг умри бир неча 10 й.дан ошмайди. Дарахтлар У.и поядаги йиллик халқалар сони, танасининг йуғонлиги, йиллик қўшимча усиши, шохланиши, пустлогининг ранги ва тузилишига қараб аникланади.

Тирик организмлар, жумладан, одамнинг қариши жараёнини геронтология урганади (яна қ. Ёш).

Ад.: Урмание Б. Ц., Эволюция продолжительности жизни, М., 1978; Феномен долгожительства антропологическо-графический аспект исследования, М., 1982; Фролькис В.В., Старение и биологические возможности организма, М., 1975.

Очил Мавлонов.

УМРА — ислом аъянасида кичик ҳаж. У. Қуръон ояти ва Пайғамбар (ас) суннати б-н собит булган амал. У.ни йил — ун икки ой бажариш мумкин. У.нинг иккита фарзи бор: эҳром, Каъбани тавоф қилиш. Бир киши Маккага борганда бир неча бор ўзига, отасига, онасига, яқинларига У. қилиши мумкин. Фақат

хар бир У. учун қайта мийқотга бориб, ювиниб, эҳромни кимга У. қилаётган бўлса уша кишига ният қилиб кияди. Ҳажга бориб, Маккада яшаб турганлар учун «Танъим»(ҳазрат Ойша) маежиди мийқот ҳисобланади.

УМРБОҚИЙ, Умрвоқи — халқ селекциясида яратилган кечпишар қовун нави. Ҳоз. Ўзбекистон ўсимликшунослик ин-тида такомиллаштирилган «Умрбоқий 3748» нави чиқарилган (К.И.Пангало, М. Гольдгаузен). Уруғдан униб чиққач, 115—130 кундй пишади. Қовуни тухумсимои (23—28 см), оғирлиги 3—6 кг. Туей сарик аралаш қорамтиряшил, сирти текис, мева банди томони йирик тўр б-н қопланган. Пусти қаттиқ. Эти ним яшил, қалинлиги 4,5—5,5 см, тиғиз, серсув, ширин. Таркибида 10—11% қанд бор. Палагидан тўлиқ пишмай узиб олинади. Саклаш даврида таркибидаги қанд микдори ортади. Ҳосилдорлиги 300—350 ц/га. Келгуси йилнинг май ойигача саклаш мумкин. 1956 й.дан давлат реестрига киритилган. Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятидан ташқари барча вилоятларда экилади.

УМРДИНОВ Муҳиддин (1912.10.4 Кува тумани Бойистон қишлоғи — 1981.25.5)— 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Доғистоннинг Дербент ш.да ёнғиндан саклаш бўлими бошлиғи бўлиб ишлаган. 1937—39 й.ларда ва 1942 й.дан армия сафида. 1Белоруссия fronti, Зармиянинг 269дивизияси, 1022ўқчи полки командирининг ёрдамчиси. Беларуссияни озод этишдаги жангларда қатнашган. Орёл вилоятининг қишлоқларини қўлга киритишда курсатган алоҳида жасорати учун Қахрамон унвони берилган (1944.4.6). У. Бихова (Белоруссия) ш.нинг фахрий фуқароси. Урушдан сўнг қишлоғига қайтиб, жамоа хўжалигида ишлаган. Қишлоқдаги куча ва мактаб унинг номи б-н аталган.

УМРЗОҚОВ Аҳмаджон — к.

Аҳмаджон қўшнай.

УМРЗОҚОВ Умаржон Ашурович (1952.21.5, Риштон тумани)— Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Фарғона педагогика ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Риштон туманидаги 16мактабда геогр. ўқитувчиси.

УМУМИЙ БОЗОР — к. Европа Иқтисодий Ҳамжамяити.

УМУМИЙ ВА НООРГАНИК КИМЁ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Умумий ва ноорганик кимё институти — и.т. муассасаси. 1933 й. Тошкентда Кимё инти номи б-н ташкил этилган. 1998 й.дан шу номда. Инт негизида бир қанча ихтисослаштирилган и.т. институтлари, жумладан, интнинг алкалоидлар кимёси, ғўза кимёси ҳамда полимерлар кимёси ва физик кимё лаб.лари асосида Ўзбекистон ФА Ўсимлик модалари кимёси институти ажралиб қикди (1956), 1959 й.да Пахта целлюлозаси кимёси ва технологияси инти, 1965 й.да нефть кимёси лаб. асосида Ўрта Осиё Нефтни қайта ишлаш инти (ҳоз. А. Султонов номидаги Ўзбекистон Кимёфармацевтика инти) ташкил этилди.

Инт олимлари томонидан 1934 й.да ароматик углеводородларни спиртлар б-н алкиллаш реакцияси очилди. 1938 й.да кислотаасос назарияси эълон қилинди (М.И. Усанович).

Интда сўнги йилларда олиб борилган и.т. натижалари, жумладан, нефть ва нефть маҳсулотларини суюлтирувчи модалар, газ конденсатлари асосида эритувчилар, «К9» препарати, сувда ва мойда эрувчи сирт фаол модалар олиш технологияси, чигитни тазалаш, қўп мақсадли катализаторлар, ғовакли вермукулит, нефть ва гидротермал сувлардан йод ажратиш олиш, Марказий Қизилқум фосфоритларидан оддий суперфосфат, таркибида фосфор, кальций, азот сакловчи мураккаб ва органиноминерал ўғитлар («Азобиоком» ва б.), «Ҳосил» туркумидаги стимуляторлар, «Сихат»,

«Сардор» дефолиантлари и.ч. технологиялари кимё, нефтни қайта ишлаш, озик-овқат саноатларида, ёғмой 3-дларида, бурғилаш техникасида, қ.х.да, қурилиш материаллари и.ч. корхоналарида амалиётга жорий қилинди.

Интда 17 лаб. бўлиб, уларда 145 ходим ишлайди, шулардан 3 акад. (Б.М. Беглов, З. С. Салимое, С. Тўхтаев), 16 фандри, 30 фан номзоди фаолият кўрсатади. Инт ходимларининг 2 илмий иши Беруний номидаги Узбекис

тан Давлат мукофотига (К.С. Аҳмедов, Б. М. Беглов, С. А. Зайнутдинов, М.Н. Набиев, А. А. Вишнякова, М. Р. Одилова) сазовор бўлган.

УМУМИЙ МЕХНАТ СТАЖИ - қ
Мехнат стажи.

УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ - халқ хўжалигининг илмий гигиеник талаблар асосида таомлар тайёрлаб сотадиган ва истеъмолчиларга хизмат кўрсатадиган соҳаси. У.о. соҳасига ярим фабрикат озик-овқат маҳсулотлари тайёрлайдиган ф-калар, ошхоналар, ресторанлар, чойхоналар, қахвахоналар, буфетлар, емакхоналар, газакхоналар ва б. киради. Уларнинг айримлари истеъмолчиларга иш ва ўқиш жойларида хизмат кўрсатади. Кўпинча уларда истеъмолчиларга имтиёзли (овқат тайёрлаш ва хизмат кўрсатиш харажатларининг бир қисмини корхона ёки ўқув юрти ўз зиммасига олади) хизмат кўрсатилади.

Овқатни уйда тайёрлашдан У.о. корхоналарида тайёрлашга ўтиш жараёнининг ўзидаёқ меҳнатни кооперациялаш юзага келади, илгор технология ва юқори унумли жиҳозларни қўллаш туфайли меҳнат унумдорлиги бир неча баробар ошади. Истеъмолчиларнинг овқат тайёрлаш вақтини тежаш имкониятини яратиш, бўш вақтни кўпайтиришга хизмат қилади.

У.о. корхоналари орасида ресторан, кафе, барлар асосий ўринни эгаллайди. Уларда овқатланиш б-н бирга маданий

дам олиш, юбилей, оилавий, тўй тантаналари ва б. маросимлар ҳам ўтказилади. Меҳмонхоналарда, аэропорт, т.й. вокзаллари, автобуслар ст-ялари, поездлар ва теплоходларда жойлашган У.о. шохобчалари йўловчиларга, туристларга хизмат кўрсатади. У.о. корхоналарида, албатта, пазандачилик санъати етакчи ўринда туради. Узоқ асрлар мобайнида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда, асосан, чойхоналар У.о. жойи бўлиб келган. 19-а. охирига келиб Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин «Ривьера», «Париж», «Шимол» (Самарқанд), «Регина», «Буффа», «Анона» (Тошкент) каби ресторанларда фақат юқори табака вакилларига хизмат кўрсатилган. 1918 й.да Туркистон т.й. ишчи ва хизматчилари учун Тошкент, Қўқон, Арис, Ховас ва б. жойларда овқатланиш корхоналари очилган. Шу йилнинг охирида уларнинг сони 80 тага етган. 1923—24 йларда меҳмонхоналарда ошхоналар, дам олиш жойлари ва бозорларда қизил чойхоналар ва кабохоналар очилган.

30 ва кейинги йилларда У.о. тизимига катта эътибор берилди. У.о.ни бошқариш ва ташкил этиш, тармоқнинг ривожланишини, санитария ҳолатини яхшилаш, зарур асбобукуналар, жиҳозлар б-н таъминлаш ва маҳсулот сифатини яхшилаш каби тадбирлар амалга оширилди. 80-й.ларга келиб Ўзбекистонда У.о. корхоналарининг сони 18802 тага етди. Ўларда 90,4 минг киши фаолият кўрсатди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида У.о. тармоғида хусусийлаштириш жараёни тезлашди. Корхоналар мулкчилик шакллари узгартириб, акциядорлик, масъулияти чекланган жамиятларга, хусусий корхона, фирма ва б. мулкчилик шаклларига ўтказилди. Шаҳар ва туман марказлари, гузарлар, йирик қишлоқларда кўплаб хусусий ресторан, кафе, ошхона, декхон бозорларида миллий таомлар расталари ва б. фаолият кўрсата бошлади. Ўзбекистонда 877,3 минг ўринга эга

бўлган 17,5 минг У.о. корхоналари мавжуд. Буларнинг 0,6 мингтаси давлат, 16,9 мингтаси нодавлат корхоналаридир. Ҳар бир овқатланадиган ўринга 35 киши, ҳар бир корхонанинг хизмат кўрсатиш имкониятига 1428 киши тўғри келади (2003).

У.о.нинг ривожланишида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 й. 13 фев.даги «2003—2006 йилларда чакана савдо, умумий овқатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқларини ривожлантиришга дойр қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги ва б. қарорлари муҳим роль ўйнади.

У.о. корхоналарининг анча қисми «Ўзбекбирлашув», «Ўзбектуризм», Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва б.га қарайди, касалхоналар, санаторий ва дам олиш уйларига, мактаблар, мактабгача болалар муассасалари ва б. га хизмат кўрсатади.

У.о.ни ривожлантиришнинг асосий йўналиши овқатланиш ўринлари сонини кўпайтириш, юқори сифатли тайёр маҳсулотлар ва музлатилган таомлар и.ч., У.о.ни хом ашё маҳсулотлари б-н таъминлашни яхши йўлга қўйиш, таомлар сифати ва хизмат кўрсатиш маданиятини яхшилаш, пазандалик индустриясини ривожлантириш, қўл меҳнатини камайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ҳ.к.дан иборат. Республикада У.о. корхоналари фаолияти «Савдогар» газ.да, журналда ёритилади.

Ад.: Бозоров Н., Шапошников Ф., Умумий овқатланиш системасини бошқаришнтакомиллаштириш, Т., 1986; Эрбўтаев И., Умумий овқатланиш ва хизмат маданияти, Т., 2000; Ахроров У., Вакил М. М., Таом тайёрлаш технологияси, Т., 2004.

УМУМИЙ ТАЪЛИМ - касби ва турмуш тарзи қандайлигидан қатъи назар табиат, жамият, тафаккур, санъат, маънавият бўйича ҳар бир киши эгаллаши зарур бўлган билим асослари, шунингдек, ҳар бир одамда ҳаётда қийналмай яшashi

учун шакллантирилиши керак бўлган кўникма ва малакалар йиғиндиси; маълум ёшдаги барча болаларнинг муайян билимлар минимумини берадиган мактабларда маълум вақт мобайнида мажбурий таълим олиши.

У.т.ни эгаллаш ҳар бир кишига илмий дунёқарашни шакллантириш, унда оламни билиш қрбилиятини ривожлантириш имкониятини беради. Шунингдек, У.т. касбий ҳамда политехник таълимнинг пойдевори бўлади. У.т. ўқув муассасаларида ўқиш орқали ҳам, мустақил таълим йўли б-н ҳам олиниши мумкин.

Жаҳон пед. фани ва амалиётида У.т.нинг бошланғич, кучайтирилган бошланғич ва ўрта сингари турлари мавжуд. Бошланғич У.т. ўқиш, ёзиш, арифметиканинг дастлабки амаллари ҳамда табиатшунослик, геогр. ва Ватан тарихи юзасидан ибтидоий тушунчалар, раем, мусиқа, жисмоний тарбия ва меҳнат сингари ўқув фанларини ўз ичига олади. Кучайтирилган бошланғич У.т.да эса ўқувчиларга она тили грамматикаси, чет тили, адабиётнинг қисқа курси, мат.нинг айрим бўлимлари, алгебра, геом., физика, табиатшунослик, чизмачилик бўйича ибтидоий маълумотлар, геогр., тарих, раем, меҳнат курслари қўшилади. Европа мамлакатларининг аксариятида бошланғич ва кучайтирилган бошланғич У.т. таълимнинг мустақил тизими сифатида қаралади ва ўрта У.т. билан етарли узвийлик касб этмайди. Ўрта У.т., одатда она тили ва адабиётнинг тизимли курси, чет тиллари, Ватан ва жаҳон тарихи, маданиятшунослик, алгебра, геом., тригонометрия, физика, кимё, биол., чизмачилик, геогр., жисмоний тарбия, информатика ва б.ни ўз ичига олади. Айрим У.т. мактаблари бир ёки бир неча ўқув фанларининг чуқурлаштирилган ҳолда ўқитилишига ихтисослашган бўлади.

Ўзбекистонда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилингунига қадар (1997) У.т. бошланғич (1—4-синф), таянч (5—9-синф) ва ўрта (10—11-синф) босқичдан иборат бўлган. Эн-

дилиқда Ўзбекистондаги У.т. бошланғич (1—4синфлар), ўрта (5—9синф) ва ўрта махсус (академик лицей ва касбхунар коллежлари) каби босқичлардан иборат бўлиб, мамлакатимиз ёшларининг баркамол шахс бўлиб шаклланишини таъминлашга йўналтирилган.

Ўзбекистонда қадим замонлардаёқ таълим тизими кенг тармоқ ёйган бўлишига қарамай, умуммиллий миқёсда У.т. расман 1930 й.нинг 15 сент.дан жорий этилди. Ўша даврдаги ҳукуматнинг қарорига кўра, 1934 й.дан бошлаб Ўзбекистонда умумий бошланғич таълим олиш мажбурий қилиб қўйилди. Бу тартиб нафақат мактаб ёшидаги болаларга, балки бошланғич маълумотга эга бўлмаган катта ёшдаги кишиларга ҳам татбиқ қилинди. Шунинг учун ҳам мамлакатда саводсизлик ва чаласаводликни тугатишга йўналтирилган вақгинчалик мактаблар тизми пайдо бўлди. 1938 й.нинг июлидан Ўзбекистонда умумий етти йиллик мажбурий таълим жорий этилди. Лекин 2-жаҳон уруши мамлакатда умумий етти йиллик таълимнинг тўлиқ амалга ошишига имкон бермади. 1956 й.дагина етти йиллик У.т.га тўлиқ эришилди. 1958 й.дан Ўзбекистонда У.т. саккиз йилга, 1975 й.дан ўн йилга етказилди. 1990 й.дан Ўзбекистонда У.т. муддати ўн бир йилни ташкил этди.

Фан ва техниканинг тинимсиз ривожланиб, ахборотларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб бориши ва уни етказиш технологияларининг тезкор тараққиёти У.т. муддатини узайтиришни тақозо этиши табиийдир. Шуни назарда тутилгани учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 1997 й.да Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Унга кўра, ЎзРда У.т. тизими уз ичига академик лицей ва касбхунар коллежларини ҳам қамраб олди. Шу тарика, Ўрта Осиё давлатлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда У.т. урта махсус таълим даражасига кутарилиб, муддати ўн икки йилга етказилди.

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

- тилшуносликнинг, хусусий тилшуносликлардан фаркли равишда, тилни умуман инсонга хос ҳодиса, инсоннинг ажралмас қисми сифатида ўрганувчи бўлими. У.т.нинг асосий вазифаси дунё тилларига хос энг умумий белги—хусусиятларни аниқлаш ва ёритишдир. Бу вазифа айрим тиллар ва тил гуруҳлари юзасидан кузатишларни умумлаштириш; тил қурилишининг, табиий ва машина тиллари семантикаси ва синтаксисининг, шунингдек, фонетиканинг (фақат табиий тилларда) энг умумий, универсал қрунийатларини аниқлаш орқали ҳал этилади. Хусусий тилшунослик эса ўз урганиш манбаига кўра айрим бир тилга (русистика), бирор тиллар гуруҳи ёки оиласига (романистика, туркийшунослик), бир минтақа ёки типологик гуруҳга мансуб тилларга (болконшунослик, кавказшунослик) хос хусусиятларни ўрганади.

У.т. барча тилларнинг умумий (ёки статистик жиҳатдан устун бўлган) белгиларини типология ёрдамида эмпирикиндуктив тарзда; тилнинг амал қилишидаги умумий (ҳар қандай жамоага мансуб кишилар учун аҳамиятли булган) қонунийатларни ўрганиш орқали эса дедуктив тарзда ҳам аниқлаб беради. У.т., шунингдек, тилнинг сатҳларга бўлинишига қараб ҳамда муайян бўлимнинг тил белгиси (сўз) ва матн (фикр, гап)нинг у ёки бу томонига мойиллигига қараб ҳам тилшунослик булимларини ажратиб курсатади (мае. умумий фонетика, умумий морфология).

У.т. фани доирасида тилнинг табиати ва моҳияти, тил ва тафаккур, тил ва нутқ, тилнинг таркибий тузилиши, тил тизimini англаш, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, ёзувнинг пайдо бўлиши, тилларнинг морфологик (типологик) ва генеалогик таснифи, тилларни илмий ўрганиш методи, тилда шакл ва мазмун каби муаммолар урганилади. Булардан тил ва нутқ, тилни текшириш методи, тилда шакл ва мазмун муаммолари «У.т.» фани номи бн, қрлган муаммолар

эса «Тилшуносликка кириш» фани номи б-н боғлиқ. У.т.нинг таркибий қисми ҳисобланган тилшуносликка киришда тил ҳақида бошланғич маълумотлар берилади, тилшуносликда қўлланадиган асосий илмий термин ва тушунчалар б-н таништирилади, тилшуносликнинг асосий қисмларини ва хусусий тилшуносликда урганиладиган масалаларни узлаштириш учун назарий асос берилади. Юқридагиларга кўра «У.т.» терминини кенг ва тор маъноларда тушуниш тўғрироқ бўлади. У.т. тилшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар (мас, адабиётшунослик, фалсафа, тарих, археология, этн., психология) ҳамда табиий фанлар, хусусан, биология ва математика б-н алоқасини ҳам урганади.

Ад.: Общее языкознание, т. 1. Формы сущеe товования, функции, история языка, М., 1970; Усмонов С, Умумий тилшунослик, Т., 1972.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБИ — мажбурий таълим муассасаси. Мамлакат ёшларида табиат, жамият, дунёкараш, санъат ва меҳнат борасидаги миллий тушунчалар шакллантиришга асос буладиган билим ҳамда уларнинг касбий ёки политехник таълими олиш учун етарли даражадаги куникма ва маънавияти беради.

Ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида У.ў.т.м. ўқув юртининг мустақил тип сифатда мактабхона, қорихона, рустузем мактаблари, янги усул мактаблари шаклида мавжуд бўлган. 20-а.нинг 20-й.лар ўрталаридан шахарларда 7 й.лик мактаблар, қишлоқ жойларда деҳқон ёшлари мактаблари ташкил қилинди. 1934 й.дан У.ў.т.м. 10 й.лик мактабларга айлантирилиб, бошланғич (4 й.лик), тўлиқсиз ўрта (7 й.лик) ва ўрта (10 й.лик) мактаб турларига ажратилди. 2-жаҳон уруши йилларида У.ў.т.м. нинг янги турлари — ишчи ёшлар мактаблари ва қишлоқ ёшлари мактаблари вужудга келди.

Ҳозир Ўзбекистонда У.ў.т.м. бошланғич (1—4синф) ва ўрта (5—

9синф) босқичдан иборат. У.ў.т.м.нинг бошланғич босқичида ўқувчилар атроф муҳитга онгли муносабатда бўлиш, мустақил фикрлаш ва ўз фикрини асослашга ўргатилади. Уларда зарур даражадаги илмий ҳамда умуммаданий билимларни олиш эҳтиёжини шакллантиришга, миллий ва умумбашарий кадриятларга асосланган маънавий фазилатларни қарор топтиришга эътибор қилинади. Болаларда дастлабки онгли меҳнат кўникмалари шакллантирилиши кўзда тутилади. У.ў.т.м.нинг ўрта босқичида ижтимоийгуманитар ва табиий фанлар асослари, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунчалари, ижтимоий фойдали меҳнатнинг энг зарур кўникмалари, ёшларнинг эстетик деди ва бадиий тафаккурини шакллантиришга хизмат қиладиган ўқув фанлари ўргатилиши кўзда тутилган. Шунингдек, бу босқич ўқувчиларда ташкилотчилик ва мустақил қарор қабул қилиш қобилиятини, назарий билимларни амалга татиқ этиш кўникмаларини шакллантиришни ҳам кўзда тутди. У.ў.т.м.ларида дастлабки тарзда касбга йўналтиришга эътибор берилиб, ёшлар таълимнинг навбатдаги ўрта махсус босқичига қийналмай ўтишга тайёрланади.

Ўзбекистонда У.ў.т.м. ягона мактаб таълимига амал қилган ҳолда давлат томонидан ташкил этилади, фаолияти йўлга қўйилади ва молиявий таъминланади. Бу ҳол ихтисослашган ва йўналтирилган У.ў.т.м.лари бўлиши мумкинлигини истисно қилмайди. У.ў.т.м.лари фаолияти тегишли идоралар томонидан тасдиқланган ўқув режаси, давлат таълим стандартлари асосида юритилади. Ўзбекистонда 2002/03 ўқув йили 9799 У.ў.т.м., жумладан, жисмоний ёки руҳий ривожланишда нуқсонли бўлган болалар ва ўсмирлар учун 85 мактаб ишлади.

УМУМИЙ ҲАРБИЙ МАЖБУРИЯТ ВА ҲАРБИЙ ХИЗМАТ (Ўзбекистонда) — Ўзбекистон фуқароларининг Куролли Кучлар сафида

хизмат қилишдан иборат фахрий бурчи. 1992 й. 3 июлдаги 12чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 10сессияси республика Қуролли Кучларини тузишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу сессияда «Мудофаа тўғрисида», «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида» ва «Муқобил хизмат тўғрисида»ги муҳим ҳарбий қонулар қабул қилинди. Ҳарбий қасамнинг янги матни ва қасамёд қилдириш тартиби, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Мудофаа ишлари вазирлигини Ўзбекистон Республикаси мудофаа вазирлигига айлантириш тўғрисидаги фармони тасдиқланди. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларини тўлдириш «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ амалга оширилади. Унга кўра, ҳарбий хизматга яроқли бўлган ва чақирув куни 18 ёшга тўлган ЎЗР фуқароси бўлмиш йигитлар муддатли ҳарбий хизматга чақириладилар. Хизматни чақирувга биноан ўтаётган оддий аскар, сержант ва старшиналар учун ҳарбий хизмат муддати — 18 ой (олий маълумотли шахслар учун — 12 ой). Ҳарбий хизматдан бўшатилган, шунингдек, муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод этилган фуқаролар (саломатлигининг ёмонлашгани туфайли ҳарбий ҳисобдан чиқарилганлардан ташқари) захирадагилар рўйхатига олинадилар. Захирадаги ҳарбий хизматга мажбурлар ёшига қараб 3 даражага бўлинади. Здаража чегараси умуман захирада бўлиш ёшининг чегараси ҳисобланади.

Оддий аскарлар, сержант ва старшиналар, прапоршчиклар ва мичманларнинг захирада бўлиш ёшининг чегараси: 1даражадагилар учун — 35 ёшгача; 2даражадагилар учун — 45 ёшгача; 3даражадагилар учун — 50 ёшгача.

Ҳарбий хизматчилар захирада бўлиш ёшининг чегарасига етган бўлсалар ёки ҳарбийтиббий комиссия томонидан саломатлигига кўра ҳарбий хизматни ўташга

яроқсиз деб топилсалар — ҳарбийлар рўйхатидан ўчирилган ҳолда иетеъфогача чиқариладилар.

УМУМЛАШГАН ФУНКЦИЯЛАР - классик маънодаги функцияня умумлаштирувчи математик тушунча. У.ф.ни таърифлаш учун асосий функциялар синфи D , яъни, одатда, чексиз дифференциалланувчи ва бирор чегараланган соҳадан ташқарида нолга айланувчи чексиз функциялар олинади. Чегараланган ҳар бир $f(x)$ функция У.ф. бўлади, чунки у

$T((f) = \int f(x) \cdot \rho(x) dx$ кўринишидаги чизикли узлуксиз функционални аниқлайди. Бу кўринишдаги У.ф. регуляр, қолган барча У.ф. сингуляр дейилади.

Мас, $8(y) = y(0) y(0) = \int 5(x) y(x) dx$ тенглик n -н аниқданган дельтафункция (Дирак функцияси) сингуляр У.ф. дир. У.ф.нинг одатдаги функцияларда бўлмаган хоссалари бор. Мас, ҳар қандай У.ф. умумлашган маънодаги ҳосилга эга; У.ф.ларни бошқа фазоларда ҳам функционал деб қараш мумкин; яқинлашувчи У.ф. қаторини ҳадлаб дифференциаллаш мумкин.

У.ф. тушунчасини мат.га биринчи бўлиб рус математиги С.Л.Соболев 1935 й.да киритган. Кейинчалик Л. Шварц ва б. математиклар ўрганган. У.ф. тушунчаси дифференциал тенгламаларида, математик физика тенгламаларида кенг қўлланилади.

УМУМЛАШТИРИШ - инсоннинг воқеликни билиш, тадқиқ этишдаги муҳим фикрий амалларидан бири; нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белги, хусусиятларини, боғланишларни фикран муайян тушунчага бирлаштириш жараёни ва унинг натижаси. У. — илмий билишнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади. Уда айримликдан умумийликка ўтилади (мас, «иссиқлик» тушунчасидан «энергия» тушунчасига ўтиш) ва умумий тушунча, ҳукм, назариялар ҳосил қилинади (сабзи, пиёз, қарам — сабзавот; олма, нок, ўрик — дарахт). Бун-

дай тушунчалардан юзага келган умумий билим моддий оламни чуқурроқ акс эттириб, унинг мохиятини англаб олишга ёрдам беради. Воқелик тўғрисидаги тушунчаларни, уларга асосланган билимларни умумлаштирмасдан фанларнинг асосий категорияларини яратиб бўлмайди. У.сиз билимларимизни системага солиш мумкин эмас. У.сиз фан ва илмий билимлар тараққий эта олмайди. Барча илмий категориялар, улар ёрдамида ифодаланувчи қонун ва тамойиллар, тажрибада тўпланган эмпирик тушунчалар У. натижасида ҳосил қилинган.

УМУРТҚА, умуртқалар — одам ва умуртқали ҳайвонлар умуртқа поғонасини ташкил этадиган калта ғовак суяклар. Одамда У. тана, равоқ ва ўсиқлардан иборат. У. 33—34 бўлиб, булардан 7 таси бўйин, 12 таси кўкрак, 5 таси бел, 5 таси думғаза ва 4—5 таси дум У.сидир. Думғаза ва дум У.лари кейинчалик (киши 17—25 ёшга етганда) ўзаро бирлашиб, битта суякни ҳосил қилади. У. равоқларининг бирлашишидан вужудга келган каналда орқа мия, У. атрофида эса мускуллар жойлашган. Умуртқаларнинг ўзаро қўшилишидан умуртқа поғонаси ташкил топади.

УМУРТҚА ПОҒОНАСИ - одам ва умуртқали ҳайвонлар скелетининг асосий қисми. Онтогенезга тоғайли ёки суякли умуртқа танаси ривожланиб, эмбриондаги хорданинг дастлаб бир оз қисми, кейинчалик ҳаммасини эгаллаган. Тўғарак оғизлияр, икки хил нафас олувчилар, яхлит бошлилар, осётрсимонларнинг вояга етган индивидуларида У. п. йўқ, жуфт ёйлар эса яхши ривожланган хордага жойлашган. Сувдаги умуртқали ҳайвонларнинг қуруқликда яшашга ўтиши У.п.нинг таянч ролини оширди. У.п. орқа миянц ҳам таъсирлардан ҳимоя қилади.

У.п. аҳамиятига кўра қатор қисмларга бўлинади. Балиқдар У.п. ковуғали тана ва дум, қуруқликцаги умуртқали

ҳайвонларники бўйин, кўкрак, бел (баъзи гуруҳ вакилларида йўқ), думғаза ва дум қисмларидан иборат. Бошни атрофга ҳаракатлантириш зарурати бўйин қисмининг пайдо бўлишига олиб келган. Амфибияларда битта, судралиб юрувчиларда 4—9 (баъзиларида кўп), кушларда 11—25, сут эмизувчиларда 7—10 та бўйин умуртқаси бор. У.п.нинг кўкрак қисмида ковуғалар бўлиб, кўпчилиги тўш суяги б-н бирикиб кўкрак қафасинн (амфибияларда йўқ) ҳосил қилади. Бел қисмида (амфибиялар ва судралиб юрувчиларда йўқ) рудиментар ковуғалар мавжуд. Думғаза умуртқалари (амфибияларда битта, судралиб юрувчиларда 2, сут эмизувчиларда 1 —10 та ва ҳ.к.) чанок суяги б-н кўриниши ўзгарган ковуғалар ёрдамида туташган.

Одамда У.п. бўйин, кўкрак, бел, думғаза ва дум суяклари — умуртқаларнинг устмауст қўшилувидан ташкил топади. У.п. шу умуртқа таналарининг орасида жойлашган тоғай дисклар ҳисобига узаяди. Умуртқалар бирбирига улиниб бориши натижасида умуртқа канали ҳосил бўлиб, унда орқа мия ётади. Одам У.п. кишининг тик юришига мослашган бўлиб, пастга қараб кенгайиб боради. У.п.нинг бўйин, бел, кўкрак ва думғаза қисмларида физиологик букилмалар бор. Бўйин ва бел қисмидаги букилмалар лордоз (физиологик лордоз), кўкрак ва думғаза қисмидаги букилмалар кифоз (физиологик кифоз) деб аталади. Бўйин ва бел қисмлари олдинга, кўкрак ва думғаза қисмлари орқага қараб букилган бўлади. Бу букилмалар бола бошини мустақил кўтариб туриши, ўтира бошлаши ва тик юришидан бошлаб шаклланади.

У.п.нинг бўйин ва бел қисми кўп, кўкрак қисми кам ҳаракатланади. Кишининг қаддиқомати У.п. бойламлари, мускулларининг ҳолатига боғлиқ.

У.п. умуртқа каналида ётган орқа мияни эзилишдан, чўзилишдан сақлайди, гавдани тик тутайди, кўкрак, қорин ва чанок бўшлиқларини ҳосил қилиш ва

б.да иштирок этади.

У.п. касалликларидан кўпинча умуртқа поғонасининг туғма аномалияси, орттирилган касалликлари, шикастланиши ва б. учрайди. Туғма нуқсонлардан кўпроқ 2 ёки 3 умуртқанинг ўзаро бирикиб кетиши, ортиқча умуртқалар борлиги ва ҳ.к. кузатилади. Бу хил нуқсонли У.п.да кўпинча оғриқ сезилмайди. Орттирилган касалликларига, асосан, остехондроз, У.п. деформациялари (қ. Умуртқа поғонасининг қийишйиши, Сколиоз), яллиғланиш касалликлари (қ. Спондилит), У.п. бойламларининг узилиши ёки чўзилиши, умуртқаларнинг чикиб кетиши ва б. киради.

УМУРТҚА ПОҒОНАСИНИНГ ҚИЙШАЙИШИ — нормал умуртқа поғонаси шаклининг ўзгариши. Одам умуртқа поғонасининг 3 хил: сколиоз (ёнга), лордоз (олдинга) ва кифоз (орқага) қийшайиши фарқ қилинади.

Катта ёшдаги кишиларнинг умуртқа поғонасида олд ва орқа томонга қараган кичикроқ букилма бўлади. Бу букилма ёшликдан астасекин айниқса бола тик туришга ва юришга ўргана бошлаганида вужудга келади. Бу касаллик бўлмай, балки физиологик ҳолат ҳисобланади. Умуртқа поғонаси касаллигида эса умуртқа поғонасининг физиологик ҳолатдан чикиб, одд ва орқа томонга қараб қийшайиши кузатилади.

Сколиоз туғма (умуртқаларнинг нотўғри ривожланиши туфайли) бўлиши мумкин, лекин кўпроқ 5—15 яшар болаларда, айниқса ўқувчилар орасида учрайди. Ўқув машғулоти вақтида болалар партада гавдасини нотўғри тутиб ўтириши натижасида умуртқа поғонасига ва мускулларига оғирлик бир хилда тушмайди. Оқибатда мускуллар бўшашиб қолади. Умуртқа поғонаси бойламлари ва шаклининг ўзгариши турғун сколиозга сабаб бўлади. Болаларнинг ёшлигида рахит б-н оғриганлиги, катта ёшдагиларнинг эса доим бир қўлда юк кўтариши ҳам сколиозга олиб келиши мумкин.

Умуртқанинг синиши ёки унинг айниқса сил оқибатида емирилиши натижасида ҳам сколиоз рўй беради. Кишининг бир оёғи калта бўлиб, ўша томонга энгашиб қадам ташлаши функционал сколиозга олиб келади. Сколиознинг олдини олиш учун болаларни партада ва стол атрофида тўғри ўтиришга ўргатиш, врач буюрган даво бадан тарбияси машқларини кунт б-н бажариш, массаж қилиш, серхаракат ўйинлар, очиқ ҳавода сайр қилиш, катталар эса меҳнат б-н дам олишни тўғри алмаштириб туриши, иш вақтида и.ч. гимнастикаси б-н шуғулланиши лозим.

Кифоз ёйсимон бўлиши мумкин. Бунда умуртқа поғонасининг у ёки бу бўлаги орқа томонга қийшайган бўлади ва умуртқа поғонасининг орқа томонга туртиб чиқиши кузатилади. Ёйсимон кифоз умуртқа поғонасининг кўкрак бўлимида кўпроқ учрайди. Орқа мускуллари тонусининг кескин камайиши, ёшлиқда рахит б-н касалланиш, гавдани узоқ вақт эгиб ишлаш (станокда ёки ёзув столида) ёйсимон кифозга сабаб бўлади. Кифознинг олдини олиш ҳам сколиозга ўхшаш. Даво гимнастикаси, физиотерапия муолажалари, санаторийкурортларда даволаниш буюрилади. Умуртқа поғонасининг орқа томонга туртиб чиқиши кўпроқ кўкрак умуртқаларида кузатилиб, букрилик деб аталади.

Лордоз да умуртқа поғонаси ичкарига қийшайди. Бунга кўпинча чаноқ суягининг сон суяги б-н туташган бўғимининг туғма чиқиши сабаб бўлади. Бел лордозини қоринга ёғ йиғилишидан ҳам пайдо бўлади. Лордозда умуртқалар деформацияланади ва оғрийди. Умуртқа поғонаси шикастланган қисмининг ҳаракатланиши қийинлашади. Лордозни даволашда унинг сабаби аниқлангач, врач даво гимнастикаси ва массаж буюради.

У.п.к.нинг барча хилларини олдини олиш учун болаларни қаддиқоматини тўғри тутишга ўргатиш, тана мускулларини мустаҳкамлайдиган комплекс машқларни ҳар куни бажариб туриш керак.

УМУРТҚАЛИЛАР, бошкелетлилар (Vertebrata ёки Craniata) — хордалилар типига мансуб ҳайвонлар кенжа типидир. Турлари сони умуртқасизларга нисбатан кам; шунга қарамай улар ҳоз. замон биосферасида муҳим ўрин тутаяди. У юксак тузилган; ўзгарувчан яшаш хусусиятига эга. Улар океан сувининг турли қатламларида, баланд тоғларда, чўлларда ва б. жойларда яшайди. Барча У. эволюциясида улар тузилишининг битта умумий режа асосида ривожланиши кузатилади. Бундай ривожланиш морфологик, биокимёвий ва физиологик хусусиятлари, хаттиҳаракатлари ҳамда психик фаолияти жиҳатидан такомиллашган формалар вужудга келишига олиб келган. У.нинг қад. аждодлари (бош скелетсизлар, пардалилар) денгизда яшаган. У. дастлаб чучук сувда пайдо бўлиб, эволюциянинг дастлабки босқичини ўтган. Улар эволюцияси давомида бирламчи ўқ скелет — хорда ўрнига дастлаб тоғайли, кейинроқ суякли умуртқа поғонаси пайдо бўлган. Натижада сув оқимиға қарши ҳаракатлана оладиган кучли мускулатура учун пишқ ва эластик таянч скелет вужудга келган. У.нинг сувдан қуруқликда яшашга ўтиши б-н улар организмда муҳим ўзгаришлар юз берган. Ҳаракат органларининг фаол ишлаши учун овқат ҳазм қилиш, нафас олиш, қон айланиш, айириш, сезги органлари ва марказий нерв системаси яхши ривожланган. Овқат ҳазм қилиш системаси (оғиз бўшлиғи, қизилўнғач, ошқозон, ичаклар)нинг турли қисмларидан ферментлар ажралиб, овқатни узлуксиз парчалаш имконияти туғилган; жигар организмда муҳим кимёвий «лаборатория» вазифасини бажарган. У. юраги бўлмача ва қоринчадан иборат. Қон айланиш системаси ёпик. Жабра ёки ўпка орқали нафас олади. Қадимги У.нинг чучук сувда яшашга ўтиши б-н сувтуз алмашинуви бирламчи бўйрак — мезонефрос ўрнига амиоталарда иккиламчи бўйрак — метанефрос пайдо бўлган. Метаболизмнинг гормонал

бошқарилиши мураккаблашган. У.нинг нерв системаси ва сезги органлари иши ривожланган. Баъзиларида электр ва магнит сезувчи органлар ҳам бор. У., одатда, айрим жинсли, бироқ, гермафродитизм ҳам учраб туради. Тубан У. тухум қўйиб, қўпчилиги тирик бола туғиб қўпаяди. Юксак У. наслиға ғамхўрлик қилади. Энг қадимги У. қолдиқлари ордовик даври чучук сув хавзалари ётқизикларидан топилган. Судралиб юрвчилар мезозойда жуда кенг тарқалган. Улардан сут эмизувчилар ва қушлар пайдо бўлган. Ҳозир У.нинг 40—45 минг тури мавжуд бўлиб, 7 синф (тўғарак оғизлилар, тоғайли балиқлар, суякли балиқлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юрвчилар, қушлар ва сут эмизувчилар)ға бўлинади.

У. одам ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Бир қанча У. юқумли касалликлар (улат, туляремия, қутуриш, энцефалит ва б.) қўзғатувчиларини ташувчи ҳисобланади.

УМУРТҚАСИЗЛАР (Invertebrata) умуртқа поғонаси бўлмайдиган ҳайвонлар гуруҳи. Ҳайвонот дунёсини умуртқасизлар ва умуртқалиларга ажратишни 19-а. бошида француз олими Ж.Б. Ламарк тақлиф этган бўлиб, систематик аҳамиятга эга эмас. Чунки умуртқасизларға ҳайвонот дунёсининг хордалилардан ташқари барча типлари қиради. Лекин хордалиларнинг ҳамма вакилларида умуртқа бўлмайди. Ҳозир «У.» термини фақат ҳайвонларни умумий тавсифлаш учун илмий асар ва ўқув қўлланмаларида ишлатилади. У.нинг таксономик гуруҳлари узилкесил ҳал этилмаган. Уларға бир қужайралиларнинг 5—7 типиди, пластинкалилар, ғовактанлилар, тароқлилар, барча чувалчанглар, моллюскалар, бўғимёқлилар, игнатерилилар (ҳаммаси бўлиб 16—23 типға мансуб ҳайвонлар) типиди қиради. Лекин бир қанча таксономик гуруҳлар таркиби (мас, бир қужайралилар, чувалчанглар) аниқ белгиланмаган. У.нинг 1,5 млн. дан 2,0 млн. га яқин тури маълум. Умуртқалиларнинг

эса 45 минг тури бор.

У. чучук сув, денгиз ва океанлар, куруклик ва тупроқ қатламларида яшайди; бир қанчаси паразит (қ. Паразитизм). У. табиатда катта аҳамиятга эга. Олдинги геологик даврларда яшаган У. баъзи чўкинди жинсларнинг таркибини ташкил этади (мас, оҳақтошнинг таркиби деярли ўлиб битган фораминифера, кораллар, мшанкалар ва б. скелетидан иборат). Кўпчилик У. ёки уларнинг махсулоти одам ва чорва моллари, паррандалар, балиқлар учун озик (мас, асал, қисқичбақасимонлар ва б.). У. ҳаётий махсулоти техникхўжалик мақсадларда ишлатилади (мас, асалари муми, ипак курти пилласи, моллюскалар чиғаноғи, марварид ва б.), шунингдек, У.дан қ.х.да экинлар ва ҳайвонлар зараркунандаларига биологик қарши курашда, чўкинди жинслар ёштини аниқлашда ҳам фойдаланилади. Фойдали У. б-н бирга, қ.х. зараркунандалари, юкумли касалликларни ташувчилар, паразитлик қилиб касаллик кўзғатувчилари ҳам бўлади.

Ад.: Мавлонов О., Хуррамов Ш., Норбоев З., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 2003.

УН — турли экинлар донини тегирмонда тортиб ҳрсил қилинадиган озик-овқат махсулоти. У. кўпроқ буғдойдан тайёрланади. Шунингдек, жавдар, арпа, маккажўхори, сули, сорго, маржумак (гречиха), соя, нўхат ва б. экинлар донидан ҳам ун ишлаб чиқарилади. Удан нон, нонбулка, кондитер ва макарон махсулотлари, турли таомлар тайёрланади, кепакли молларга берилади.

Унинг кимёвий таркиби, озиклик қиммати ва технологик сифати дон тури, нави, тортиш усулига, У. чиқиши (дон массасидан % ҳисобида)га боғлиқ. Ҳоз. даврда ун саноатида буғдойдан кимёвий таркибига кўра фарқ қиладиган кепакли, олий, 1, 2нав У. ишлаб чиқарилади. Олий нав буғдой унининг кимёвий таркиби (%): сув — 14; углеводлар — 73,6, оксиллар — 10,8, клетчатка — 0,2, ёғлар — 0,9,

кулдорлиги — 0,5 (1навда тегишлича 14, 72,9; 11,0; 0,3; 1,1, 0,7; кепакли У.да 14; 69,6; 11,8; 1,6; 1,5; 1,5). Кепакли ва 2нав-ли ун таркибида В,, В,, РР ва Е витаминлари бор, олий ва 1навли унларда улар деярли йўқ. Ун таркибида нон тайёрлаш жараёнига ва сифатига сезиларли таъсир кўрсатадиган яна ҳар хил ферментлар (протеиназалар, генамилазалар, каталаза, липаза ва б.) бор. Жавдар У.и, кўпинча, бир навли қилиб чиқарилади. Шунингдек, 96% ли бир навли буғдойжавдар У.и (70% буғдой ва 30% жавдар) ҳамда 95% ли бир навли жавдарбуғдой уни(60% жавдар, 40% буғдой) ишлаб чиқарилади. Чиқиши ва навига қараб У.нинг ранги, кукунланиши ва кулдорлиги, буғдой уни учун эса, шунингдек, клейковина миқдори ва сифати меъёрлаштирилади. Юқори сифатли У. ўзига хос хидга ва чучук таъмга эга бўлади. У. сакланганда сифати ўзгариши мумкин. Дастлабки даврда (бир ойгача) юқори ҳарорат (2030°)да сакланганда таркибидаги ёғнинг гидролизланиши ва оксидланиш жараёнлари натижасида У.нинг «етилиши» давом этади (нон пишириш хусусиятлари яхшиланади). Узоқ вақт сакланганда сифати ёмонлашади. У.нинг намлиги 15% дан ортиқ бўлмаслиги керак. У.нинг намлиги кўп бўлса, ачийди, моғорлайди, ўзўзидан қизиб кетади, намлиги паст (9—13%) бўлса, тез тахир бўлиб қолади. Шунингдек, У. нам ва хидларни ўзига осон сингдириши сабабли курук, салқин ва хидли махсулотлардан узоқроқ жойда сакланиши лозим. Юқори сифатли махсулот тайёрлаш учун буғдой уни таркибида нави ва тортилиш сифатига қараб, 1ёки 2гурӯҳдаги клейковина миқдори камида 20—30% бўлиши керак.

Сули унидан печенье ва болалар учун туйимли аралашмалар тайёрлашда фойдаланилади. Арпа унидан нон ёпилади. Маккажўхори уни нон ёпишда ва қандолат махсулотлари тайёрлашда буғдой ва жавдар У.ларига аралаштирилиб ишлатилади; тез ачиши сабабли уни узоқ сақлаш тавсия этилмайди. Тўйимли

болалар уни махсус рецепт бўйича олий нав бугдой У. ва шакар, тухум кукуни, қаймоғи олинмаган курук сут, сариёғ, туз кабилар аралашмасидан тайёрланади. Бу ундан болалар учун суюқ бўтқалар тайёрлашдан ташқари ёғли печеньелар пиширишда ҳам фойдаланилади (яна қ. Унёрма саноати).

УН КАНАСИ — қ. Омбор зараркунандалари.

УН ПАРВОНАСИ – қ. Омбор зараркунандалари.

УНАБИ — жумрутгулдиллар оиласига мансуб унча катта бўлмаган дарахт ёки бута (қ. Чилонжийда).

УНАШТИРИШ — никоҳ тўйидан олдин йигит ва қиз томоннинг розилигини расмийлаштириш учун ўтказиладиган маросим. Ўзбекларда У. қуйидаги кўринишда амалга оширилган: белқуда — яқин дўстбиродарлар ўз аёллари ҳомиладорлиги пайғида, ҳали туғилмаган болаларни бирбирига аташтириб қўйишган. Гўдақ туғилиб улғайгач, турмуш қуришлари мумкин бўлган; бешиккерт (бешиққуда, бахшанна, гавробахш, гавробаннон, этак йиртди, этак чатди) — бешиқда унаштириш. Бундай У. одатлари ҳоз. кунда камданкам учрайди. Амалиётда балоғатга етган йигит ва қиз икки оила хоҳишистаги б-н унаштирилади. Бунда отаона ўз ўғилларини уйлантириш учун қатъий бир қарорга келганларидан сўнг қизниқига совчи юборишади. Қиз томон розилик берса, икки ёшнинг унаштирилганлиги муносабати б-н кичик тўй — фотиҳа тўйи ўтказилади. Унаштирилган қиз «фотиҳали қиз» деб ҳам номланади (яна қ. Нон синдириш).

УНВОН — ваколатли органлар томонидан белгиланадиган ва бериладиган ном. Бу алоҳида шахснинг хизматлари ёки касб, хизмат, илмий ва б. малакалари расман эътироф этилганлигини тас-

диклайди. У. белгилаш, бериш ва ундан маҳрум этиш тартиблари, шунингдек, У. б-н боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар қонун ҳамда бошқа норматив қужжатлар б-н белгиланади. Ўзбекистон Республикасида Фахрий (қ. Фахрий унвонлар), ҳарбий (қ. Ҳарбийунвонлар), илмий (қ. Илмий унвон), махсус профессионал, спорт, академик У., турли мукофот, конкурс лауреатлари У. и ва шу кабилар бор. Прокуратура органларидаги прокурор ва терговчилар учун белгиланган У. чин, дипломатия ходимлари учун белгиланган У. дипломатия даража ва мартабалари деб аталади.

УНГУР — гумбаз шаклидаги шипли ва оғзи кенг, унча чуқур бўлмаган ғор; тор йўлакдан сўнг ғорнинг кенгайган қисми; эриган сувлар оқиб чиқиб кетадиган муз тили учидаги чуқур. Йирик У. баландлиги 100 м ча бўлади, эни бир неча 100 м га етиши мумкин. У., асосан, тоғ жинсларининг ер ости, кам ҳажмда денгиз сувлари таъсирида эришидан юзага келади. Тектоник ёриқлардаги буткул тўлиб қолмаган бўшлиқлар ҳам У. деб аталади. У.да кўп ҳолларда боксит, фосфорит, гипс ва х.к. тўпланади. Улар қурилиш ишлари (йўл қуриш, газ ва нефть қувурлари ўтказиш) га салбий таъсир кўрсатади. У.дан саноат чиқиндиларини кўмиб ташлаш, нефть ва б.ни саклаш учун сиғим сифатида фойдаланилади. Баъзи У.лар туризм объекти хисобланади. Ўзбекистонда Туркистон, Нурота, Чатқол тоғларида кенг тарқалган. Павильон кўринишидаги сунъий У.лар 17— 18-а.ларда Европа боғпарк меъморлигида кенг урф бўлган.

УНГУТ, ўн гут — халқ. Илк ўрта асрларда Мўғулистоннинг жан. туманларида, Хитойнинг шим. чегараларида яшаган. Уларнинг умумий сони 13а. да 20 минг кишига яқин (4 минг уй) бўлган. Рашидуддинимт берган маълумотига қура, У.лар туркий халқлардан бўлиб, кейинчалик мўғуллашиб кетган. Мўғул қўшинлари таркибида 13а.да Ўрта

Осиё ерларига келиб ўрнашганлар. Давр ўтиши б-н эса, маҳаллий халқлар таркибига қўшилиб, ўз этник номларини унуттишган.

УНДАЛМА — сўзловчининг нутқи қаратилган шахе ёки шахе деб тасаввур қилинган предметҳодисани билдирадиган суз ёки сўз бирикмаси. У., киришлар ёки киритмалар каби, гапни кенгайтиради, аммо унинг бўлаклари б-н синтактик алоқага киришмайди, ёзувда вергул ёки ундов белгиси б-н ажратилади. У. гап бошида ҳам, ўртасида ҳам ва охирида ҳам келиши мумкин. Қиёсланг: Ука, бу ишларинг менга ёқмаяпти; Бу ишларинг, ука, менга ёқмаяпти; Бу ишларинг менга ёқмаяпти, ука. Болалар! Кўчада эҳтиёт бўлинглар. Гап бошида У. махсус интонация б-н айтилади ва баъзан вокатив гап вазифасини бажаради. У., кириш, киритма каби, фикр баёнида муҳим ўрин тутади. Шунинг учун уларни гапнинг учинчи даражали бўлаклари сифатида қараш ҳам мавжуд.

УНДИРУВЧИ САНОАТ, ундирма саноат — ер остидан, сувдан ва ўрмонлардан ҳар хил хом ашёлар ва ёқилғилар олиш б-н шуғулланувчи саноат тармоқлари мажмуи. У.с.нинг асосий тармоқлари фойдали қазилмалар (кумир, нефть, газ, сланец, торф, темир рудаси, рангли, нодир ва асил металллар ҳамда норуца хом ашёлар) қазиб олиш, овчилик, балиқчилик, денгиз ҳайвонларини овлаш, денгиз маҳсулотларини йиғиш, ёғоч тайёрлаш ва б. У.с. маҳсулотлари, асосан, ишлов берувчи саноатда қўлланилади.

У.с. озик-овқат ва саноат хом ашёси олишнинг муҳим базаси ҳисобланади. Техника тараққиёти туфайли халқ хўжалигида турли хил хом ашёга бўлган талаб мунтазам ошиб боради, натижада У.с.нинг янги тармоқлари вужудга келади. У.с.нинг тараққиёт даражаси ҳар бир мамлакатнинг табиий, ижтимоий-иқтисодий шароити б-н белгиланади.

Ўзбекистонда У.с.нинг барча

тармоқларида йирик техника базаси вужудга келтирилган. Айниқса, мустақиллик йилларида кумир, газ, нефть қазиб олиш ривожланди. Кўпданкўп янги янги хом ашё конлари топилди. У.с. хом ашёси базасида йирик саноат мажмуалари (мас, Олмалик, Навоий конметаллургия комбинатлари) фаолият кўрсатади.

УНДОВ БЕЛГИСИ - гап охирида қўлланадиган, икки элементли тиниш белгиси (!). Ёзма нутқда, айниқса, бадиий асарларда турли туйғулар, ҳолатлар, ҳар хил эмоционалликларни ифодалашда У.б. нинг роли катта. У.б., асосан, ундов ва буйруқ гаплар охирига қўйилади. Бунда у муайян гапнинг эмоционал ёки қатъий буйруқ маъносига эга эканлигини, тугалланганлигини, бошқа гаплардан чегараланиш нуктасини кўрсатади. У. б. ўзбек тилига рус тили орқали кириб келган. У ўзбек ёзувида 20-а.нинг бошидан — дастлаб «Туркистон вилоятининг газети»да 1901 й.дан, кейинчалик бошқа босма асарларда мунтазам қўллана бошлаган.

Ҳоз. ўзбек адабий тилида У.б., асосан қуйидаги ҳолларда қўлланади: 1) ундов гаплар охирида (Унсин учун, бечора киз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш мотам! — Ойбек); 2) буйруқ, тилак, орзу маъноларини ифодалаган гаплар охирида (Онангни қўлингда тутсанг, синглингни бошингда тут! — Ойбек; Фидо булсин сенга жонтаним, онам!); 3) гап бошида келиб, кучли ҳисҳаяжон ифодалаган ундалмалардан, ундовлардан ҳамда ха ва йўқ сузларидан кейин (Жамила! Бас, тур ўрнингдан! — Ҳамза; Йўқ, йўқ! Бу оғир ишни бўйнимга ололмайман). У.б. нинг қўлланишида яна бир қанча хусусий ҳолатлар ҳам учрайди.

УНДОВ ГАП — сўзловчининг ички ҳисҳаяжонини, воқеликка бўлган турлича эмоционал муносабатларини ифодаловчи гап. У.г. ўзига хос тузилишга ва грамматик белгиларга эга. У.г. да оҳангнинг роли катта бўлиб, қандай маз-

мун ифодаланишига қараб, оҳанг ҳам ўзгариб туради. У.г. ларда қайратланиш, таажжуб, завкланиш, орзуумид, ачиниш, кўрқиш каби эмоционал мазмун ифодаланиши мумкин. Одатда, ҳисҳаяжон ифода қилаётган сўз кучли оҳангга эга бўлади. Мас, Эҳ, бу водий нақадар гўзал! Бу кунларга ким етдию, ким етмади! (Ў. Ҳошимов). У.г. ларнинг таркибида ундов сўзлар, ёрдамчи сўзлар иштирок этиши мумкин. Бундай гапларда фикр кучли ҳисҳаяжон б-н ифодаланганлиги учун баъзи адабиётларда улар ҳисҳаяжон гап деб ҳам юритилади ва кўпинча улар охирига ундов белгиси қўйилади.

УНДОВ ТУНЛАМИ (*Agrotis exclamationis*) — тунламлар оиласига мансуб капалак. Тана уз. 35—40 мм. Қаноти ёзилганида 35—45 мм; олдинги қаноти сарғиш кулрангдан тўқ житаранггача; қанотлари устида ундов белгиси (!) га ўхшаш қора доғи бор (номи ҳам шундан). Эркагининг мўйлови калта тароқсимон, урғочисиники қилсимон. Тухуми сарғишоқ, қурти хира рангли, 6 ёшни ўтайди. Қуртлари бешда тупроқда кишлайди. Совуққа бардошли. Агрометеорологик зоналарга қараб У.т. йилига 1—2 авлод беради. У кузги тунламгэ. нисбатан 10—15 кун кечроқ ривожланади. Россиянинг Европа қисми, Кавказ, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Қурти 75 тур ўсимликни, жумладан, бошокли дон ўсимликлари, тамаки, каноп, маккажўхори, гўза, кунгабоқар, қанд лавлаги ва б. ни зарарлайди. Зараркуналдиги кузги тунламга ўхшаш.

Кураш чоралари: кузги тунламга қарши кўриладиган чоралар қўлланилади.

УНДОВЛАР — ҳисҳаяжон, буйруқхитоб, ҳайдаш, чақириш каби маъноларни билдирувчи, гап бўлаклари б-н грамматик боғланмайдиган сўзлар туркуми ва шу туркумга оид муайян сўзлар. У. асосий хусусиятларига кўра 2

турга бўлинади: эмоционал (ҳиссий) У. ва буйруқхитоб (императив) У.

Эмоционал У. кишиларнинг ҳистуйғуси, руҳий ҳолатини билдирувчи У. бўлиб, улар маъно жиҳатидан ранг-барангдир. Ижобий эмоционал У. матн ва оҳанг б-н боғлиқ равишда: 1) шафқат, меҳрибонлик (ие, о, эҳ); 2) севинч, завкланиш, ҳавас (вой, хо, ўххў); 3) қойил қолиш, роҳатланиш (хайхай, вой, о); 4) мамнуният, фахрланиш, хайрихоҳлик (эҳа, эҳ, эҳе, ўххў, ҳая, ў); 5) ундаш, огоҳлантириш, тасдиқ (хайхай, ҳа) маъноларни билдиради. Салбий ҳистуйғуларни ифодаловчи У. эса: 1) эътироз, норозилик, шикоят, зорланиш (қа, хо, воей, вой, ох, ух, оббо); 2) жирканиш, нафрат, ғазаб, жаҳл (э, эҳ, вой, ҳе, ҳа); 3) ачиниш, афсусланиш (хе, эҳ, ох); 4) киноя, кесатик, пичинг, қойиш (оббо, оҳа, ўххў, хоо, ҳайхай, ҳойҳой); 5) танбех, огоҳлантириш, қутилмаганлик (э, ҳайхай, ия); 6) гўмғусса, қайғуўкинч (эҳа, ох, эҳ, воей, эҳ); 7) чўчиш, ваҳима, даҳшат (воей, ох, о, воедод); 8) ажабланиш, ҳайратланиш, ранжиш (и, ээ, байбай, хе) каби маъноларни билдиради.

Тилда расмодатлар б-н боғлиқ У. ҳам мавжуд бўлиб, улар умумий ҳолаҳвол сўрашиш, саломлашиш, хайрлашиш, рағбатлантириш, ташаккур, миннатдорчилик каби маъноларни ифодалайди. Мае: эсонмисиз, омонмисиз, хррманг, бор бўлинг; ассалому алайкум, ассалом, салом, хайр, хўш, хўп; балли, баракалла, офарин, қойил, раҳмат, ташакКУР, Қуллуқ, марҳамат ва ш.к.

Буйруқхитоб (императив) У. кишиларга нисбатан уларнинг диққатини тортиш, огоҳлантириш ёки жониворларни бирор ишни бажариш ёки бажармасликка ундаш каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: одамларга қаратилган У.нинг айримлари (хой, ҳей, эй, алло) кишилар диққатини сўзловчига кдратиш учун, бошқалари эса (тсс, кани, жим, тек) таъкид, буюриш маъноларини ифодалаш мақсадида қўлланади; ҳайвон ва жониворларга қаратилган У. уларни тўхтатиш,

чакириш, ҳайдаш, тинчитиш, бирор ишни бажаришга ундаш мақсадларида қўлланади (беҳбеҳ, пишпиш, туту, кучкуч, маҳмах; дирр, хўш, тақ, иш; чу, пишт, кишт, хих, кишкиш ва ш.к.).

Ўзбек тилида эмоционал У. таркибига ҳам, буйруқхитоб У. таркибига ҳам кири-тиб бўлмайдиган алоҳида У. гуруҳи ҳам мавжуд. Кўрсатиш (ху, хув, ховв), жавоб, таъкидни (ҳаҳаҳа, ха, хўшхўш, а, лаббай) билдирувчи У. шу жумладандир.

Ад.: У с мо нов С, Ундовлар, Т., 1953; Ўзбек тили грамматикаси, 2ж.ли, 1ж. Т., 1975; Ҳоз. ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980,

УНДОШ ТОВУШЛАР - оғиз ва бўғиз бўшлиғида турли тўсиқларга учраб пайдо бўладиган, таркиби фақат шовқиндан ёки овоз ва шовқиндан иборат товушлар. Уларнинг талаффузида ҳаво оқими сирғалиб ёки портлаб чиқади. Бу ҳаво оқими ун пайчаларини титратиб ёки титратмай ўтади. Натижада турли жиҳатдан бирбиридан фаркли У.т. ҳосил бўлади. Дунёдаги ҳар бир тил ўзига хос ундошлар тизимига эга. Тилдаги ундошлар тизими консонантизм (лот. consonans — ундош товуш) дейилади. У.т. сони турли тилларда турличадир. Мас, ҳоз. ўзбек адабий тилида У.т. сони 25 та бўлса, бошқа тилларда бундан кам (мас, турк тилида 17 та) ёки ортиқ бўлиши мумкин. Бу миқдор рус тилида 34 тани, фин тилида 14 тани ташкил этади.

У.т. бир неча жиҳатдан тасниф қилинади: 1) овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра; 2) ҳосил бўлиш ўрнига (нутқ аъзоларининг иштирокига кўра;

3) ҳосил бўлиш усулига кўра; 4) палатализацияга (тилнинг қаттиқ танглай томон кўтарилишига) кўра. Ушбу таснифларни ҳоз. ўзбек адабий тилидаги 25 та [б, в, г, д, ж (жюри), ж (жўжа), д, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, х] У.т. мисолида кўриб чиқиш мумкин.

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра, У.т. 2 асосий турга бўлинади: сонорлар ва шовқинлилар. Сонорлар (м, н,

нг, л, р) таркибида шовқинга нисбатан овоз устунлик қилади. Ш о в қинлилар эса фақат шовқиндан ёки шовқинга овоз қўшилишидан қосил бўладиган У.т.дир. Овознинг қатнашиши ёки қатнашмаслигига кўра, шовқинли ундошлар ҳам 2 га: жарангли ундошлар ва жарангеиз ундошларга бўлинади. Жарангли ундошлар (мас, б, в, г, д, з, й) шовқинга овоз қўшилган ундошлардир. Жарангеиз ундошлар эса (п, ф, к, т, с, ш,

4) фақат шовқиннинг ўзидан иборат бўлади.

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра, У.т. 3 га бўлинади: лаб ундошлари лаблаб ундошлари (п, б, м) ва лабтиш ундошлари (в, ф) дан иборат; тил ундошлари — тил олди (б, п, д, т), тил орқа (к, г), тил ўрта (й) ва чуқур тил орқа (қ, ғ, х) ундошларидан иборат; бўғиз ундоши (х).

Ҳосил бўлиш усулига кўра, У.т. 4 га бўлинади; портловчилар — нутқ аъзоларининг жипслашуви ва ҳаво оқими босимининг шу аъзоларни ёриб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган п, б, т, д, к, г каби ундошлар; сирғалувчилар — нутқ аъзолари бирбирига яқинлашиб, ҳаво оқими шу тор ораликдан сирғалиб чиқиши натижасида ҳосил бўладиган в, ф, з, с, ж, ш, х, ғ каби ундошлар; титроқ товуш — тил учининг юкори милкка тегибтегмай титрашидан ҳосил бўлган р ундоши; аффриката — портловчи товуш б-н сирғалувчи товушнинг яхлит битта товуш сифатида талаффуз қилинишидан ҳосил бўлган ч(т+ш), ж(д+ж), ц(т+с) товушларидир.

Ад.: Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1қисм, Т., 1980; Реформатский А. А., Введение в языковедение, М., 1998.

УН-ЁРМА САНОАТИ - озиқ-овқат саноатиимнг галла донларини қайта ишлайдиган тармоғи. Асосий маҳсулоти ун ва ёрма. Ун тортиш қадимдан маълум. Дастлаб донлар ёргучок (тошёрма) ва ўғирда янчилган, қўл тегирмонда ёрма ёки ун қилинган, кейинчалик сув тегирмонлари, 17-а.да кам сувли жойларда

шамол тегирмонлари қурилди. 1786 й. Буюк Британияда, 1818 й.да Россияда буғ б-н ишлайдиган дастлабки тегирмонлар пайдо бўлди. Электр энергияси пайдо бўлиши б-н тегирмонлар асосан шу энергия б-н ишлатила бошланди ва соҳа жадал ривожланди.

Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам ғалла қадимдан майда сув тегирмонларида тортилган. 1870 й.да ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида кепакли жайдари ун тортиладиган, унумдорлиги бир суткада бир неча центнер бўлган 5 мингдан ортиқ тегирмон бўлган. 1903 й.да 1975 та кичик сув тегирмони ишлади. Биринчи катта тегирмон (зд) 1883 й.да Тошкентда, иккинчиси 1898 й.да Самарқандда қурилди. Кейинчалик йирикрок тегирмонлар Андижон (1901) ва б. шаҳарларда ҳам пайдо бўлди. 1908 й.да Туркистон ўлкасида 26,4 минг т., 1913 й.да 37,9 минг т ун тайёрланган.

1918 й. йирик тегирмонлар национализация қилинди, 1920 й. «Туркун» — Туркистон Республикаси ун саноати трести ташкил этилди, унинг таркибида 21 ун корхонаси, 6 та гуруч з-ди ишлади. Ўша йилларда Ўзбекистонда хусусий мулк бўлган 4510 сув тегирмони ва обжувозлар бор эди.

30-й.лардан бошлаб вилоятлар марказлари, саноат корхоналари жойлашган йирик шаҳарларда янги ун з-длари ва комбинатлари қурилиши бошланди. 1932 й.да дон маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш б-н шуғулланадиган «Ўздонтайёрлов» республика идораси тузилди (1992 й.дан «Ўздонмахсулот» давлатакциядорлик корпорацияси). 1941 й.га келиб республикада саноат йўли б-н ун и.ч. 10 марта кўпайди (345,8 минг т). 60—70-й.ларда 3 навли ун тортадиган, 240 т/сутка қувватли 8 та ун комбинатлари ишга туширилди. 1970 й.да республика ун з-дларининг ишлаб чиқариш қувватлари 3243 т/суткага етказилди. 1991 й.дан кейин қишлоқ жойларда кўпгина жамоа, ширкат хўжаликларида кичик ва ўрта бизнес тадбиркорлари то-

монидан электр қуввати б-н ишлайдиган кичик тегирмонлар қуриш ривож топди.

«Ўздонмахсулот» корпорацияси таркибида навли ун, манний ёрмаси ишлаб чиқариладиган 52 з-д бор. Уларнинг 20 тадан кўпроғи замонавий технологик ускуналар (асосан, Швейцариянинг «Бюллер АГ» фирмаси) б-н жиҳзланган (2004).

Озиқ-овқат саноатининг яна бир муҳим тармоғи ёрма саноатида сули, маржумак, буғдой, арпа, маккажўхори, шולי ва дуккакли экинлар (нўхат, ловия, ясмик) донидан ҳар хил ёрма ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда, асосан, шолидан турли навли гуруч тайёрланади. Унинг йирик корхоналари Тошкент, Музробод, Хўжайли, Шуманай, Хонқа, Боғот ва б. шаҳарларда жойлашган. «Навоийдонмахсулот» ктида қандолатчилик ва нон саноати учун маккажўхори ёрмаси б-н бирга маккажўхори уни ҳам ишлаб чиқарилади.

2003 й.да Ўзбекистон У.ё.с. корхоналарида 971,1 минг т ун, 36,9 минг т ёрма, шу жумладан, 35,6 минг т гуруч ишлаб чиқарилди (2000 й.да тегишлича 1756,1; 88,5; 84,3 минг т).

Жаҳондаги ривожланган мамлакатларда буғдой уни озиқ-овқат маҳсулоти тайёрлашда асосий ўринда туради. Бу мамлакатларда аҳоли жон бошига нон истеъмол қилишнинг пасайиб боришига қарамай, ун ишлаб чиқариш ҳажми ўсиб бормокда. АҚШ, Канада, Япония, Буюк Британия, Франция, Италия, Мексика, Бразилия ва б. мамлакатларда унёрма ишлаб чиқариш саноати яхши тараққий этган.

Ад.: Бутковский В.А., Мукомольное производство, М., 1990.

УНЖА — РФнинг Европа қисмидаги даре, Волганинг чап ирмоғи, Вологда ва Кострома вилоятларидан ўтади. Кема ва Лундонга дарёларининг қушилишидан ҳосил бўлиб, Горький сув омборига қуйилади. Уз. 426 км, ҳавзасининг майд. 27,8 минг км². Нояб.да музлаб, апр.да

муздан бўшайди. Сув сарфи қуйилиш жойидан 50 км да 160 м³/сек. Қуйи оқимида кема қатнайди. Ёғоч оқизилади. У. бўйида Макарьев, Мантурово, Кологрив ш.лари жойлашган.

УНИ... (лот. unus, uni — бир) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми; «бир», «ягона», «умумий» «бирлик» каби маъноларни билдиради (мас, унисон, унификация).

УНИВЕРСАЛИЯЛАР (лот. universalis — умумий) — ўрта асрлар фалсафасидаги термин, умумий тушунчалар (ёки ғоялар)ни билдиради. Ўрта асрларда У. табиати тўғрисидаги бахсларда 3 та асосий йўналиш — номинализм, реализм, концептуализм пайдо бўлди. Номинализмга кўра, фақат алоҳида нарсаларгина реал мавжуд, умумий тушунчалар — У. эса инсон тафаккури б-н яратилган номлар, белгилар ёки атамалардан бошқа нарса эмас (И. Росцелин, Иоанн Дуне Скот, У. Оккам ва б.). Реализмга кўра, У. реал маънавий моҳиятдан иборат бўлиб, нарсаларнинг субстанцияек ҳисобланади (Ансельм Кентерберилик, Фома Аквинский ва б.). Концептуализмга кўра, У. нарсаларнинг ўхшашлигига асосланган ҳолда умумлаштиришдан иборатдир (П. Абеляр, Иоанн Солсберийский ва б.).

Ҳоз. замон фанларининг кўпгина абстракт тушунчаларини У. сиз тушунтириб бўлмаиди. Мас, комплекс сонлар, иррационал кийматлар, элементар зарралар таркибини ўрганишда қўлланиладиган абстракт тушунчалар, қаср сонли зарядли кварклар, экстенсив ва интенсив чексизликлар, комбинаторлар, математик мантикнинг тимсоллари У.нинг бугунги кунда намоён бўлишидир.

УНИВЕРСИАДА — жаҳон талабаларининг спорт мусобақалари. 1924 й. таъсис этилган. Халқаро университет спорти федерацияси — FISU (1949 й. ташкил этилган) томонидан уюштирилиб, 1960 й.дан тоқ йилларда ёзги, жуфт

йилларда эса қишки ўйинлар ўтказилади. Ўзбекистонда «Талаба» спорт уюшмаси ташкил қиладиган оммавий мусобақа.

УНИВЕРСИТЕТ (лот. universitas — йиғинди, мажмуа) — табиий, ижтимоий ва гуманитар йўналишда юксак малакали мутахассислар тайёрлашга йўналтирилган куп тармоқли олий ўқувилмий муассаса. У. ўз битирувчиларининг келажакдаги илмийамалий ва педагогик фаолиятлари учун чуқур назарий тайёргарлик куришларини таъминлайди. Ўқув ва и.т. ишларининг узвий равишда кўшиб олиб борилиши У. таълимининг асосий ўзига хос жиҳатидир. У. мусулмон Шарқидаги олий Мадраса ёки мадрасаи олия (қ. Мадраса) макрмига тўғри келади. Яқин Шарқ мамлакатларида дорилфунун деб аталади.

Ўрта асрлар Европасида дастлаб турли шерикчилик бирлашмалари, савдогарлар гильдиялари, саноаттижорат цехлари ва б. ширкатлар У. деб юритилган. Европада У.нинг юзага келиши муайян иқтисодий тараққиётга эришилганлиги, шаҳарларнинг кўпайиши, хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, маданиятнинг юксалиши, шунингдек, илмфаннынг тараққий этиб, турли фалсафий оқимларнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Шунинг учун ҳам илк Улар иқтисодий жиҳатдан ривожланган Италия, Испания, Франция сингари Ғарбий Европа мамлакатларида ташкил топди. Дастлабки Улар Италиянинг Болонья (11-а.), Салерно (12-а. охирлари), Франциянинг Париж (1215), Монпелье (1289), Буж Британиянинг Кембриж (1209), Оксфорд (12-а. 2ярми), Испаниянинг Саламанка (1218), Португалиянинг Лиссабон (1290) ш.ларида пайдо бўлди. 14-а.га келиб Марказий Европада ҳам бир неча Улар очилди. И.ч. ва илмфан тараққиёти туфайли 1348 и. Прага, 1364 й. Краков, 1365 и. Вена У.лари юзага келди.

Ўрта асрлардаги Уларда, одатда, артистлик (тайёрлов), илоҳиёт, тиббиёт, ҳуқуқ сингари 4 фт бўлган. Артист-

лик фти ҳамма учун мажбурий бўлиб, унда рицарлар учун зарур «етти эркин санъат» ўргатилган. Артистлик фтининг грамматика, риторика, диалектика асосларини ўрганган талабасига санъат бакалаври даражаси берилган. Фтнинг фалсафа, арифметика, геом., астрономия ва мусика назариясининг тўлиқ курсини узлаштирган талаба санъат магистри даражасига эришган ва у калган 3 фтдан бирига кириб ўқиш ҳуқуқини қўлга киритган. Дастлабки Уларда худди мадрасалардаги каби ўқиш муддати ҳам, талабаларнинг ёш чегараси ҳам белгилаб қўйилмаган. Амалда У.да ўқиш 12—14 й.лаб давом этган.

Чет эллардаги ҳозирги Улар ташкилий тузилишига кура, мустақил фт, институт, мактаб ва коллежларнинг ўзига хос бирлашмасидан иборат. Дунёнинг кўп Уларида илмий тадқиқотчилар б-н бирга ўрта мактаб ўқитувчилари ҳам тайёрланади. Одатда, аксар замонавий Уларда табиёт, тиббиёт, ҳуқуқ, филол., фалсафа, иктисод, муҳандислик, айримларида илоҳиёт флари мавжуд. Дунёда У. таълимининг Буюк Британия, Франция ва Испания тизимлари кенг ёйилган. Жумладан, Буюк Британияда У. таълими ҳар бири 2 й. давом этадиган 3 босқичдан иборат. 1босқич оралиқ босқич деб аталади ва унда асосан умумтаълим фанлар ўрганилади. 2босқич мутахассислик босқичи дейилади ва талабанинг бакалавр даражасини олиши б-н тугалланади. 3босқич юқори босқич деб номланади ва битирувчи магистр даражасига эришади. Францияда У. таълим тизими доимий босқичларга ажратилмаган. Бу ерда қайси касбни эгаллашига қараб, талаба 4 й.дан 7 й.гача ўқийди. Испания У. таълим тизими ҳам Франция У. таълим тизимига яқин келади.

Туркистонда У., яъни мадрасаи олия 10-а.даёқ юзага келган бўлсада, замонавий маънодаги дастлабки У. Тошкентда 1918 й. 21 апр.да Туркистон халқ университети номи б-н очилган. Аммо бу У. рус ва европалик аҳоли учун

мўлжалланган эди. Орадан 20 кун ўтиб, ўзбек жадидлари ташаббуси б-н 1918 й. 12 майда Мунавварқори Абдурашидхон раҳбарлигида «Туркистон мусулмон халқ дорилфунуни» ташкил этилди (қ. Ўзбекистон миллий университети). Ўзбекистонда иккинчи У. 1933 й. Самарканд ш.да очилган (қ. Самарканд университети). 1976 й.да Қорақалпоғистон университети ташкил этилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар мамлакатимизда 3 У. фаолият кўрсатган. 2002 й. Ўзбекистонда 20 У. бўлиб, уларда 113,7 минг талаба таълим олди. Республикадаги кўп У.лар мактаб, академиклицей ва касбхоналар коллежлари сингари тузилмаларни ҳам ўз ичига олади. 2. У. (Ўзбекистон миллий ун-ти ва Тошкент техника ун-ти) ўз интларига ҳам эга.

УНИТАР ДАВЛАТ — давлат тузилиши шакли; бунда давлат худуди таркибида, федерациядан фаркли равишда, федератив бирликлар (штатлар, ерлар) булмайд, балки у маъмурийхудудий бирликлар (туманлар, вилоятлар, кантонлар ва х.к.)га бўлинган бўлади. Мазкур мустақил қисмлар давлат суверенитет аломатларига эга эмас. Бундай давлатда олий органларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик (Конституция, фуқаролик, олий давлат ҳокимияти) булади. Барча У.ларга хос булган марказлаштириш турли шаклларда ва турли даражада намоён булиши мумкин. Баъзи мамлакатларда маҳаллий органлар умуман бўлмайд ва маъмурийхудудий бўлинмалар марказий ҳокимият вакиллари томонидан бошқарилади. Бошқа давлатларда маҳаллий органлар ташкил этиладию, лекин улар (бевосита ёки билвосита) марказий ҳокимият назорати остида булади. Марказий ҳокимият маҳаллий органлар устидан назоратнинг қандай турини амалга оширишига қараб, У.лар марказлашган ва марказлашмаганга булинади. Марказлашган У.да маҳаллий органларнинг марказга буйсуниши марказдан тайинланадиган мансаб-

дор шахслар орқали амалга оширилади. Марказлашмаган У.д.да маҳаллий органлар марказий органлардан мустақил равишда шакллантирилади, шунинг учун улар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар марказлашмаган асосларда ўрнатилади. У.д. таркибида давлат белгилари мавжуд миллийхудудий тузилмалар ҳам бўлиши мумкин, мас, мухтор вилоят, мухтор республика. Ўзбекистон — У.д. Унинг таркибида давлат тузилишига хос белгилари мавжуд булган Қорақалпоғистон Республикаси бор.

УНИТАР КОРХОНА мулк эгаси томонидан ўзига биркичи берилган мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи берилмаган тижорат ташкилоти курилишидаги давлат ёки маҳаллий бошқарув идоралари корхонаси. Ўзбекистон Республикаси крнуларига кура, давлат ҳокимияти органи ёки маҳаллий бошқарув томонидан ташкил этиладиган хужалик юритиш ҳуқуқи га асосланган У.к. ваоператив бошқариш ҳуқуқи га асосланган давлат мулки булган У.к.лар бор. У.к. ўз мажбуриятлари буйича узига тегишли жами молмулки б-н жавоб беради, лекин молмулки эгаси мажбуриятлари буйича жавобгар эмас. Ўзбекистон Республикасида 90-й.лар охиридан саноат, транспорт тармоқларида У.к.лар ташкил топа бошлади (мас, Муборак газни қайта ишлаш заводи 2000 й. 25 майдан У.к. мақомида фаолият кура са та ди).

УНЛИ ТОВУШЛАР - оғиз ва буғиз бушлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамай ҳосил бўладиган, таркиби овоздан иборат (шовқин деярли иштирок этмайдиган) товушлар. Ҳар бир тил ўзига хос унлилар тизимига эга. Тилдаги унлилар тизими вокализм (лот. *vocalis* — унли товуш) дейилади. У.т. сони турли тилларда турличадир. Мас, ҳоз. ўзбек адабий тилида У.т. 6 та булса, бошқа туркий тилларда 8 та, 10 та ва ундан ҳам ортиқдир. Бу миқдор рус тилида 5 тани, француз тилида эса 18 тани ташкил этади.

У.т. бир неча жиҳатдан тасниф этилади. Бу таснифларнинг ўзбек тилидаги 6 та унли фонема (и, э, а, о, у, ў) мисолида кўриб чиқиш мумкин. Унлилар дастлаб тилнинг ҳаракати ва лабнинг ҳолати (иштироки) нуқтаи назаридан турларга ажратилади. Тилнинг ҳаракатида 2 ҳодиса фаркланади: тилнинг ётиқ (ёнлама) ҳаракати; тилнинг тик (вертикал) ҳаракати. Тилнинг ётиқ (ёнлама) ҳаракатида ҳосил бўлиш ўрнига кўра унлилар 2 турга бўлинади: тилолди (ёки олд қатор) унлилари — и, э, а ҳамда тилорқа (ёки орқа қатор) унлилари — о, у, ў. Тилнинг тик ҳаракатига кўра У.т. 3 турга бўлинади: юқори кўтарилиш унлилари (и, у), ўрта кўтарилиш унлилари (э, ў), қуйи кўтарилиш унлилари (а, о).

Лабнинг ҳолати (иштироки)га кўра унлилар 2 га бўлинади: лабланган унлилар (у, ў) ва лабланмаган унлилар (и, э, а, о). Лабланган унлилар талаффуз қилинган вақтда лаблар фаол иштирок этади: лаб чўччайиб, олдинга чиқади, думалоқ шакл олади. Лабланмаган унлилар талаффузда лаблар иштирок этмайди ёки лаблар иштироки пассив бўлади.

Товушнинг ҳосил бўлишида кетадиган вақтнинг миқдорига кўра У.т. 2 турга бўлинади: чўзиқ унли; қисқа унли. Чўзиқ унли давомли (чўзиқ) талаффуз этиладиган У.т.дир. Бундай товушлар кўпинча маъно фарқлаш учун хизмат қилади. Бу ҳодиса туркий тилларнинг баъзиларида, шунингдек, айрим ўзбек шеваларида учрайди. Мас, туркман тилида а:ч (кррним оч) ва ач (эшикни оч), ба:р (менда бор) ва бар (ишга бор), а:т (ном, исм) ва ат (йилқи) ва б. Қисқа унлилар талаффузига чўзиқ унлига нисбатан оз вақт кетади.

Ад.: Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1 қисм, Т., 1980; Реформатский А. А, Введение в языковедение, М., 1998.

УНЛИЛАР ГАРМОНИЯСИ - қ. Сингармонизм.

УНСЕТ (Undset) Сигрид (1882.20.5, Калунборг, Дания — 1949.10.6, Лилле-

хаммер, Норвегия) — Норвегия адибаси. Дастлабки асари — «Бахтли девор» (1906, ҳикоялар тўплами). «ВигаЛёт ва Вигтис» (1909) романи тарихий мотивларга тақлидан ёзилган. «Йенни» романи ёш аёлнинг ўзидан катта эркак ва унинг ўғлига бўлган фожиали муҳаббати ҳақида. Бу автобиографик роман У.нинг муваффақиятли чикқан илк асари ҳисобланади.

1912—20 й.ларда У. ҳикоялар тўплами ва «Баҳор» романини, «Кўзгудаги акс» киссалар тўпламини нашр эттирган. Романда никоҳдаги келишувчилик зинодан кўра кўпроқ бахтсизлик келтиради, деган фикрни илгари сурган. Тарихий мавзудаги «Лавранс кизи Кристин» («Тож», 1920; «Бека», 1922; «Хоч», 1922) трилогиясида 14-а.да Норвегияда кечган воқеалар акс этган. Асарда бой ер эгасининг мағрур ва гўзал кизи ўзига номуносиб одамга турмушга чикқач, муҳтожликлар ва бахтсизликларга дучор бўлиб, охири ўлат касаллигидан вафот этади. У.нинг тарихий мавзудаги «Эдун ўғли Олаф» (1—4ж., 1925 — 27) романи Олаф ҳақидаги сага асосида ёзилган. Нобель мукофоти лауреати (1928).

УНСУР АЛМАОЛИЙ, Кайковус (1021—98) — форс ёзувчиси. Форс тилидаги биринчи насрий асар — «Крбуснома» ямн т муаллифи. УНСУРИЙ (тахаллуси; асл исми шарифи Абдулқосим Ҳасан ибн Аҳмад) (970, Балх — 1040, Ғазна) — форстожик шоири, қасидагуй, ғазалнавис ва дostonнавис. Хусусий муаллимлар ҳамда Балх мадрасасида таҳсил кўрган, замонавий барча илм-фанларни эгаллаган. Дастлаб амир Наср Сабуктегин, кейин эса Султон Маҳмуд саройида хизмат қилган, «малик ушшуаро» унвонига сазовор булган. Давлатшоҳ Самарқандий У. девони 30 минг байт шеърдан иборатлигини ёзиб қолдирган. Аммо бизга қадар шоирнинг муъжазгина шеърӣ туплами етиб келган. Бундан ташқари, У.нинг маҳсус қасидалар девони борлиги ҳақида ҳам маълумот мавжуд.

У. Шарқ адабиётида васфбаҳория ҳамда мадх қасидаларининг энг мумтоз намуналарини яратган санъаткордир.

У. халқ оғзаки ижоди асарлари ҳамда Шарқдаги анъанавий мавзу ва тимсоллар асосида «Вомик ва Узро», «Хингбут ва Сурхбут», «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт» сингари дostonлар ёзган. Охириги икки маснавийни, Султон Маҳмуд Ғазнавий илтимосига кура, Беруний араб тилига таржима қилган.

Ад.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960.

УНХЎРЛАР, унхўр қўнғизлар — дон, дон маҳсулотлари ва б. озиқ-овқат захира-ларига зарар етказувчи япалоқтаналилар оиласига мансуб қўнғизлар. Энг хавфли-лари суринам унхўри ва сарғиш унхур-дир.

Суринам унхўри (*Oryzaephilus surinamensis*) қўнғизи ҳамма жойда — омборларда, тегирмонларда, озиқ-овқат корхоналарида, турар жойларда, эски дарахтлар пўстлоғи остида яшайди. Туси қизилқўнғир, уз. 3—3,5 мм, олд жағлари ёнларида 5 тадан тиши бор. Личинкаси очсариқ, уз. 4 мм, кўкрагида уч жуфт оёқдари бор. Қўнғизлар ун, ёрма, айникса, моғорлай бошлаган кепак каби маҳсулотларни хуш кўради, идишларга ва б. хашаротлар зарарлаган жойларга тухум қўяди. 3—5 кун ўтгач, улардан личинка чикади. Сарғиш унхўр (*Laemophloeus testaceus*) — сариққўнғир, уз. 1,5—2,5 мм, олд елкаси деярли тўртбурчак, мўйловлари бўйи узунлиги-да. Личинкаси уз. 2,5 мм, очсариқ, боши ва орқа томони сариқ. Жан. минтакалар-да куп учрайди. 3—4 наел беради.

Кураш чоралари: жойларни тоза саклаш, омборлар ва ун, дон сақланадиган хоналарни йилига 2—3 марта бензофос-фат, карбофос каби кимёвий препаратлар б-н дорилаш (яна қ. Омбор зарарқунан-далари).

УНЦИЯ (лот. *uncia* — ун...) — 1) ол-тин ва б. нодир кимматбаҳо металллар-

нинг асосий вазн бирлиги (тройя ёки танга У.си) = 31,1035 г; 2) инг. улчов тизимида масса бирлиги. 1 У.= 16 драхма = 437,5 гран=28,35 г; 3) дорихонада ишлатиладиган оғирлик бирлиги, ҳоз. вақтда қўлланилмайди; 4) суюқлик У.си ҳажм (сигим) бирлиги. АҚШда 29,57 см³ (1/128 галлон), Буюк Британияда — 28,41 см³.

УНЬОРО, Буньоро — Шарқий Африкадаги давлат. Мил. 2-минг йиллик бошларида вужудга келган (16-а.гача Китара деб номланган). 19-а. ўрталаридан Бугандага қарам бўлган. 1900 й. У. худуди инглизларнинг Уганда протекторати таркибига киритилган. УНҒУЗ — қолдиқ дарё водийси, қолдиқ ўзан. Туркменистон, хусусан, Қорақумда кўп қолдиқ қуруқ ўзанлар шу агама б-н юритилади.

УНҒУЗ — Амударё водийсидан Марказий Қорақумнинг шим. чеккаси бўйлаб шим.ғарбга чўзилган сойлик. Уз. 470 км, эни 1—4 км. Шим.дан баландлиги 60—80 км ли Унғузорти Қорақумлари, жан.дан эса унча баланд бўлмаган қумли қатор тепалардан иборат ён бағирлик б-н ўраб олинган. Туби нотекис, уз. 15 км ча, эни 1—4 км келадиган шўрхок ва тақирлар б-н қопланган, занжирсимон чўзилган ботиқчалардан иборат. Ботиқчаларни бирбиридан бир оз кўтарилган қумлоқ тоғ жинслари ёки шамол келтириб ётқизган қумли тўсиқлар ажратган. У. Амударёнинг қад. ўзани қарстсуффозийон жараёнлар натижасида келиб чиққан деган фикрлар мавжуд. Тўғрироғи У. тектоник ҳаракатлар натижасида келиб чиқиб, кейинроқ унинг шаклланишида эрозион, қарстсуффозийон ва эол жараёнлар қатнашган.

УОЛЛЕС (Wallace), Уильям (тахм. 1270-1305.23.8) — шотланд халқининг (Англиядан мустақил бўлиш учун курашида) миллий қаҳрамони. 1297 й. 11 сент.да У. раҳбарлигидаги кўзғолончилар армияси Стерлинг яқинида инглиз

қўшинларини тормор келтирган ва У. бир неча ой муддатга Шотландиянинг амалдаги ҳокимига айланган. 1298 й. 22 июлда У. армияси инглиз қироли Эдуард I нинг куч жиҳатдан устун бўлган қўшинидан енгилган. Аммо инглиз босқинчиларига қарши кураш давом этган. 1305 й. авг.да хиёнат туфайли У. қўлга олинган ва қатл қилинган. У. образи шотланд халқининг кўплаб қўшиқ ва балладаларида ўз аксини топган.

УОЛТОН (Walton) Эрнст Томас Спинтон (1903.6.10, Дангарван, Уотерфорд ш. яқинида, Ирландия — 1995) — ирландиялик физик. Дублин ва Кембриж унтларида ўқиган. 1932 й.да Ж. Кокрофт б-н ҳамкорликда биринчи протонлар тезлаткичи — каскад генераторни яратди ва сунъий тезлаштирилган протонлар б-н биринчи ядро реакциясини амалга оширди. Нобель мукофоти лауреати (1951; Ж.Кокрофт б-н ҳамкорликда).

УОТ ТАЙЛЕР ҚЎЗҒОЛONI ўрта асрларда Англиядаги дехқонларнинг энг йирик қўзғолони (1381). Раҳбарлари — Уот Тайлер ва Жон Болл. Кўпчилик графликлар худудини камраб олган. Июнда кўзғолончилар шақар камбағаллари кўмагида Лондонга киришган. Қирол б-н музокаралар чоғида крепостной ҳуқуқни бекор қилинишини («МайлЭнд дастури»), жамоа ерларини қайтарилишини ва табақавий тенгликни (Смитфилд дастури) талаб қилишган. Музокаралар чоғида Уот Тайлер қирол одамлари томонидан хиёнаткорона ўлдирилган. Кўзғолон бостирилган.

«УОТЕРГЕЙТ ИШИ» АҚШда «Президентни қайта сайлаш бўйича Республикачилар партияси комитети»нинг 1972 й.ги сайлов кампанияси давридаги ғайриқонуний ҳаракатлари б-н боғлиқ воқеалар [Демократлар партиясининг Вашингтоннинг «Уотергейт» (Watergate) меҳмонхонасидаги қароргоҳида эшитиб турувчи қурилмани ўрнатишга уриниши]

ни текшируви. Оқ уй мансабдор шахслари томонидан қонунчиликнинг кўплаб бузилиши ҳоллари (сайловчиларни сотиб олиш, кўркитиш, ёлғон гувоҳлик бериш ва б.) очилган. Президент Р. Никсон «У.и.» га алоқадорликда айбланишдан ва ўзини жавобгарликка тортилишдан кўриқиб импичмент тартибида 1974 й. авг. да истеъфога чиққан.

УОТСОН Жеймс Дьон (1928.6.4, Чикаго, АҚШ) — америкалик биокимёгар. Молекуляр биол.нинг асосчиларидан. АҚШ Фан ва санъат академияси аъзоси (1957). Чикаго ун-тини тугатган (1947). Индиана, Копенгаген (195051), Кембриж (195153, 1955—56) ун-тларида, Калифорния технология ин-тида (1953—55), Гарвард ун-тида (1956 й.дан) ишлаган. АҚШ президентининг фан бўйича маслаҳатчиси (1962 й.дан), НьюЙорк штатидаги КолдСпрингАрборе лаб. директори (1968 й.дан). Асосий илмий ишлари молекуляр биол.га оид. Ф. Крик б-н ҳамкорликда ДНК (қ. Дезоксирибонуклеаз кислотаси) молекуласининг куш спиралли моделини ишлаб чиққан. Бактериялар рибосомалари ва уларнинг оксил биосинтезидаги аҳамиятини ўрганган. Вируслар структурасини ўрганишга катта ҳисса қўшган. Нобель мукофоти лауреати (1962), Ф. Крик ва М. Уилкинсон б-н ҳамкорликда).

УОТСОН (Watson) Жон Бродес (1878.9.1, АҚШнинг Гринвилл ш. — 1958.25.9, НьюЙорк) — америка психологи, бихевиоризм асосчиси. Балтимордаги Ж. Хопкинс ун-ти проф. (1908—20). У.нинг хайвонлар устидаги тадқиқотлари асосида вужудга келган концепция интроспектив психология методларига таъсир этиш натижасидир. У. психологияни объектив экспериментал методлардан фойдаланувчи табиий фанлардан бири сифатида ифодалашга уринди. Бутун психологик фаолиятни У. хулқатвор сифатида талкин қилди. У. фикрича, психологиянинг асосий вазифаси билим, ма-

лака, кўникма ҳосил қилиш жараёнини ўрганишдан иборат. У. ҳатто тафаккурни яширин ҳаракатлантирувчи фаолият деб баён қилишга интилди.

УОТСОНКРИК МОДЕЛИ - кўш спирал дезоксирибонуклеин кислотанинг тузилиш модели (гипотеза). У.К.м.га кўра, ДНК молекуласи ўзаро антипараллел йўналган 2 полинуклеотид занжирдан ташкил топган. Занжирлар тўғри, ўнг томонга буралган куш спиралдан иборат. Куш спирал қарамақарши жойлашган азот асослари ўртасидаги водород боғларнинг ўзаро таъсири туфайли мустаҳкам ушланиб туради. У.К.м.ни 1953 й.да Америка ва инглиз олимлари, молекуляр биолог Ж. Уотсон ва физик Ф. Крик таклиф этган. Моделнинг яратилишида М. Уилкинс ва Р. Франклин олган ДНК нинг юқори сифатли рентгенограммаси (1950—52), Л. Полингнинг ҳар хил спирал структуралар рентгенограммаси кўринишини олдиндан айтиб беришга имкон берувчи назарияси (1951), А. Тодд ва унинг ходимлари томонидан ДНК молекуласидаги нуклеотидлар ўртасидаги кимёвий боғлар табиатининг аниқланиши (1952), Э. Чаргаффнинг ДНК молекуласидаги азот асосларининг ўзаро нисбатини аниқлаши (1947—50) муҳим аҳамиятга эга бўлди. У.К.м. ДНКнинг матрицали яримконсерватив редупликацияси механизмини, генетик информациянинг транскрипцияси (қ. Транскрипция) ва кодлашнинг умумий принципларини, мутацион жараённинг айрим молекуляр механизмларини башорат қилиш учун асос бўлди.

Кейинчалик ўтказилган жуда кўплаб тадқиқотларда У.К.м.нинг асосий кўрсаткичлари тажриба асосида тасдиқланди. ДНК молекуласининг бошқача кўринишга эга бўлган, мас, зигзагсимон модели ҳам таклиф қилинди. Геномнинг айрим қисмларида чап томонга буралган, яъни ЗДНКнинг мавжудлиги тажриба йўли б-н тасдиқланган (А. Рич, 1974). Бироқ У.К.м. ДНК молекуласи структу-

расини фақат *in vitro* эмас, балки *in vivo* шароитида ҳам, асосан, тўғри акс эттиришига шубҳаланишга асос йўқ. У.К.М.нинг кашф этилиши биол.нинг янги йўналиши — молекуляр биол. фанининг ривожланиши учун кучли туртки бўлди. У.К.М. биол. соҳасида 20-а.да кашф этилган учта йирик кашфийётдан бири сифатида эътироф этилади.

УПАНИШАДЛАР [санскритча устознинг ёнида (ҳақиқатни билиш учун) ўтирмоқ] — хинд динийфалсафий рисоласи; проза ва шеър б-н ёзилган, веда адабиётининг яқунловчи кдеми, хоги-маси (қ. Ведалар). Тахм. мил. ав. 7—3а.ларда пайдо бўлган. Унинг марказида веда диншжнт фалсафий масалалари, одамнинг ўзини ўзи ва атрофидаги оламини билиши ётади. Унинг асосий ғояси Брахма ва Атман (субъект, алоҳида шахс) нинг бирлиги тўғрисидаги таълимотда ифодаланади. Уга 2 ва 8—9-а.ларда ёзилган изоҳлар веданталарга асос бўлган. У. кейинги асрларда шаклланган барча хинд фалсафий тизимлари ва мактабларига ҳамда уларнинг вакиллари дунёқарашига таъсир қилган.

УПИТ Андрей Маргинович [1877.22.11(4.12), Скривери, ҳоз. Латвия Республикаси, Огра тумани — 1970.17.11, Рига] — латиш адабиёти асосчиларидан, адабиётшунос, давлат арбоби. Латвия халқ ёзувчиси (1943). Латвия Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви раиси (1941—54), Латвия ФА акад. (1946), Латвия Олий Мажлиси Президиуми раиси ўринбосари (1940—51) ва авзоси (1951 й.дан). Ижоди 1906 й.дан бошланган. 1907—12 й.ларда «Буржуа», «Сўнги латиш» дилогиясини ёзган. «Робезниеклар» трилогияси (1909—33) да латиш деҳқонларининг 1905—07 й.ларгача босиб утган тарихий йўли акс этган. «Кичик комедия» хикоялар китоби (1909—10) ва «Аёл» (1910), «Олтин» (1914), «Хоинлар» (1915—16) романларида мешчанлик танқид қилинган. «Ка-

малак кўприк бўйлаб» романи (1926), «Чўмилиувчи Сусанна» (1922), «Чайканинг парвози» (1926), «Яшнаётган чўл» (1930) комедиялари ҳамда «Метаморфоза» (1923), «Қашшок ҳаёт» (1926), «Пастор ҳақида хикоялар» (1930) тўпламлари ва тарихий мавзудаги «Асрлар бошида» тетралогияси (1937—40) муаллифи. «Кўкаламзор» (1945), «Булутлардаги шуъла» (1951) романларида 19-а. охиридаги латиш қишлоқлари ҳаёти акс этган. Адабиёт тарихига оид тадқиқотлари бор. «Жаннатдан қувилганлар» (1973, 1980), «Яшил ер» (1962) асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

УПСАЛА — Швециянинг марказий қисмидаги шаҳар, Упсала ленининг маъмурий маркази. Аҳолиси 189,5 минг киши (2001). Машинасозлик, полиграфия, фармацевтика саноати корхоналари мавжуд. Мамлакатда энг қад. Ун-т (1477), машхур табиатшунос. К. Линней музейи бор. Шаҳарга 12-а.да ЭстраАрос номи б-н асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан Скандинавияда энг қатта готика собори (13—15-а.лар) сақланган.

УПСАЛА УНИВЕРСИТЕТИ Швециядаги қад. ва йирик унтлардан бири. 1477 й. Упсала ш.да архиепископ Якоб Ульфсон томонидан ташкил этилган. 18-а.да унтда тиббиёт ва табиатшуносликдан швед табиатшуноси К. Линней, астрономиядан швед астрономи ва физиги А. Цельсий даре берган. Ун-т ҳуқуқ, ижтимоий фанлар, теология, тиббиёт, тарих, фалсафа, тилшунослик, фармацевтика, мат., физика, биол., кимё, геогр. бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1920 й. ташкил этилган)да 2 млн.га яқин асар сақланади. Унтда 18 мингга яқин талаба таълим олади. УР (шумерча Урим) — қад. шаҳардавлат. Носирия ш. (Ироқ)дан 20 км жан.ғарбда, ТельМукайяр шаҳар харобаси ўрнида жойлашган. Инглиз олимлари Д.Тейлор (1854), Р. КэмпбеллТомпсон (1918), Р. Холл (191922) ва айниқса, Л. Вулли

рахбарлигидаги АнглияАмерика ^», экспедицияси * (1922 — 34) томо <; нидан кенг кўламда ўрганилган. Археологик тадқиқотлар У. ўрнида мил. ав. 5-минг йиллик охирида қишлоқ вужудга келгани ва у убайд маданиятита. мансублигини аниқлади. Мил. ав. 4-минг йилликда Урук даврида У. шаҳар сифатида шаклланган. Қазималар натижасида топилган энг кўп ва қизиқарли ёдгорликлар У.да I ва III сулолалар қукмронлиги даврига мансуб (мил. ав. 25 ва 21-а.лар). Исуролага мансуб 16 та макбарага (кўпчилиги қад. да талонторож қилинган) ҳукмронлар ва уларга қурбонлик қилинган жангчилар, арфа чалувчи аёллар, аравакашлар кўшиб дафн қилинган. Бу топилмалар дафн маросими ҳақида тасаввур қилиш имконини беради. Шумер санъатининг ноёб намуналари; олтин дубулга, олтин идишлар ва арфалар, тинчлик ва уруш сахналари акс эттирилган мозаикали байрок(туғ)лар шу даврга оид. Шурола ҳукмронлиги даврига мансуб шаҳарнинг қалин мудофаа девори, сарой, ибодатхона девори қолдиқлари чиққан; ибодатхона марказида 3 қавагли зиккурат (бал. 42 м) ва б. иншоотлар жойлашган.

Мил. ав. 25-а.да, У.нинг Исуроласи даврида (Месанепада, Аанепада ҳукмронлиги ва б.). У. кучли давлат бўлган. Мил. ав. 24—22-а.лар мобайнида (бироз танаффуслар бн) кўшни шаҳардавлатлар Умма, Урук, Аккад, гутийларга қарам бўлган. Мил. ав. тахм. 21-а.да «Шумер ва Аккад подшолиги» (У. нинг Шуроласи) пойтахтига айланган. Подшо УрНамму даврида (мил. ав. 21-а.) Месопотамиядаги энг қад. ҳуқуқий низоми яратилган. У.нинг ушбу даври тарихи учун шохларнинг қатта ҳўжалиқлари, қуллар, қароллар («гуруш» ва «гим») мавжудлиги хос бўлган. Мутлақ подшо ҳокимиятининг мафкуравий асослари яратилган (маъбудларга сажда қилишнинг ягона тизими «подшо ҳокимиятининг абадийлиги» ва б.). Шуроланинг кейинги 4 подшоси (Шульги, АмарСуэн, ШиСуэн, Иббисуэн) ҳаётликлари чоғларида

илоҳийлаштирилганлар. У.нинг Шурола-си даврида шумер тилидаги маданият равнақ топган, бироқ аккад тили ҳам тарқала бошлаган. Шурола давлати мил. ав. тахм. 2000 й. Элам ва аморийлар б-н бўлган уруш жараёнида қулаган. У. Бобил (мил. ав. 18—6-а.лар) ва ахамонийлар подшоликлари (мил. ав. 6-а.дан) кўл остида муҳим савдохунармандчилик маркази сифатида қрилган; мил. ав. 4-а. охирига келиб У. таназзулга учраган.

Ад. Тюменев А. И., Государственное хозяйство древнего Шумера, М.Л., 1956; Вулли Л., Ур халдеев (пер. с англ.) М., 1961.

«УР, ТЎҚМОҚ» — ўзбек халқ эртақларидан. Шаклан ва мазмунан сеҳрлифантастик эртақлар турига киради. Эртақ мазмунини халқнинг тўқ яшаш, бахтсаодат, эркин ҳаёт ҳақидаги орзуумидлари ташкил этади. Эртақда воқеалар «очил, дастурхон», «газла, газим», «ур, тўқмоқ», «пишди палов», «чик қовокдан» каби сирли воситалар орқали ривожлана боради ва салбий персонажлар қиёфасида мавжуд тузумнинг ахлоқ, меъёрлари — адолатсизлик, инсофеизлик, зулм ва зўрлик каби ёмон иллатлар фош этилади. «Очил, дастурхон», «Чол б-н кампир» эртақлари «У.т.» нинг вариантлари ҳисобланади. Эртақ бошланғич синф дарелиқларида берилган, ўзбек халқ эртақлари туркумида кўп бор нашр қилинган.

УРАЗМЕТОВА Ойбиби Йўлдошевна (1952.29.9, Урганч тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Хоразм педагогика ин-тини тугатган (1974). 1974 й.дан Урганч туманидаги 15мактабда геогр. ўқитувчиси.

УРАЛ (1775 й.гача Ёйик) Жан. Урал ва Каспийбўйи пасттекислигидаги даре, Россия ва Қозоғистон ҳудудларида. Уз. 2428 км, ҳавзасининг майд. 237 минг км². Уралтов тизмасидан бошланиб, Каспий денгизига қуйилади. Қуйилиш

жойида 2 тармоқ — Ёйиқ ва Олтин (кема қатнайдиған) тармоқларига бўлинади. Асосан, қордан тўйинади. Ўртача сув сарфи куйи оқимида 400 м³/сек. Нояб.да музлаб март—апр. да муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: чапда — Орь, Илек; ўнгада — Сакмара. Балиқ овланади. Магнитогорск ш. яқинида 2 сув омбори, Ирикли шаҳарчасида Ирикли ГЭС ва сув омбори, Уральск ш.дан (Қозоғистон) куйирокда Кушум канали ва сув омбори қурилган. Уральскдан Атеровгача кема қатнайди. У. бўйида Магнитогорск, Орск, Оренбург (РФ), Атеров ва б. шаҳарлар жойлашган.

УРАЛ, Урал тоғлари — Осиё б-н Европа қитъаларини бирбиридан ажратиб турувчи ўртача баландликдаги тоғли ўлка, Осиё б-н Европа чегараси Унинг шарқий этакларидан ўтади. Шим.да Кара денгизи сохилларидан, жан.да Урал дарёсигача 2000 км дан зиёд чўзилган. Эни 40—60 км дан 150 км гача (Жанубий У.), энг баланд жойи 1895 м (Народная тоғи). Баъзи олимлар Уралга жан.дан Муғожар тоғларини ҳам киритади.

У. номининг келиб чиқиши 2 хил: 1) Урал — кад. туркий тилдаги камар, белбоғ сўзидан; 2) бошқирд халқ эпосидаги Урал Ботир номидан деб талқин қилинади. У. табиати ва ресурсларини ўрганишга 18—20-а.ларда рус олимлари салмоқли ҳисса қўшдилар.

У. табиатининг комплекс хусусиятлари, 1) навбатда геогр.си ва рельефига кўра 5 табиий областга бўлинади: 1) 68°23' — 65°40' ш.к.лар орасидаги Кутбий У.да — тундра ва ўрмонли тундра; 2) 64° ш.к.гача давом этган Кутб ёни У.да — тоғ ўрмон тундраси ва шим. тайга; 3) 59°08' ш.к.гача давом этган Шимолий У.да — тайга; 4) 55°55' ш.к. гача давом этган Ўрта У.да — жан. тайга ва аралаш ўрмонлар; 5) Урал дарёсигача тушиб келган Жанубий У.да — ўрмонли дашт ва дашт ландшафтлари устун.

Унинг ғарбий ён бағри ва Уралолди чекка эгилмасида, айникса, Сильва

дарёси (Чусовая дарёсининг ирмоғи) хавзасида карст жараёнлари кучли ривожланган бўлиб, бир қанча йирик ғор (Дивья, Кунгур, Капова), кўплаб карст воронкалари ва чўкмалар учрайди.

У. рельефига кўра, ўзаро параллел жойлашган қатор (2—3 тадан, жан.да 7—6 тагача) паст ва ўртача баландликдаги тоғ тизмаларидан ҳамда улар орасидаги бўйлама водийлардан иборат. 55 ва 54° ш.к.лар орасида жойлашган Жанубий У. б-н шимолидаги Кутбий У.нинг орографияси анча мураккаб.

У. герцин бурмаланишида (юқори палеозой) шаклланган. Бу даврда кучли вулканизм жараёни содир бўлган. Геологик тектоник жиҳатдан У. ғарбдан шарққа чўзилган бир нечта ёши ва таркиби жиҳатдан турли тоғ жинсларидан ташкил топган структуравий зоналарга бўлинган. Булардан энг йириги кембрийгача ва палеозой даври метаморфик, отқинди ва чўқинди тоғ жинсларидан ташкил топган Марказий Уралтов антиклинорийсидир. Бунга У. тоғининг сувайирғич қисми тўғри келади. Ундан ғарбда чўқинди тоғ жинслари б-н тўлган Уралолди чекка эгилмаси, шарқда эса ўрта палеозой отқинди ва денгиз чўқиндилари б-н тўлган синклинорий типигаги эгилмалар гуруҳи жойлашган.

Мезозой даврида У. емирилган ва паясайган. Унинг ҳоз. рельефи янги тектоник кўтарилмалар таъсирида шаклланган. Айни вақтда нураш ва денудацион жараёнлар ҳам кучайган. Шунинг учун энг баланд тизмалар ва чўққилар нурашга чидамли тоғ жинсларидан (кварцит, габбро ва б.) ташкил топган, тизмалар орасидаги ботиқларда чўқинди тоғ жинслари тўпланган ва уларда кейинги эрозия-кумулятив жараёнлар иши натижасида дарё водийларида бир қанча террасалар ҳосил бўлган. Ҳоз. дарё террасаларининг сони 3—5 та. Рельефда ташқи омиллардан нурашнинг роли катта. Кутбий У.да музлик ва музлик рельеф шакллари, Шим. ва Ўрта У.да рельефнинг қуйидаги типлари ажратилади: 1) Марка зий ўк

зонанинг тоғводий типи, унда қад. пене-
планлар, курумлар, тоғ террасалари ва
музлик рельефи шакллари асосий ўрин
тутади; 2) Унинг ғарбий ён бағридаги
карст рельефи кенг тарқалган паст
тоғлар — «пармалар» типи; 3) Урал олди
тўлқинсимон аккумулятив текислиги; 4)
Шарқий ён бағридаги ясси, қолдик тоғлар
рельефи типи; 5) Ўрта У.нинг шарқий ён
бағридаги сертепа уваллар рельефи; 6)
Жанубий У.нинг шарқий қисмидаги ден-
гиз аккумулятив текислиги. У.да Пермь,
тошқўмир, девон даврларининг денгиз ва
континентал қатламлари, синеклизалар-
да мезокайнозой чўкинди жинслари энг
кўп тарқалган.

Иқдими континентал тоғ иқлими. Ме-
ридиан йўналиши бўйлаб катта масофага
чўзилганлиги турли қисмида Қуёш ради-
ациясининг ҳар хил тушишига ва шим.
дан жан.га транинг ошиб боришига олиб
келади. Иқлимнинг континенталлиги
ғарбдан шарққа ва шим.дан жан.га ортиб
боради. Унинг шарқий қисмида ғарбий
қисмига нисбатан тра 1—2°га паст.
Ғарбий қисмида янв.нинг ўртача т-раси
Қутбий У.да —20°, —21°, Жанубий
У.да эса —15°, —16°. Шарқий қисмида
—22°, —23° (Қутбий У.да), —16°, —27°
(Жанубий У.да). Июлнинг ўртача т-раси
шим. қисмида 9—10°, жан.да 19—20°.
Ёғингарчиликнинг тақсимланишига
унинг рельефи катта таъсир кўрсатади.
Йиллик ёғин ғарбий ён бағирларида
шарқий ён бағирларига нисбатан
150—300 мм кўп. Энг кўп ёғин (1000
мм гача) Қутб ёни ва Шимолий У.нинг
сувайирғич қисми яқинида тушади, бу
ерда қор қоплами ҳам қалинроқ (90 см
гача). Жанубий У.нинг ғарбий ён бағрида
йиллик ёғин 650—750 мм, шарқий ён
бағрининг шим. қисмида 500—600 мм,
жан. қисмида эса 300—400 мм. Ёғиннинг
асосий қисми ёз ойларида тушади.

Унинг дарёлари Шим. Муз океани
ва Каспий денгизи ҳдвзаларига оқади.
Шим. Муз океани ҳавзасига ғарбий ён
бағирларидан бошланувчи Печора (Уса
бн), шарқий ён бағирларидан Обь да-

рёсининг ирмоқлари, Каспий денгизи
ҳавзасига Кама, Чусовая, Белая, Сакма-
ра, Урал ва б. киради. Қутб ёни ва Ши-
молий У.нинг ғарбий ён бағирларидан
бошланувчи дарёлар серсув, энг кўп
сув май—июнда оқиб ўтади. Жанубий
У.нинг шарқий қисмидан бошланувчи
дарёлар кам сувли, буларнинг баъзилари
езда қуриб қолади.

Дарёлар, асосан, қор ва ёмғир сувла-
ридан тўйинади. 5—7 ой музлайди.

Уда тупроқўсимлик қоплами кен-
глик зоналиги, баландлик минтақалари
қонуниятга бўйича тарқалган ва дашт,
ўрмон ландшафтлари ва уларга хос тупроқ
ва ўсимликлар таркиб топган. Дашт ланд-
шафтлари Жанубий У.да айниқса, кенг.
Унинг шим. ва баландроқ қисмларида
ўрмонли дашт кўп учрайди. Чимли под-
зол тупроқларда заранг ва жўка аралаш
қайинзорлар, қоратупроқларда чаловтур-
ли ўтли ва шувоччалов дашт ўсимликлари
ўсади. Энг жан.да каштан тупроқлар тар-
қалган. Подзол тупроқларда игна баргли
ўрмонлар (қорақарағай, оққарағай, кедр,
қарағай, тилоғоч), аралаш ўрмонларда
сур ўрмон тупроқлари ва игна барглилар
б-н аралаш ўсувчи оқ қайин, тоғ тера-
ги, жўка, эман, зарангли ўрмонлар кенг
тарқалган. Ўрмон ландшафтларидан
юқорида, айниқса, Қутбий, Қутб ёни,
Шимолий У.да гольц ландшафтлари уч-
райди. Бу ерларда тундра зонасида тоғ
тундра ландшафтлари (йўсин, лишай-
ник ва б.), ботқоқлик ўсимликлари кат-
та майдонни эгаллаган. Унинг ҳайвонот
дунёси хилмаҳил, турли табиат зоналари
ҳайвонлари мавжуд. Қутбий У.да қутб
тулкиси, лемминг, буғу, оқ қаллик ва б.
яшайди. Ёзда қўлаб қушлар (ғоз, ўрдак)
учиб келади. Ўрмонларда қўнғир айиқ,
силовсин, росомаха, бўрсик, олмахон,
сувсар, оқ товушқон; қушлардан — қур,
қарқур, чил, кедрхўр, клест, қизилиштон,
қорашақшақ, бойқуш, какку, дашт ва
ўрмонли даштларда кемирувчилардан
малла товушқон, суғур, қўшоёқ, турли
илонлар бор. У.да олачипор буғу, онда-
тра, қундуз, марал, америка норкаси,

енотсимон ит икдимлаштирилган. Дарё ва кўлларда баликларнинг турли хиллари (хариус, чўртан, лаққа ва б.) мавжуд. У.да ПечорайИлич, Висим, Бошқирд, Ильмень кўриқхоналари ташкил этилган.

У. табиий ресурсларга, айниқса, фойдали қазилмалар ва ўрмонга бой. Темир, мис, никель, хром, кремний, молибден, вольфрам, ванадий, титан, кобальт, боксит, магний, марганец ва б. рудаларнинг конлари очилган. Қимматбаҳо рудалардан сурма, маргимуш, висмут, кобальт, кадмий, олтин ва б., қимматбаҳо ва нодир тошлардан зумрад, олмос, турмалин, аметист, сафсар, топаз, безак ва техник тошлардан мрамор, малахит, яшмага бой. Бинокорлик хом ашёлари ва минерал шифобахш сув бойликлари мавжуд. *Ш*\$ •**

У. худудида одамлар (бундан 75 минг йил аввал) илк палеолит даври охирларида пайдо бўлган. Сўнгги палеолит даврига оид (35—10 минг йил аввал) бир неча қароргохлар ҳам топилган. Неолит даврига келиб, У.да бирбирига қариндош қабилалар шакллана бошлаган. Жанубий р-нларда чорвачилик ва ибтидоий декқончилик (ер чопиш) мана шу даврда пайдо бўлган. Мил. ав. 2-минг йиллик бошларида У.да мис, жездан фойдаланила бошланган. Мил. ав. 8—7-а.ларда У.даги қабилалар темир эритиб олиш техникасини эгаллаганлар. Йирикйирик қабилалар уюшмаси пайдо бўлган, чунончи, Жанубий У. чўлларида сарматлар, Кама дарёси бўйларида Ананьино маданиятига мансуб қабилалар яшаган. Мил. З.дан бошлаб У. худудида қад. аҳоли ўртасида жуда кўп кўчиш ходисалари юз берган. У. аҳолиси Турон, Эрон, Византия б-н мол айирбошлаш алоқалари олиб борган.

И.ч. кучларининг ривожланиши натижасида мил. 10—11-а.ларга келиб, У. қабилалари ҳаётида ибтидоий жамоа тузуми барҳам топган. Заминдорлик муносабатларнинг шаклланиш жараёни комипермяк, удмурт ва бошқирдларнинг авлодларида тезроқ, ханти ва мансилар

авлодида секинроқ бўлган.

Руслар У.га ўрта асрлардан кела бошлаган. У.нинг шимолида Новгород ушқуинуклари дружиналари пайдо бўлган (14-а.) Югор ери, кейинроқ эса Пермь ери ҳам Новгород волостларига айлантирилиб, у ерга руслар бориб ўрнаша бошлаган. 12—14-а.ларда У.даги ерларни эгаллаш учун Новгород ва ВладимирСуздаль, сўнгра Москва князликлари ўртасида кураш кетган. 15-а. охирларига келиб, юқори Кама бўйи ерларини Москва давлати эгаллаб олган. Қозон хонлиги босиб олинган (1552), Бошқирдистоннинг қатта қисми ва Удмуртиянинг Кама бўйи қисми ҳам 1557 й. Россия таркибига киритилган. Бир қанча рус кишлоклари: Уфа (1574), Сарапул (1596) ва б. вужудга келган. Подшо инъомлари ва ерларнинг босиб олинishi натижасида Кама бўйида Строгановлар вотчиналари пайдо бўлди. Бу ерда Пискор (1558), Орёлгородок (1564), Нижний Чусовск (1568) ва б. шаҳарчалар қурилди. 1574 й. Иван IV ҳукумати томонидан Строгановларга хали Русь давлати эгаллашга улгурмаган У. орқасидаги ерларни бўйсундириши учун ёрлик берилди. Шундан сўнг У. нинг шарқий томонида рус қалъа ва шаҳарлари вужудга кела бошлади.

17-а.да руслар Жан. ва Ўрта У.ни эгаллашган. Кунгур ш. (1649), йирик хунармандчилик қишлоғи — Новое Усолье (1606), Ирбит (1668) слободалари пайдо бўлди. У. халқларининг ҳаётида 16—17-а.ларга келиб заминдорлик муносабатлари тўла шаклланган. 18-а. бошида У.да заводлар қурилиши кенг авж олди. 18-а. нинг 1ярмида 63 та металлургия з-ди қурилди. Здлар қурилиши 18-а. нинг 50—60-й.ларида ҳам давом эттирилди (яна 67 та корхона вужудга келди), аммо кейинчалик бу суръат пасайди.

1648 й.дан Чердин ва Соликамскда, 1703 й. Кунгур уездида кўзғолонлар 1773—75 й.ларда Е. Пугачёв бошчилигида дехқонлар уруши бўлиб ўтди. 18-а.да Екатеринбург (1723), Орск (1735), Оренбург (1743) ва б. шаҳарлар вужудга кел-

ди. 19-а.нинг 2ярмида шаҳар аҳолиси тез ўсди. Самара — Оренбург (1876), Горно-заводск (1878), Екатеринбург — Тюмень (1885), Самара — Уфа — Златоуст — Челябинск (1896) т. й. лари қурилди. 19-а. нинг охирида У.да 300 минг саноат ва т.й. ишчиси бор эди.

Ад.: Экономическая география Урала [Сб.ст.], 1974; Вопросы географии Урала, [Сб.ст.], 1970; История Урала, т. 1—2, Пермь, 1963—65; «Отечество», М, 1999.

УРАЛ ТИЛЛАРИ — финн-угор тиллари ва самодий тиллари оилаларини ўз ичига олган йирик тил бирлашмаси; мазкур тил оилаларини баъзи олимлар тил гуруҳлари деб ҳисоблайдилар; уларнинг қариндошлиги эса фин олими Э. Сеталя томонидан исботланган. У.т. анча катта ҳудудда: шим.да — Норвегия шим.дан Таймир ярим оролигача, жан. да — Сербия, Венгрия ва Мордовия республикаларида тарқалган. Сибирь, қуйи Волга ва Кавказдаги айрим манзилларда ҳам финугор халқлари яшайди. Топонимика ва гидронимика маълумотлари баъзи финугор ва самодий халқларининг (қареллар, саамлар, комилар, вепслар, марийлар, мордвалар, мансилар ва б.) ўтмишда янада кенгрок ҳудудда тарқалганлигидан дарак беради. Айрим У.т., мас, мерян, муром, мишчар, шунингдек, Саян тоғликларидаги кичиккичик қабилаларнинг тиллари (сойот, матор, койбал ва б.) аллақачон йўқ бўлиб кетган, камасин тили ҳам яқиндагина йўқолган.

У.т. 2 та катта тармоққа (оилага): финугор тиллари ва самодий тилларига бўлинади. Финугор тиллари, ўз навбатида, 5 гуруҳга ажралади: 1) болтикбўйифин гуруҳида фин, ижор, карел ва вепс тиллари шим. гуруҳчани, эстон, вод, лив тиллари жан. гуруҳчани ташкил этади; 2) волга гуруҳи — марий тили (барча лахжалари бн), мордва тиллари (эрзямордва, мокшамордва); 3) пермь гуруҳи — удмурт, комизирян, комипермяк тиллари; 4) угор гуруҳи — ханти ва манси тиллари, венгер тили; 5) саам гуруҳи — ғарбий ва шарқий

лахжали саам тили. Самодий тиллари анъанавий тарзда 2 тармоқ ёки гуруҳга бўлинади: шим. — ненец, нганасан, энц тиллари; жан. — селькуп ва (яқинда йўқолган) камасин тили.

У.т.нинг кенг ҳудудда тарқалганлиги, бошқа халқлар тилларининг таъсири бу тилларнинг турли сатҳларида намоён бўлувчи катта типологик фарқларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Мас, пермь, угор, мордва ва марий тиллари агглютинатив тиллар бўлса, болтикбўйифин, самодий тиллари, айниқса, саам тили сезиларли флектив хусусиятларга эга. Маълум бир гуруҳга мансуб тиллар ўртасидаги яқинлик даражаси бир хил эмас. Саам тили ўз хусусиятларига кўра болтикбўйифин тилларига ўхшаб кетсада, бу гуруҳга кири тилмайди. Волга гуруҳидаги тилларнинг ўзаро фарқлари анча сезиларли. Ханти тилининг айрим лахжалари бир тилнинг лахжаларидан кўра кўпроқ мустақил қариндош тилларга ўхшайди.

У.т. ўз келиб чиқишларидаги умумийликни кўрсатувчи белгиларни намоён этади: умумий лугавий қатламлар, сўз ўзгартирувчи ва сўз ясовчи қўшимчаларнинг шаклий яқинлиги, эгалик суффиксларининг мавжудлиги, ишҳаракатнинг амалга ошишидаги давомийлик, кўп марталиликни ёки онийлик, бир марталиликни билдирувчи суффиксларнинг куплиги ва б. Шу б-н бирга, айрим ҳоз. У.т. сезиларли узига хослик б-н ажралиб туради: ундош фонемалар микдори адабий пермь тилларида 26 тага етса, фин тилида улар борйўғи 14 та. У.т.да урғунинг хусусияти ҳам бир хил эмас: биринчи, охирги ва ундан олдинги бўғинда боғлиқ ҳолдаги урғулар учрайди. Унлиларга ва дифтонгларга бой бўлган тиллар (мас, фин тили), шунингдек, турлитуман ундошлари кўп, лекин дифтонглари оз булган тиллар (пермь тиллари) ҳам бор. Келишикларнинг умумий сони 3 тадан (ханти тили)23 тагача (венгер тили) етади. Ўтган замон феъллари тизими типологик жиҳатдан бирбирига ухша-

майди. Фин ва эстон тилларидаги утган замон тизими латиш тилидаги б-н бир хил бўлса, марий ва пермь тилларидаги айни шу тизим татар ва чуваш тилларидагига ўхшашдир. Ненец ва мордва тилларида майл тизими ривожланган бўлса, бошқаларида асосан шарт майли намоён бўлади. Кўпчилик У.т.да инкор махсус инкор феъллари бн, мордва, угор, венгер ва эстон тилларида эса инкор юкламаси орқали ифодаланadi.

Синтаксис соҳасидаги тафовутлар анча сезиларли. Болтикбўйифин, саам, венгер, мордва ва комизирян тилларида хиндевропа тиллари — швед, немис, рус тилларининг, айникса, эргаш гапли қўшма гаплар тузилишида анча кучли таъсири бор; самодий, угор ва қисман удмурт, марий тилларида эса ушбу тиллар синтаксисини туркий тилларники б-н яқинлаштирувчи баъзи арханк белгилар сакланиб қолган. Айрим У.т. узок, тарихий ривожланиш мобайнида бошқа халқлар тиллари таъсирига учраган, бу таъсир излари асосан лексикада, қисман грамматик қурилишда сезилadi.

У.т. жуда қад. ёзма ёдгорликларга эга эмас, қад. ёзма ёдгорликлар венгер тилида 1200-й. атрофида, карел тилида 13-а.да, қад. коми тилида 14-а.да, фин ва эстон тилларида 16-а.да, бошқа финугор тилларида эса 17-а. охири — 18-а. бошларида яратилган. Ҳоз. урал халқларида ёзув тизими анча нотекис ривожланган. Узок, адабий анъанага эга бўлган тиллар (венгер, фин, эстон тиллари) б-н бир каторда ёзуви яхши ривожланмаган (ненец, ханти, манси тиллари) ва ёзувсиз ёки ёзуви эндигина шаклланаётган (вод, вепс ва б.) тиллар ҳам мавжуд. У.т.ни, айникса, финугор тилларини ўрганиш қад. анъаналарга эга. Венгрия, Финляндия, РФда, шунингдек, ГФР, АҚШ, Швеция, Норвегия, Франция ва Японияда ушбу тилларни ўрганиш бўйича йирик марказлар фаолият кўрсатмоқда.

Ад.: Основы финноугорского языкознания. Т. 13. М., 197476; Хайду П., Уральские языки и народы, пер. с венг.,

М., 1985.

УРАЛ-МОНГОЛИЯ ГЕОСИНКЛИНАЛЬ МИНТАҚАСИ

— Уралдан Марказий Осиё орқали Тинч океан соҳилларигача чўзилиб, курукликдаги жойларни эгаллаган, Ер пўстининг тектоник қаракатдаги минтақаси. Бу минтақа ғарбда Шарқий Европа, шим.шарқца Сибирь, жан.да ХитойКорея платформалари б-н чегараланган. Жан.ғарбда эса, Ўрта денгиз геосинклиналь минтақаси, шарқда Тинч океан геосинклиналь минтақаси б-н бирлашади. У.М.ғ.м. ўрнида тоғларнинг вужудга келиши тектогенезнинг бир неча эпохалари (байкал, салаир, каледон, герцин) мобайнида содир бўлган. Мезозой даврига келиб У.М.ғ.м. ёш платформага айланган. Минтақа ривожланишининг барча босқичлари учун интенсив магматизм хосдир. Девон ва кечки палеозойнинг ороген даврига гранитлар йирик массивининг чуқурлашиши ва йирик вулканларнинг ер устига отилиб чиқиши тўғри келади. У.М.ғ.м.да темир, мис, олтин, қўрғошин, рух, қалай, вольфрам рудалари конлари ҳамда платина, хром конлари ва тошқўмир уюмлари мавжуд.

УРАЛЬСК (1775 й.гача Ёйиқ шаҳарчаси) — шаҳар, Қозоғистон Республикаси Ғарбий Қозоғистон вилояти маркази. Урал дарёси бўйидаги пристань. Т.й. станцияси. Аҳолиси 189,1 минг киши (2002).

16-а. охирида Орешное урочишчеси (маскани)да Ёйиқ, казаклари томонидан Ёйиқ шаҳарчаси истехкоми барпо қилинди. Нўғай татарлари томонидан вайрон қилинганидан кейин у 1613 й.да Ёш (Урал) дарёсининг қуйи қисмига 50 км пастга хоз. ўрнига қўчирилди. Ёйиқ казаклари Степан Разин (1670—71), Емельян Пугачёв (1773—75) рақбарлигидаги Крестьянлар урушида қатнашдилар. Ёйиқ шаҳарчаси шу даврда Крестьянлар уруши маркази бўлган. Шу боис, Е. Пугачёв қатл қилинганидан кейин (1775) истехкомшаҳарча номи Екатерина II фар-

мони б-н У. деб ўзгартирилди ва шаҳарча Астрахон губерняси таркибига киритилди.

1868 й.дан шаҳар янгидан ташкил қилинган Урал вилояти маркази бўлди. Ўша даврда шаҳар аҳолиси, асосан, хунармандчилик, савдо, дехқончилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланган. 1894й. да Рязань — Урал т.й. нинг ўтказилиши Каспий бўйи даштларида йирик савдо марказининг вужудга келишига омил бўлди. 1912 й.да У. да 100 дан зиёд майда саноат корхонаси, 300 хунарманд бор эди.

У.да машинасозлик ва металлсозлик (машинасозлик, арматура, механика, қурилишсозлаш асбобусуналари, приборсозлик, кема таъмирлаш, кemasозлик, «Металлист» ва б. з-длар), озик-овқат (гўштконсерва, балиқ, унёрма ктлари, қандолатчилик ф-каси, ликёрарак, пиво, мой з-длари) ва енгил (мўйна кти, кўн ва кўн пойабзал з-длари, тикувчилик, кигиз босиш ф-калари) саноатлари ривожланган. Қурилиш материаллари и.ч. корхоналари (девор материаллари з-ди ва б.), мебель ф-каси, иссиқлик электр маркази ишлаб турибди. 2 олий ўқув юрти, театр, тарихийўлкашунослик музейи, Е.М. Пу-гачёв уймузейи бор.

УРАН (лот. Uranium), U — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий радиоактив элемент, актиноидлар қиради. Тартиб рақами 92; ат. м. 238,029. Табиий У. 3 та радиоактив изотоп: ^{238}U ёки UI (99,2739%), ^{235}U ёки актиноуран AcU (0,7024%) ва ^{234}U ёки UIII (0,0057%) дан иборат. Унинг масса сони 226 дан 242 гача бўлган 16 та сунъий радиоактив изотопларидан энг узок, мавжуд бўладигани ^{238}U ($T_{1/2}=1,62105$ й.) дир; у торийни нейтрон нурлатиш йўли б-н олинади. ^{238}U ва ^{235}U радиоактив қаторларнинг 1аъзоси.

У.ни дастлаб 1789 й.да немис кимёгари М.Г.Клапрот Богемиянинг У.ли рудаси таркибида кашф этди ва Уран планетаси деб атади. 1841 й.да француз кимёгари Э.М.Пелиго У. хлоридни водород б-н

қайтариб соф У. олишга муваффақ бўлди.

У. — кулранг тусли металл. Унинг 3 та аллотропик модификацияси маълум: αU , (3U , γU . Унинг суюқланиш т-раси 1132° , қайнаш т-раси 3818° , зичлиги $19,120$ г/см³. У. инерт газлардан ташқари деярли ҳамма элементлар б-н реакцияга киришади, металллар б-н интерметалл бирикмалар ҳосил қилади. Бирикмаларида 2, 3, 4, 5, 6 валентли. Унинг 6 ва қисман 4 валентли бирикмалари деярли барқарор. У. ҳавода суёт оксидланади. 150° да оксидланиш жараёни тезлашади. У. (IU)оксид UO_2 асос, У. (VI)оксид UO_3 амфотер хоссаларга эга. UO_3 сувда эритилганда диуранат ($\text{H}_2\text{U}_2\text{O}_7$) ва уранат (H_2UO_4) кислоталар ҳосил бўлади. UO_3 ишқорлар б-н металл уранатлар ҳосил қилади. У. фтор б-н одатдаги града, бошқа галогенлар б-н эса фақат киздирилганда бирикади. UO_3 нинг ўзи уранил нитратни киздириб, UO_2 эса UO_3 ни водород б-н қайтариб олинади. UO_2 ни металл ҳолдаги У. б-н киздириб, уран (II)оксид UO , UO_2 га водород пероксид таъсир эттириб, уран пероксид $\text{UO}_4\text{H}_2\text{O}$ хреил қилинади.

У. рудаларини бойитишда гидрометаллургия усуллари қўлланади. Кўпинча У. рудасига кўп миқдорда сульфат ёки нитрат кислота ёхуд уларнинг аралашмасидан кўшиб, У.ни эритмага ўтказилади. Эритмага аминлар ва алкилфосфатлар қўшиб, У. экстракция ёки ион алмаштириш йўли б-н ёт жинслардан ажратиб бойитилади. Сўнгра бойитилган эритмалардан аммоний диуранат (NH_4), U_2O_7 ёки натрий диуранат $\text{Na}_2\text{U}_2\text{O}_7$ ёхуд уран (IV)гидроксид $\text{U}(\text{OH})_4$ ҳолида чўктирилади. Бу чўкмалар У. бирикмаларини хреил қилишда дастлабки модда сифатида ишлатилади.

У. ядро реакторларида асосий ёқилғи сифатида қўлланади. У. тузлари фотографияда, аналитик кимёда, шиша тайёрлашда (шишани сариқяшил тусли қилишда) ва юқори трага чидамли сирлар учун бўяғич модда сифатида ишлатилади.

Одам, хайвон ва ўсимлик тўқималарида жуда оз ($10 \gg 10 \gg 8\%$) микдорда, ўсимлик кулида $1,510 \sim 5\%$, баъзи бир кўзикорин ва сувўтларда кўпроқ У. бўлади. У. одам ва хайвон организмга — ошқозонга сув ва овқатдан, нафасга ҳаводан ва тери орқали киради. У. конда узоқ вақт айланмайди. Одам ва хайвон организмда У. микдори $10 \gg 7$ г дан ошмайди. У. хайвон ва ўсимликнинг нормал ҳаёт фаолияти учун зарур элемент ҳисобланади, лекин унинг физиологик функцияси яхши аниқланмаган. У.ни қазиб олишда ва ишлов беришда ундан заҳарланиш мумкин. У. организмга кирганида барча орган ва тўқималарга таъсир этади. Заҳарланшдан сақланиш учун герметик қурилмалардан фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза тутиш, ишчиларни тиббий назоратдан ўтказиб туриш ва гигиена қоидаларига риоя қилиш керак.

Ад.: Ахметов Н.С., Общая и неорганическая химия, М., 1998; Парпиев Н.А., Раҳимов Ҳ.Р., Муфтахов А.Ғ., Анорганик химия, Т., 2003.

УРАН — юнон мифологиясида осмон худоси. /еянинг эри, улар никоҳидан титанлар, киклоплар, Кронос, Рея, Океан ва б. туғилган. У.нинг ўғли Кронос отасига қарши чиққан, уни осмондан ташлаб юборган ва ўзи жаҳонга хукмронлик қила бошлаган. УРАН — Куёш системасига кирувчи 9 та сайёрадан бири; Куёшдан узоқлиги бўйича 7сайёра. Астрономик белгиси Υ . Куёшдан узоқлиги 19,19 астрономик бирлик ($2872,0$ млн. км)га тенг. Орбита эксцентриситети $0,047$, орбитасининг эклиптика текислигига оғиши $0,77^\circ$. Куёш агрофида тўла айланиш даври (сидерик ёки юлдуз айланиш даври) 30685 Ер суткасига ($84,015$ тропик йилга) тенг. У.нинг кўринма юлдуз катталиги 6т га тенг бўлиб, дурбинда осон кўринади. Жуда катталаштириб диск ҳолида кўрилганда унда ҳеч қандай чизиқ ёки доғ борлиги сезилмайди. У.нинг экваториал диаметри 52400 км ёки Ернинг $3,98$ диаметрига

тенг. Массаси Ер массасидан $14,56$ марта катта; ўртача зичлиги $1,22$ г/см 3 , ўз ўқи атрофида айланиш даври $17,2$ соат. У.ни В.Гершель 1781 й.да кашф қилган. У. Куёшдан анча узоқ жойлашгани учун ундан оладиган ёруғлик ва иссиқлик Ердигига нисбатан 370 марта кам, бироқ унинг ёруғлик қайтариш хусусияти сайёралар орасида энг юқори ҳисобланади. У.нинг сферик альбедоси $0,93$ га, геометрик альбедоси $0,57$ га тенг. У.нинг ички тузилишини назарий текширишдан шу нарса аниқландики, ташқи газ қобиғи водород (H_2), неон (Ne) ва метан (CH_4) ва уларнинг умумий массаси сайёра тўла массасининг 10% ни, ички қисмининг купи сувдан иборат бўлган суяқ ядрони ташкил этади. У.нинг 10 дан ортиқ йўлдоши маълум. У.нинг энг ёруғ йўлдошлари — Титания ва Оберонларни 1787 й.да В. Гершель, камроқ ёруғликдаги Ариель ва Умбриелни 1851 й.да У. Лаплас, Мирандани америкалик астроном Ж. Койпер 1948 й.да топган. 1977 й.да У.да ҳалқалар борлиги аниқланди. (қ. Сайёраларнинг йўлдошлари).

УРАН РУДАЛАРИ - таркибидаги уран ва унинг бирикмалари техник жиҳатдан саноатда ишлатишга яроқли ва иктисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ концентрацияда бўлган табиий минерал ҳосилалар. 100 га яқин уран минераллари маълум бўлиб, шундан 12 таси амалий аҳамиятга эга; айниқса, кўпроқ саноат аҳамиятига эга бўлган уран оксидлари — уранинит ва унинг турлари, шунингдек, силикатлар — коффинит, титанатлар — давидит ва браннерит; сувли фосфатлар, аргенотлар ва ванадатлар — уранли слюдалар саноатда катта аҳамиятга эга. У.р. пайдо бўлишига кўра, экзоген, эндоген, метаморфоген рудаларга ажратилади. Эндоген рудалар юқори тра ва босим таъсирида пегматит ва гидротермал эритмалардан ажралиб чиқади. Бундай рудалар бурмаланиш областлари ва фаоллашган платформаларга хос. Экзоген рудалар ер юзасига яқин жойларда

ва ер юзасида чўкинди ҳосил бўлиш жараёнида (сингенетик рудалар) ёки грунт сувлар циркуляцияси натижасида (эпигенетик рудалар) ҳосил бўлиб, асосан, ёш платформалар б-н боғлиқ. Метаморфоген рудалар чўкинди қатламлар метаморфизми жараёнида дастлаб тарқалган урани таксимланишидан ҳосил бўлиб, қад. платформалар учун хос. У.р. ўта контрастли, контрастли, кам контрастли ва контрастли бўлмаган рудаларга ажратилади. Рудаларнинг контрастлилиги уларнинг радиометрик бойитилиши имкониятини ва мақсадга мувофиқлигини белгилайди. У.р. йирик донадор (кўндалангига 25 мм), ўрта донадор (3—25 мм), майин (0,015—0,1 мм) ва дисперс (0,015 мм дан кам) га ажратилади. Уран минераллари агрегатлари ва дончаларининг ҳажмига қараб, рудаларни механик бойитиш имконияти аниқланади. Таркибидаги аралашмаларга қура соф уран, ванадийли уран, никелькобальтвисмуткумушли уран ва б. рудалар фарқланади. У.р. таркибидаги уранинг микдорига қараб 5 турга бўлинади: уранга жуда бой рудалар (уран 1% дан кўп), бой рудалар (1—0,5%), ўрта рудалар (0,5—0,25%), урани кам рудалар (0,25—1%), урани жуда кам рудалар (0,1% дан кам). Таркибида 0,01—0,015% уран бўлган рудалардан ҳам кўшимча махсулот сифатида уран ажратиб олинади. У.р.нинг асосий конлари АҚШ (Колорадо платоси), Канада (Онтарио ва Саскачеван провинциялари), Франция (Марказий Франция массиви) ва ЖАР (Витватерсранд); Австралия ва Габонда ҳам уранинг йирик конлари бор. Ўзбекистон ҳудудида уранинг аҳамиятга молик захиралари мавжуд. Марказий Қизилқумда уран конларининг 24 таси аниқланган, улардан 11 таси йирик (Учкудук, Суграли, Собирсой, Кетмончи, Букиной, Жан. Букиной, Шим. Конимех, Лавлакон, Бешқоқ, Аленди) кон ҳисобланади. Булардан ташқари, ЧатқолҚурама тоғларида ва Фарғона ботиғида ҳам У.р. топилган.

УРАН СЛЮДКАЛАРИ - фосфат, арсенат, ванадат синфининг уранли минераллар гуруҳи. Кимёвий таркиби $A(UO_2)_2(XO_4)_2 \cdot nH_2O$. Бу гуруҳда 40 га яқин минерал бўлиб, энг асосийлари — торбернит ва отенит. Асосан, гексагонал сингонияда кристалланади. У.с. сарик, яшил япроксимон, баъзан пушти рангда бўлиб, садафдек ялтирайди. Каттиклиги 2—2,5; зичлиги 3,0—6,8 г/см³. Радиоактивли, кислотада осон эрийди. Барча У.с. гиперген минерал бўлиб, урансульфид конларининг оксидланиш зонасида учрайди. Уран рудаларининг таркибий қисми, уларни топишда даракчи ҳисобланади. Конлари: СентСимфорьен, ЛаТорш (Франция), Яхимов (Чехия) ва б.

УРАНИНИТ — уранинг сувсиз оксиди, уранатлар гуруҳига мансуб минерал. Идеал формуласи UO_2 . Таркиби ўзгарувчан (U^{4+} дан U^{6+} гача оксидланади); аралашмалари Th, Tr, Pb, Fe, Zr дан иборат. Куб сингонияда кристалланади. Октаэдрик кристаллар ва зич массалар ҳолида бўлади. Мўрт. Каттиклиги 5—6, зичлиги 8—10 г/см³. Ранги қора, ярим металл ёки смоласимон ялтирайди. Кучли радиоактив, бир оз электромагнитли. Соф У.нинг настуран ва уран қуруми каби турлари маълум. Соф У. юқори трали минерал бўлиб, аниқ кристаллар шаклида бўлади. Унинг структураси флюоритниқига ухшаш. Пегматитлар, шунингдек, гидротермал, скарн ва чўкинди жинслар ичида учрайди. Ишқорли магматик тоғ жинсларида, паст трали гидротермал ва чўкинди конларда ҳосил бўлади. Уран қуруми ғовақ тулроксимон агрегатлардан иборат бўлиб, гидротермал сульфидурани конлари ва чўкинди конлар учун хосдир. Барча У.да уран ва торийнинг радиоген парчаланишидан пайдо бўлган ҳосилалар (K, As, Po, Ne, Rb), шунингдек, Са ва Zn бўлади. У. оксидланиш зонасида тез ўзгаради. Унинг структураси бўйича турлари: кристалли У. — бриггит (таркибида 6—15% ThO₂), клевет (3 — 16% ThO₂) ва 3 — 8% ThO₂), калломорфли

настуран ва б. Унинг барча турлари уран рудаларининг асоси ҳисобланади. Йирик конлари Канада, АКШ, Африка, Австралия, Францияда мавжуд.

УРАРТ ТИЛИ — урарт халки ва Урарту давлатининг тили; улик тил. Мил. ав. 9—6-аларга мансуб ўйма ёзувлар (миххат) оркали маълум. Ҳоз. Ван кули атрофида, шарқроқда Урмия кўлигача, қисман Арманистон Республикаси ҳудудида тарқалган. У.т.га яқин қариндош деб фараз қилинаётган хуррит тили б-н бирга алоҳида тил оиласини ташкил этади. Ёзуви аққад миххатининг соддалаштирилган тизимидан иборат. График тизими камбағаллигидан фақат 16 ёки 17 ундошни ва 4 унлини фарқдаш мумкин, холос ва у, чамаси, У.т. фонологиясини тўла акс эттира олмаган. Графикага қараганда, У.т.да жарангли, жарангсиз ва бўғиз ундошлари фарқданган. Отлар сон (бирлик ва кўплик) ва келишик (8 та) категориялари бўйича ўзгарган; грамматик жинс категориясига эга эмас. Фейллар шахссон, замон, майл ва нисбатлар бўйича ўзгарган. Морфологик жиҳатдан ўтимли феъллар ўтимсизларга қарамақарши қўйилган. Сўз ясалиши ва сўз ўзгариши агглютинатив суффикслар ёрдамида амалга оширилган. Одатдаги сўз тартиби: субъект — объект — предикат (ўтимли феълларда). У.т.да ёзилган кўплаб ёдномалар (500 дан ортик) дастлаб 19-а.нинг 20-й.ларида немис археологлари томонидан Ван кўли (Туркия) атрофидан топилган.

УРАРТУ (оссурийча аталиши; урартча — Биайнили, Библияда — «Аралат подшолиги») — Ғарбий Осиёдаги қад. давлат. (мил. ав. 9—6-алар). Равнақ топган даврида Арманистон тоғлик р-ни (ҳоз. Арманистоннинг бутун ҳудуди, Туркия ва Эроннинг бир қисми)ни қамраган. Аҳолиси — урартлар. Пойтахти — Тушпа ш. (ҳоз. Туркиядаги Ван ш.) бўлиб, унда подшо Сардури I даврида қатта қурилиш ишлари олиб борилган. Мил. ав. 9-а. охи-

ри —8-а.нинг Iярмида У. давлати равақ топган. Менуа, Аргишти I ва Сардури II подшоликлари даврида У. ҳудуди анча кенгайган. Босиб олинган вилоятларда қалъалар қурилган (Аралат тоғининг шим. ён бағрида Менуахинили ш.; Эребуни — Ереван атрофидаги Аринберд тепалиги; Аракснинг сўл қирғоғида Аргиштхинили). У.да куллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Мил. ав. 8-а. ўртасида Оссурия подшоши Тиглатпаласар III (мил. ав. 745—727) У. кўшинларини бир неча марта мағлубиятга учратган ва У. таркибига кирувчи Шим. Месопотамия ва Шим. Сурияни эгаллаган. Сўнгра Руса I даврида Саргон II бошлиқ Оссурия кўшинининг юришлари натижасида мамлакат хонавайрон бўлган. Бирок 7-а.да У. Жан. Закавказьеда хали ҳам ўз мавқеини сақлаб қолган эди. Руса II (мил. ав. 685—645) бу ерда янги қалъалар бунёд этган (жумладан, Тейшебаини ва б.). Скифкиммерий ёлланма кўшини ёрдамида У. подшолари Фригия подшолигини тормор қилганлар (мил. ав. 676 й.). Мидия подшолигининг кучайиши У.ни Оссурия б-н яқинлаштирган. Бирок мил. ав. 6-а. бошида У. Мидия томонидан тормор этилган ва унинг таркибига қўшиб юборилган.

УРБАНИЗАЦИЯ (франц. urbanisation, инг. urbanization, лот. urbanus — шаҳарга мансуб, urbs — шаҳар) — жамият ҳаётида шаҳарлар ролининг ортиб бориши; ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлашуви, аҳолининг ижтимоий, демографик таркиби, турмуш тарзи ва маданиятидаги ўзгаришлар б-н боғлиқ. У. — тарихий ривожланиш асосида шаклланган жамият босқичлари ва ҳудудий меҳнат тақсимооти натижасида содир бўлган кўп қиррали географик, ижтимоий-иктисодий ва демографик жараёндир. У.нинг торроқ доирадаги демографикстатистик тушунчаси дунёда, алоҳида ҳудудларда, мамлакатларда шаҳарларнинг (айниқса, қатта шаҳарларнинг) ва шаҳар аҳолиси салмоғининг кўпайиб боришини англа-

тади.

Дастлабки шаҳарлар мил. ав. 3—1-минг йилликларда Мисрда, Месопотамия, Сурия, Ҳиндистон, Кичик Осиё, Хитой, Ҳиндихитой, шунингдек, Европа ва Африканинг Ўрта денгиз сохилларида вужудга келган. Юнонрим дунёсида эса Рим ва Карфаген ш.ларининг мавқеи юқори бўлган. Ўрта асрлар ва Уйғониш даврида капиталистик и.ч. унсурлари шакллана бошлади. Бу жараён шаҳарларда аҳоли сонининг ўсиб боришига, концентрациялашувига олиб келди. Иқтисодий ривожланган давлатларда йирик шаҳарлар пайдо бўла бошлади.

У.жараёнининг ривожланиши шаҳарларнинг ўсиши ва шаҳар ахрлисининг шаклланиши, шаҳар аҳолисининг табиий ўсиши, шаҳар атрофи худудларининг маъмурий жиҳатдан шаҳарга қўшилиб бориши, қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг шаҳар мақомини олиши б-н боғлиқдир. Шаҳарларнинг ўсишида шаҳар атрофи зоналарида шаҳар турмуш тарзининг шаклланиб бориши, яъни У. жараёнининг кучайиши ҳам аҳамиятлидир. Катта шаҳар атрофида кичик шаҳарлар пайдо бўлиб, катта шаҳарларга қўшилиб боради ва шаҳарлар агломерациясиз ҳосил бўлади. Ривожланган мамлакатларда агломерация жараёни авж олган, алоҳида агломерацияларнинг қўшилиб кетиши натижасида мегаполислар вужудга келмоқда.

У.нинг асосий кўрсаткичи шаҳарликлар сонининг ўсиши ва жами аҳоли таркибида шаҳар аҳолиси салмоғининг ортиб боришидир. 20-а.нинг охири ва 21-а. бошларида дунёда шаҳар турмуш тарзининг қишлоқ жойларига тарқалиши, яъни У. жараёни кузатилмоқда. Бу эса шаҳар аҳолиси салмоғининг ортиб боришига олиб келмоқда. 1950 й. дунё аҳолисининг 28,9% шаҳарларда яшаган. 1960 й. бу кўрсаткич 33,9% ни, 1970 й. 37,4%, 1980 й. 41,1%, 1990 й. 45,8% ва 2000 й. 51,2% ни ташкил этди. Шаҳар аҳолисининг салмоғи ривожланган мамлакатларда анча юқори

(2000 й.да АҚШ, Буюк Британия, Япония, Швецияда 75% ва Германияда 94%, Россияда 73% бўлган). Осиё ва Африкадаги ривожланаётган мамлакатларда У. жараёни дунёнинг ўртача кўрсаткичидан анча паст. 2000 й.да шаҳар аҳолисининг салмоғи Афғонистон ва Эфиопияда 11—14% ни, Миер ва Туркияда 45% ни ташкил этди.

У.нинг ҳоз. босқичида катта шаҳарларда аҳоли концентрациялашувининг ўсиши кузатилмоқда. Бу жараёнда миллионер (1 млн. ва ундан ортиқ аҳоли яшайдиган) шаҳарлар алоҳида ўрин эгаллайди. 1900 й.да дунё бўйича миллионер шаҳарлар сони ўнта бўлган бўлса, 21-а.га келиб бу кўрсаткич 200 дан ошди. Дунёда аҳолиси 10 млн.дан ортиқ йирик шаҳарлар [Мехико (25 млн.), Токио (20 млн.), Сеул (13 млн.), Пекин (11 млн.), Париж, Қоҳира, БуэносАйрес ва Лондон (10 млн.)] мавжуд.

Ўзбекистонда У. жараёни ўз тарихий ривожланиш босқичларига эга. Унинг ривожланиши ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва демографик хусусиятлари б-н боғлиқ. Ўзбекистонда энг қад. шаҳарлар б-н бирга 20-а.нинг 2-ярмида вужудга келган шаҳарлар ҳам мавжуд. 1913—80 й.ларда Ўзбекистон шаҳарлари сони ва шаҳар аҳолиси салмоғи ўсди. Ўзбекистонда 120 та шаҳар бўлиб, уларда 8249,3 минг киши яшайди (2003). Уларнинг 38 тасида аҳоли сони 20 минггача бўлган кичикроқ шаҳарлар, 65 таси 20 мингдан 100 минггача бўлган ўрта шаҳарлар, 16 таси аҳолиси 100 мингдан 500 минггача бўлган йирик шаҳарлар ва Тошкент миллионер шаҳардир. 19-а.нинг охиридан бошлаб Ўзбекистонда У. жараёни ривожланиб келмоқда.

Ўзбекистонда кейинги йилларда У. қўламига, асосан, шаҳар аҳолисининг табиий ўсиш жараёни камайиб бориши таъсир этмоқда. 1991 й. Ўзбекистонда ҳар 1000 аҳолига нисбатан табиий ўсиш 19,9 кишини ташкил этган бўлса, 2002 й.да бу кўрсаткич 10,8 кишини ташкил этди.

УРБАНИЗМ (лот. urbs — шаҳар) — 1) санъат ва адабиётда — йирик шаҳарларнинг ва шаҳар ҳаётининг тасвири, тавсифи; 2) меъморликда — 20-а. шаҳарсозлигида юзага келган оқим, йуналиш. Бу оқим тарафдорлари шаҳарларни йириклаштиришга чакирдилар: бу эса шаҳарларда кўп қаватли баланд ва катта иморатларнинг тигиз, жадал қурилишига, аҳолининг нормал яшаш шароитидан маҳрум қилишга олиб келди. У. назарияси қарор топишида ва, айниқса, 20-а.нинг 20-й.ларига келиб тез суръатда ривожланишига Ле Корбюзье фаолияти таъсири кучли бўлди. У. тушунчаси кўпинча шаҳар қурилиши синоними маъносида ҳам қўлланилади.

УРГАНЖИЙЛАР - этнографик гуруҳ. У. асли хоразмлик бўлган, фақат Урганчда эмас, балки Хоразмнинг турли хил шаҳар ва қишлоқларида истикомат қилиб келганлар. Бу гуруҳнинг шаклланиши Чингизхон босқини б-н боғлиқ. 1221 й. мўғул кўшинлари Хоразмга ҳужум қилиб юз минглаб одамларни ўлдиради. 11у вақтда хоразмликларнинг бир қисми қирғиндан қочиб Мовароуннақр ва Хуросон вилоятларига кўчиб кетишган. Кўчиб ўтганлар ўзларини умумий ном — У. деб аташган. Улар бу ерларда урганжий қишлоқ ва шаҳарларда урганжий маҳаллаларига асос солдилар. 18—19-а. ларнинг 1ярмида иқтисодий инқироз ва вабо тарқалиши туфайли Хоразмдан аҳолининг бир қисми яна кўчган. У.нинг энг катта гуруҳи Хоразмга қўшни бўлган Бухоро вилоятига кўчиб ўтишган. 1924 й. маълумотларига қараганда Бухоро вилоятида жами 26 минг У. яшаган. 20-а.га келиб У.нинг кичик гуруҳлари Самарқанд, Навоий, Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари ва Шим. Афғонистонда яшаганлар. У., асосан, ўтроқ деҳқончилик ва хунармандчилик б-н шуғулланган. У.нинг бир қисми эски анъаналарини сақлаган бўлса, асосий қисми маҳаллий аҳоли урфодатларини қабул қилишган.

УРГАНЧ (1929 й.гача Янги Урганч) — Хоразм вилоятииати шаҳар, вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Амударёнинг қуйи оқими чап соҳилида. Шовот канали шаҳар ўртасидан ўтиб, У.ни шим. ва жанубий қисмларга ажратган. Шим. қисмида, асосан, турар жой бинолари, илмий ва маданий маориф муассасалари, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари, жан. қисмида эса и.ч. корхоналари жойлашган. Ҳар иккала соҳил бирбири б-н кўприклар орқали боғланган. Аҳолиси 136,8 минг киши (2004).

Шаҳарга 1646 й.да Хива хони Абулғозий Баҳодирхон томонидан асос солинган. Амударё ўз йўналишини ўзгартириб Орол денгизи томон оқа бошлаганидан сўнг Гурганж ш. (Кўхна Урганч) сувсиз қолган. Абулғозий Баҳодирхон Гурганж, Вазир қалъа (шаҳар)ларида ва улар атрофларида тарқоқ ҳолда яшаган аҳолини кўчириб Амударёнинг жан. қисмларида жойлаштирган ва ақоли ўрнашган ҳудуд атрофини қалъа девори б-н мустаҳкамлаб унга «Тоза Урганч», яъни «Янги Урганч» деб ном берган. Шундан кейин қад. Гурганж ш.нинг номи Кўхна Урганч бўлиб қолди. Янги Урганч б-н Кўхна Урганч оралиги 170 км.

Янги Урганч (ҳоз. Урганч) ш. Буюк ипак йўлида жойлашганлиги туфайли тез суръатларб-н ривожланган савдо ва хунармандчилик марказига айланган. Абулғозий Баҳодирхоннинг угли Анушахон (Анушоҳ) даврида (1664—89) Янги Урганч яқинида катта канал қазилиб, унга Шоҳобод (Шовот) номи қўйилган.

Маҳаллий тарихчи олимларнинг маълумотлари бўйича, Янги Урганч 17—18-а.ларда бал. 4—5 м ли девор б-н ўралган кўрғон (шаҳарча) бўлган. Шаҳарчада тахм. 5 минг киши яшаган; кўплаб майда дўконлар, устахоналар ишлаб турган. 1873 й. август ойида Туркистон вилояти газ.да Янги Урганч ҳақида: «Катталиги Орол бўйидаги Казалинский шаҳрича

келади, атрофи қалъа деворлари б-н ўраб олинган, Амударёдан 12 чақирим нарида жойлашган кичкина шаҳар. Орол денгиздан то Хивага келгунча Урганчдек гўзал шаҳар йўқ. У боғлар ва ариқлар б-н ўраб олинган», деб ёзилган. Ўша даврда Янги Уда 6 мингга яқин аҳоли яшаган. 1889 й.да шаҳарда Ярославль мануфактураси корхонасига қарашли пахта тозалаш 3-ди, 19-а. охири — 20-а. бошларида «Хайрия жамияти», РусОсиё банки, русузем мактаби, хотинқизлар мактаблари очилди. 1931 й.да вилоят театри Хива ш.дан У.га кўчиб ўтди. 1935 й.да шаҳарда ўқитувчилар инти фаолият кўрсата бошлади. 1952 й.да ЧоржўйУрганч—Кўнғирот т.й. куриб битказилди. 1959 й.дан У. Тахиатош электр энергиясини ола бошлади, 1963 й.да Ўрта Осиё — Марказ магистрал газ қувурига уланди.

Шаҳар номининг келиб чиқиши мил. ав. 7—6-а.ларга бориб такалади. «Авесто» китобида Вурукаш (Орол) денгизи бўйида Урга (Урва) ш. бўлганлиги қайд этилган. Табиий офатлар (сув тошқини, курғоқчилик) туфайли Урга ҳоз. Кўхна Урганч худудига кўчирилган. 8-а.гача «Гурганж» номи б-н юритилган. 712 й.да шаҳар араблар томонидан босиб олинганидан кейин «Журжония» деб аталди. 1221 й. мўғуллар эгаллагандан сўнг шаҳар номи У. шаклида юритила бошлади. 14-а. Европа манбаларида шаҳар (Кўхна Урганч) Wrgant шаклида тилга олинади.

Мустақиллик йилларида Уда курилиш ишлари авж олди. Унинг шим. ғарбий қисмида «Наврўз». «Тараққиёт» «Университет» шаҳарчалари пайдо бўлди. Урганч—Хива оралигида 30 км ли троллейбус қатнови (1997) йўлга қўйилди.

Уда пахта тозалаш, экскаватор, ўт ўриш машиналари и.ч., «Урганчёғ» з-длари, пиллакашлик, тикувчилик, пой-абзал ф-калари, Узбекистан—Туркия «Нуртоп» қўшма корхонаси ва б. фаолият кўрсатди.

Унт, Тошкент биринчи тиббиёт ин-

тининг филиали, 36 умумий таълим, 3 мусика, 2 касбхунар мактаблари, 8 касбхунар коллежи мавжуд. Вилоят мусикали драма ва комедия театри, картиналар галереяси, 27 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, «Олимпия» спорт мажмуаси, стадионлар, спорт заллари ва майдончалари, теннис кортлари бор. 21 касалхона, поликлиника, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. 4 санаторий, дам олиш масканлари ишлаб турибди. 1992—2003 й.ларда «Буюк алломалар хиебони», «АлХоразмий», «АлБеруний», «Амир Темур», «Мирзо Улуғбек», «Абулғозий Баходирхон», «Огаҳий», «Комилжон Отаниёзов», «Аваз Ўтар ўғли», «Хумо куши», «Жалолитдин Мангуберди», «Авесто» ёдгорлик мажмуалари бунёд этилди.

1999 й.да шаҳарда Жалолитдин Мангубердининг 800 йиллиги, 2001 й.да «Авесто» китоби яратилганлигининг 2700 й.лик юбилейлари халқаро миқёсда нишонланди. 2003 й.да шаҳарда тантанали равишда Хоразмда «Умид ниҳоллари» республика спорт мусобақаларининг ўтказилиши муносабати б-н бир қанча йирик спорт иншоотлари бунёд этилди. Қад. Хива б-н боғлиқ ҳолда туризм ривожланган. Маҳаллий ва хорижий меҳмонлар ва сайёҳларга «Ўзбектуризм» компаниясининг бўлими, «Жайхун», «Хоразм Палас», «Авесто» меҳмонхоналари хизмат кўрсатади.

Шаҳарда 27 номда газ. ва журналлар (жумладан, «Хоразм ҳақиқати», «Урганч окшоми», «Ёшлар овози», «Тужжор» ва б.) нашр этилади. Меъморий ёдгорликлардан Дошқинбобо меъморий мажмуаси (1827), Салимжоновлар уйи (1902), почта биноси (1915), Бобохун Салимов уйи (20-а. боши) ва б. сакланган.

Ад.Абулғози й , Шажараи турк, Т., 1991; Нуржанов К., Матназарова Г., Хоразм тарихи, 1—2 ж., Урганч, 1995; Мамедов М.А., Мурадов Р.Г., Средневековые письменные источники о Древнем Ургенче, Ашхабад, 2000.

УРГАНЧ МУДОФААСИ (1221) — мўғуллар истилоси даврида шаҳарнинг қахрамонона мудофаа қилиниши. Чингизхон хоразмшоҳдар салтанати пойтахти Урганч (Гурганж)ни осонгина, ортиқча куч ишлатмай олиш илинжида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотун ҳузурига хожиб Донишмандни элчи қилиб юборади ва шаҳарни жангсиз топширса унга Хоразм, Хуросон ва Жайхуннинг нариги тарафи ва уларга туташ жойларни беришга ваъда қилади. Аммо Туркон хотун ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қочганидан хабардор бўлгач, ўғлининг хотинлари ва болаларини, унинг хазинаси ва қимматбаҳо ашёларини олиб, шаҳарни ташлаб кетган. Ҳокимсиз қолган Урганч ахли саросимада қолган. Шаҳарда ҳокимиятни Али Куҳий Даруғон исмли бир фирибгар ўз қўлига олган, натижада, тартибсизликлар янада кучайган, ўзаро жанжал ва босқинчиликлар бошланган, фуқаро ва девон моллари талонторож қилинган.

Бир оз вақтдан сўнг давлат девонининг олий мансабдорлари мушриф Имомиддин ва Шарафиддин Кўппак Урганчга қайтиб келиб, ўлган хоразмшоҳ номидан сохта ваколатнома хати тузиб, ҳокимиятни эгаллашган. Шундан сўнг шаҳарда бир оз тартиб урнатилган. Тез орада Урганчга хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди б-н унинг укалари Ўзлокшоҳ ва Окшоҳлар келишган. Бироқ собиқ валиахд Ўзлокшоҳнинг тарафдорлари Жалолиддиннинг давлат тахтига бўлган ҳақини тан олишмаган. Улар Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни султон деб эълон қилишган. Хумор тегин ва амирлардан Ўғул хожиб, Шайхон, Эр Буғо Пақлавон ва Қутлуғхоннинг қўл остила-рида 90 минг туркий аскарлар бор эди. Бу амирлар Жалолиддинга суикасд уюштиришган, лекин, у бундан аввалдан огоҳ бўлгани сабабли Темур Малик бошчилигидаги 300 аскар б-н Урганчни тарк этган. 3* кундан сўнг мўғуллар яқинлашиб келаётганини эшитган Ўзлокшоҳ ва

Окшоҳлар ҳам шаҳарни ташлаб кетишган. Шаҳарни дастлаб Чингизхоннинг ўғиллари Ўқтой ва Чигатой бошчилигидаги 100 минг кишилик кўшин қамал қилган. Мўғуллар ўша замоннинг энг мукамал куроласлаҳаларидан фойдаланишган. Мўғуллар ҳарбий хийла йшлатиб аскарларининг бир қисмини пистирмада қолдириб, оз сонли кўшин б-н хужумга ўтганлар. Шаҳардан кўплаб отлик ва пиёда гуруҳяар чиқиб «чекинаётган» мўғулларни таъқиб эта бошлаган. Урганч яқинидаги Боғи Хуррам боғлари ёнида пистирмадаги мўғул кўшини Урганч аскарларини ўраб олиб, минглаб кишиларни қириб ташлаган, шаҳарликларнинг кўпчилиги Ўғул хожиб бошчилигида қуршовдан чиқиб Хуросонга қочиб кетган. Мўғуллар хоразмликларнинг қочганларини қувиб Қобилон дарвозаси орқали Урганчнинг ташки деворларининг ичига кирганлар. Лекин улар шаҳар аҳолисининг қаттиқ қаршилигига дуч келганлар ва шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилганлар. Эртаси куни мўғуллар Қобилон дарвозаси орқали хужумга ўтишган, лекин амир Фаридун Ғурий аскарлари томонидан улоқтириб ташланган.

Урганч қамали чўзилиб кетган, Чингизхон катта ўғли Жўжини ёрдамга юборган. Жўжи отаси унга бутун Мовароуннахрни мулк сифатида ваъда қилгани учун, бой шаҳар Урганчни, унга зарар етказмай қўлга киритишга ҳаракат қилган. Шунинг учун шаҳарликлар олдига ўз элчисини юбориб, шаҳарни ғолибларнинг раҳмшафқатига топширилишини тақлиф этган. Бироқ Чигатой акасига эътироз билдириб, Урганчни вайрон қилинишини талаб қилган. Мўғулларнинг қамаи ли 7 ой давом этган. Чингизхон ўғиллари орасидаги рақобатни баргараф этиш учун барча кўшин ва шахзодаларни Ўқтойга бўйсундирган. Шундан сўнг мўғуллар шаҳарга қаттиқ хужум уюштирганлар. Хумор тегин ва унинг мулозимлари шаҳар дарвозаларини очиб таслим бўлишга қарор қилишган. Мўғуллар

шаҳарга ёпирилиб кириб, 7 кун давомида аҳоли б-н кўча жанглари олиб борганлар, босиб олинган уй ва биноларни бузиб, нефть б-н ёндириб боришган. Мўтуллар маҳалламамаҳалла босиб борганлар, фақат 3 та маҳалла қолганда Хоразм мухтасиби фақиҳ Алоуддин алҲаййот бошчилигидаги шаҳар элчилари омонлик сўрашган. Бироқ мўтуллар илтимоснирад этишган. Улар шаҳарнинг тирик қолган барча аҳолисини шаҳар ташқарисига чиқариб, Мўғулистонга юбориш учун 100 мингга яқин хунармандларни ажратиб олганлар, сўнгра мўғуллар Урганчнинг барча тирик қолган аҳолисини қатл этганлар.

Аҳолидан ўч олиб бўлгач, мўғуллар шаҳарни режали равишда вайрон қилишга ўтган. Улар Амударёдаги тўғонни бузиб, шаҳарни сувга бостирганлар. Ноёб маданий ёдгорликлар, кугубхоналар вайрон қилинган. У.м.дан сўнг мўғуллар ҳарбий ҳаракатларни Хуросонга кўчирганлар.

Ад.: Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998; Шихаб адДин Мухаммад анНасави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973.

УРГАНЧ ТУМАНИ - Хоразм вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да Шовот туманига қўшилган, 1964 й. 31 дек.да қайта ташкил этилган. Шарқдан Хонқа, ғарбдан Қўшқўпир, Шовот ва Янгибозор туманлари, шим.дан Гурлан тумани ва Қорақалпоғистон Республикаси, жан.дан Хива, Янгиарик туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,46 минг км². Аҳолиси 141,1 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳарча (Чалиш), 10 қишлоқ фуқаролар йиғини (Бекобод, Чаккашоликор, Чандирқийт, Чатқўпир, Юқорибоғ, Юқоридўрман, Қорамон, Қоровул, Ғалаба, Ғойбу) бор. Туман маркази — Қоровул қишлоғи.

Табиати. Туман рельефи пастте-кисликдан иборат, бал. 100 м. Тупроғи қумлоқ, бўзаллювиал, Амударё

окизиқларидан таркиб топган. Дарё бўйидаги тўқай ва қумликларда жийда, турангил, тол, саксовул, юлғун, янтоқ, камиш, отқулоқ, олапўта, оқбош, шўра, ажриқ ўсади. Тўқай ва чангалзорларда кўён, чиябўри, қумликларда юмронқозик, калтакесак; қушлардан чумчук, тўрғай, қарға, бойўғли, қаптар, мусича ва б. бор.

Иқлими кескин континентал. Январининг ўртача т-раси —4°, —5°, энг паст тра —25°. Июль ойининг ўртача т-раси 26°, 28°. Энг юқори тра 44°. Йиллик ёғин 80—90 мм. Вегетация даври 200—210 кун. Дехқончилик сугориладиган ерларда амалга оширилади. Ер ости сувлари юза, ерларни тезтез шўр босиб туради. Экин майдонлари Амударё ва туман ҳудуди орқали ўтказилган Ғозовот, Шовот, Қулобод, Қирғизёп, Ўрисёп, Дўрман ва б. каналларидан сугорилади. Ғозовот—Давдон, Янгибозор коллекторлари бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (92%), шунингдек, қозоқ, рус, корейс, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 306,8 киши. Шаҳар аҳолиси 5,6 минг киши, қишлоқ аҳолиси 135,5 минг киши (2004).

Ҳўжалиги. Туманда пахта тозалаш 3-ди, 12 кичик ғишт 3-ди, «Хоразм—Нуртоп» ип газлама корхонаси, сут ва узумни қайта ишлаш цехлари, 5 қурилиш ташкилоти, паррандачилик ф-каси мавжуд.

Қ.х., асосан, дехқончиликка ихтисослашган. Туман ер майдони 26,8 минг га ни ташкил этади. Шундан 25,8 минг га ер сугорилади ва ҳайдалади. 11 минг га ерга пахта, 5,9 минг га ерга ғалла, 3,3 минг га ерга шоли, 835 га ерга полиз ва сабзавот экинлари экилади. Қолган майдонларда маккажўхори, оқ жўхори ва чорва учун озуқабоп экинлар етиштирилади. 1380 га ер боғ ва тоқзорлар б-н банд. Боғларда ўрик, олма, анжир, нок, нашвати, шафтоли, узум, анор, олхўри ва б. мевали дарахтлар ўстирилади.

У.т.да 14 жамоа ва ширкат хўжаликлари, 831 фермер ва дехқон хўжаликлари мавжуд. 3 хўжалик фермер уюшмасига айлантирилган. Тумандаги жамоа ва ху-

сусий хўжаликларда 73,2 минг қорамол, 32,2 минг қўй ва эчки, 240,4 минг парранда бокилади. Пилла ҳам етиштирилади. Туман ҳудудидан халқаро автомобиль йўли ва Тошкент— Шовот т.й. утган (уз. 40 км).

2003/04 ўқув йилидаги 44 умумий таълим мактабида 30 мингга яқин ўқувчиси таълим олди. 3 касбхона коллежи, музика, спорт мактаблари, 1 марказий ва 39 тармоқ кутубхонаси, 2 стадион, 40 спорт майдончаси, касалхона (305 ўрин), 12 қишлоқ врачлик пункти, 4 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 3 поликлиника, «Жайхун» санаторийси ишлаб турибди.

1958 й.дан «Урганч ҳақиқати» туман газ. чоп этилади (адади 1000).

УРГАНЧ УНИВЕРСИТЕТИ, Ал Хоразмий номидаги Урганч давлат университети — Ўзбекистонда илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1935 й. июлда Урганч ш.да тўлиқсиз олий маълумотли ўқитувчилар тайёрлаш инти сифатида ташкил этилган. Дастлаб 2 (физикамат., ўзбек тили ва адабиёти) фт бўлиб, уларда 64 талаба таълим олган, 10 дан ортиқ ўқитувчи фаолият кўрсатган. 1942 й. ўқитувчилар тайёрлаш инти Хоразм пед. институтига айланттирилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида асосан 1992 й. 15 мартда Хоразм пед. институтига негизида У. у. ташкил этилди. Шу йили унтга АлАоразмий ном и берилган. Ун-т таркибида 10 фт (ўзбек филол.си, тарих ва ХУҚУК, физика ва мат., жисмоний маданият, пед., муҳандисликтехника, жаҳрн тиллари, табиатшунослик, иқтисод, агроменежмент), Кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш, Тил ўрганиш минтакавий марказлари, бизнес мактаб, академиклицей, 35 кафедра, маънавият ва маърифат, халқаро алоқалар, ноширлик, аспирантура, магистратура бўлимлари, Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти, Ахборот технологиялари ва масофавий таълим марказлари, 18 ўқув лаб.,

«Ижодкор», «Технолог», «Рассомлик» ўқув устахоналари, спорт мажмуаси бор; кутубхонасида 170 мингдан ортиқ асар сақланади (2004). Ун-т 32 йўналиш [тарих, иқтисодиёт (макроиқтисодиёт), касбий педагогик тайёргарлик (бухгалтерия ҳисоби ва аудит), бошлангич таълим ва тарбиявий иш, чизмачилик, тасвирий ва амалий санъат, манзарали амалий санъат ва халқ хунармандчилиги, пед. ва психология, музика таълими ва эстетик тарбия, касбий таълим (меҳнат таълими), мат., амалий мат. ва информатика, ахборот ва ахборот технологияси, физика, геогр., кимё, к.х. маҳсулотлари и.ч., меъморлик, романгерман филол.си ва б.] бўйича бакалаврлар, 16 ихтисослик [лингвистика (ўзбек тили, немис тили, инглиз тили), адабиётшунослик (ўзбек адабиёти, рус адабиёти), умумий тарих, математик тах.,лил, дифференциал тенгламалар, биоэкология, иқтисодий ва ижтимоий геогр., макроиқтисодиёт ва б.] бўйича магистрлар тайёрлайди. 2003/04 ўқув йили унтда 6493 талаба таълим олди, 84 магистр, 16 аспирант, 2 докторант илмий фаолият олиб борди, 330 дан ортиқ ўқитувчи, жумладан, 1 Ўзбекистон ФА акад., 21 фан д-ри ва проф., 140 га яқин фан номзоди ва доцент ишлади. Ун-т бир канча хорижий давлатларнинг нуфузли Ун-т ва интлари б-н ҳамкорлик қилади. Ун-т фаолияти А.Саъдуллаев, Н.Қаландаров, О.Мадраҳимов, Р.Жуманиёзов, А.Ҳасанов, М.Жуманиёзов, Р.Эшчонов ва б. проф.ўқитувчилар номи б-н боғлиқ. Ташкил бўлгандан бери 30 мингга яқин мутахассис тайёрлади. Унтда 2001 й.дан «Илм сарчашмалари» жур., «Хоразм ёшлари» наشري чоп этилади.

«УРГАНЧЁГ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — озиқ-овқат саноатининг йирик корхонаси. «Ёғмойтамакисаноат» уюшмаси таркибига киради. Рафинацияланган пахта ва б. ўсимлик ёғлари, хўжалик совуни, алиф, кунжара, шрот ва б. мақсулотлар ишлаб чиқаради.

Корхона дастлаб 1889 й. дек.да Янги

Урганч ш.да пахта—ёғ 3-ди тарзида ишга туширилган. 1910 й.да германиялик ишбилармонлар томонидан сотиб олинган ва и.ч. бинолари янгидан қурилиб, хорижий дастгоҳлар урнатилган. 1969 й.да Урганч ш.нинг саноатчилар худудида суткалик қуввати 720 тонна чигитни қайта ишлайдиган, ўсимликларнинг ёғли уруғларини қайта ишлашнинг тўлиқ тизими (экстракция, форпресс, рафинациялаш, дезодорациялаш, қадоқлаш цехлари)га эга бўлган янги «Урганч ёғ экстракция заводи» қурилиши бошланди ва корхона 1977 й.да ишга туширилди. 1983 й.да унинг қуввати бир суткада 800 т чигитни қайта ишлашга етказилди. 1981 й.дан хўжалик совуни и.ч. цехи ишга туширилди. 1985 й.да қуритиш ускунасининг 2 тизими қурилди ва хужалик совуни ишлаб чиқарадиган қувватлари йилга 14,0 минг т га етказилди. 1996 й.да Россиядан келтирилган хом ёғ кислоталарини ректификациялаш технология тизими ўрнатилди. 2002 й.дан пахта ва соя ёғи асосида қурилишда ишлатиладиган алиф ишлаб чиқарилади. 1994 й.дан очиқ турдаги акциядорлик жамияти, 2003 й.дан Швейцариянинг «Плод ойл ЛТД» компаниясининг инвестицияси иштирокидаги очиқ акциядорлик жамияти.

Корхонада 56 минг т чигит, 11,3 минг т соя дони қайта ишланиб 8600 т рафинацияланган пахта ёғи, 1777 т соя ёғи ишлаб чиқарилди, 6410 т хўжалик совуни, 132 т алиф маҳсулоти тайёрланди. Чет элларга пахта шротини экспорт қилади (2003) (я на қ. Ёғмой саноати).

УРГУТ — Самарканд вилояти Ургут туманидаги шаҳар (1973 й.дан), туман маркази. Зарафшон тоғ тизмасининг ғарбий давоми ҳисобланган Чақиликалон тоғининг этагида, Самарканд ш.дан 35 км нарида, вилоятнинг жан.шарқий қисмида жойлашган. Шаҳар ўртасидан Ургутсой оқиб ўтади. Аҳолией 60,5 минг киши (2003).

У. «Бобирнома»да Аркат, 18-а. бошларига оид тарихий ҳужжатларда Ар-

кут қишлоғи сифатида тилга олинган. «Ургут» — Ўркент сўзининг кейинроқ ўзгарган ясамаси, ўр — баландлик; кент — шаҳар, яъни баландликдаги шаҳар маъносини англатади дегувчилар ҳам бор. Тарихчи Муҳаммад Яъқуб Бухорий ўзининг «Гулшан улмулук» асарида 1797—98 й.лардаги кучли zil-зила оқибатида У. қўрғонининг вайрон бўлганлигини ёзади. Шаҳарда халқ хунармандчилиги (пичоқчилик, чопон, сўзана ва х.к.) қадимдан ривожланиб келган. 1931 й.да 55 от кучига эга бўлган электр двигатели ишга туширилган. 1935 й.да МТС ташкил қилинган.

У.да 5 саноат корхонаси, бундан ташқари, 6 қўшма ва 9 хусусий корхоналар мавжуд. Улар, асосан, қурилиш материаллари (ғишт, мрамор, бетон ғиштлар), яхна ичимликлар, қандолат маҳсулотлари и.ч., сут ва гўшти қайта ишлаш, нон пишириш, тамаки ферментациялаш б-н шуғулланувчи корхоналардир. Ушбу корхоналарнинг асосий қисми ўрта ва кичик корхоналар. Қўшма корхоналар ичида Бельгия б-н ҳамкорликда қурилган «Ург-Газкарпет» ва б. корхоналар бор. Аҳолига хизмат кўрсатадиган 3500 дан зиёд хусусий устахона ва хизмат кўрсатиш шохобчалари, машхур «Ургут» бозори фаолият кўрсатади.

14 умумий таълим мактаби (13,5 мингга яқин ўқувчи), 2 касбхона коллежи (1250 ўқувчи), 9 кутубхона, маданият уйи, ўлкашунослик музейи, халқ театри, марказий маданият ва истироҳат боғи, стадион мавжуд. 4 касалхона, 5 поликлиника, 22 дорихона, шаҳар яқинида соғломлаштириш ўрмонлисанаторий мактаби, болалар ёзги оромгоҳлари, Хўжа Омон, Хўжа Чорчинор қўриқхоналари бор. У.дан Самарканд ва Тошкентга автобуслар қатнайди.

Тошпўлат Жумабоев.

УРГУТ ТАМАКИ ФАБРИКАСИ - тамаки саноати корхонаси, қурилган тамаки баргларини ферментациялайди. Самарканд вилояти Ургут ш.да жой-

лашган. 1978 й.да қурилган. 1994 й.дан «ЎзБАТ акциядорлик жамияти» Ўзбекистан— Букж Британия қўшма корхонаси таркибида. 1994—2003 й.ларда ф-ка реконструкцияси учун 25 млн. АҚШ доллари инвестиция қилинди. Бир йилда 15 000 т тамаки баргини қайта ишлаш қувватига эга. ф-када энг замонавий технологиялар ўрнатилган. Самарқанд сигаретфкасига хом ашё етказиб беради.

УРГУТ ТУМАНИ — Самарқанд вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Вилоятнинг жан.шарқий қисмида жойлашган. Шим.шарқда Зарафшон дарёси орқали Булунғур тумани, шим. да Тойлок, шим.ғарбда ва ғарбда Самарқанд туманлари, шарқда Тожикистон Республикаси, жан.да Қашқадарё вилояти б-н чегарадош. Майд. 1120,3 км². Аҳолиси 335,2 минг киши (2002). Туманда битта шаҳар (Ургут), 12 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бахрин, Бешбулак, Жартепа, Илонли, Испанза, Мирзақишлоқ,

Почвон, Урамас, Янгиариқ, Қоратепа, Ғус, Ҳамза) бор. Маркази — Ургут ш.

Табиати. Туман ҳудуди Зарафшон тоғ тизмаларининг давоми бўлган Чакиликалон ва Қоратепа тоғларининг ён бағирларида, ўртача 1000 м баландликда жойлашган. Шарқий, жан. ва ғарбий қисмлари пастбаланд текислик бўлиб, бир қанча сойликлар бор. Тоғ ён бағирлари сланец ва оҳактош қояларидан иборат, дарё водийлари тор, чуқур, қирғоқлари тик. Адирлар ғовак ва бўш чўкинди жинслардан ташкил топган. Адирлардаги сойларнинг водийлари кенг. Оҳактош жинсларидан тузилган жойларда торлар (Киев три ва б.) бор. Чакиликалон ва Қоратепа тоғлари орасидаги Тахтақорача довони (1675 м) орқали Катта Ўзбекистон тракти ўтади. Ургут кучли сейсмик ҳудудлардан бири бўлиб, 7 балли зонага киради. Омонқўтон яқинида ва Чакиликалонда мармар, оҳактош, марганец, мис, вольфрам ва б. фойдали қазилмалар бор. Икдими кескин

континентал. Январнинг ўртача т-раси — 1,5°, энг паст тра — 25°, июлнинг ўртача т-раси 24,4°, энг юқори тра 49°. Йиллик ёгин 459—500 мм. Ёгиннинг куп қисми қишда (34%) ва баҳорда (48%) тушади. Оққўрғон, Гиждувонсой, Ғуссой, Ургутсой, Камонгаронсой, Қоратепасой, шунингдек, Дарғом, Янгиариқ, Янги Ургут, Янги Қозонариқ ва б. каналлар бор. Тупроклари, асосан, бўз тупрок. Қум, шағал, қўнғир, каштан тупроқлар ҳам учрайди. Табиий ўсимликлардан қайрағоч, тол, қарагай, тоғ заранги, pista, арча, аччиқ бодом, бодом, дўлана, наъмагак, ровоч, тоғ пиёзи, зира ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, қобон, қуён, тулки, жайра, типратикан, ҳар хил илонлар, эчкемар; қушлардан каклик, майна, чумчуқ, қарға, жиблажибон, олашақшақ, бедана, қаптар, мусича, қалдирғоч, булбул, қизилиштон, сўфитўрғай, бойўғли, сассикпопишак, тоғ зоғчаси, болғатумшук, қораялоқ, қарғалар ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, украин, татар, яҳудий, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ақолининг ўртача зичлиги 1 км² га 300 » киши (2002).

Хўжалиги нинг етакчи тармоқларини қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, қурилиш ва маҳаллий саноат тармоқлари ташкил этади.

Тумандаги 800 дан зиёд корхонанинг 52 таси ўрта, 261 таси кичик, 506 таси микрофирмалар. Мармарни қайта ишлаш, ғишт, шлакбетон плиталар и.ч., тамаки ферментацияси, мева, гўшт, сутни қайта ишлаш, нон пишириш, қандолатчилик, ҳар хил яхна ичимликлар и.ч. корхоналари бор. Автомобиль, музлаткич, телевизор ва радиоаппаратураларни таъмирлаш корхоналари ишлаб турибди. У.т.да хунармандчилик қадимдан ривожланган. Хунармандчилик б-н 3500 дан зиёд киши шугулланади.

У.т.да Бельгия б-н ҳамкорликдаги «УргГазкарпет» қўшма корхонаси, Ўзбекистон — Туркия «УргАНТЕТ

ЯШАМ», «Ургут қоплон», «Ургут СаМ-Негин» гилам и.ч.га ихтисослашган қўшма корхоналар фаолият кўрсатади. Мармар тошни қайта ишлайдиган «Ургут ЛАДО мармар», қурилиш буюмлари ишлаб чиқарадиган «Сампластик», тамакини қайта ишлайдиган «УЗВАТ» қўшма корхоналари ишлаб турибди.

Туман қ.х. тамаки, ғалла, сабзавот, картошка, мева, узум ҳамда чорвачилик махсулотларини етиштиришга ихтисослашган. Кейинги йилларда туман учун Пастдарғом туманида ажратилган ерда пахта ҳам экилмоқда. Тумандаги асосий техника экини — тамаки. У.т. ер фонди 112 минг га ни ташкил этади. 9 минг га ерга тамаки, 14,8 минг га ерга дон экинлари, 1,2 минг га ерга картошка, 145 га ерга сабзавот ва полиз экинлари, 2907 га ерга емхашак экинлари экилади. 1,4 минг га ер бог ва тоқзор б-н банд, 46,8 минг га ер яйлов.

Туман чорвачилигида қорамолчилик, паррандачилик, пиллачилик етакчи ўринда. Етиштириладиган қ.х. махсулотларнинг асосий қисми фермер ва ширкат хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади. У.т. да 381 фермер, 23 ширкат хўжалиги фаолият кўрсатади. Чорвачиликда қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилки боқилади.

2003/2004 ўқув йилида 127 умумий таълим мактаби (102,3 минг ўқувчи), 2 махсус соғломлаштириш интернати (4,9 минг ўқувчи) фаолият кўрсатади. 70 кутубхона, маданият уйлари, 21 спорт майдони ишлаб турибди. 8 касалхона (830 ўрин), 36 қишлоқ даволаш бўлими, 27 фельдшеркадушерлик пункти ва б. тиббий муассасаларда 488 врач ишламоқда. 14 дам олиш маскани ва ёзги оромгоҳларда вилоят ва қўшни Навоий вилоятдан келган болалар дам оладилар.

1992 й.дан «Чинор» туман телевидениеси эшиттиришлар олиб боради. 1956 й.дан «Ургут садоси» туман газ. нашр қилинади (адади 3000).

УРДУ — Покистоннинг ин-

глиз тили б-н бир қаторда расмий ва Ҳиндистоннинг Конституцияда тан олинган 15 та асосий адабий тилидан бири. Генетик ва тузилиш жиҳатидан ҳиндий тилига ўхшайди. Ҳиндевропа тиллари оиласининг ҳиндорий тиллари гуруҳига мансуб. Покистонда, асосан, йирик шаҳарлар (Карочи, Равалпинди, Лоҳур, Исломобод ва б.), Ҳиндистонда эса УттарПрадеш, Бихар, Маҳараштра, АндхраПрадеш штатларидаги мусулмон аҳоли гаплашади. Сўзлашувчилар сони Ҳиндистонда 30 млн.дан ортиқ, Покистонда 20 млн. га яқин киши (20-а.нинг 90-й.лари). Дехли атрофидаги кхари бўли деб аталадиган лаҳжалар асосида ташкил топган. Шулар асосида 13—14-а. лардамиллатлараро оғзаки муомала тили — ҳиндистоний (хиндавий) шаклланган. Мазкур тилнинг Дакан (Жан. Ҳиндистон) даги шакли дакханий («жанубий») деб ном олган. Ҳиндистонийнинг аввал рехта, кейинчалик У. деб аталган адабий шаклига, унинг лексикасига форс тили кучли таъсир ўтказган. Ҳоз. У. 19-а. бошларида асосан шаклланиб бўлган. У ҳиндий тилидан алифбоси ва лексикаси б-н фарқ қилади. У. бир қанча янги белгилар қўшилган араб алифбосига асосланган ёзувдан фойдаланади. 1947 й. дан кейин У. иккала давлатда турли шароитларда ривожланди. Шу сабабли Покистон урдусида лексиканинг бойиш манбаи, асосан, араб ва форс тиллари бўлса, Ҳиндистон урдусида хиндий (санскрит) тилидир. У. б-н хиндий орасида айрим фонетик ва грамматик фарқлар ҳам бор. Ҳиндистонда У. нинг хиндий тили б-н яқинлашиш аломатлари кўринмоқда. А. Иброҳимовнинг «Урдучаўзбекча муштрак сўзлар луғат»и (1998) Тошкентда, Т. Холмирзаевнинг «Урдучаўзбекча луғат»и (2003) Исломободда нашр этилган.

Ад.: Дымшиц З. М., Грамматика языка-каурду, М., 2001; Давидова А. А., Учебник языка урду, М., 2003; Шамагов А. Н., Классический дакхини (Южный хинду-стани 17 в.), М., 1974.

УРДУ АДАБИЁТИ - Ҳиндистон ва Покистонда урду тилида яратилган адабиёт. 18-а. нинг охиригача У.а. ва тили «хиндавий», «дақхиний» деб юритилган. У.а. нинг пайдо бўлишига ислом фалсафаси, ҳинд ва форс адабиётининг таъсири катта. М.С. Салмон (1046—1121) шеърлари, Х.Ж. Сумнонийнинг «Тасаввуф одоби» (12-а.) асари У.а. нинг илк намуналаридир. У.а. форс адабиёти таъсирида қасида, марсия, ғазал, рубоий, маснавий каби жанрлар б-н бойиди. Хусрав Дехлавий У.а. поэтик аъналарини юқори поғонага кўтарди.

Дехли султонлигининг кучсизланиши ва Деканда мустақил мусулмон давлатларининг вужудга келиши натижасида Жан. Ҳиндистон (Декан) да У.а.нинг марказлари пайдо бўлди. Х.Б. Гесударознинг «Меърож улошиқин», Ваҳхийнинг «Сабрас» каби асарлари яратилди. 15—17-а. ларда У.а. Бижапур, Голконда, Вижайнагар ва б. жойларда кенг ривожланди. Бу даврда Муҳаммад Али Қутбшоҳ (тахм. 1568—1611), Иброҳим Одилшоҳ (1580—1627), Нусратий, Ғавосий, Ибн Нишотий ва б. У.а. ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. 18-а.да У.а. Ҳиндистоннинг шим.ида ҳам тараққий этди. Жан. Ҳиндистонда яшаб ижод этган машҳур шоир Вали Аврангободий (тахм. 1668—1744)нинг Дехлига келиши (1700) жан. ва шим. урдунинг бирлашиб кетишига сабаб бўлди. Бу ерда Вали Аврангободий б-н бир қаторда Хотим (1699—1791), Шоҳ Муборак Абрў (ваф. 1750), Арзу (1689—1756), Файз Дехлавий (18-а. бошлари), Мир Тоқий Мир (1724—1810) кабилар Дехли мактабининг равнақиға муносиб улуш қўшдилар. Бобурийлар ҳокимияти таназзулга юз тутгач, адабий марказ Лакхнауга кўчди.

18-а. Шим. Ҳиндистонда насрчилик аънаси пайдо бўла бошлади. Диний мавзудаги асарлар ва Қуръони шариф таржималари б-н бир қаторда халқ достонлари ҳам тарқалди. Урду насрининг ривожига ФортВилиям (1800 й.да асосланган) ва Дехли коллежи (1827 й.да

асосланган) нинг фаолияти муносиб ўрин тутди (Мир Аммон Дехлавийнинг «Боғу баҳор» асари, ўзбекча таржимаси Т., 1971). 1739 й.да Нодиршоҳнинг Дехлини талонторож қилиши ва мамлакатнинг инглизлар томонидан босиб олиниши окбатида У.а.да фожиа кайфияти пайдо бўлди (Мир Дард, 1721-1785). Мирза Савдо (1713-1780) нинг ижодида мамлакатнинг хонавайрон бўлиши ва тушкунлик акс этди. Мир Тоқий асарларида дардалам ифодаланди. Инсонпарварлик ғоялари Назир Акбарободий (1740—1830)нинг шеърлятида намоён бўлди. Ҳиндистон халқлари мустақиллик учун кураш олиб бораётган бир даврда Мирзо Ғолиб У.а.да янги саҳифа очди, урду бадий насрини шакллантирди. Таникли маърифатпарвар ва ёзувчи Сайд Аҳмад Хон (1817—1898)нинг фаолияти У.а.нинг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Маърифатпарварлик ҳаракатининг 19-а. охирларидаги босқичида роман асосий насрий шакл сифатида майдонга чикди [Назир Аҳмад (1836—1912)нинг «Келин кўзгуси», «Носих тавбаси»; Мирзо Русво (1858—1931) нинг «Зоти шариф»; Абдул Ҳалим Шарар (1860—1926)нинг «Маликул Азиз ва Варжана», «Мансур ва Мўхана», «Ердаги жаннат» ва б.].

20-а. урду шеърлятида Муҳаммад Иқбояннинг фалсафий шеърляти алоҳида ўрин тутди. У «Бонги Даро», «Шарк паём», «Мангуликнома» каби асарларида ҳаёт ва жамиятдаги зиддиятларни кенг акс эттирди. Бу даврда У.а.га ижтимоий ғоялар кириб келди. Премчанд аънавий романтик қаҳрамонларни замонавий ҳинд воқелигиға яқинлаштирди. 1936 й. Ҳиндистон тараққийпарвар ёзувчилари ассоциацияси тузилди. Бу ассоциация фаолиятини С. Зоҳир, А.С. Жаъфарий, Ф.А.Файз, К. Чавдар, Р.С. Бедий сингари ижодкорлар ривожлантирди.

Мустақилликка эришгандан сўнг (1947) У.а.да янги давр бошланди — У.а. Ҳиндистон ва Покистонда ривожлана бошлади. Ҳиндистонда ижтимоий-реалистик аъналарни Р.С. Бедий, Х.А.

Аббос, И.Чугтайи, К. Чандар каби ёзувчилар давом эттирдилар. У.а.да 2-жаҳон уруши мавзуси ҳам акс этди. С. Зоҳир, А.С. Жаъфарий, Ф. Горакхпурий, М. Султонпурий, Ж. Муродободий, Қ. Райис У.а.га муносиб хисса қўшдилар.

Покистонда У.а.нинг атокли вакиллари: Ф.А. Файз, Ж. Малихободий, А.Н. Қосимий, Ф. Бухорий, А. Фароз ва б. С.Х. Манту, Ф. Аббос, М. Адиб, М. Муфти каби ёзувчилар ҳикоя жанрини ривожлантирдилар. Сўнгги ўн йилларда К. Накид, А. Жаъфарий, Ф. Риёз, З. Нигоҳ, Ҳ. Жолиб, И. Ориф ва б. шоирлар салмокли асарлар яратдилар. Романнавислардан Азиз Аҳмад, Хадижа Мастур, Шавкат Сиддикий, Интизор Ҳусайнларнинг номи машҳур.

Ҳар иккала мамлакатда ҳам урду тилида адабий жур.лар нашр этилмоқда. Ҳиндистонда: «Шоҳроҳ», «Янги адабиёт», «Шоир» ва б. Покистонда: «Афкор», «Фунун», «Аврок», «Сип» ва б.

Ас: Ҳиндистон ёзувчиларининг ҳикоялари, Т., 1958; Премчанд, Қисмат [роман], Т., 1962; Мирзо Рас во, Бир хоним еаргузашти, Т., 1965; Мирзо Ғолиб, Ғазаллар, Т., 1972; Чандар К., Хотирамадаги чинорлар, Т., 1986.

Ад.: Хусейн Э., История литературы урду, М., 1961; Глебов Н., Сухочев А., Литература урду, М., 1967.

УРЕМИЯ (юн. uron — сийдик ва haima — қон) — буйрак фаолияти етишмовчилиги натижасида организмнинг сийдик б-н заҳарланиши. Оғир кечади. У.да буйрак сув ва туз алмашиниши, кислотайшқор мувозанатини ростлай олмай қрлади, оксил алмашинувининг заҳарли маҳсулотлари тўпланади, нерв-гормонал регуляция ҳам ўзгаради, бу эса организмдаги барча аъзо ва системалар фаолиятининг бузилишига олиб келади. У уткир ва сурункали кечади.

Ўткир У. буйракнинг ўткир етишмовчилиги оқибатида юзага келади. Буйракнинг ўткир етишмовчилиги оғир шикастланишлар, куйиш, совуқ олиши,

қон йўқотиш, сувсизланиш, аллергия, заҳарланиш, сепсис оқибатида юзага келадиган шок натижасида умумий қон айланиши бузилишидан пайдо бўлади. Сурункали У. буйракда қон айланишининг бузилишидан (буйрак томирларининг бекилиб қолиши), буйрак касалликлари (оғир, ўткир нефрит, сурункали нефрит, пиелонефрит) туфайли, сийдик йўлларининг тўсилиб қолиши (тош, ўсма, яллиғланиш инфилтрати) сабабли юзага келади. Лоҳасланиш, қувватсизлик, тез чарчаш, бош оғриши, яхши ухлай олмаслик, иштаҳа йўқолиши, хотиранинг пасайиши У. нинг дастлабки белгиларидир. Бемор ҳадеб ташна бўлаверади, териси оқариб, қуруқ бўлиб қолади, кичишади, тез озиб кетади. Қонни текширганда унда азот чиқиндилари кўпайиб кетганлиги аникланади. Унинг сўнгги босқичларида қондаги мочевина ва б. моддалар тери, шиллиқ ҳамда сероз парда орқали чиқа бошлайди ва шу жойларда турли ўзгаришлар пайдо қилади. Натижада уремик гастрит, колит, плеврит, перикардит белгилари юзага келади. Жигар, кўмик функциялари бузилади, беморнинг қони камайиб боради, айрим аъзолардан қон кетади, кўз хиралашади. Ўз вақтида тегишли даво тадбирлари кўрилмаса, уремик кома вужудга келади; бемор касалхонада даволаниши керак.

Сурункали У. б-н оғриганларга оксили жуда кам бўлган парҳез таомлар буюрилади, ош тузи ҳам чеклаб қўйилади, шу йўл б-н касаллик ривожланишининг олди олинади. Сурункали У.нинг олдини олиш буйрак ва сийдик йўллари яллиғланишини ўз вақтида даволагишдан иборат. Доимо врач кузатувида бўлиб, сийдик ва қон таҳлиллари назорат қилиб турилса, У. нинг олдини олиш мумкин.

УРЕТАН КАУЧУКЛАР - синтетик каучуклар, диизоцианатлар б-н оддий ёки мураккаб эфирларнинг ўзаро таъсирида ҳосил бўладиган маҳсулотлар. У.к. синтезида бошланғич мономер сифатида

адипин кислота ва б. дикарбон кислота-лар, диэтиленгликоль ва б. гликоллер, толуилендиизонатлар ва б. изоцианатлар ишлатилади. У.к. 3 хилга бўлинади: 1) куйма У.к. — синтез жараёнида вулканизация тўри ҳосил қиладиган каучуклар; 2) валикланадиган У.к. — резина и.ч.да оддий технология бўйича қайта ишланадиган каучуклар; 3) термопластлар — пластмасса и.ч. технологияси бўйича қайта ишланадиган каучуклар. У.к. зичлиги 1210—1250 кг/м³. У.к. асосидаги резинанинг муҳим хоссалари: ейилишга, ўта чидамли (бу кўрсаткич бўйича У.к. бошқа барча каучуклардан устун туради), чўзилишга юқори мустаҳкам (30—50 МПа), эластик (нисбий узайиши 400—700%), мойлар ва ёнилғиларда бўкмайди, атмосфера ва радиацияга чидамли, газ утказувчанлиги паст ва б. Камчиликлари — совуққа ва иссиққа (қўлланиш тра оралиғи — 35 дан 100° гача, қисқа муддат 130° гача), сув, кислота ва ишқорлар таъсирига чидамсиз. У.к.дан пойабзал пошналари ва тагликлари, улкан автошиналар, кабеллар учун қоламалар, мой ва бензинга чидамли зичлагичлар, радиация ва б.дан ҳимояловчи костюмлар тайёрланади.

УРЕТАНЛАР (франц. urethane, лот. urea — мочеви́на ва ether — эфир), карбаматлар — карбамин кислота эфирлари. Умумий формуласи NH₂COOR (бу ерда R — метил, этил ёки б. органик радикал); рангсиз кристалл моддалар: метил уретан (суюқланиш т-раси 52°, кайнаш т-раси 177°), этилуретан (суюқланиш т-раси 49°, кайнаш т-раси 184°). Органик эритувчиларда эримайди, сувда яхши эрийди. Ишқорлар ва концентранган кислоталар таъсирида парчаланadi. Аммиак б-н мочеви́на ҳосил қилади. Полиуретанлар синтезида, гербицид ва инсектицид сифатида қўлланади; баъзи У. (мас, этилуретан) — тинчлантирувчи ва ухлатувчи модда.

УРЕТЕР (юн. ureter — сийдик

йўли) — қ. Сийдик пули.

УРЕТРА (юн. urethra) — қ. Сийдик чиқариш капали.

УРЕТРИТ — сийдик чиқариш канали (уретра)нинг яллиғланиши. Патоген микроорганизмлар (трихомонадалар, ачитқисмон замбуруғлар, вируслар ва б.), шунингдек, моддалар алмашинувининг бузилиши, аллергия, шикастланишлар сабаб бўлади.

Клиник кечишига кўра, ўткир ва сурункали, кўзгатувчисининг турига қараб сўзакли, трихомонадали, носпецифик Улар фарқ қилинади. Аксари эркакларда учрайди. Сийганда ачишиш, оғриқ пайдо бўлади; уретрадан йирингли чиқинди келади. У., одатда, жинсий алоқа қилганда гонококкдан зарарланиш нагижасида юкади (қ. Сўзак). Уретрага бактериялар (мас, ичак таёкчаси, стрептококк, пневмококк) тушиши, шахей гигиена кридаларининг бузилиши ёки ангина, сурункали тонзиллит, оғиз бўшлиғи ва б. аъзолардаги яллиғланишлардан қон ва лимфа томирлари орқали уретрага микроб утиши ҳам У.га сабаб бўлади. У.га хос белгилар юзага келиши б-н дарҳол врачга учрашиш лозим, акс ҳолда яллиғланиш уретранинг орқа қисми ва қовуққа тарқалиб мойк ортиғи (қ. Эпидимит), простага бези (қ. Простатит), уруғ пуфакчаси (қ. Жинсий аъзолар)нк ҳам яллиғлантиради, пировардида бемор бепушт бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Унинг олдини олиш учун шахсий ва жинсий гигиена қоидаларига риоя қилиш, организмдаги турли яллиғланишлар ҳамда умумий инфекция қасалликларни ўз вақтида даволатиш муҳим.

УРИНМА — кесувчининг лимит ҳолати. / эгри чизикқа унинг А нуктасида ўтказилган У. қуйидагича аниқланади: / чизикқа А дан фарқли В нуктани олиб, АВ кесувчи ўтказилади. В нукта / эгри чизик бўйлаб ҳаракатланса, АВ кесувчи А нукта атрофида айлана бошлайди

(раем, 1). Бунда АВ кесувчи тайин бир лимит ҳолатга эга бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. АВ кесувчининг В нуктаси / чизик бўйлаб ҳаракатланиб, А нукта б-н устмауст тушишга интилгандаги лимит ҳолати мавжуд бўлса, u / чизикқа унинг А нуктасида ўтказилган U . бўлади. АВ кесма узунлиги нолга интилганда ВАС бурчак ҳам нолга интилади. / эгри чизик узлуксиз бўлсада, унинг бирор нуктасида ҳам U . мавжуд (яъни АВ кесувчи лимит ҳолатга эга) бўлмаслиги мумкин. В нукта А га турли томондан интилиши ва АВ кесувчи иккита турли лимит ҳолатга эга бўлиши ҳам мумкин (раем,2). $y=f(x)$ функция графигининг хй абсциссали нуктасида графикка U . ўтказиш масаласи мат.нинг асосий тушунчаларидан бири — ҳосила тушунчасига олиб келган масалалардан. $y=f(x)$ функция графигига $(x_0, f(x_0))$ нуктада ўтказилган U .нинг бурчак коэффиценти функция ҳосиласининг x_0 нуктадаги қийматига тенгдир: $\operatorname{tg} \alpha = A'(x_0)$. $y=f(x)$ функциянинг x_0 абсциссали нуктасида ўтказилган U . тенгламаси $y-u[x_0]+f'(x_0)(x-x_0)$ бўлади. Мас, $y=x^2$ параболага унинг абсциссаси $x_0=1$ бўлган нуктасида ўтказилган. U . тенгламаси $y=2x-1$ дан иборат; $y=\sin x$ функция графигига унинг $x_0 = \text{абсциссали нуктасида ўтказилган } U$. тенгламаси $y=x$ бўлади.

УРИНМА ТЕКИСЛИК - сиртнинг бирор нуктасидан ўтиб, шу сиртга энг жипс ёпишган текислик. а вектор Φ сирт устида ётувчи P нуктадан ўтувчи эгри чизикнинг уринма вектори бўлса, u Φ сиртга P нуктадаги уринма вектор деб аталади. Регуляр Φ сиртнинг берилган нуктасидаги уринма векторлари тўплами икки ўлчовли чизикли фазо ҳисобланади. $f = f(u, v)$ тенглама б-н берилган Φ сиртнинг $P(u_0, v_0)$ нуктасидан ўтувчи ва g Dn_0, v_0 , $f'v$ ($\langle 0 \rangle > v_0$) векторларига параллел текислик U .т. бўлади. tc текислик $P(u_0, v_0)$ нуктасидан ўтувчи текислик: q нукта Φ сиртнинг P га яқин нукталаридан бири; P ва q нукталар орасидаги масофа

d, q нуктадан tc текисликкача бўлган масофа h бўлсин. U ҳодда tc текислик P нуктадаги уринма текислик бўлиши учун $\lim_{q \rightarrow 0} d = 0$ тенгликнинг бажарилиши зарур ва етарлидир. Агар регуляр сирт $f(x, y, z)=0$ тенглама б-н берилган бўлса, u ҳодда бу сиртнинг $\Pi(x_0, y_0, z_0)$ нуктасига U .т. формуласи қуйидаги кўринишда бўлади:

Маркази x_0 нуктада бўлиб, радиуси R га тенг бўлган $5R(x_0)$ сферанинг U .т.и шу нуктадан ўтказилган радиусига перпендикуляр бўлади. Конус ва цилиндрнинг P нуктасидаги U .т. бу сиртларнинг P нуктасидан ўтувчи ясовчиларидан фақат биттаси орқали ўтади. УРМИЯ (собик Ризоия) — Эроннинг шим.ғарбий қисмидаги оқмас шўр қўл. Тоғ оралиғидаги сойликда. Майд. 5,8 минг км². Чук. 15 м гача, сув сатхининг бал. 1275 м. Баҳорда сатхи кўтарилади. Шўрлиги 150—230%. Соҳилларида шўрхоқлар бор. U .га бир неча дарё қуйилади. Кема қатнайди. Жан. қисмида 50 дан ортиқ орол бор. Урмия миллий боғи ташкил этилган. УРМИЯ (1926—80 й.ларда Ризоия) — Эроннинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар, Урмия қўлининг ғарбий соҳилида. Ғарбий Озарбайжон остонининг маъмурий маркази. Аҳолиси 435,2 минг киши (1997). Қ.х. (токчилик ва мевачилик) р-нининг маркази. Шакарқанд, тамаки, қуруқ мевалар тайёрловчи корхоналар бор. Гилам тўқилади. Ҳунармандчилик ривожланган. Ун-т бор.

УРО... (юн. *uron* — сийдик) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми: сийдик, карбамид ва сийдиктаносил аъзоларига алоқадорликни билдиради (мас, урология, урометр).

УРОЛОГИЯ (уро... ва ... логия) — клиник тиббиёт соҳаси; сийдик аъзолари системаси, жинсий аъзолар касалликларини, уларнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганати, шунингдек, бу касалликлар диагностикаси, давоси ҳамда олдини олиши усулларини ишлаб чиқади.

U . 20-а.да хирургиядн мустақил

фан сифатида ажралиб чиқди. Урологик касалликлар қадимдан маълум. Абу Али ибн Сино қовукдаги тошларни тушириш сирасорларини билган. Лекин илмий У. 19-а.да шаклланди. 1869 й.да Г. Симон (Англия) биринчи марта сийдик найини катетерлаш, касалланган буйракни операция йўли б-н олиб ташлашга муваффақ бўлди. Франциялик Ф.Ж. Гюйон, Л. Мерсье, Ж. Альбарран; англиялик Г. Томпсон, П. Фрейер; австриялик Л. Диттель Унинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Унинг ривожига, асосан, цистоскопия ва рентген нурлари орқали текшириш усулларининг кашф этилиши б-н боғлиқ. 20-а. да диагностика ва даволашнинг янги усуллари — хромоцистоскопия (Ф.Фелькер ва Э. Иозеф, Германия, 1903), ретроград пиелография (А. Лихтенберг ва Ф. Фелькер, Германия, 1906), экскретор урография (М. Свик, А. Лихтенберг, Германия. 1929) ва б. ишлаб чиқилди. Буйрак етишмовчилигида голландиялик олим В. Колф клиникада биринчи марта сунъий буйрак ишлатди (1944).

Ўзбекистонда Унинг ривожига 1924 й.да Ўрта Осиё ун-тининг тиббиёт фтида урология кафедраси ҳамда 25 ўринли урология клиникаси ташкил этилиши б-н боғлиқ. 60—70-й.ларда радиологик, ангиографик, уродинамик, компьютер томографик текширувларнинг амалиётга кириб келиши б-н У.да жаррохлик усуллари такомиллашди; ТУР, перкутан операциялар, буйрак тошларини масофадан парчалаш йўлга қўйилди. Ҳоз. кунда лапароскопик операциялар (қ. Лапароскопия) кенг қўлланмоқда. Бунда О.М. Мухторов, И.П. Погорелко, Т.Н. Позднякова, Д.Л. Арустамов ва б.нинг ҳиссаси катта бўлди.

Тошкентдаги У. клиникаси асосида 1990 й. Республика урология илмий маркази ташкил этилди, 2002 й.да у Республика ихтисослашган урология марказига айлантирилди. 1932 й.дан Ташкент Врачлар малакасини ошириш институтида урология кафедраси ва клиникаси фаолият кўрсатмоқда. 1997 й. клиника

қошида Тошкент ш. урология маркази ташкил этилди, унда ЎЗР вилоят ҳамда туман шифохоналарида У. бўлимларини очиш, уларни малакали кадрлар ва мутахассислар б-н таъминлаш ишлари амалга оширилади.

Республика клиникаларида урологик касалликларга ташхис қўйиш ва даволашда ультратовушли скенирлаш, уларнинг эндоскопик ва рентгенологик аппаратлар, ташки тўлқин ёрдамида буйрак ва сийдик йўли тошларини майдалаш дастгоҳлари б-н жиҳозланиши У. соҳасининг жаҳон талаблари даражасига кўтарилишига имкон берди. Йирик касалхоналар таркибида нефрология бўлимлари ва марказларининг ташкил этилиши туфайли ўткир ва сурункали буйрак етишмовчилиги б-н боғлиқтадқиқотлар ривожланди. Ўткир буйрак етишмовчилигида «сунъий буйрак» аппарати ёрдамида қонни тозалаш (гемодиализ) усули ишлаб чиқилди.

Сўнгги йилларда Республикамизда шошилиш тиббий ёрдам маркази ҳамда вилоят марказий шифохоналари қошида У. бўлимларининг очилиши Ўзбекистонда Унинг ривожланишида муҳим босқич бўлди.

УРОН КИСЛОТАЛАР альдозаларнинг ҳосилалари. Умумий формуласи CHO (CHON)И COON . Альдозалардан бирламчи гидроксил гуруҳи ($-\text{CH}_2\text{OH}$) ўрнига карбоксил гуруҳи ($-\text{COOH}$) борлиги б-н фарқ қилади. Кристалл ёки аморф моддалар; учмайди, сувда ва кутбл эритувчиларда яхши эрийди. Кимёвий хоссаларига кўра, альдозаларга ҳам, оксикислоталарга ҳам ўхшайди. Табиатда 6 углерод атомли ҳрлида учрайди (гексурон кислота). Уларнинг номи тегишли гексозага қараб белгиланади (мас, глкжурон кислота глюкоза номидан). У.к. ҳайвон ва ўсимликларнинг биологик муҳим биополимерлари таркибига киради. D глюкоурон кислота ҳайвон организмда заҳарли моддаларни йўқотишда қатнашади ва аскорбин кислота биосинтезида бошланғич маҳсулот ҳисобланади.

УРСОЛ КИСЛОТА, C₂₉H₄₆(ОН)СООН — тритерпенлар синфига оид органик кислота, оқ кристалл модда. Мол. м. 456,37, суюкланиш т-раси 112°. Сувда эримайди, спирт, хлороформ ва б. кутбланган органик эритувчиларда яхши эрийди. У.к. олма меваларининг чиқиндиларидан (қуритилган пўчоғидан) Сосклет аппаратида спирт б-н экстракциялаб олинади. Клюква турупи (чиқиндиси) ни хлороформ б-н экстракциялаб ҳам У.к.ни ажратиб олиш мумкин. У.к. биологик фаол модда, юракни озиклантирадиган вена қон томирларини кенгайтириб, натрий ионларини сақлаб қолиш хусусиятига эга; вирусга ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади. У.к.нинг метил эфири — эмульгатор.

УРУГВАЙ — Жан. Америкадаги даре, юқори оқими Бразилия худудида, қолган қисми Аргентинанинг Бразилия ва Уругвай б-н бўлган чегарасидан оқади. Гелотас ва Каноас дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Атлантика океанининг ЛаПлата қўлтиғига қуйилади. Уз. 2200 км, ҳавзасининг майд. 307 минг км². Асосий ирмоғи — РиоНегро. Юқори ва ўрта оқимида Бразилия яситоғлигидан оқади. Сероетона, шаршара кўп. Ўртача сув сарфи 550 м³/сек. Йирик гидрозел қурилган. Пайсанду ш.гача денгиз кемалари қира олади. Йирик шаҳар ва портлари: Конкордия (Аргентина), Сальто, Пайсанду, ФрайБентос (Уругвай).

УРУГВАЙ (Uruguay), Уругвай Шарқ Республикаси (Republica Oriental del Uruguay) — Жан. Американинг жан. шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 176,2 минг км². Аҳолией 3 млн. 387 минг киши (2002). Пойтахти — Монтевидео ш. Маъмурий жиҳатдан 19 департаментга бўлинади.

Давлат тузуми. У. — республика. Амалдаги конституцияси 1967 й. кучга кирган ва 1997 й. тузатишлар киритил-

ган. Давлат бошлиғи — президент, у тўтти умумий овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни вакиллар палатаси ва сенатдан иборат бўлган Конгресс (ёки Бош Ассамблея), ижрочи ҳокимиятни президент амалга оширади. Президент Вазирлар кенгашини тайинлайди.

Табиати. Мамлакат жан. ва жан. шарқда Атлантика океани б-н ўралган. У. қирғоқлари кам парчаланган, паст, лагуна типли. Ер юзаси, асосан, сертепа текислик. Мамлакат чекка шарқининг аксарияти (Атлантика океани соҳили) ботқоқлашган пасттекислик. У.нинг энг баланд нуқтаси — чекка жан.даги ПандеАсукар тоғи (501 м). Фойдали қазилмалардан темир, марганец, олтин, қумуш, қўрғошин, мис, тальк, кимматбаҳо тош, гранит, мрамор, қўнғир кумир бор. Иқлими субтропик, нам иқлим. Ўртача тра июлда 10°—12°, янв. да 22°— 24°. Йилига 1000—1200 мм ёғин ёғади. Катта дарёлари — Уругвай ва РиоНегро. Прерияларнинг қизилқора тупроқларида ўтли субтропик саванна, даре бўйларида доим яшил ўрмон; жан. да бутали саванна, шарқда пальмазорлар бор. Ҳайвонлардан зирхлилар, нутрия, каламуш, пума, америка туяқуши, тапир, буғу, ёввойи мушук, тулки, чумолихўр; паррандалардан оққуш, қарқара, турна, колибри, судралиб юривчилардан шақилдоқ илон, қора илон, аллигатор кўп. КабоПолоньо, СантаТереса ва б. миллий боғлар ташкил этилган.

Аҳолиси. У.нинг аксарият аҳолиси — уругвайликлар (креоллар, испан колонистлари ва 19-а.да кўчиб келган италиянларнинг авлодлари). 19-а.нинг 2ярмида французлар, немислар, славянлар ҳам кўчиб кела бошлаган. Расмий тил — испан тили. Диндорларнинг аксарияти христианкатолик. Шаҳар аҳолиси 88,7%. Йирик шаҳарлари — Монтевидео, Сальто.

Тарихи. У. худудида қадимдан индей қабилалари яшаган, улар деҳқончилик, овчилик, балиқ овлаш б-н шугулланган.

16-а.нинг бошларида бу ерда испан муштамлакачилари пайдо бўлди. 1750 й. Испания бу худудни бутунлай эгаллаб олди ва 1776 й. Шарқий соҳил (муштамлака даврида У. шундай деб номланган) Испанияга қарашли ЛаПлата вицекироллиги таркибига киритилди. Америка қитъасидаги Испания муштамлакачиларининг мустақиллик учун олиб борган уруши йилларида (1810—26) Шарқий соҳил аҳолиси 1815 й. мустақиллик эълон қилди. 1816 й. Португалия кўшинлари Шарқий соҳилга бостириб кириб, 1817 й. уни батамом эгаллаб олди. 1821 й. Шарқий соҳил Бразилия таркибига кўшиб олинди. 1825 й. У. ватанпарварлари Х.А. Лавальехи раҳбарлигида кураш бошладилар ва Шарқий соҳил Португалия б-н Бразилиядан озод қилиниб, мустақил деб эълон қилинди (1825 й. 25 авг.), аммо тез орада Аргентинага қарам бўлиб қолди. Тўла мустақиллик учун озодлик кураши авж олди. 1828 й. Бразилия б-н Аргентина ўртасидаги сулҳ шартномасида У. мустақил давлатини тузиш назарда тутилди. 1830 й. У. Шарқ Республикаси деб эълон қилинди. 19-а. охирида уругвай миллати шаклланиб бўлди.

1-жаҳон урушида У. бетарафлик эълон қилди. 1933 й. ўнг кучлар мамлакатда тўнтариш уюштириб, диктатура режимини ўрнатди. 2-жаҳон уруши (1939—45) й.лари У. «ўк» пакти давлатлари (Германия, Япония, Италия) б-н алоқасини узди (1942). 1945 й. Германия б-н Японияга уруш эълон қилди. 1951 й. конституцияни ислоҳ қилиш юзасидан ўтказилган плебисцит натижасида давлат идора усули ўзгарди: Миллий ҳукумат кенгаши давлат бошлиғи вазифасини бажара бошлади. 1966 й. конституция ислоҳоти якунида яна президент лавозими тикланди. 1973 й. қуролли кучларнинг ўнг қаноти давлат тўнтариши ўтказиб, парламентни тарқатиб юборди, сиёсий партия ва қасаба уюшмаларининг фаолиятини тақиқлади. 1976 й. июлдан ҳарбийлар А. Мендесни президент лавозимида тайинладилар. 1981 й. сент.да ҳокимият

тепасига келган ҳукумат вазмин сиёсат юритди. У. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1991 й. 26 дек. да тан олган. Миллий байрами — 25 авг. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1825).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. «Колорадо» партияси, 19-а.да тузилган; Миллий партия («Бланко»), 19-а.да ташкил этилган; Фукаролик иттифоқи, 1917 й. асос солинган; У. социалистик партияси, 1910 й. тузилган; Христиандемократик партия, 1962 й. ташкил этилган. Меҳнаткашларнинг қасаба уюшмалариаро пленуми, 1966 й. асос солинган.

Ҳўжалиги. У. — индустриалаграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 26%, қ.х. ва балиқчилик улуши 8%, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши 66%.

Саноатида оз миқдорда графит, гранит, мрамор, қурилиш материаллари қазиб олинади. И.ч. саноатининг етакчи тармоқлари — озиқ-овқат (гўшт, вино, консерва), тўқимачилик (асосан, жун газлама) саноати. Металлургия, автомобиль йиғув, нефтни қайта ишлаш, кимё, металлсозлик, электротехника, цемент, резина, кунпойабзал саноати корхоналари бор. Ёғоч тайёрланади. Йилига ўртача 7,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади (асосан, ГЭСларда).

Қишлоқ ҳўжалигининг асосий тармоғи гўштбоп қорамол ва жун олиндиған қўйчилик. Қ.х.га ярқкли ерларнинг кўп қисми ўтлоқ ва яйловлардан иборат. Дехқончиликда буғдой, шоли, маккажўхори, тарик, оқ жўхори, емхашак экинлари, техника экинларидан ер ёнғоқ, шакарқамиш, кунгабоқар, цитрус мевалар, узум етиштирилади. Балиқ овланади.

Транспорти. Юқларнинг 3/4 шеми автомобиль транспортида ташилади. Автомобиль йўлари уз. 51 минг км, т.й. узунлиги 2,1 минг км. Денгиз савдо флотининг ҳажми 172,5 минг т дедвейт. Асосий денгиз порти — Монтевидео. У. четга чорва мол, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, балиқ, жун, тери ва кунчилик хом ашёси, сабзавот, тўқимачилик моллари чиқаради, чет-

дан минерал хом ашё (жумладан, нефть), кимёвий моллар, қора металл, машина ва ускуна, транспорт воситалари олади. Бразилия, Аргентина, АҚШ, ХХР, Япония, Европа Иттифоқи мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — уругвай песоци.

Тиббий хизмати. Аҳолига, асосан, хусусий тиббий муассасалар хизмат кўрсатади. Тиббиёт ходимлари Монтевидеодаги унтнинг тиббиёт фти ва 2 та тиббиёт билим юртида тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. Барча типдаги ўқув юртларида таълим бепул. Бошланғич мактаб — 6 й.лик, ўрта мактаб ҳам 6 й. (3+3). Бошланғич ва кичик ўрта мактабларда ўқиш — мажбурий. Давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий умумий таълим ўқув юртлари ҳам бор. Ўрта мактабнинг 1босқичи негизда 3 й.лик хунартехника ва пед. билим юртлари ишлайди. Уда диний семинария куц. Олий таълим, асосан, Монтевидеодаги Уругвай ун-тида (1849 й.да ташкил этилган) олинади. Унинг хузурида консерватория, кутубхоначилик мактаби, ижтимоий ёрдам мактаби, технология ва кимё инти, нафис санъат мактаби бор. Монтевидеодаги Мехнат ун-ти юкори типдаги махсус ўқув юрти ҳисобланади. Санъат ва хунармандчилик коллежи ва б. ўқув юртилари бор. Илмий ва техника тадқиқотлари миллий кенгаши мамлакатдаги и.т. фаолиятини мувофиқлаштириб боради. Геогр. ва тарих инти (1843), Кимё фармацевтика уюшмаси (1888), Метеорология бош бошқармаси (1912), Қ.х. тадқиқотлари маркази (1914), астрономия расадхонаси (1928), биология инти (1923), кимё саноти инти (1935), Атом энергияси миллий комиссияси (1955), онкология инти (1960), Миллий муҳандислик академияси (1963) бор. Йирик кутубхоналари: Монтевидеодаги Миллий кутубхона (1816), Конгресс миллий кутубхонаси (1929), Марказий пед. кутубхонаси (1888). Муҳим музейлари: Монтевидеодаги Миллий нафис санъ-

ат музейи (1811), Миллий тарих музейи (1900), Табиаттарихи миллий музейи (1837), Пед. музейи (1888), Такуарембодаги индейслар музейи, Зоол. музейи.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Диарио офисель» («Расмий кундалик газета», 1905 й.дан), «Маньяна» («Тонг», кундалик газ., 1917 й.дан), «Ора популар» (кундалик газ, 1989 й.дан), «Аки» («Шу ерда», сиёсий ҳафтаном, 1983 й.дан), «Бускеда» («Изланиш», ижтимоийсиёсий ҳафтаном, 1972 й.дан), «Демокрасиа» («Демократия», ҳафтаном, 1981 й.дан), «Кроникас экономикас» («Иқтисодий янгиликлар», ҳафтаном, 1981 й.дан), «Эстудиос» («Тадқиқотлар», ойлик жур., 1956 й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўк. Миллий алоқа бошқармаси — АН-ТЕЛ давлат маҳкамаси 1974 й. тузилган бўлиб, мамлакатдаги радиоэшиттириш ва теле курсатувларни назорат қилади. Телекурсатувлар 1956 й.дан ишлайди.

Адабиёти испан тилида. Дастлабки кўлёзма ёдгорликлари мустамлака даврида яратилган. Перес Кастельянонинг «Мемориал» асари (1779 й. ёзилган, 20-а. бошларида нашр қилинган) мактуб тарзидаги тарихий наср намунасидир. Х. Прего де Оливер, К. Вильядеморос шеърляти ва Х. П. Мартинеснинг «Бегубор садоқат» пьесаси (1808) бадий адабиётга асос солди. Мустақдллик учун кураш даврида гаучолар (дашт аҳолиси)нинг халқ оғзаки ижодиёти негизда гаучо адабиёти вужудга келди. Унинг машхур намояндаси Б. Идальго (1788— 1822) шеърлари испан мустамлакачиларини фош этади ва ижтимоий адолатсизликни лаънатлайди. Европа классицизм аъналарига таянувчи «академик адабиёт»нинг шеърлий намуналари «Шарқий Парнас» антологиясига жамланган. Шу адабиётнинг атоқли вакили Ф. Акунья де Фигероа У. миллий мадҳиясининг муаллифидир. 19-а.нинг 30—40-й.ларидан У. адабиётида романтизм оқими ҳукмрон бўлди. Замонавий У. насрининг асосчиси Э. Асеведо Диас (1851 — 1924) «Исмаэл», «Шухрат ни-

доси» тарихий романларида гаучоларнинг аянчли ҳаётини тасвирлади. 19-а. охири — 20-а. бошларида шоирлардан Х. АлонсоиТрельеса, Ф. Сильва Вальдес, Дельмира Агустини, Хуана де Ибарбуру, адиб Х. Э. Родо, драматург Ф. Санчес, қиссанавис О. Кирога ижод қилдилар. 30-й.лар охири ва, айниқса, 2-жаҳон урушидан кейин адабиётда ижтимоий иллатларни фош қилувчи асарлар кўплаб яратилди. Э. Аморим, А.Д.Гравина, М. Бенедеттининг шу руҳдаги романлари нашр этилди. 70—80-й.ларда фалсафий шеърият ривож топиб, инсонпарварлик ва миллийлик ғояларини тараннум этди. Айниқса, Х. Кунья, А. Беренгер, М. Бианчи, Х. Медина Видаль ва б. шоирларнинг асарлари илғор ижтимоий жўшқинлиги б-н ажралиб туради.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. У.да чарруа индейслари санъатидан одам, ҳайвон ва қушлар қиёфаси тасвирланган тош ва сопол буюмлар бизгача етиб келган. Мустамлака давридаги меъморлик турли истехкомлар, черковлар, барокко ва классицизм услубида барпо этилган шаҳар биноларидан иборат (Монтевидеодаги Муниципал нафис санъат музейи, 1804—08, меъмори Т. Торибио). 19-а. ўрталаридан шаҳарлар европача эклектизм руҳида, 20-а. бошларидан модерн услубида курилади. 20-а. ўрталарида Монтевидео қайта курилди, кўпгина осмонўпар бинолар (шаҳар ратушаси, банклар, меҳмонхоналар), курортлар ва савдо мажмуалари қад кўтарди. 20-а.нинг 2ярмида жамоа турар жойлари ва савдожамоат марказлари (бозор, дўкон, клуб, ресторан, почта, поликлиника, мактаб, болалар боғчаси, кутубхона) бўлган шаҳарчалар куришга куришилди. У.нинг машҳур меъмори Х. Виламахо биноларнинг тевақатрофдаги табиий манзара б-н уйғун бўлишига ва уларни куришда маҳаллий материаллардан фойдаланишга алоҳида эътибор берди. У БМТнинг НьюЙоркдаги бош биноси курилишида маслаҳатчи сифатида қатнашди.

У. тасвирий санъатида 19-а.нинг 2яр-

мида, асосан, ажнабий рассомлар ижод қилдилар. У. миллий рангтасвир мактабининг шаклланишида Х.М. Монтевидео шахри.

Бланеснинг ижоди муҳим урин олади. Унинг мўйқаламига мансуб кўпгина тарихий композициялар, уруш манзаралари, портретлар, гаучо сиймолари мамлакат тарихи ва халқ ҳаётининг яхлит қиёфасини гавдалантиради. Миллий ҳайкалтарошлик санъати ривожланди (Ж. Ливи, Д. Мора ва б.). 20-а.нинг 1ярмида Д. Эккет, кейинроқ К. М. Эррера ва К. А. Кастельянос каби рассомлар етишиб чикди. Шаклнинг нозик жиҳатларини идрок этувчи ҳайкалтарош Б. Мичелена меҳнат ва маданият ахлининг сиймоларини гавдалантирувчи асарлар яратди. 1927 й. «Тесео» гуруҳига бирлашган кўпгина рассомлар илғор ижтимоий ғояларни модернизм анъаналари б-н боғлаб тасвирладилар. Р. Перес Баррадас, Х. Кунео Перинетти, П. Фигари ва б. рассомлар бирбиридан гўзал санъат асарларини яратдилар, Х. Торрес Гарсиа эса абстракт санъатнинг фаол тарғиботчиси бўлди. 20-а. ўрталаридан «Травюра клуби» (Л. Гонсалес ва б.) санъатда халқ ҳаёти ва ташвишларини кенг акс эттириш йўлидан борди. Х.Т. Гарсиа, И. Дюкас, К. Федерико Саэс, П. Фигари, Р. Баррадес, Х. Конео, В. Баркала, М. Эпинола, 20-а.нинг 2ярмидаги машҳур рассомлардир. 1970—80-й.ларда К.Лара, Х. Гамарра каби рассомлар постмодернизм ғояларини маҳаллий анъаналар б-н юксалтиришга ҳаракат қилдилар. Замонавий рассомлар орасида А. Эрнандес, К. Паэс Виларо, Г. Ласарини, Л. Массей, Э. Диас Епес, Н. Бердиялар бор. 1957 й. Нафис санъатлар миллий мактабига асос солинди.

Мусиқаси. Индейс мусиқасининг асосий шакллари меҳнат, уруш ва маросим кўшиқлари ҳамда рақсларидан иборат бўлган. Чолғу асбоблари: ёғоч барабан, ҳайвон шохи ва суягидан ясалган буг, камиш най (пинкильо), денгиз чиғаноғи, шакилдоқ (марака), ксилофон (марим-

ба) ва б. Испан фольклори намуналари (вильянсико ва б.) сайёр кўшиқчилар — паядорлар ижоди орқали 16-адан тарқалган. Миллий (креол) кўшиқ жанрлари — тристе, видала, эстило, милонга; ракс турлари — гато, съелито, перикон, куандо, ранчера. 18-адан Европа профессионал мусика турлари, жумладан, диний мусика шакллари — хорал, орган ижрочилиги ва б., дунёвий мусика жанрларидан мусикали театр (тонадилья, мелодрама) ва ракс мусика (менуэт, гавот, вальс ва б.) намуналари кириб келди. 19-а.нинг 20—50-й.ларида 6 та филармония жамияти, 1910 й. Монтевидеода консерватория, камер мусикаси уюшмаси тузилди. 20-а. бошидан миллий композиторлик мактаби ташкил топди (Л. Самбусети, Э. Фабини, А. Брокуа). Замонавий мусика арбоблари: композиторлар Э. Тосар, Л. Бириоти, Р. Шторм, К. Эстрада, С. Сервети; дирижёр Х. Протаси; пианиночилар У. Бальцо, Н. Мариньо; гитарачи Х. Оянгурен; хонанда В. Кастро. Мусика таълими соҳасида шаҳар мусика мактаблари тизими мавжуд. Монтевидеодаги Республика ун-ти хузурида Миллий консерватория очилган.

Театри. Даствлабки театр томошалари Монтевидеода 18-а. охирларида кўрсатилди. 1793 й. бу ерда очилган Комедия уйида вақтивакти б-н Б. Идальго, Э. Фахардо, Ф. Х.де Ача каби драматургларнинг пьесалари сахналаштирилди. 1856 й. «Солис» театри курилди. Миллий театрнинг равнақтопишида драматурглар Ф. Санчес ва Э. Эррера ижодининг ахамияти катта бўлди. 20-а.нинг 30—40-й.ларида «мустақил театрлар» ҳаракати бошланди. «Комедия насьонал», «Эль Гальпон», «Театро уно», «Театро университетарио» қабилар тижорат театрларидан фаркли ўлароқ миллий ва жаҳон драматургиясининг энг яхши намуналарини сахнага олиб чиқдилар. Таникли театр арбоблари — С. Корриери, Х. Савала Муньис, А. дель Чьопо, Х. Оргис, Ф. Вольф, А. Лоррета. 1949 й.дан Драма санъати мактаби ишлайди.

Киноси. 1898 й. даствлабки қисқа метражли «Аррайо Секо велодром и даги велопойма» фильми суратга олинди. «Муштлар ва олийҳимматлик» (1919, реж. Х. Борхес) — биринчи тўла метражли фильм бўлди. 1936 й.дан, асосан, ҳажвий мазмундаги овозли фильмлар чиқарила бошлади. 1950 й. кинематография инти ташкил этилди. 60—70-й.ларда «Уругвайдек мамлакатни топиб бўпсиз» (1960, реж. У. Оливе), «Прагада» (1964), «Карлос» (1966), «Менга талабалар ёқади» (1968, ҳаммасининг реж. М. Андлер), «Сайловлар» (1967, реж. У. Оливе ва М. Андлер) каби сиёсий йўналишдаги фильмлар, турли реж. ларнинг новеллаларидан иборат «Ох, Уругвай» (1971) тўла метражли фильм яратилди.

УРУГВАЙЛАР (ўзларини уругвайо деб аташади) — халқ. Уругвайнинг асосий аҳолиси (2,7 млн. киши). Умумий сони 2,83 млн. киши (1990-й.лар ўргалари). Испан тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар. У., асосан, 16—18-а.лардаги испан колонистлари авлоди. 19-а. ўргаларидан Европадан, асосан, испанлар, итальянлар ва французлар кўчиб келишган. Туб жой аҳолига мансуб индейсларнинг чарруа ва б. қабилалари 19-а. бошларида кириб ташланган. Асосий машғулоти — чорвачилик; бир қисми озиқ-овқат ва тўқимачилик саноатида банд.

УРУК — 1) Жан. Месопотамияда мил. ав. 4-минг йилликда тарқалган энеолит даври археологик маданияти. Урук ш. номи б-н аталган. Маҳобатли мейморий иншоотлар («Қизил бино» ва «Оқ ибодатхона» харобалари очилган); сопол буюмлар, шумер тилида битилган ёзувли тахтачалар, муҳрлар чиққан. Хўжалиги: деҳқончилик, мисни қайта ишлаш, чорвачилик бўлган; 2) Шумер-пяти шаҳардавлат (шумерийча — Унуг, Библияда — Эрех, юнонча — Орхоя). Мил. ав. 28—27-а.ларда (эпик ривоятларда сақланиб қолган ярим афсона-

вий ҳукмдорлар Энмеркар, Лугальбанд, Гильгамешлар даврида) Жан. Месопотамиядаги шаҳардавлатлар У. гегемонлиги остида бўлган (Урукнинг Ёсулоласи). Мил. ав. 24-а.да Лугальзаггиси даврида У. Шумер пойтахти эди. 22-а. охирида У. подшоси Утухегаль Икки дарё оралиғида «Шумер ва Аккад подшолиги» барпо этган, унинг вафотидан сўнг ҳокимият УрНамму — Урнинг Шсулоласи асосчиси қўлига ўтган. У.мил. ав. 1-минг йиллик охирига қадар муҳим шаҳарлигича қолган. Мил. ав. 8—2-а.ларда — Бобил, сўнгра Ахоманийлар ва Салавкийлар давлати таркибидаги мухтор саждагоҳ шаҳар. Мил. 3-а.да сосонийлар томонидан вайрон қилинган. У. ўрнида ҳоз. Варка посёлкаси (Носирия ш.дан 65 км шим. ғарбда) жойлашган. У.да немис археологлари томонидан 20-а. бошидан мунтазам равишдаги археологик қазииш ишлари олиб борилган.

УРУМЧИ - Хитойдаги шаҳар. Синьцзян Уйғур мухтор районининг маъмурий маркази. Тяньшан тоғларининг шим. Этагида, Урумчи дарёси водийсидаги воҳада. Аҳолиси 2 млн. кишидан зиёд (2004), асосан, хитойлар. Муҳим иктисодий ва маданий марказ. Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Хитойни Европа мамлакатлари б-н боғлайдиган т.й. У. орқали ўтган. Тўқимачилик, озик-овқат, металлургия, кимё, машинасозлик саноатлари, цемент, қоғоз корхоналари мавжуд. Унтлар (Синьцзян ун-ти, Ислон ун-ти), музей (5—6 минг йиллик тарихга эга экспонатлар: Такламакон чўли атрофидаги қад. шаҳарлар харобалари орасидан топилган жасақлар ва матолар бўлақлари сакланади) бор. Шаҳар ўзининг кечки бозорлари б-н машҳур. Туризм марказларидан. Шаҳар яқинида тошқўмир қазиб олинади.

Археологик маълумотларга кўра, У. ўрнида 2500 й. муқаддам турар жойлар бўлган. Шаҳар сифатида Такламакон чўлининг шим.дан ўтган савдо йўли ёқасида вужудга келган. Бирок

шаҳарнинг сиёсий, ҳарбий ва иктисодий аҳамияти 18-а. ўрталаридан ортиб борди. 19-а.дан 20-а. ўрталаригача У.ни хитойлар Дихуа деб атаганлар. Кўхна будда ибодатхонаси бўлгани сабабли шаҳарнинг Хунгмяози (Қизил будда ибодатхонаси) деган номи ҳам бўлган. 1954 й.дан шаҳарнинг аввалги номи бўлган У. (мўғул тилида — атрофи ўралган дала) унинг расмий номи. У.да ҳукумат ва маъмурий бинолар жойлашган.

УРУСХОН (? 14-а. нинг 70-й.лари 2ярми) — Жўэки улуситтг шарқий қисми — Оқ Ўрда хони (14-а.нинг 60-й.лари биринчи ярмидан). У. давлатининг пойтахти Сигноқ ш. бўлган. У. Оқ Ўрдадаги ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Олтин Ўрдани ҳам ўз тасарруфига киритишга ҳаракат қилган. 70-й.лар ўрталарида у Хожитархон, ВолгаКама Булғорияси ва Сарой Берка ш.ни эгаллаган. Тўхтамиш б-н кўплаб жанглар қилган. Бу жангларда ғалаба доим У. томонида бўлган. Тўхтамиш Амир Темур ҳузурига қочиб бориб, ундан ёрдам сўраган. Соҳибқирон Жўжи улусида бўлиб ўтаётган воқеаларни зийраклик б-н кузатиб борарди.

Шим. Хоразм ва Оқ Ўрда Мовароуннаҳрга чегарадош эди. У Олтин Ўрда хони ўзига тарафқаш, тобе бўлишини истарди. Шу туфайли у Тўхтамишни яхши кутиб олиб У.га қарши курашида унга бир неча марта ҳарбий мадад берган. Бирок У.нинг ўғли Тўхтакия Тўхтамишга қақшатқич зарба берган, ярадор Тўхтамиш Сирдарё бўйидаги қамишзорларга яширинган, сўнгра Соҳибқирон паноҳига қочиб борган. У. Амир Темурнинг Бухородаги қароргоҳига элчилар юбориб Тўхтамишни топширишни талаб қилган. Соҳибқирон бу таклифни қатъий рад этиб, тез орада ўзи жангга киришини айтган. Амир Темур У.га қарши юриш бошлаган, кўшинни Сирдарёдан ўтказиб, Ўтрор атрофидаги текисликда қароргоҳ қурган. У. кўшини эса, Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотига кўра, Ўтрордан 24 фарсах нарида

ги Сигноқда жойлашган эди. Қаттиқ қиш, тинимсиз ёмғир ва қор ҳар икки кўшин фаолиятига таъсир кўрсатган. Улар майда тўқнашувларни ҳисобга олмаганда, деярли уч ой бирбирларига қаршилиқ кўрсатмасдан рўбарў турганлар. Ҳар икки саркарда ҳеч бир натижага эришолмагач, ортларига қайтишган. Шундан сўнг Амир Темур бир неча ой Кешда бўлган ва У.га қарши юриш бошлаш учун ўзига Тўхтамишни йўлбошловчи қилиб олган. Жайронқамишга етганларида Унинг вафот этганидан хабар топишган. Унинг тўнғич ўғли Тўхтақия ҳам кўп ўтмай (1375) вафот этган. Соҳибқирон Тўхтамишга керакли аслаҳаларни бериб, уни шу ерда қолдириб, ўзи Самарқандга қайтган.

У. даврида Оқ Ўрдада суюрғол инъом этиш кенг амалиётда бўлган. У. вафогидан сўнг ва унинг ворисларининг қиска муддатли ҳукмронлигидан кейин У.нинг барча ермулкларини Тўхтамиш Амир Темур ёрдамида эгаллаб олган (14-а.нинг 70-й.лари охири).

Ад.: Шарафуддин Али Яздий, Зафарнома, Т., 1997; Абдураимов М., Темур ва Тўхтамиш, Т., 2000.

УРУШ— ижтимоий гуруҳлар, миллат (халқ)лар, давлатлар ўртасидаги низоларнинг куч, одатда, қуроли кучлар ёрдамида қал қилиниши. У.да асосий ва ҳал қилувчи восита сифатида қуроли кучлардан, шунингдек, курашишнинг иқтисодий, сиёсий, ғоявий ва б. воситаларидан фойдаланилади. Улар давлатлар олиб борадиган ички ва ташқи сиёсат натижасидир. У. келиб чиқишининг омиллари турлича бўлиб, бу омиллар У.нинг хусусияти ва содир бўлган даврга боғлиқ. Ҳар қандай крили тўқнашувни У. деб бўлмайди. У. Ол диндан тайёргарлик кўрилган, муайян мақсад йўлида олиб бориладиган ҳарбий ҳаракатлардир. У. ҳолати давлатлар ўртасида қуроли тўқнашувсиз ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Мас, икки давлат ўртасида У. ҳаракатлари тўхтатилгандан кейин улар

ўзаро сулҳ тузишмаса, У. ҳолати давом этаверади. Бироқ, энди улар ўртасида қуроли тўқнашувлар юз бериши шарт эмас. Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин: жаҳон Улари; маҳаллий У., фуқаролар уруши; миллий озодлик Улари Жаҳон У. лари дунёда етакчилик даъвосини қиладиган давлатларни камраб оладиган катта ҳарбий кучларнинг қуроли тўқнашувидир. Маҳаллий У.лар, асосан, икки ёки бир неча мамлакатлар ўртасида олиб бориладиган У.лардир. Бундай урушларнинг келиб чиқиши ҳам томонларнинг олиб борадиган сиёсати ва унинг натижаларига боғлиқ. Миллий озодлик Улари мамлакатни мустамлакачилик зулмидан озод бўлиши учун олиб борилган. Тарихда У.лар дунё сиёсий харитасининг қайта шаклланишига, чегараларни қайтадан белгиланишига сабабчи бўлган. Улар туфайли кўп давлатлар ўзини и сақлаб қолмай, империяларга қўшилиб кетган. Улар айрим давлатларнинг парчаланиши, бўлинишига олиб келиб, уларни пароканда аҳволга солиб қўйган.

Уларнинг sanoatлашуви (яъни қуролиниш соҳасида, шунингдек, қуроли кучларни «ҳарбий машина» сифатида ташкил қилишда sanoat и.ч.и усулларини қўллаш) маҳаллий Уларнинг умумжаҳон У.ига айланишига сабаб бўлди. 20-а. бошланишидан аввал энг йирик Уларда ҳам аҳолининг кичик қисми, одатда, жангда бевосита қатнашаётган аскарлар ва жанг содир бўлаётган ер аҳолиси иштирок этар эди. Биринчи жаҳон уруши кўп жихатдан ҳарбий кучларнинг ривожланишини белгилаб берди. Бу У. ҳам миқёси, ҳам иштирок этган давлатлар сони жихатдан номига яраша эди. Ундаги қурбонлар сони аввал содир бўлган Улардагидан кўп баравар ортиб кетди. Бу У.дан сўнг инсониятга қирғин келтирувчи қуроли яратилишига зўр берилди бошланди. Иккинчи жаҳон урушида ва ундан кейинги ҳарбий ҳаракатларда нафақат ҳарбий, балки тинч аҳоли орасидаги қурбонлар сони ақл бовар қилмас даражада кат-

та бўлди. Умуман, тадқиқотчилар кейинги 3 асда минг ва ундан ортик одам ҳалок бўлган. Уларни ҳисоблаб чиқиб, куйидаги рақамларни қайд этишади: 18-а.да 68 та, 19-а.да 205 та, 20-а.да 237 та У. бўлган, уларда қурбон бўлганлар сони 18-а.да 4,4, 19-а.да 8,3 ва 20-а.да 100 млн. кишидан ортган. Сўнги 5,5 минг йил мобайнида эса, жами 14,5 мингга яқин қатта ва кичик У. (шу жумладан, 2 та жаҳон У.и) бўлган, уларда 3,6 млрд.дан ортик киши ҳалок бўлган, эпидемиялар ва очарчиликдан улган. Ҳоз. шароитда 1980-й.лар охиридан «совуқ уруш» тугаганлиги муносабати б-н жаҳон ядро У. и хавфи қамайди. Бироқ локал У. деб аталган Улар — диний, ҳудудий ва миллий жанжаллар, қабилавий адоват ва б. билан боғлиқ ҳарбий низолар давом этмоқда. Жаҳон ҳамжамияти давлатлар ўртасида куч б-н хавф солиш ва куч ишлатишни инкор этувчи муносабатлар тизимини вужудга келтиришга интилиб келади. 1945 й.да БМТ Уставига У.дан халқаро муаммоларни ҳал этишнинг воситаси сифатида воз кечиш принципи киритилган. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида У.ни тарғиб қилганлик учун жавобгарлик белгиланган (150модда).

УРУҒ — бир аждоддан тарқалиб, умумий бир ном б-н аталувчи қонқариндошлик жамоаси. Қариндошлик ҳисоби она (она У.) ёки ота (ота У.) бўйича олиб борилган. У юқри ва қуйи палеолит даврлари орталигида пайдо бўлган. Улар қабилаларга бирлашган. Жамиятда табақаланишнинг пайдо бўлиши б-н бўлиниб кетган. Уруғ — қабилаларга бўлиниш қолдиклари кўп халқларда сақланиб қолган.

Ўрта Осиё халқлари кўпгина қабила ва ў.ларга бўлинган. Мас, узбеклар 92 дан ортик, туркманлар 100 дан ортик, қозоқлар 300 дан ортик қабилалар ва Уларга, улар эса яна бир неча У.чаларга бўлинган. Улар купинча яшаган географик жойлари ва и.ч. турларининг номланиши б-н аталган. Туркий халқлар тар-

кибига барлос, қиёт, қушчи, қушғирот, уйшун, найман, чимбой, қарлук, кенагас, дўрмон, манғит, нукуз, уйғур, хитой, тоймас, қипчоқ, туман, минг ва б. Улар қир'ган.

УРУҒ, авлод (лот. genus) (зоология да) — турдан юқори таксономик категория, филогенетик жиҳатдан ўзаро қариндош турларни бирлаштиради. Мас, бўриларнинг ўзаро ўхшаш турлари (бўри, чиябўри, қойот, ит ва б.) бўрилар У.га; тулкиларнинг оддий тулки, қорсақ, афғон тулкиси ва б. турлари тулкишр У.га бирлаштирилади. Битта У.га битта ёки бир нечтадан бир неча юзтагача тур кириши мумкин. Мас, енотсимонлар уруғи, битта тур енотсимон ит, айрим ҳашаротлар уруғи мингга яқин турдан иборат. Одатда, кўп турга эга бўлган У. кенжа У.га ажратилади. Яқин уруғлар битта оилага (қ. Оила) бирлаштирилади. Лекин У. б-н оила ўртасида яна кенжа оила (оиладан кичик таксономик категория) ҳам бўлиши мумкин.

Ботаникада У. тушунчасига мое келадиган таксономик категория туркум деб аталади.

УРУҒ — 1) ўсимликларда (semen) — уруғли ўсимликлар генератив органи, ниҳол ҳосил қилиш, тарқалиш ва ташқи ноқулай шароитлардан муҳофаза қилиш функцияларини бажаради; одатда, уруғлангандан кейин уруғқуртақдан ривожланади; баъзан уруғланмасдан ҳам ривожланиши мумкин (қ. Апомиксис, Партеногенез). У. муртақ (эмбрион), пушт (қрбик) ва кўпинча захира озиқ моддалар (эндосперм, перисперм) дан иборат. Баъзан У. да бир неча муртақ бўлиши мумкин. Муртақ захира озиқ моддалар ҳисобига ривожланади; бу моддалар эндосперм ва периспермда тўпланиши мумкин. Эндосперм ва перисперм бўлмаган уруғларда захира озиқ моддалар (оқсил, ёғ, крахмал, қанд, витаминлар ва б.) уруғ паллаларда тўпланади. У. қобиғи уруғқуртақ деворидан ҳосил бўлади.

Баъзи ўсимликлар У.нинг қобиғи ташқи (этли, серсув) ва ички (қаттик, курук); бошқа ўсимликларники қаттик, калин ёки юпка бўлади. У.нинг қатталиги ва оғирлиги ҳар хил; мас, орхидеяларда чанг қатталигида, пальмаларда жуда йирик. Битта мевада биттадан бир неча минг, ҳатто млн.гача У. бўлиши; битта ўсимлик (айниқса, бегона ўтлар) минглаб У. бериши мумкин. Ҳар хил ўсимликлар У.нинг униб чиқиш муддати турлича бўлиб, бу У.нинг сақланиш шароитига боғлиқ. Тарихий ривожланиш жараёнида У. ўсимликларнинг куруклик муҳитига мосланиши натижасида пайдо бўлган. У. озиқ-овқат сифатида ишлатилади. Удан ун, мой, крахмал, бўёвчи ва доривор моддалар олинади. Кўпчилик ўсимликлар У.и ёки уни мол ва паррандаларга ем сифатида берилади. Ғўза У.и (чигити) толалари (пахтаси) тўқимачилик санъатининг асосий хом ашёси; 2) одам ва ҳайвонларда У. — уруғ суюқлиги, яъни сые/шедан иборат.

УРУҒ ХУЖАИРА ҳайвонлар ва кўпчилик ўсимликларда вояга етган гаплоид эркак жинсий хужайра (қ. Сперматозоид).

УРУҒДОН — одам ва ҳайвонлар эркагида уруғ хужайралар — сперматозоидлар шаклланидиган жинсий безлар. У. жуфт, баъзан тоқ бўлади. Бўшлиқчилар, ғовактанлилар ва б. содда тузилган кўп хужайралилар У.и жинсий хужайралар йиғиндисидан иборат бўлиб, уруғ хужайралари тана деворини ёриб (сцифоид медузалар, коралл полиплар) ёки тана бўшлиғидан оғиз тешиги орқали ташқарига чиқарилади. Ясси чувалчанглар У.и майда пуфакчалар шаклида. Бўғимоёклилар У.и жуфт бўлиб, шакли ва тузилиши ҳар хил. Бош скелетсизлар У.и 25 жуфтга яқин, алоҳида чиқариш йўли бўлмайди. Кўпчилик умуртқалиларда У. қорин бўшлиғида симметрик жойлашган.

Кўпчилик сут эмизувчиларда (бир

тешиклилар, ҳашаротхўрлар, чалатиш-лилар, харгумлилар, даманлар, сиреналар, куракоёклилар, китсимонлардан ташқари) У. мойк халтасида ўрнашган. Баъзи сут эмизувчилар (мас, кўпчилик кемирувчилар)да У. мойк халтасига фақат уриш даврида тушади, кейин яна қорин бўшлиғига кўтарилади. Одам уруғдони эллипссимон шаклга эга (яна қ. Мойк, Жинсий аъзолар).

УРУҒКУРТАК (ovulum), уруғмуртак — юксак ўсимликлар уруғчи гулида, одатда, уруғланишдан сўнг тугунча ичида ҳосил бўладиган бўртма. У. мева барг — плацента, уруғпоядаги махсус ўсимтада битта ёки бир нечтадан жойлашган; шарсимон ёки тухумсимон шаклда бўлади. У.нинг марказий қисми бир қават ёки бир неча қават қобикка ўралган ядро (нуцеллус)дан иборат. Бу қобикдар ўсиб, битта умумий қобикка айланиши мумкин. У.нинг микропиляр ва халазал қисмлари бўлади. Микропиляр қисм У.нинг учидаги қобиклар туташиб кетмасдан чанг найлари ўтадиган уруғ йўли ёки чанг йўли (микропиле) ҳосил қилади. Тухумхужайра уруғлангандан кейин У.дан уруғ ҳосил бўлади. Ўсимликларнинг тарихий ривожланиши жараёнида У. дастлаб уруғли қирққулоқларда пайдо бўлган. Ёпикуруғлилар уруғкуртаги энг юксак даражада тузилган бўлиб, тугунча ичида жойлашган; ташқи ноқулай шароитдан ҳимояланган. Тухумхужайра уруғлангандан кейин қобиклари уруғ пўстлоғига айланади. Тугунчада биттадан бир неча минггача У. ҳосил бўлади. У. плацентага нисбатан тўғри (атроп), тесқари (анатроп), эгик (компилатроп) бўлади. Уларнинг ўткинчи шакллари ҳам бор. У тугунчада ҳар хил ҳолатда (марказий қисмида, тугунча деворида ва тубида) жойлашади.

УРУҒКЎЧАТ — кўчатзорда уруғдан ўстириладиган бир ва икки йиллик ўсимликлар. Мевали ўсимликлар У.идан пайвандтаг сифатида, манзарали

ўсимликлар У.идан ўрмон барпо этишда фойдаланилади. Селекция ишла-рида янги нав яратишда дурагай У.лар ўстирилади.

УРУҒЛАНИШ, сингамия — эрка-клик жинсий хужайра (уруғ хужайра, сперматозоид, спермий)нинг урғочи (ту-хум) хужайра б-н қўшилиб, зигота ҳосил қилиши. Зиготадан янги организм ри-вовжлана бошлайди.

Одам ва ҳайвонларда У.дан олдин оталаниш (уруғ хужайранинг урғочи хужайра жинсий йўлига тушиши) содир бўлади. У.да тухум хужайра фаоллаша-ди, яъни тухум ва уруғ хужайра хромо-сомалари гаплоид тўплами қўшилиб, хромосомалар диплоид тўплами ҳосил бўлади. Кўпчилик ҳайвонларда У. б-н бир-га ривожланадиган организм жинси ҳам аникданади. Ота ва она аллелларининг қўшилиши туфайли ирсий омилларнинг янги комбинацияси вужудга келади. У. туфайли табиий танланиш ва тур эволю-цияси учун материал бўладиган генетик хилмаҳиллик келиб чиқади. У. натижаси-да тухумхужайра фаоллашиб, бўлиниш жараёни (бластомеризация) бошланади.

Ҳайвонларда У.нинг икки шакли маъ-лум; моноспермияда тухумхужайрага фақат битта уруғ хужайра кирган-дан сўнг, бошқа уруғ хужайраларнинг кириши блокада қилинади. Блокада қилиниш механизми тухумхужайра сиртига ва унинг пўстига кортикал та-началарнинг суюклик ажратиши, ту-хум плазмолеммасида рўй берадиган қандайдир ўзгаришлар б-н юзага кели-ши мумкин. Моноспермия барча ташқи У. ва кўпчилик ички У. хусусиятига эга бўлган ҳайвонлар учун хос; полиспер-мия да тухумхужайрага бир неча (бир неча ўнта) сперматазоид киради; бироқ бундай ҳолларда ҳам урғочи пронуклеус б-н фақат битта уруғ хужайра қўшилади. У.нинг бу хили ички уруғланадиган ай-рим гуруҳ ҳайвонлар учун хос бўлиб, эволюция давомида иккиламчи марта келиб чиққан. У.нинг ҳар хил шакллари-

да гаметаларнинг ўзаро яқинлашуви ва қўшилиши, асосан, бир хил кечади. Ай-рим ҳайвонлар тухумхужайраси пўстида сперматозоид кириши учун тешикча— микропиле бўлади. Кўпчилик ҳайвонлар тухумхужайрасида микропиле бўлмайди. Сперматозоид тухумхужайрага акросома (сперматозоид ички қисмида жойлашган перфоратор орган) ёрдамида кириб ола-ди. Сперматозоид тухумхужайрага яқин-лашганида акросомадан ажраладиган ферментлар хужайра пўстини юмшата-ди. Сперматозоид акросомаси ёки унинг бошчаси тухум пўсти орқали ўтади ва ик-кала гаметалар плазмолеммаси қўшилиб, ягона хужайра — зигота ҳосил бўлади.

Одам ва суг эмизувчиларнинг ову-ляциядан ўтган тухумхужайраси бир неча қават фолликуляр хужайралар б-н ўралган. Акросома ферменти гиалурони-даза фолликуляр хужайраларни боғлаб турадиган шилимшиқ моддани емириб, сперматозоидларга йўл очиб беради. Га-металар плазмолеммасининг қўшилиши тухум хужайранинг фаоллашувига олиб келади. Сперматозоид, одатда, тухум хужайра цитоплазмасига тўлиқ ўтади; баъзан унинг бош қисми ўтиб, ташқарида қолган хивчини тушиб кета-ди. Сперматозоид центросомаси атрофи-да пайдо бўлган нурлар «уруғ юлдузи» дейилади. Уруғ юлдузи иккига бўлинади ва биринчи бўлиниш (майдаланиш) бўлиниш дукиннинг шаклланишида иш-тирок этади. Сперматозоид ядроси уруғ юлдузи б-н бирга тухум цитоплазмасида ҳаракатланиб, астасекин пуфаксимон эр-как пронуклеусга айланади; унинг хро-матини ёзилади; ядро мембранаси майда пуфакчаларга парчаланаяди; пронуклеус мембранаси қайтадан шаклланади. Бун-дай ўзгаришлар тухум хужайранинг ети-либ, урғочи пронуклеус шаклланиши б-н бирга боради. Урғочи пронуклеус ҳам тухумнинг юза қисмидан унинг маркази-га кўчади. Тухум хужайрада иккала про-нуклеус хужайра марказида (сариклик цитоплазмада бир текис тарқалганида) ёки ооплазманинг сариклик кам

бўлган қисмида бирбирига дуч келиб, қўшилишади. Айрим ҳайвонларда иккала пронуклеус ўзаро қўшилиб (кариогамия), яхлит ядро синкарион ҳосил қилади. Лекин, одатда, улар тухум бўлиниши бошланиб, ҳужайра пўсти емирилгунча алоҳида туради. Пронуклеуслар қўшилиши б-н ота ва она гаметаларнинг хромосомалари биринчи бўлиниш — майдаланиш дукига бирлашади. Отаона генларининг бирлашуви б-н У. жараёни киёмига етади.

УРУҒЛИ МЕВА ДАРАХТЛАРИ - раънодошлар оиласига мансуб уруғли мева берадиган ўсимликлар. Буларга олма, беҳи, нок, дўлана, мушмула ва б. қиради. У.м.д. бир нечта тур ва турхилларни ўз ичига олади. Олма, нокнинг минглаб навлари бор. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади. Данақли мева дарахтларига нисбатан кечроқ ҳосилга қиради, лекин кўп умр кўради, совуққа чидамли, меваси узоқ сақланади. **УРУҒЛИК** — экиш учун фойдаланиладиган уруғ, мева, тўпмева ва мураккаб мева қисмлари. Баъзан вегетатив йўл б-н кўпайтириладиган ўсимлик қисмлари: туганак, пиёзча ва б. ҳам У.га қиради. У. навдорлик ва уруғлик сифатлари бўйича давлат стандарти талабларига жавоб берадиган бўлиши керак. Уруғлик сифати (унувчанлиги, тозаллиги, касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги), лаб. тахлили, навдорлик сифати учун дала апробацияси асосида Давлат уруғчилик инспекцияси томонидан текширилади. У. уруғчилик хўжалиқларида, қ.х. маҳсулотлари етиштириладиган хўжалиқларнинг уруғликка мўлжалланган экин далаларида етиштирилади. Янги навлар уруғларини кўпайтириш учун и. т. интлари, қ.х. интларининг ўқув тажриба хўжалиқларида элита ва биринчи репродукция уруғлари олинади.

Экиш сифати ва У. стандарти бўйича 3 синфга бўлинади. Мас, чигитнинг навдорлик меъёри: элита уруғ учун 100%,

1репродукция учун 99%, 2репродукция учун 98% ва 3репродукция учун 96%; унувчанлиги: 1синф учун 95%, 2синф учун 90% ва 3синф учун 85%. Юмшоқ бугдой (кузги ва баҳорги)нинг навдорлик меъёри: 1синф учун 99%, 2синф учун 98,5%, 3синф учун 97%; унувчанлиги тегишлича 95%, 92 ва 90%. У.га 1 ва 2синф уруғлар ишлатилади. 3синф фақат хўжалиқнинг и.ч. далаларига экилади. У.ни омборларда сақдашга қўйишдан олдин тозаланади, сараланади ва куригилади. Экишдан олдин эса У. сифатини ва унувчанлигини ошириш учун зараркунандалар ва касалликларга қарши дориланади, офтобга ёйиб шамоллатилади ва б. Ҳар бир хўжалиқда уруғлик дафтари тутилиб, унга экин тури бўйича уруғлик нави, сифатлари ёзиб борилади.

УРУҒЛИК РЕПРОДУКЦИЯСИ - элитадан бошланган уруғлик авлоди. Уруғчиликда элита уруғларини 1кайта экишдан 1 — репродукция, уларнинг авлодини қайта экишдан 2репродукция ва х. к. уруишқ олинади. Дала экинлари уруғчилигида 8репродукциядан (маккажухорида 5дан)кейин ялпи репродукция дейилади. Пахтачиликда 1 —3 репродукциялар уруғлик чигит ҳисобланади, 4репродукция чигитлари, одатда, техник мақсадларда ишлатилади. У.р. ортиб бориши б-н навларнинг механик ва биологик ифлосланиши натижасида, популяция навларида эса табиий танланиш таъсирида популяция таркиби ўзгариши оқибатида уруғлик сифати пасайиб кетади, касаллик, зараркунандалардан шикастланиш даражаси ортади. Уруғчиликни тўғри ташкил этиш б-н бу ўзгаришлар суръатларини сулшатириш учун сифати паст репродукциялар уруғлари элита ва 2репродукция уруғлари б-н даврий равишда алмаштириб борилади (яна қ. Нав назорати). ерга экиладиган меъёрдаги кўчат қалинлиги ва юқори ҳосилни таъминлайдиган уруғлар миқдори. Ўсимликларнинг озикланиш майдони, шохланиши, сер-

барг бўлиши, ҳосил миқдори ва сифати У.э.м.га боғлиқ. У.э.м. унувчан уруғлар сони (млн. дона) ва 1 га ерга сарфланадиган уруғлар (уруғлик) вазни (кг) б-н ифодаланади. У.э.м. турли экинларда озикланиши майдонига қараб ўзгаради ва уруғнинг майдаириклиги, экин етиштириш мақсадлари (дон, силос ва б.), тупроқ шароити, унумдорлиги, экиш усуллари, вақти ва б.га боғлиқ. Уруғлари майда экинларда У.э.м. йирик уруғли экинларга қараганда юқорироқ бўлади. Бир турдаги экинлар уруғини экиш меъёри тупроқиклим шароитига, нав биологияси ва б.га қараб ҳам ўзгаради. Мас, жан. ва шарқий минтакаларда баҳорги буғдойнинг У.э.м. гектарига 3,5—5 млн. дона, шим. минтакаларда эса 6—7 млн. дона, яхши ўғитланган, унумдор ерларда ўғитланмаган кам ҳосилли ерларга қараганда камроқ бўлади.

У.э.м.ни аниқлашда уруғлик сифати, синфи, тоифаси, унувчанлиги ва б. кўрсаткичлари ҳисобга олинади. Мас, навдорлиги 100% бўлса, экиш меъёри гектарига 185 кг, навдорлиги 94% бўлса, гектарига = 196,8 кг бўлади;

УРУҒЧИБАРГ, мевачибарг (*carpellum*) — ёпиқ уруғли ўсимликлар гулларидаги орган. Тугунчанинг асосий қисми. Уда бошланғич уруғкуртак ривожланади. Битта ёки бир нечта У.дан уруғчи ҳосил бўлади.

УРУҒЧИЛИК — ўсимликшуносликнинг навдор уруғликни ялпи кўпайтириш б-н шуғулланадиган тармоғи; фан ва и.ч. соҳаси. У. уруғшунослик ва селекция б-н чамбарчас боғлиқ. Нав янгилаш, нав алмаштириш учун қ.х. экинларининг юқори сифатли навдор уруғлигини етиштириш усуллари ишлаб чиқиш ва экинлар уруғини ялпи кўпайтириш б-н шуғулланади. У.нинг асосий вазифалари — янги ва р-нлаштирилган навларнинг қимматли хўжалик сифатларини сақдаган навдор уруғлик етишти-

риш; янги навларни такомил лаштириш; барча хўжаликларни юқори сифатли уруғлик б-н таъминлаш; янги навларни жадал кўпайтириш, и.ч.га жорий этиш ва қулай р-нларда жойлаштириш. У. Россияда 19-а.нинг 2ярмида, Ўрта Осиёда рус олимлари иштирокида 20-а. бошларида вужудга келган. Ўрта Осиёда биринчи марта 1900 й.да қ.х. тажриба ст-ялари ташкил этилди. Улар Туркистон, Андижон, Мирзачўл, Ашхобод тажриба ст-ялари бўлиб, уларда, асосан, ғўза бўйича иш олиб борилган эди. 1910 й.да Туркистон тажриба станциясида (ҳоз. Р.Р. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. инти) дон экинларининг Туркистон маҳаллий навлари экилиб, биринчи марта селекцияуруғчилик нуқтаи назаридан ўрганила бошланди. Ўрта Осиёда ғўза бўйича У. 1910 й.да тажриба муассасаларида уруғлик экинзорлари ташкил этила бошлагандан кейин пайдо бўлди. 1921—34 й.ларда У. ва селекциянинг ягона тизими ишлаб чиқилди. 1925—26 й.ларда илмий У. шаклланди. Ғўза У.ги бўйича ишлар 1925 й.дан Туркистон селекция ва уруғчиликни назорат қилиш ст-ясида олиб борилди. 1926 й.да Фарғона, 1929 й.да Тошкент вилоятларида сабзавот, полиз экинларининг навли уруғлигини етиштириш бўйича уруғчилик хўжаликлари ташкил этилди. 1926—37 й.ларда донли экинлар У. б-н Каттақўрғон ва Милютин (ҳоз. Ғаллаорол) тажриба ст-ялари шуғулланди. 1927 й.да Андижонда биринчи элита экинзорлари ташкил этилди. 1931 й.да донли экинларнинг навдор уруғлиги учун давлат стандарти тасдиқланди, давлат навдор уруғлик фонди тузилди ва янги У. тизими вужудга келди. 50—60-й.ларда ҳам У. тизимини шакллантириш ишлари давом эттирилди. 1965 й.да ғўза, беда ва б. ўт экинлари селекцияси ва уруғчилиги б-н шуғулланадиган ҳоз. Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги, 1974 й.да ғалла экинлари селекцияси ва уруғчилиги б-н шуғулланадиган Ўзбекистон ғаллачилик инти (собиқ Милютин тажриба ст-яси)

ташқил этилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин қ.х. экинларининг ўз уруғчилик базасини яратиш, қимматли навларнинг генофондини сақлаб қрлиш, республиканинг иқлим шароитларига мослашган янги нав ва дурагайларини яратиш, қ.х.ни серҳосил ва юқори сифатли уруғликлар б-н таъминлаш, уруғчиликка жаҳон тажрибаси ютуқларини жорий этиш Удаги асосий вазифаларга айланди. Бу масала давлат ахамиятга эга эканлиги эътиборга олинди 1996 й. 29 авг.да Ўзбекистон Республикасининг «Уруғчилик тўғрисида» қонуни қабул қилинди. 1999 —2001 й.ларда Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибида республикада экиладиган асосий экин турлари бўйича У. бошқармалари ташқил этилди.

Ўзбекистонда У. тизимининг умумий қондаларига кўра, и.т. муассасалари (навлар муаллифлари) суперэлита ва элита уруғлигини етиштирадиган (бирламчи У.) ва уларни кўпайтириш учун республикадаги бошқа и.т. муассасаларининг тажриба хўжалиқларига ва қ.х. олий ўқув юрғларининг ўқув хўжалиқларига берадилар. Бу хўжалиқлар уруғчилик хўжалиқларини уруғлик материал б-н таъминлайдилар. Элита уруғчилик хўжалиқларидаги уруғлик экинлар далаларида ўсимликларни етиштиришда навдор, сара ва сифатли уруғлик олишни таъминлайдиган махсус технологиялар қўлланилади. Ўзбекистонда шаклланган хоз. У. тизими мамлакатда буғдой, ғўза, маккажўхори, беда, сабзавот ва б. навли экинлар майдонларини 100% га етказиш имкониятини яратди. У.нинг хоз.ги замонавий тизими ғўза У. и, бошқоқли дон экинлари У.и, сабзавот экинлари У.и, картошка У.и, қанд лавлаги У.и, маккажўхори У.ги, мойли экинлари ва ўтлар У.ги ва б.дан иборат. Ғўза уруғчилиги тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: навларни дастлабки кўпайтириш, нав алмаштириш, р-нлаштирилган навлар уруғини янгилаш; уруғлик чигит фондини тайёрлаш,

чигитни экишга тайёрлаш, хўжалиқларни уруғлик чигит б-н таъминлаш; уруғчилик назорати. р-нлаштирилган янги навнинг чигити дастлабки кўпайтиришдан сўнг элита уруғчилик хўжалиқларининг элита кўчатзорларига экилади. Олинган чигит кейинги йили яна хўжалиқда экилиб, улардан 1репродукция чигитлари олинади, улар кейинги йиллари уруғчилик хўжалиқларида экилиб, 2 ва 3репродукция уруғлари етиштирилади. 3репродукция уруғлари шу минтақадаги бошқа пахтачилик хўжалиқларида экилади. 4репродукция чигитлари ақсарият техника мақсадларида ҳам ашё сифатида ишлатилади. Чигитни кўпайтиришда элитадан 4репродукциягача бўлган жараён 5 йил давом этади. Давлат реестрига киритилган ғўза навларининг элита уруғларини етиштириш икки услубда: нав ичида частиштириш ўтказиш орқали ёки нав ичида частиштириш ўтказмасдан олиб борилади.

Бошқоқли дон экинлари уруғчилиги тизими. Республикада ишлаб чиқилган бошқоқли дон экинлари уруғчилиги тизимига асосан, Суяриладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар институты ва унинг Ғаллаорол ва вилоят филиаллари нав муаллифлари б-н биргаликда р-нлаштирилган ва истикболли бошқоқли дон экинлари навларининг бирламчи уруғчилик тизимини тўла олиб борган ҳолда элита уруғчилик хўжалиқларини суперэлита уруғлари б-н таъминлайди. Вилоятлардаги элита уруғчилик хўжалиқлари элита ва 1репродукция уруғларини етиштириб махсус уруғчилик хўжалиқларига беради. Улар элита ва 1репродукция уруғларини 4репродукциягача кўпайтириб, ўзлари ва уларга бериш қилинган хўжалиқларни навдор, юқори сифатли уруғлик б-н таъминлайди.

Сабзавот ва полиз экинлари уруғчилиги тизими. Сабзавот ва полиз экинларининг деярли ҳаммаси четдан чангланиб уруғ тугади, шу сабабли уларнинг навдор уруғлари ўзга навлардан масофа б-н ихоталанган майдонларда етиштирилади. Бундай навлараро оралик ма-

софаларнинг узоқяқинлиги экин тури га қараб 50 м дан 2000 м гача (карам, сабзи) булади. Икки йиллик сабзавот экинларининг навлари биринчи йилда бирбиридан масофа орқали ихоталанмайди. Уруғлик майдонларда нав тозалаш ишлари олиб борилади. Бодрингда нав тозалаш ишлари 1 марта ўсимлик гуллаб найча тукканда бошланади. Уруғлик мевалар тулик, пиша бошлагандан сўнг дала апробацияси утказилади.

Картошка уруғчилиги тизимида республикада р-лаштирилган навларининг навдор ҳамда бирламчи уруғчилиги, четдан келтирилган навлар бўйича фақат навдор уруғчилик ишлари олиб борилади. Бирламчи уруғчилик 6 йиллик схемада (бошланғич соғлом ўсимликни танлаб клон олиш, клонларни биринчи йили синаш; клонларни иккинчи йили синаш; суперсуперэлита, суперэлита; элита) ташкил этилган. Навдор картошка уруғлари «Ўзкартошканавуруғлари» фирма хўжаликларида биринчи репродукция, шунингдек, озуқабоп картошка етиштирадиган хўжаликларнинг уруғлик участкаларида 2—3 репродукция уруғлари етиштирилади. Экиладиган туганаклар вазни 60—80 г бўлиши (айрим ҳолларда 40—50 г лилардан ҳам фойдаланиш мумкин) талаб этилади. Уруғлик учун экилган майдонлар нав софлигини сақлаш учун фитопатологик тозалангани — бегона навлар ҳамда касалланган ўсимликлар олиб ташланади.

УРУҒЧИЛИК НАЗОРАТИ - қ. Давлат уруғчилик назорати.

УРУҒЧИЛИК ХЎЖАЛИГИ - районлаштирилган экинларнинг юкори сифатли навдор уруғларини етиштирадиган ва вилоятлар ёки зоналар хўжаликларини уруғлик б-н таъминлайдиган махсус хўжаликлар ва и.т. муассасаларининг тажриба хўжаликлари. Янги нав уруғини дастлабки кўрайтириш элита хўжаликлари ва р-нлаштирилган навлар уруғини етиштирувчи хўжаликларга

бўлинади. У.х. навли уруғларни и.т. интларидан олинган элита ёки суперэлита уруғлардан кўпайтиради ва хўжаликларга I ва кейинги репродукция уруғлари етказиб беради. Мас, Ўзбекистонда пахтачилик соҳасида 80 га яқин, шу жумладан, Ёўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. интида яратилган навлар бўйича 41 та элита хўжаликларида I ва кейинги репродукцияли уруғлар кўпайтирилади (2001). Ҳар бир элита У.х. 40—50 минг га, йирик хўжаликлар эса 100—200 минг га пахта майдонини 1 репродукцияли уруғлар б-н таъминлайди.

УРУҒШУНОСЛИК уруғлар тўғрисидаги фан, уруғчиликнинг назарий асоси; агрономиянинг бир бўлими. Экинлар уруғларининг тузилиши ва ривожланишини, уруғлик материални баҳолаш ва уни назоратдан ўтказиш усулларини ҳам ишлаб чиқади. Ёввойи флора уруғларини ўрганадиган ботаник У. (карпология) ва маданий флора ва унга йўлдош бўлган бегона ўтлар У.ги ёки агрономик У.га бўлинади. У. ботаника, биокимё, генетика ва б. фанлар б-н боғлиқ. У. бўйича яратилган биринчи муҳим асар немис ботаниги Ф. Ноббенинг 1876 й.да эълон қилинган китоби ҳисобланади.

Ўрта Осиёда У. Тошкентда Туркистон селекция ст-яси ташкил этилган вақтдан (1922) бошлаб ривожлана бошлади. У. ва уруғчилик назорати иши биринчи марта шу муассасада мустақил фан сифатида ривожланди. А.И. Автономов, М.М. Бушуев, Г.С. Зайцев, Ф.М. Мауер, И.А. Родимцев, Х. Рахимов, С. Муҳаммаджонов, Р. Руденко ва б. У. фани ривожига катта ҳисса қўшдилар.

У. уруғлик экин майдонларида апробация ўтказиш, урутларни саралаш, зараркунандалардан сақлаш, уруғлик сифатини аниқдаш, унувчанлик қобилятинини ошириш ва б.ни ўрганади. У.нинг асосий йўналишлари: уруғларнинг ҳрсилдорлик сифатларини, уларнинг биологиясини ўрганиш, уруғликни таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқиш (яна қ. Давлат

уруғчилик назорати).

Ад.: Йигиталиев М., Муҳаммаджонов С., Дала экинлари селекцияси ва уруғчилиги, Т., 1981.

УРХОН, Ўрхон Ғозий (1281 — 1359) — турк султони (1324—1359), Усмон I нинг ўғли. Усмон I нинг ҳарбий юришларида ёшлигидан муваффақиятли иштирок этган. Отасининг вафоти (1324) дан сўнг, бу давлатни ғарбда — Византия империяси ерлари ва шарқда — қўшни туркий бекликлар ҳисобига кенгайтириш жараёнини давом эттирди. 1326 й. апр. да у Кичик Осиёнинг шим.ғарбидаги йирик шаҳар — Бурсани эгаллаб, пойтахтни Мелангиядан Бурсага кўчирган. Бир неча йил мобайнида Кичик Осиёнинг бутун шим.ғарбий ҳудудларини забт этиб, Қора денгиз қирғоқларига, кейинчалик Дарданелл бўғозининг шарқий соҳилларигача етиб борган.

У. илк марта ўз давлатида вазир лавозимини таъсис этган ва акаси Алоудинни вазир қилиб тайинлаган (у бу лавозимда ўлимига қадар 7 й. ишлаган). Усмонлилар давлатида кумуш танга зарб қилиниб (1327), давлат ерлари маълум бошқарув бирликларига ажратилган. Қўшинда ҳам ислохотлар (1329) ўтказилиб, мунтазам армия: пиёда ва отлик қўшинлар каби ҳарбий қисмлар ташкил қилинган. Шу жиҳатдан олганда ҳам Усмониёлар давлатининг кейинги тараққиётида У.нинг хизматлари катта бўлган.

У. фақат Византия б-н чекланмасдан, шарқий ҳудудлар ҳисобидан ҳам ўз давлатини кенгайтирган. Туркий бекликлардан бирининг ҳукмдори Элхон Эртен вафот этгач, унинг мулкини ўз давлатига қўшиб олган ва Анкарани эгаллаган (1354). 14-а. ўрталарида усмонлилар армиясининг Европага денгиз йўли орқали ҳужум қилиш режасини амалга ошириш учун интилган.

У. ҳукмронлиги даврида Бурса ва Эдирнада турклашиш ва исломлашиш жараёнлари юз бериб, бу пойтахт шаҳарлар йирик сиёсий ва маданий мар-

казларга айланган.

Ад.: Раҳманалиев Р., Империя тюрков, М., 2002.

УРХУН-ЕНИСЕЙ ЁЗУВИ, қадимги турк руник ёзуви — тош, металл, ёғоч ва б. га ўйиб битилган қад. туркий ёзувлар. 5—8-а. (баъзи манбаларда 8—10-а.) ларга мансуб. Урхун ва Енисей дарёлари ҳавзаларидан топилганлиги сабабли шу ном б-н юритилади. Ташқи кўринишидан гот (қад. герман) ёзувига ўхшаш бўлганлиги учун руник ёзув деб ҳам аталган. У.е.ё. ҳақида дастлаб 18-а.нинг бошларида рус олими С. Ремезов, кейинроқ швед олими Ф. Страленберг ҳамда немис олими Д.Г. Мессершмидтлар хабар берган. Бу ёзув (лар)нинг туркий халқларга мансублигини биринчи марта француз олими Ж.П. АбельРемюза (1820), сўнгра рус олими Н.М. Ядринцев (1889) исботлаган. 1890 и. Н.М. Ядринцев ва 1891 й. В.В. Радлов раҳбарлигида Урхун дарёси бўйига уюштирилган археологик экспедициялар натижаси сифатида 1892 й. 2 та атлас эълон қилинди. Бу атласларда босилган У.е.ё. матнларини биринчи бўлиб даниялик тилшунос В. Томсен ўқишга муваффақ бўлди (1893 й. нояб). В. Томсендан сўнг В. В. Радлов турк шахзодаси Култегин (8-а.) хотирасига битилган улкан тошдаги матннинг транслитерация ва транскрипциясинк тузиб, немис тилига таржима қилди. Бу материал қад. туркий тил қурилиши, фонетикаси, морфологияси ва лексикаси юзасидан дастлабки та-саввурни шакллантирди.

У.е.ё.нинг келиб чиқиши ҳақида му-тахассислар ўртасида тан олинган ягона фикр йўк. Бу ҳақдаги нисбатан кенг тарқалган мулоҳазага қараганда, мазкур ёзув ўз келиб чиқишига кўра суғд ва пахлавий ёзувлари орқали оромий ёзувига бориб тақалади. У.е.ё. нинг пайдо бўлиш жойи ва вақти ҳам ҳозирча узилкесил ҳал қилинган масала эмас. Бу ёзув пайдо бўлиш ўрни ва вақти б-н боғлиқ бўлган айрим график хусусиятлари туфайли урхун, талас, енисей вариантларига эга.

Буларнинг энг қадимийси урхун вариантidir. Бу ёзувлар туркий тилларга уйғун, мое, анча мукамал, араб ёзувидан кўра ёзилиши ва ўқилиши бирмунча қулай бўлган. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва туркий халқлар яшаган бошқа кўп жойлар араблар томонидан босиб олинган, бу мамлакатларда араб ёзуви кенг тарқалади.

Мазкур ёзув, араб ёзуви сингари, ўнгдан чапга қараб ёзилган ва ўқилган. У.е.ё. 38 белги (харф)дан иборат бўлиб, фонетик ёзув тизимига киради. Ҳар бир товуш ёки товушлар бирикмаси махсус харфлар б-н ифодаланиб, бирбирига уланмай, яқкаякка ёзилган. Кўп ҳолларда (асосан, сўз бошида ва ўртасида) унли харфлар ёзилмаган. У.е.ё. да тиниш белгилари ишлатилмаган. Сўзлар, баъзан морфема ёки сўз бирикмаларини бирбиридан ажратиш учун улар ўртасига икки нукта (:) қўйилган, шартли равишда у «айирғич» деб номланган. У.е.ё. нинг ЛенаБайкалбўйи, Енисей, Мўғул, Олтой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Шарқий Европа каби гуруҳлари аниқлан. УрхунЕнисей ёзувидан намуналар. ган. У.е. ё. ни текшириш ва ўрганишда В. Томсен, В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, А.А. Половцев, Г. Гейкель, СЕ. Малов, Л.Н. Гумилёв, Д. Немет каби рус ва европалик олимларнинг хизматлари катта. Ўзбек олимларидан акад. Ғ. Абдурахмонов ва А. Рустамов, проф. Н. Раҳмоновлар ҳам У.е.ё. ни ўрганиб, муайян тадқиқотларни амалга оширганлар. Ушбу ёдгорликларни тадқиқ этиш ҳоз. кунда ҳам давом этмокда. У.е.ё.га ҳос айрим лексик бирлик ва грамматик шакллар ҳоз. узбек, уйғур, озарбайжон, кирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ, татар, бошқирд, қорачой, болқор ва б. туркий тилларда учрайди. У.е.ё. туркий тиллар тарихи, маданияти, этнографияси, тил ва ёзувлари тарихини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ад.: Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности, М., — Л., 1951; Малов С.Е., Енисейская письменность тюрков, М., —Л., 1952; Айдаров Ғ.,

Язык орхонского памятника БильгеКатана, Алмаата, 1966; Кляшторный С.Г., Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, М., 1964; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982.

УРЧИТИШ (чорвачиликда) — чорва ҳайвонларини генетик такомиллаштириш жараёнларини бошқариш, мавжуд ҳайвон зотлари, типлари, линияларини яхшилаш ва янгиларини чиқариш тўғрисидаги фан; чорвачиликда селекци-янаелчилик ишларининг назарий асоси (қ. Зоотехния, Зот). УРЧУК, дук — толалардан қўлда ёки машинада ип йигириш ва пишитиш учун мулжалланган мослама ёки курилма; йигиришпишитиш машиналарининг асосий иш органи. Шарқ мамлакатларида қўл У. қадимдан қўлланилган, машина У.лари 18-а. 2ярмида пайдо бўлган (қ. Йигириш). Қўл У. ёғочдан узунчоқ, овал шаклида ясалган мослама бўлиб, ип йигирувчи уни қўлда айлантириб турган. Шунда толалар (пахта, жун ва б.) бирбирига илашиб, чўзилиб ва буралиб ингичка ипга айланган. Машина У.лари патрон, шпул ва ғалтак кийдириб қўйиладиган мураккаб геометрик шаклли пўлат шпindelь. Қалава ип, пилта ва ипларни пишитиш (бураш) ҳамда маълум ўлчам ва шаклда ўрамлар ҳосил қилишга мулжалланган йигириш ва пишитиш машиналарида қўлланади. Унинг табиий толалар (пахта, жун, зиғир ва б.) ва кимёвий толалар учун мулжалланган турлари бор.

Кўпчилик У.лар эгилувчан (тасмали) узатма, баъзилари винтли ғилдираклар б-н ҳаракатлантирилади. Кимёвий толаларни йигириш учун мулжалланган У.лар электр двигатель б-н айлантирилади. Гилам тўкиш, арқон эшиш учун ярайдиган йўғон иплар тайёрлашда куш бурамли У.лар қўлланади.

УРЧУК **КАЛТАКЕСАКЛАР**
(Anguidae) — калтакесаклар туркуми. Кўриниши калтакесакларга ёки

илонларга ухшаш оёқсиз. Уз. 1,2 м гача (сарик илон). Тили калта, айри. Қовоклари ҳаракатчан. 60 га яқин тури бор. Кўпчилиги Марказий Америкада яшайди. Урчуқ калтакесак ва совутли урчуқ калтакесаклар (7 тур) Евросиё ва Шим. Америкада тарқалган. Ер юзасида, купинча инда яшайди. Ўзбекистон худудида У.к.дан сарик илон кўп учрайди. Моллюскалар, ёмғир чувалчанглари, ҳашаротлар б-н озикланади. Тухумдан тирик туғади.

УРҒУ — турли фонетик воситалар (мас, нафас чиқаришнинг кучи, овозни кучайтириш, бугин таркибидаги унлининг чўзиқ талаффузи, тон баландлигини ўзгартириш) орқали бўғин ёки сўзни ажратиш, шу ажратишга хос кучли талаффуз. Ажратиш объектга кўра, Унинг 2 тури фаркланади: сўз У.си (луғавий У.) ва фраза У.си (мантиқий У.). Икки ва ундан ортик бўғинли сузларда шу бўғинлардан бирини ажратиб, кучли талаффуз этилиши суз У.си дейилади. Суз У.си, ўз навбатида, сўзнинг қайси бўғинга тушиши, қайси бўғинга биркирилганлигига кўра 2 га бўлинади: боғлиқ У. ва кўчма (эркин) У. Боғлиқ У. сузда бўғинлар сони ўзгариши (ортиши)га қарамай, ўрни ўзгармайдиган У.дир (мас, рус тилида). Кўчма У. аффиксация жараёнида сузда бўғинлар сони орта бориши б-н ўрнини ўзгартира борадиган, яъни охириги бўғинга силжиб борадиган У.дир. Мас, ўзбек тилида суз У.си шундай: уқйт — ўқитўв — ўқитувчй — ўқитувчилик. Айрим ҳолатларда сўз У.си маъно фарқлаш вазифасини ҳам бажаради: блма (фёъл) — блма (от: мева); кёсма (фёъл) — кёсма(от) ёки сўз шаклини фарқлайди: ишчимйз (бизнинг ишчи) — ишчймиз (биз — ишчи), отйнгйз (сизнинг отингиз) — отйнгиз (милтикни отинг) каби.

Сўз охиридаги баъзи кўшимчалар, юкломалар У. олмайди, уларда У. олдинги бўғинда қолаверади. Албатта, умуман, баъзан, доимо, ҳамиша, Кобил, Ҳалима каби ўзлашма сўзларда У. сўнги бўғинда

эмас, ундан олдинги бўғинларда ҳам келади. Кўп бўғинли сўзларда, бош урғудан ташқари, иккинчи даражали урғу ҳам бўлади.

Фраза У.си (мантиқий У.) синтактик тузилма таркибидаги бирор бўлакни — маъно жиҳатидан муҳим бўлган нутқ тактини (синтагма)ни бошқаларидан ажратиб кўрсатади. Фраза У.си қайси бўлакка тушса, ўша бўлак ахборот ташишдаги энг аҳамиятли бўлак ҳисобланади. Мас: Ўзбек спортчилари олимпиада ўйинларида муваффақиятли иштирокэтдилар. — Ўзбек спортчилари олимпиада ўйинларида муваффақиятли иштирок этдилар. — Ўзбек спортчилари олимпиада ўйинларида муваффақиятли иштирок этдилар.

Ад.: Фуломов А., Ўзбек тилида урғу, Т., 1947; Махмудов А., Словесное ударение в узбекском языке, Т., 1960; Н у р м о нов А. ва б.; Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси, Т.

УСА — Россия Европа қисмининг шим.шарқидаги дарё (Коми Республикасида), Печоранинг ўнг ирмоғи. Уз. 565 км, ҳавзасининг майд. 93,6 минг км². Қутбий Урал тоғларининг шим.ғарбий ён бағирларидан бошланади. Ўртача сув сарфи 1310 м³/сек. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Окт.да музлаб, май — июнда муздан бўшайди. Ёғоч окизилади. Қуйилиш жойидан 325 км да кема катнайди. Пристанлари: Абезь, Петрунь, Макариха, УстьУса. У. ҳавзасида тошқўмир кони (Печора қўмир ҳавзаси) бор.

УСАЙ, Хуссей (Houssay) Бернардо Альберто (1887.10.4, БуэносАйрес — 1971.21.9) — аргентиналик физиолог. Аргентина биол. жамиятининг президенти. БуэносАйрес ун-тини тугатган, шу жойда проф. (1910 й.дан; тиббиёт дри, 1911). БуэносАйресда биол. ва экспериментал тиббиёт ин-тига асос солган ва директори бўлган (1943—55). Илмий фаолияти физиология ва эндокринологияга оид. Қалқонсимон без, гипофиз, буйрак

усти беги пўстлоғи гормонларининг углеводлар алмашинувидаги аҳамиятини, шунингдек, қандли диабет касаллигида углеводлар алмашинуви издан чиқишини аниқлаган. АҚШ Миллий ФАнинг хорижий аъзоси, Лондон Қироллик жамияти ва б. ФА ҳамда жамиятлар аъзоси. Нобель мукофоти лауреати (1947).

УСЛУБ — тилнинг инсон фаолиятининг муайян соҳаси б-н боғлиқ вазифаларига кўра ажратилиши. Кишилар фаолиятнинг барча соҳаларида алоқа қилиш жараёнида тилдаги лексик, фразеологик, грамматик ва фонетик воситаларни танлаш ва ишлатишда бирбирларидан маълум даражада фарқ қиладилар. Умумхалқ тили доирасида тил воситаларининг бундай танлаб олиниши нутқнинг хилмахил кўринишларининг пайдо бўлишига олиб келади. Нутқ У.и. тилнинг вазифаси б-н бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам улар вазифавий (функционал) У. деб юритилади. Вазифавий У. деганда, тилдан фарқ қиладиган қандайдир алоҳда нарсга тушунилмайди, балки аниқ бир адабий тил таркиби ичида қараладиган, ўзига хос хусусиятлари, хизмат қилиш доираси б-н ўзаро фарқ қилиб турадиган ёрдамчи тизим тушунилади.

Вазифавий У. нутқкўринишларининг асосий вазифаларига, яъни алоқа, хабар бериш, таъсир этиш воситаси бўлишига кўра турли қисмларга бўлинади. Адабий тилнинг қуйидаги вазифавий У.лари мавжуд: 1) сўзлашув У.; 2) расмий У.; 3) илмий У.; 4) публицистик У.; 5) бадиий У. Вазифавий У.ни номлаш ва аташ ҳам уларнинг қандай алоқа доирасида ишлатилганлигига қараб белгиланади. Сўзлашув У.и — кишиларнинг кундалик норасмий, эркин муомалалари доирасида тил бирликларининг ўзига хос амал қилишидир. Вазифавий У.нинг бу тури ўзига хос иш кўрсатиш шароити, яъни фикр олишувнинг бевоситалиги, тил воситаларини сайлаб ишлатилмаслиги бн, шунингдек, оҳанг воситалари, мимика, имоишора кабилардан кенг фойдаланиш,

оддий лексик ва фразеологик бирликларнинг, экспрессивэмоционал воситаларнинг кенг ишлатилиши б-н ажралиб туради. Мас, фарзанд — жужук, дунёдан ўтмоқ — жон бермоқ, имтиҳондан ўта олмаслик — имтиҳондан йиқилмоқ каби жуфтликларнинг иккинчиси асосан сўзлашув У.ига хос. Сўзлашув У. и фонетик, лексик, морфологик ва синтактик ўзига хосликларга эга. Расмий У. (расмий иш қоғозлари У.и) — хоз. ўзбек адабий тилининг расмий ёзишмалар ва юридик ишларда амал қиладиган бир кўринишидир. Қонулар матнлари, фармонлар, буйруқ ва кўрсатмалар, шартномалар, ҳар хил расмий ҳужжатлар, ташкилотлар ўртасидаги ёзишмалар расмий услубда ёзилади. Бу У. бошқа У.дан лугавий ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан фарқланади. Расмий У.да сўз ва сўз шакллари кўллашда муайян чегараланишлар мавжуд. Хусусан, расмий иш У.ида кичрайтиришэрқалаш кўшимчаларини олган сўзлар, кўтаринкитантанавор ёки шевага оид сўзлар, тор доирадаги кишиларгина тушунадиган сўзлар, ўхшашиш, муболага каби образли тафаккур ифодаси учун хизмат қилувчи шакллар ишлатилмайди. Расмий иш қоғозлари матнининг холислик, аниқлик, ихчамлик, мазмуний тўлиқликдан иборат зарурий сифатлари ундаги ўзига хос сўз қўллаш, морфологик ва синтактик хусусиятлар орқали таъмин этилади. Бу У.даги гап қурилиши, одатда, таснифловчи, қайд этувчи ва қарор қилувчи қисмларнинг бирлигига асосланади. Шунинг учун ҳам расмий иш қоғозлари (ҳужжатлар) да нисбатан узун жумлалар, мураккаблашган, уюшиқ бўлакли гаплар кўп қўлланади. Пекин гап таркибида одатдаги сўз тартибига қатъий риоя қилинади. Расмий У.да сурок, ва ундов гаплар деярли қўлланмайди, асосан, дарак ва буйруқ гаплар ишлатилади. Матн биринчи шахе ёки учинчи шахе тилидан ёзилади. Расмий иш қоғозлари матнини тузишда турғунлашган, қолиплашган сўз бирикмаларидан кенг фойдаланилади. Мас,

буйруқда «... сўм маош б-н ... лавозимига тайинлансин», ёки хизмат ёзишмаларида «Сизга ...ни маълум қиламиз». «...га корхона қафолат беради» каби қолиплашган тузилмалар қўлланиши мумкин.

Илмий У. — фан, техника ва ишлаб чиқариш б-н боғлиқ бўлган вазифавий Удир. Бу У.да табиат ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисалар аниқ таърифланади, тушунтирилади. Вазифавий У.нинг бу тури терминологик ва маъхум лексиканинг, мураккаб синтактик тузилмаларнинг қўлланиши, сўзларнинг асосан аниқ, тўғри маънода ишлатилиши, махсус ибораларга эгаллиги ва ш.к. б-н ажралиб туради. Илмий У.да яна фаннинг турли соҳаларига оид рамз (символ) ва белгилар, рақамлар ҳам ишлатилади. Илмий У. ўз ичида куйидаги майда У. га бўлинади: илмий иш У., илмийтехник У., илмийоммабоп У., илмийпублицистик У. Фаннинг у ёки бу соҳасига тегишли тушунчаларни ифодаловчи терминларга бойлиги илмий У.нинг энг асосий хусусиятларидан биридир.

Публицистик У. вазифавий У.нинг бир тури бўлиб, у ижтимоийсиёсий сўз ва ибораларнинг қўлланиши, жанрларнинг хилмаҳиллиги ва бунинг натижасида тил воситаларидан услубий фойдаланишнинг ранг-баранглиги ва ш.к. белгилар б-н характерланади. Публицистик У. ижтимоийсиёсий адабиётларда, вақтли матбуотда, сиёсий чиқишларда, мажлислардаги нутқлар ва ш.к.да ўз ифодасини топади. Ижтимоийсиёсий билимларни тарғиб қилувчи ва кенг халқ оmmasига етказувчи восита сифатида бу услуб тилининг ранг-баранглиги б-н кишилар онига кўпроқ таъсир этади. Публицистик У.нинг яна бир хусусияти шундаки, унда қисқалик асосий ўринни эгаллайди, яъни қисқа, лўнда, тушунарли, ёрқин, ихчам тилда ёзиш асосий талаблардан ҳисобланади. Публицистик У.да тил воситаларидан фойдаланишда муаллифнинг индивидуал У.и деярли ажралиб ёки сезилиб туради. Айниқса, бу ҳолат очерк, фельетон, бадиий публицистик макрла-

да тез кўзга ташланади. Бадиий У.да ҳам бу ҳолат мавжуд; расмий У.да эса бундай хусусият йўқ. Публицистик У. баъзи қўлланма ва илмий адабиётларда «оммабоп У.», «матбуот У.и» каби терминлар б-н ҳам аталади.

Бадиий У. — тилнинг коммуникатив ва эстетик вазифалари бирлиги б-н бошқа У.га хос унсурлардан кенг фойдаланиши, экспрессив ва тасвирий воситаларнинг кўп ишлатилиши, сўзларнинг образли, кўчмаметафорик қўлланиши ва ш.к. белгилари б-н ажралиб туради. Тил материалини қамраб олиш имкониятининг кенглиги, умумхалқ тилида мавжуд бўлган барча луғавий бирликларнинг иштирок этавериши ва уларнинг муҳим бир вазифага — эстетик вазифани бажаришга хизмат қилишини бадиий нутқ У.ининг ўзига хос хусусияти деб қараш керак бўлади. Чунки ана шундай имконият бошқа вазифавий У.да чегаралангандир. Адабий тилда диалектизмлар, жаргонлар, варваризмлардан, дағал сўзлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлмагани ҳолда уларни бадиий У.да ўрни б-н қўллаш мумкин. Вазифавий У.нинг ҳеч бирида тил ўзининг тузилиш жиҳатлари, луғат таркиби, яъни сўзнинг маъно бойлиги ва ранг-баранглигини, тўғри ва кўчма маъноларни бадиий нутқ У.идагичалик намоиш қила олмайди, грамматик қурилиши, яъни гапларнинг барча типлари б-н иштирок эта олмайди. Бадиий адабиётнинг барча жанрларида сўз ишлатиш ва сўз танлаш имкониятларига бир мезон б-н ёндашиб бўлмайди. Ҳар қайси адабий жанрнинг тасвир усули, сўз танлаш йўсини шу жанрдаги асарнинг умумий мавзусига, жанр турига боғлиқ бўлади. Мас, баён шаклида ёзилган роман, ҳикоянинг тил воситалари б-н сатирик ёки юмористик асарнинг тил воситалари бир хил эмас. Булардан ташқари, синоним сўзларнинг у ёки бунисидан фойдаланиш ҳам бадиий асар жанрига боғлиқ. Мас, башар, само, ораз, мужда сўзлари, асосан, назмда қўлланади. Насрда ёки сўзлашув нутқида эса буларнинг

синонимлари — одам, осмон, юз, шамол, хушхабар сўзлари кенг қўлланади. Бадиий нутқ У.ида ёзилган асарларни тасвирий воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Услубий фигуралар деб аталувчи тасвир воситалари — инверсия, такрор, ўхшатиш, сифатлаш, метафора, жонлангириш, антитеза, градация, эллипсис, риторик сўроқларнинг бадиий У.да фаол қўлланиши бу У.нинг ўзига хос таркиби мавжудлигини кўрсатади. Тил воситаларининг вазифавий чегараланиши уларнинг нутқ жараёнида ҳам фарқлаш заруриятини келтириб чиқаради.

Ад.: Ўзбек тили стилистикаеи, Т., 1983; Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё., Нутқмаданияти вауслубиятасослари. Т., 1992.

УСЛУБШУНОСЛИК қ. Стилистика.

УСМАТ — Жиззах вилояти Бахмал туманидаги шахарча (1994 й.дан), туман маркази. Вилоят маркази (Жиззах) дан 70 км. Яқин т.й. станцияси — Ғаллаорол (45 км). Аҳолиси 10,5 минг киши (2004).

Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг «Китоб алансоб» («Нисбалар китоби») асарида (12-а.) У.нинг номи «Усманд» шаклида берилган. У.дан фикшунос Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулхамид алУсмандий аСамарқандий (12-а.), Абдулло Усматий ибн Муҳаммад Юсуф Халифа («ШарҳалИлёс» асарини ёзган) етишиб чиққан.

У.да «Нурли куёш» агрохизмат маркази, 3 умумий таълим мактаби, 2 касбхунар коллежи, иқтидорли болалар лицей интернати, автокорхона, қурилиш материаллари и.ч. корхонаси, деҳқон бозори, спорт мажмуаси, «Мотамсаро она»

Хотира хиёбони, маданият уйлари, марказий кутубхона мавжуд. Марказий касалхона, дорихона, қишлоқ врачлик пункти, 20 савдо дўкони, 15 умумий овқатланиш корхонаси, 10 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси, 5 тегирмон фаолият кўрсатади.

УСМОН ибн Аффон (тахм. 575—656) — дастлабки турт халифадан учинчиси (хукмронлик йиллари 644—656). Умавийлар кабиласига мансуб. Маккалик бой савдогар. Муҳаммад (сав)нинг дастлабки издошларидан бири. Муслмонлар гуруҳи б-н Ҳабашистонга кўчган, 623 й.да Мадинага келган. У. аввал Пайғамбар (ас)нинг қизи Руқияга уйланган (тахм. 610), у вафот этгач, Расулulloх иқкинчи қизи Умму Кулсумни ҳам У.га никоҳлаб берган (623), шунинг учун «Зун-Нурайн» — икки нур эгаси, деган ном олган. У. янги халифани сайлаши лозим бўлган шўро томонидан халифа қилиб тайинланган. У. хукмронлиги даврида сосонийлар давлатини фатҳ этиш тугалланди, муслмонларнинг Тунис ва Кавказорти улкаларидаги мавкеи мустаҳкамланди. У.нинг буйруғи б-н Куръони карим матни тўпланиб, бир бутун (мусхаф) китоб шаклига келтирилди ва турли ўлкаларга тарқатилди, Масжиди Набавий кенгайтирилиб, қайта таъмирланди. Румо ариғи қазилди. Умрининг охириги йилларида биринчи бор халифага мухлифат юзага келди, қўшин ва вилоятлардаги зодагонлар ўртасида У. сиёсатига қарши норозилик кучайди. У. Мадинада, Қуръон ўқиб турган чоғида душманлари томонидан ўлдирилган.

УСМОН АЗИМ (тахаллуси; асл исм-шарифи Азимов Усмон) (1950.13.8, Бойсун тумани) — Ўзбекистон халқ шоири (2000), драматург. Тошкент ун-тининг журналистика фтини тугатган (1972). Республика радиосида муҳаррир, катта муҳаррир ва бош муҳаррир ўринбосари (1976—89), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Тошкент вилоят бўлимида масъул котиб (1989—90). Ўзбекистон Республикаси Президентини девонида сектор мудири, етакчи консультант, Президентнинг Давлат маслаҳатчиси (1991—94). 2003 й.дан Ўзбек миллий академик драма театрида адабий эмакдош.

Илк китоби — «Инсонни тушуниш»

(1979). Шундан сўнг шоирнинг «Ҳолат» (1979), «Оқибат» (1980), «Кўзгу» (1983), «Сурат парчалари» (1985), «Даре» (1985), «Иккинчи апрель» (1987), «Бахшиёна» (1989), «Ғаройиб аждархо» (1990), «Уйғониш азоби» (1991), «Ғусса» (1994), «Узун тун» (1994), «Бор эканда, йўқ экан» (1995), «Сайланма» (1995), «Куз» (2001) каби шеърини ва «Жоду» (2003) настрий тўпламлари нашр этилган.

У.А. ўзбек шеърятининг уфқини кенгайтириб, настрий шеърлардан бармоқ вазнигача бўлган турли вазнларда ижод қилади. Дастлабки шеърларида инсоннинг давр ва жамият ҳаётидаги ўрнини тушунишга, даврнинг оғриқли масалаларига эътибор қаратди ва шу жараёнда минбар шеърятини унсурларидан фойдаланди. Кейинчалик, шоир ижодида воқеликни фалсафийистиоравий образлар орқали идрок ва тасвир этиш махррати кучайиб борди. 80-й.лар ижодида кўзга ташланган бахшиёна руҳ шеърятда янги бир йўналиш яратилишига туртки бўлди. 90-й.ларга келиб, унинг ижодида кескин ўзгариш юз берди ва шеърларида суфийёна кайфият акс этди.

У.А. «Бахтли бўлайлик», «Хужжатли фильм учун сюжет», «Баходир ва Малика» сингари радиопьесалар ёзган. У ана шу тажрибадан фойдаланиб, 90-й.ларда драматургия б-н жиддий шуғулланди ва «Бир кдам йўл», «Кундузсиз кечалар», «Бозор» (1997), «Алпомишнинг қайтиши» (1998), «Жазава» (2000), «Вахт куши» (2002), «Ўтган замон хангомалари» (2003) пьесаларини ездди. Бу пьесаларнинг аксари Ўзбек миллий академик драма театрида сахналаштирилган. У.А. бу пьесаларда сахна қонуниятларини яхши ҳис этувчи, драматург сифатида намоён бўлди. Айни пайтда у ҳам тарихий, ҳам психологик драмалар, ҳам оғзаки ва ёзма адабиёт намуналари асосида замонавий сахна асарларини ярата олиш истеъдодини намойиш этди. У.А., шунингдек, кинодраматургияда ҳам қалам тебратиб, «Алишер Навоий» киноқиссаси (1990), «Алпомиш» кинодостони (1997), «Сев-

ги» (1998, шу номли ҳикоя асосида) ва 2 серияли «Алпомиш» (2000) фильмларининг сценарийсига муаллифлик қилган. Поль Элюар, В. Вацетис, Ҳ. Доғларжа, А. Вознесенский, Ю. Марцинкявичюс ва б. шоирларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Шеърлари инглиз, француз, немис, поляк, македон, турк, рус, грузин, эстон, литва, тожик, қозоқ ва киргиз тилларида нашр этилган. Кўплаб шеърларига мусиқа басталанган.

У.А. халқлар дўстлиги ва ватанпарварлик ғоялари б-н йўғрилган шеърлари учун Грузиянинг Маяковский номидаги Давлат мукофотида сазовор бўлган (1982). «Дўстлик» ордени (1998) б-н мукофотланган.

УСМОН I, Усмон Ғозий, Усмонбей (1258, Сёгут; Эскишаҳар яқинида — 1324, Бурса) — турк султони (1299—1324), Усмонлилар сулоласи ва Усмонли турк давлатининг асосчиси.

Ҳарбий саркарда ва уруғ бошлиғи оиласида туғилган. Отасидан ҳарбий ишни пухта ўрганган. 1281 й.да отаси Эртўғрулдан салжуқийларнинг Кўния султонлигига қарашли шим.ғарбий чегара худудидаги мулкга эга бўлди. Бу пайтда Кўния султонлиги таназзулга учраб, бир неча бекликларга бўлинган эди. 1289 й. У. I нинг бей (бек) (арабча: амир) унвони Кўния султони томонидан эътироф этилиб, унга ҳокимият рамзи — ноғора ва бунчук берилган. 1291 й.да У. I Мелангияни забт этган ва пойтахт (қароргоҳ)ни бу ерга кўчирган.

1299 й.дан У. I мустақил беклик (бейлик) ҳукмдори. Айнан ушбу йилдан янги мустақил туркий давлат ташкил топганлиги тарихчилар томонидан эътироф қилинади. Кейинчалик бу бейлик ўз асосчисининг номи б-н Усмон бейлиги (беклиги), Усмонлилар давлати деб аталган. Усмонли турк империяси ҳам шу номдан олинган. У. I юнонлардан Ёр Ҳисор қалъасини ҳам тортиб олган (1299). У. I ғарбда — Византия империяси ерларини забт этиш эвазига ўз давлати худудини то-

бора кенгайтириб борган. Бурсани қамал қилиб, унинг атрофларини эгаллаган. У. I ва унинг вориси (ўғли) — Урхон туркий қабилалар бошлиқларининг қурултойида бекларбеги (бей) — ҳукмдорлик унво-нига сазовор бўлган. У. I даврида ўғуз туркларининг қай уруғи, кейинчалик Усмонли турк султонлигидаги халқлар усмонлилар деб аталган. У. I Бурса ш.да дафн этилган. Ундан 2 ўғил: Алоуддин ва Урхон қолган.

Ад.:Эроп Гунгўр, Тарихда туркий давлатлар, Т., 2003; Новичев А. Д., Турция, Краткая история, М., 1965.

УСМОН МАМАТҚУЛ ЎҒЛИ (1880 Учқўрғон тумани Хўжаобод қишлоғи — 1941) — ўзбек халқ дostonчиси. Ундан «Бўтакўз», «Шохдорхон», «Қундуз билан Юлдуз» дostonлари ёзиб олинган. «Шохдорхон», «Бўтакўз» дostonлари алоҳида китоб ҳолида нашр этилган (1968).

УСМОН НОСИР (тахаллуси; асл исмишарифи Носиров Усмон) (1912.13.11, Наманган — 1944.9.3, Кемерово вилояти Мариинск ш. яқинидаги Суслово қишлоғи) — шоир. Камбағал хунарманд оиласида туғилган. 4 ёшидан отасидан етим қрилиб, дастлаб тоғаси қўлида тарбияланган. 1921 й.да ўғай отаси б-н бирга Қўқонга кўчиб борган. Шу ердаги «Янги ҳаёт» ва иккинчи босқич мактаблари (1921— 29)да ўқиган. Сўнгра Москвадаги Кинематография ин-тининг сценарий фтида 1 йил таҳсил кўрган (1929— 30). Ўқишни давом эттирмай, Қўқондаги қисқа муддатли таълим ва тарбия курсларида ўқитувчи, илмий бўлим мудир ва шаҳар театрида адабий эмакдош бўлиб ишлаган (1930—33). Самарқанддаги Пед. академия (ҳоз. СамДУ)нинг тил ва адабиёт фтида бирмунча муддат таҳсил олишда давом этган (1933—34). Кейин Тошкентга кўчиб келиб, «Ёш ленинчи» газ.да ишлаган (1934) ва эркин ижод б-н машғул бўлган.

«Ҳақиқат қалами» илк шеъри 1927 й. «Янги йўл» газ.да, фукаралар уру-

ши мавзуга бағишланган «Норбўта» номли биринчи дostonи 1931 й. «Янги Фарғона» газ.да, «Қуёш билан суҳбат» ва «Сафарбар сатрлар» дастлабки шеърий тўпламлари эса 1932 й.да эълон қилинган. Шундан кейин У.Н.нинг «Нахшон» (1934) дostonи, «Тракторобод» (1934), «Юрак» (1935) ва «Меҳрим» (1936) шеърий китоблари нашр этилган.

У.Н. 30-й.ларнинг бошларида ўзбек шеъриятига чакмоқ ўлароқ кириб келди. У. ижодининг дастлабки мезлариданок ҳаётда рўй бераётган муҳим воқеа ва ҳодисаларни лирик қаҳрамоннинг хиссиёт ва кечинмалари орқали ифода-лашга, янги тарихий давр қаҳрамонини топишга интилди. «Тожиҳон», «Исроил» каби шеърларида янги давр қаҳрамони образини маҳорат б-н яратди. У.Н. қисқа муддат ичида шеърият санъатини мукам-мал эгаллаб, гўзал лирик шеърлар ёза бошлади. У.Н.нинг «Монолог», «Юрак», «Яна шеъримга», «Нил ва Рим» сингари шеърлари нафақат унинг, балки шу давр ўзбек шеъриятининг энг қжсак намуналаридан бўлди. «Нахшон» дostonи эса шоирнинг лироэпик жанрларда ҳам ба-дий юксак асарлар яратиши мумкинли-гини намойиш этди.

У.Н. қисқа ижодий умри давомида драматургия соҳасида ҳам қалам тебрати-б, «Зафар» (1929), «Назиржон Халилов» (1930), «Душман» (1931), «Сўнги кун» (1932) сингари сахна асарларини ёзган ва бу асарлар Қўқон шаҳар театрида сахналлаштирилган. Шоирнинг «Атлас» (1935) пьесаси ўз вақтида хаваскорлар театри сахнасида қўйилган.

У.Н. ижодида таржима, айниқса, муҳим ўринни эгаллайди. А.С. Пушкиннинг «Бокчасарой фонтани» ва М.Ю. Лермонтовнинг «Демон» дostonларини мохирлик б-н ўзбек тилига таржима қилди. 1937 й. бошларида В. Киришоннинг «Улуғ йўл» драмаси У. Н. таржима-сида Ҳамза театрида сахнага қўйилган.

У.Н. 1937 й. 13 июлда «халқ, душма-ни» сифатида ҳибса олиниб, дастлаб Магадан, сўнгра Кемерово вилоятла-

ридаги қамоқхоналарга юборилган ва ўша ерда вафот этган. Тошкент ш.даги Форобий кабристонида ва Кемерово вилояти Сулово қишлоғидаги махбуслар кабристонида унинг хотирасига рамзий сағана барпо этилган.

Наманган, Қўқон ва Тошкентдаги бир неча кўча, мактаб, техникум ва жамоа хўжаликларига У.Н. номи берилган.

Ад.: Фафуров И., Лириканинг юраги, Т., 1982; Кари мо в Н., Усмон Носир, Т., 1993; Каримов Н., Усмон Носирнинг сўнги кунлари, Т., 1994; Рашидова Н., Усмон Носир, Т., 2003.

УСМОН ХЎЖА, Пўлатхўжаев Усмон хўжа (1878, Бухоро — 1968.28.7, Истанбул) — давлат ва жамоат арбоби. Бухородаги жадидчилик ҳаракати намояндаси. Бухоролик савдогар оиласида туғилган. Бухорода Мадраса таҳсилини олган ва дастлабки янги усул мактабларидан бирини очган. 1908 й.да Истанбулда ўқиган. 1912 й. бошларида У.Х. Бухорога қайтган, «Тарбия атфол» махфий ташкилотининг фаол аъзоларидан бирига айланган.

1917 й.да У.Х. Ёш бухороликлар партияси МК таркибига киритилган. Колесов воқеасида сўнг, Тошкентда Ёш бухороликларнинг сўл эсерлар гуруҳини тузган (1918 й. апр.). Ёш бухороликлар партияси Туркистон Марказий бюросининг аъзоси (1920 й. фев.).

Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилгач, У.Х. БХСР молия нозири (1920), Давлат назорати нозири (1921), БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг дастлабки раиси (1921 й. авг. — 1922 й. бошлари). У.Х. БХСР ҳукуматининг аксарият арбоблари сингари

Бухоро Республикасининг ўз миллий армияси, миллий ҳукумати бўлган мустақил республикага айлантирмоқчи эди. У.Х. БХСРдан совет Россиясининг қизил аскарлари олиб кетилиши ҳамда Бухоронинг мустақиллиги учун изчил курашди. У.Х. 1922 й.дан шўролар б-н алоқасини узиб, Қобулга келгач, Рос-

сияга қарши кураш олиб бориш учун БХСР нинг давлат бошлиғи сифатида Афғонистон амири Омонуллахон б-н шартнома имзолаган (1922 й. 29 апр.). У Бухоронинг миллий армияси учун хорижий давлатлардан қуроляроғ сотиб олишга ҳаракат қилган.

У.Х. Анқарада Турк Қультури (Турк Маданияти) ин-тини ташкил қилишда катта жонбозлик кўрсатган. Туркистон тарихига оид кўплаб асарлар, жумладан, «Туркистон» (Истанбул, 1936) рисоласининг муаллифи.

Ад.: Садриддин Айни й , Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926; Файзулла Хўжаев, Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2 китоб [Ўзбекистон совет мустамақкачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ражабо в Қ., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

УСМОНЛИ ТУРК ИМПЕРИЯСИ,

Усмонлилар давлати [Европада Оттоман империяси деб аталган] — Кичик Осиё, Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Шим. Африка, қисман Кавказ ва Қримда усмонлилар сулоласи бошқарган давлат (1299— 1922). У.т.и. га Усмон I асос солган.

Бу давлат дастлаб Кичик Осиёнинг шим.ғарбий қисми Эски шаҳар ва Анатолия худудида салжуқийларнинг Қўния султонлигига тобе кичик бир беклик (бейлик) шаклида ташкил топган. Бу бекликнинг илк ҳукмдори Эртўғрул бўлса кам унинг ўғли — Усмонбей даврида беклик мустақил давлатга айланганлиги учун унинг номи б-н Усмонли беклиги деб аталган. Кейинчалик бу давлат У.т.и. номини олиб, ўрта асрларда жаҳоннинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. Усмон I ва унинг ўғли Урхон бек (бей) унвонини қабул қилган бўлса, Ур-

хоннинг ўгли Мурод I давридан бошлаб ҳукмдорлар султон деб аталган.

Усмон Ғозий давридаёқ қўшни Византия империясига қарши бир қанча ҳарбий юришлар қилиниб, Қорача Ҳисор ва Ёр Ҳисор қалбалари, Бурсанинг атрофлари эгалланган.

Унинг ўгли Урхон Ғозий Византиянинг Бурса, Никея, Никомедия шаҳарларини истило қилиб, 14-а.нинг ўрталаридаёқ Қора денгиз ва Мармар денгизи соҳилларига чиққан. Бу даврда усмонли турклар (улар ўғуз туркларининг қай уруғига мансуб бўлган) Дарданелл бўғозидан ўтиб, Европа худудига киришган. 1356 й.да Болқонни забт этиш тугалланиб, Европа худудига янги Рум эли (Румелия) вилояти таъсис этилган. Айнан шу пайтдан Усмонлилар давлатини салтанатга айланиш жараёни бошланган. 1360 й. яничар (туркча: янги черик) — махсус пиёда қўшин ташкил қилинган.

Давлатнинг дастлабки пойтахти Мелангия, 1326—62 й.ларда Бурса бўлган. Султон Мурод I, 1362 й.да пойтахтни Бурсадан Эдирна (Адрианополи)га кўчирган. Унинг ҳукмронлик даврида Европада янги худудлар забт этилган. Косово майдонида бўлган жанг (1389) да серблар мағлубиятга учрагач, Сербия У.т.и.га қўшиб олинди. Султон Боязид I Йилдирим Болгариянинг пойтахти Тирново (1393)ни эгаллаб, Никополь остоналарида солибчи рицарларнинг бирлашган 60.000 кишилиқ қўшинини мағлубиятга учратди (1396) ва Византиянинг пойтахти Константинополни қамал қилишга киришди. У Болгария, Валахия, Македония, Фессалияни ўз давлати таркибига киритди. Бирок, 1402 й.да бўлган Анкара жангит Амир Темур қўшинидан У.т.и.нинг мағлубиятга учраши Византия империясини муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолди. Султон Меҳмед I ва Мурод II ҳукмронликлари даврида қўлдан кетган худудлар қайтариб олинган. Адолатли ва инсофли ҳукмдор сифатида ном чиқарган Мурод II Ғозий 1422 й. Константинополга ҳужум қилади. Варна яқини (1444 й.

10 нояб.) ва Косово майдони (1448 й. 17—19 дек.)да чехвенгерлар қўшинини мағлубиятга учратиб, 1449—50 й.ларда Албания устига 2 марта юриш қилган.

Мурод II нинг ўгли Меҳмед II Фотиҳ турк қўшинларига шахсан ўзи қўмондонлик қилиб, жаҳонгирлик сиёсатини олиб борган. У Шарқий Рим империяси — Византиянинг пойтахти Константинополни 40 кунлик қамалдан сўнг эгаллаб (1453 й. 29 май), Византия империясини тугатган. Константинополь туркча Истанбул номи б-н аталиб, пойтахт бу ерга кучирилган. Бу ғалабадан сунг Меҳмед II Фотиҳ Болқон ва Марказий Европа мамлакатларини забт этишга киришган. Сербия (1459), Моравия (1460), Босния (1463), Валахия (1476), Албания (1479) Трапезунд — Трабзон (1461) эгалланган. Қрим хонлиги тобе давлатга айланттирилган (1475). Оқ қўюли давлати ҳукмдори Узун Ҳасанга қарши ҳарбий ҳаракатлар кучайтирилган. Европанинг Италия, Германия, Австрия каби давлатлари худудларини эгаллаш режаси тузилиб, амалий ҳаракатга ўтилган. Бу даврда ҳарбий ва маъмурий бошқарув соҳасида катта ислохотлар ўтказилиб, улкан салтанатни мустаҳкамлаш чоралари кўрилган. Айниқса, адабиёт, санъат ва меъморчилик гуллаб-яшнаган.

Султон Боязид II, Салим I ва Сулаймон I Қонуний ҳукмронлик қилган даврларда салтанат ҳаддан ташқари кучайган. Хусусан, Салим I Ёвуз Эрон сафавийлари шоҳи Исмоил I қўшинини янчиб ташлайди (1514 й. 23 авг.). Ироқ, Шом (Сурия), Фаластин, Мисрни эгаллаб, Қоҳирага қиради (1517). Бу пайтда Мисрдан ташқари Шим. Африканинг Жазоир худуди, шунингдек, Болқон, Арабистон, Жан.Шарқий Анadolу ҳам У.т.и. таркибига кирган. Ҳалабда бўлган жума намози (1516 й. 28 авг.)да султон Салим I га «икки муқаддас шаҳар хизматчиси» фохрий унвони берилиб, халифа сифатида унинг номи хутбага қўшиб ўқилган (Усмонли султонлар шу кундан эътиборан то 1924 й.гача айни пайтда ислом олами-

нинг халифаси ҳам ҳисобланган). Султон Сулаймон I ҳам жаҳонгирлик сиёсатини давом эттирган. Венгрия босиб олинган, турклар Венани I марта қамал қилишган (1529). Польша ва Украинага қўшин жўнатилиб, Эгей денгизидagi Родос ва б. ороллар ишғол қилинган. Сулаймон I Қонуний «Муқаддас Рим империяси»га қарши курашиш учун Франция қироли Франциск I б-н биринчи француз-турк сиёсий шартномаси ва савдо битимини имзолаган (1535). 1556 й.га келиб У.т.и.га Кичик Осиё ҳудуди, Ғарбий Грузия, Ғарбий Арманистон, Ливан, Сурия, Ироқ (Бағдод б-н бирга), Фаластин, Ҳижоз, Яман, Миср, Триполи, Жазоир, Юнонистон, Болгария, Венгрия, Сербия, Босния, Валахия, Трансильвания, Молдавия, Қрим кирган. Бу пайтда у жаҳондаги энг қудратли салтанатлардан бири ҳисобланган. Салтанатнинг улкан ҳудуди 3 қитъа: Европа, Осиё, Африканинг катта қисмини эгаллаган бўлиб, унинг майд. 8 млн. км²га етган. 16-а.да туркларнинг кучли денгиз флоти бутун Урта денгиз ҳавзасини назорат қилиб турган.

Султон Мурад III ҳукмронлиги даврида Кипр о. бўйсундирилган. Бу пайтда Гибралтар бўғозидан Форс қўлтиғигача, Дунайдан Нил соҳилларигача бўлган ҳудуд султонликка қараган.

Бирок 17-а. охиридан бошлаб султонликнинг ҳарбий, сиёсий ва иқтисодий қудрати астасекин заифлаша бошлаган. Европа мамлакатлари ўзаро иттифоқ тузиб, У.т.и.га қарши курашга чоғланганлар. Вена атрофида бўлган 2-жангда турк қўшини Австрия, Германия, Польшанинг бирлашган армиясидан енгилган (1683). Мунтазам давом этиб турган Россия-Туркия урушлари (167681, 168499, 171011, 176874, 178791, 180712, 182829, 185356, 187778, 191416 ва б.) оқибатида У.т.и. астасекин заифлашиб борган. Ҳатто бу пайтда ваҳҳобийларнинг таъсири кучайиб, улар инглизларнинг ёрдамида Форс қўлтиғидаги ЭлҲаса (1792), Қарбало (1801), Макка ва Мадина (1803—06)ни эгаллаб, туркларга қарши қирғин уюш-

тирган.

Салим III ва Маҳмуд II ҳукмронликлари даврида салтанатни парчаланиб кетишдан сақлаб қолиш учун ислохотлар ўтказилган. Султон Абдулмажид яна ислохотлар (қ. Танзимат) ўтказиш (1839) орқали, бир томондан, султонлик инқирозини тўхтатишга, иккинчи томондан, янги турк зиёлиларини (улар ўзларини я н г и у с монлилар дейишган) шакллантиришга муваффақ бўлди. Бу пайтда бўлган Қрим урушидэ. Туркия ўзининг эски рақиби Россия империяси устидан ғолиб чиқди ҳамда Қора денгиз ва Дунай дарёсидаги мавқеини қайта тиклади. Танзимат ва 1876 й.да қабул қилинган дастлабки конституция султон Абдулҳамид II томонидан бекор қилинган (1878), мамлакатда истибдод даври бошланган. Бу даврда султонлик Европа давлатларига иқтисодий жиҳатдан қарам бўла бошлаган. 19-а. охири — 20-а. бошларида «Иттиҳод ва тараққий» партияси аъзолари мамлакатда конституцион монархия ўрнатиш учун қатъий ҳаракат қилишган (қ. Туркия).

1922 й. 1 нояб.да Туркия Буюк Миллат Мажлиси султонликни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилди. Мустафо Камол (Ошатурк) босқинчиларга қарши кўтарилган миллий озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиб, султонликнинг асосан турклар яшайдиган ҳудуди — Кичик Осиё ва қисман Европада 1923 й. 29 окт.да Туркия жумҳуриятига асос солди.

Усмоилилар давлатининг Ўрта Осиё хонликлари билан ўзаро муносабатлари. Асрлар давомида икки халқ вакиллари, аввало, уламолар, олимлар, шоирлар, санъаткорлар мадрасаларда биргаликда таҳсил олишлари, зиёратлари, савдосотик муносабатлари ва ўзаро ташрифлар жараёнида дўстона алоқалар ўрнатганлар. Икки ўртадаги муносабатларда давлат раҳбарлари томонидан олиб борилган элчилик алоқалари муҳим ўрин тутди.

Сафавийлар давлатига қарши биргаликда курашиш учун султон Салим I элчи Муҳаммадбек орқали Шайбоний-

лар ҳукмдори Кўчкунчихота ўзаро мактуб жўнатган (1514). Хусусан, султон Сулаймон I Қонуний ва Бухоро хони Убайдуллахон Эронга қарши биргаликда курашиш учун ҳаракат қилишган. Шайбонийларнинг Самарқанддаги ҳукмдори Абдумлатифхонга Сулаймон I қатга миқдорда қуроляроғ жўнатган (1551). Бухоро хони Субҳонқулихон султон Сулаймон II ҳузурига элчилар юбориб (1690) дўстона муносабатларни ривожлантирган. Бухоро амири Дониёлбий 1779 й.да Эрназар Масьуд ўғлини дастлаб Россия империяси сўнгра Усмонлилар султонлигига элчи қилиб тайинлаб, ўзаро алоқани мустаҳкамламоқчи бўлган. Дониёлбий 1783—84 й.ларда 2 марта султон Абдулхамид I ҳузурига Муҳаммад Шарифни элчи қилиб жўнатган. Турк султони элчиси Маҳмуд Сайд оға Бухоро амири Шоҳмурод ҳузурига бўлади. (1786) Султон Салим III қам 1789 й.да ўз элчиларини юборган. Бухоро амири Ҳайдар девонбеги Эшмуҳаммад ва Мирзо Муҳаммад Юсуф қўрчибошини мактуб б-н Истанбулга юбориб, султон Мақмуд II дан шариятга дойр китобларни сўратади (1815). Маҳмуд II ўз элчиси Ҳасан Чалабийдан Бухорога 32 жилдли китоб юборган. Хива хони Оллоқулихон хонликка қарши Перовский экспедиция-ыган сўнг Истанбул ва Англияга элчилар юбориб, ҳарбий ёрдам сўрайди. Бирок, Хива хонига масофа олислиги учун ҳарбий ёрдам жўнатилмай, тўп ясовчи турк усталари юборилади. Қўкон хони Султон Сайидхон (1865) ва Бухоро амири Музаффар муфтий Хожа Муҳаммад Порони (1866) элчи қилиб Истанбулга жўнатишган ва султонликдан ҳарбий ёрдам сўраган.

Шунингдек, мазкур давлатлар ўртасида маданий алоқалар кенг йўлга қўйилган. Асли бурсалик Қозизода Румий Мирзо Улуғбекнинг расадхонасида мудирлик қилган, Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида бош мударрис бўлган. Улуғбек ўлимидан сўнг унинг шогирди Али Қушчи Истанбулда султон

Меҳмед II саройида хизмат қилган ва аёСофия мадрасасининг бош мударрис бўлган. Жалолиддин Румийнинг бутун онгли фаолияти Кўния (Кичик Осиё) да кечган. Тасаввуфнинг накшбандия ва яссавия тарикатлари У.т.и. худудида ҳам кенг тарқалиб, бу ерда Баҳоуддин Накшбанд ва Аҳмад Яссавийнинг Юнус Эмро, Хожа Бектош Вали, Кийикли бобо сингари издошлари етишиб чикқан. Тилшунос олим, шоир ва элчи Сулаймон Бухорий 19-а. ўрталарида Истанбулда яшаб, «Луғати чиғатоий ва турки усмоний» (2 жилдли) луғатини тузган.

20-а. бошларида Туркистондан борган 100 дан ортиқ талабалар (уларнинг орасида Фитрат, Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Бекжон Рахмонов ва б. бўлган) Истанбулда таҳсил олган. Ёш туркларнинг гоёлари Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар дунёқаршига ижобий таъсир қилган. «Иттиҳод ва тараққий» партияси маориф бўлими мудир доктор Нозим ва туркистонлик талабалар ташаббуси б-н Истанбулда «Бухоро таълими маориф жамияти» (1908) ташкил қилинган. Жамият Истанбулдаги Ғалаба кўприги ёнидаги янги Жомеъ масжидида туркистонлик ўқувчилар учун алоҳида мактаб очган ва уларни текин ўқитган. Жамият томонидан Фитратнинг кўплаб асарлари илк марта Истанбулда босилган.

Ад.: Алиев Г.З., Турция в период правления младотурок, М., 1972; Ўзбекистоннинг янги тарихи, I китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Раҳмағалиев Р., Империя турков, М., 2002; Эрол Гунгўр, Тарихца туркий давлатлар, Т., 2003; Мирзо Салимбек, Кашкули Салимий, Таворихи мутгақадимин ва мутаахирин, Бухоро, 2003.

УСМОНЛИЛАР СУЛОЛАСИ - Кичик Осиё, Болқон, Шарқий Европа, Яқин Шарқ, Шим. Африка, қисман Кавказ ва Қримда ҳукмронлик қилган турк султонлари сулоласи (1299—1922). Усмонли турк империяси давлатини бошқарган.

Сулола номи унинг асосчиси Усмон I ибн Эртўғрул номидан олинган.

Мовароуннахр ва Хуросонда яшовчи ўғуз туркларининг қай (қайиғ) уругига мансуб қавм Эртўғрул бошчилигида 13а. 20-й.лари — мўғуллар истилоси даврида Кичик Осиёга бориб, ўрнашиб қолишган. Улар салжукийларнинг Кўния султонлиги худудида мустақил беклик ташкил қилишган. Эртўғрул беклик бошқарувини 1281 й.да ўғли Усмон I Ғозийга топширган. Бу беклик 1299 й.да узини мустақил давлат деб эълон қилган. Кейинчалик бу давлат Усмонли турк султонлиги номи б-н дунёга танилиб, ўрта асрларда жаҳондаги энг қудратли давлатга айланган. Сулола вакиллари ўзларини аввал бек (бей), сўнгра султон (Мурод I дан бошлаб) деб атаганлар, кейинчалик энг юқори диний унвон — халифа унвонини ҳам ўзларига қўшиб олганлар (Салим /дан бошлаб). У.с. султонлари қуйидагилардан иборат:

Усмон I (1299—1324), Урхон (1324—1359), Мурод I (1359/1389), Боязид I (1389—1402), Боязид I ўғиллари Сулаймон Чалабей, Мусо Чалабейлар, Меҳмед Чалабейларнинг тахт учун кураши (1402—13), Меҳмед I (1413—21), Мурод II (1421—44; 1446—51), Меҳмед II Фотих (1444—46; 1451—81), Боязид II (1481/1512), Салим I (1512—1520), Сулаймон I Қонуний (1520—66), Салим II (1566—74), Мурод III (1574/95), Меҳмед III (1595—1603), Аҳмад I (1603—17), Мустафо

(1617—18; 1622—23), Усмон II (1618—22), Мурод IV (1623—40), Иброҳим (1640/48), Меҳмед IV (1648/87), Сулаймон II (1687—91), Аҳмад II (1691/95), Мустафо II (1695/1703), Аҳмад III (1703 — 30), Маҳмуд I (1730/54), Усмон III (1754/57),

Мустафо III (1757—74), Абдулхамид I (1774/89), Салим III (1789/1807), Мустафо IV (1807—08), Маҳмуд II (1808 — 39), Абдулмажид (1839—61), Абдулазиз (1861/76), Мурод V (1876), Абдулхамид II (1876/1909), Меҳмед V Рашид (1909—18),

Меҳмед VI Вақидуддин (1918—22), Мустафо Камол (Отатурк) ташаббуси б-н Туркияда султонлик тугатилгач (1922 й. 1 нояб.), сўнги султон Меҳмед VI хорижга жўнаб кетишга мажбур бўлган.

Ад.: Босворт К.Э., Мусульманские династии, М., 1971; Стэнли Лэн —Пуль, Мусульманские династии, Москва—Ташкент—Бишкек, 1966.

УСМОНОВ Ботир Максудович (1984.15.4, Самарканд) — огир атлетикачи, халқаро тоифадаги спорт устаси (2001), «Ўзбекистон ифтихори» (2001). Самарканд ш. республика Олимпия захиралари билим юртини тугатган (2002). Ўзбекистонда спорт устаси унвонига сазовор бўлган энг ёш огир атлетикачи (1998). Ёшлар ўртасида Осиё (1999, Ухан; 2000, Ченжу; 2001, Нанчан; 2003, Бали), катталар ўртасида Ўзбекистон (2002, 2003, 2004) чемпиони. Кўплаб нуфузли мусобакалар совриндори. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академиясида ўқийди (2004). Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигида спорт йўриқчиси (2001 й.дан).

УСМОНОВ Жўраҳон (1923— Сирдарё вилояти ҳоз. Ховос туман и Сават қишлоғи —1945.14.2) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, қатта сержант. 1942 й. мартдан фронтда. 237ўқчи полки (Марказий фронт 65армиянинг 69ўқчи дивизияси) взвод командири ёрдамчиси. 1943 й. 29 сент.да Карповка қишлоғи (Гомель вилоятининг Лоев тумани)да Сож дарёсини кечиб ўтишда жасорат кўрсатган. 1944 й. 15 янв.да Қаҳрамон унвони берилган. Қишлоқдаги мактаб ва Ховос посёлкасидаги кўча унинг номи б-н аталган.

УСМОНОВ Ислом [1922, Тошкент вилояти, Калинин тумани (ҳоз. Тошкент ш. Чилонзор тумани худуди) — 1944.13.1, Запорожье] — 2жаҳон уруши қатнашчиси, кичик сержант. 1942 й.дан фронтда. 1118ўқчи полки (3Украина fronti бар-

миянинг 333 ўқчи дивизияси) бўлима командири. 1943 й. 26 нояб.га ўтар кечаси биринчилардан бўлиб, Днепрнинг ўнг қирғоғига ўтган. Запорожье вилоятидаги Канавское қишлоғи учун бўлган жангларда жасорат кўрсатган. 1944 й. 2 фев. да (вафотидан сўнг) Қахрамон унвони берилган. Тошкентдаги у яшаган маҳаллада буюсти ўрнатилган ҳамда кўчалардан бирига номи қўйилган.

УСМОНОВ Маҳмуд (1910 — Тошкент — 1997.1.7) — ганчкор уста, Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистон халқ рассоми (1977). Хунарни отаси уста Усмон Икромован, кейинчалик Уста Ширин Муродовдан ўрганган. У. ижодида Тошкент ганчкорлиги санъати анъаналарини ривожлантирди, уни янги мазмун б-н бойитди; ислимий ва гирих нақшларни маҳорат б-н қўллаб жозибадор нақш мужассамотлари яратди; у ишлаган нақшлар нафис, аниқ ва лўнда, ўймалари мукамаллиги б-н диққатга сазовор. У. Ўзбекистон амалий санъат музейи (собик Половцев уйи)ни таъмирлашда, Навоий театры ва Муқимий театрини безашда фаол қатнашган; Ҳамза театри (1967—68), Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи (1968), Самарканд аэропорти (1969), Ўзбекистон халқлари тарихи музейи (1969—70), Ўзбекистон санъат музейи (1973), «Буюк ипак йўли» метро бекаги (1980) ва б., шунингдек, хориждаги (Донецк, Киев, Тошхрвуз, Чимкент ва б.) жамоат биноларини ганчкорлик бн безашда усталарга раҳбарлик қилган. У. педагог сифатида фаолиятини болалар уйида бошлаган (1935—48), Тошкентдаги болалар ва ўқувчилар уйлари, саройида ганч ўймакорлиги тўғарагига раҳбарлик қилган (1948—68); Беньков номидаги республика рассомлик билим юртида дарс берган (1952—60). У. кўплаб шогирдлар тайёрлаган, улар (Абдурахим Умаров, А. Султонов, М. Султонов, фарзанди Мирвоҳид Усмонов ва б.) устозларнинг ишларини давом эттирмоқда.

Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат

мукофоти лауреати (1970).

Ас: Санъатим — саодатим, Т., 1983.

УСМОНОВ Мирвоҳид (1946.9.5, Тошкент) — ганчкор уста, Ўзбекистон халқ устаси (2001). Тошкент политехника ин-тининг меъморлик фтини тугатган (1972). Уста Маҳмуд Усмоновнинг ўғли, сулола давомчиси. У ижодий фаолиятини Навоий театри биносининг ички безакларини таъмирлашдан бошлаган (1966); Ўзбекистон тарихи музейи, Тошкент метрополитенининг «Буюк ипак йўли» ва «Амир Темур» бекаглариини ҳамда Тошкент, Андижон, Самарканд, Бухоро, Термиз ш.ларидаги йирик маъмурий биноларни безатишда муаллифлик ишларини бажарган. Хорижий мамлакатларда ҳам йирик бинолардаги безакларни ўзбек амалий безак санъати анъаналарида бажарган (мас, Малайзиядаги йирик музей биноси).

УСМОНОВ Муталлиб Аҳмедович (1924.10.12, Андижон вилояти, Избоскан тумани — 1994.18.12, Тошкент) — исломшуносфайласуф олим. Фалсафа фанлари д-ри (1979), проф. (1993). Урта Осиё ун-тининг шарқшунослик фтини (1952), Москвадаги Ижтимоий фанлар академиясини (1961) тугатган. Андижондаги туман ва вилоят газ.лари муҳаррири, вилоят маданият ишлари бошқармаси бошлиғи (1952-57). 1961—65й.ларда партия органларида ишлаган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида бўлим мудири (1965-81; 1984-90), собик СССРнинг Афғонистондаги элчихонасида маслаҳатчи (1981—84), Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида етакчи консультант (1991 — 1994). Айни вақтда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида Қуръони каримни таржима қилиш гуруҳининг ва шу интдаги исломшунослик бўлимининг бошлиғи (1990—1994). Унинг илмий фаолияти ислом дини, унинг ақидалари, маросимларига, Қуръон шарҳларига бағишланган. У. атеизм ҳукмронлик қилган советлар тузуми

даврида Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб Куръони карим таржимаси ва илмий шарҳига қўл урган, бу борада қўллаб илмий оммабоп китоблар нашр этган. Унинг масъул муҳаррирлигида «Ислом» маълумотномаси (1986; 1нашри), «Куръони каримнинг ўзбек тилидаги илмий изоҳли таржимаси»нинг академик нашри чоп этилган (2004).

Ас: Диний ақидалар ва уларнинг моҳияти, Т., 1972; Ислом ақидалари ва маросимлари, Т., 1975; Куръони карим ва жаноби Расулulloҳнинг амаллари, Т., 1992.

УСМОНОВ Саидмахмуд Нуъмонович (1929.18.5, Чимкент ш. — 2000.11.3, Тошкент) — агрономиктисодчи олим, Ўзбекистон. Қишлоқхўжалиги ФА акад. (1991), иктисод фанлари д-ри (1980), проф. (1981), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иктисодчи (1979). Тошкент қишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1951).СоюзНИХИ да аспирант (1951 — 54), катта илмий ходим (195556). Тошкент олий партия мактабида ўқитувчи (1956—58). Ўзбекистон КП МК қ.х. бўлими мудири ўринбосари, Ўзбекистон КП Сурхондарё вилоят кўмитаси котиби (1958), Сурхондарё вилоят ижроия кўмитаси раиси, Ўзбекистон КП МК котиби (1959—61), Куба ҳукумати ҳузурда совет бош маслаҳатчиташкилотчилар гуруҳи бошлиғи (1962). УзССР Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва тайёрлаш вазирининг 1ўринбосари (1963—64), Ўзбекистон КП Самарканд вилоят кўмитасининг 1котиби (1964—73), Урта Осиё қ.х. иктисодиёти и.т. инти директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари (1973—75), шу инт директор (1976—91). Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА нинг 1вице-президенти (1991—93) ва президенти вазифасини бажарувчи (1993—97). Ўзбекистон агросаноат мажмуида бозор ислохотлари и.т. инти маслаҳатчиси (1997—2000).

Илмий ишлари меҳнатни иктисодий рағбатлантириш, қишлоқда иктисодий

ислохотларни такомиллаштириш, Ўзбекистон агросаноат мажмуини ривожлантириш масалаларига бағишланган.

Ас: Экономика сельского хозяйства и организация заготовок в потребительской кооперации, Т., 1968; Қишлоқ хўжалик экономикасининг ақтуал масалалари, Т., 1987; Семейный подряд в сельском хозяйстве Узбекистана, Т., 1989; Путь экономиста, Т., 2003.

УСМОНОВ Файзулла Асадуллаевич (1935.30.4, Тошкент) — геолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Геол. ва минералогия фанлари д-ри (1979). Ўрта Осиё политехника ин-тини (1957), Тошкент ун-тини тугатган (1969). ЎЗР ФА Геология ва геофизика ин-тида илмий ходим ва гуруҳ раҳбари (1957—84), бўлим мудири (19841992), инт директори (1992—2001), шу интда математик геология лаб. мудири (1992 й.дан). Илмий фаолияти геологик тадқиқотларни математикалаштириш ва компьютерлаштиришга қаратилган. У. Е.Э.Раҳимова б-н ҳамкорликда биринчи марта Ер йўлдошларидан олинган маълумотлар бўйича геологик объектларда минералларни микродорий аниқлашнинг назарияси ва услубларини яратди. У. статистик назарий таҳлил асосларини ва конларни башорат қилиш учун янги математик усуллар тавсия қилди ва улар асосида компьютер дастурлар мажмуасини ва «Геоанализ» номли компьютер ахборот тизимини яратди. У. Ўзбекистон геологлари миллий кўмитасининг вице-президенти, «Геология ва минерал ресурслар» журнали бош муҳаррири.

Ас: Основы математического анализа геологических структур, Т., 1977; Математические методы в региональной геологии и металлогении, Т., 1984.

УСМОНОВ Ўктам (1938.25.7 Қибрай тумани Байтқўрғон қишлоғи — 1990.3.1) — ёзувчи, журналист. Низомий номидаги Тошкент педагогика ин-тининг тарих-

филол. фтини тугатган (1959). «Ленин учкун», «Совет Ўзбекистони» газ.ларида адабий ходим ва бўлим мудири (1959—72). Республика партия МКда масъул ходим (1972—82), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида котиб (1983—86), «Совет Ўзбекистони» газ.да Бош муҳаррир (1987—90). Дастлабки ҳикоялари 50-й. ларнинг охирларида эълон қилинган. Биринчи ҳикоялар тўплами — «Гулдаста» (1964). Шундан кейин «Бас бойлашган бола» (1965), «Баҳор чақмоқлари» (1970), «Нотинч кеча» (1976), «Сири сохил» (1981), «Кишан» (1984), «Қисмат» (1988) ҳикоялар ва қиссалардан иборат китоблари чоп этилган. У. ижодида «Гирдоб» (1979) романи муҳим ўрин тутади. Роман асосида яратилган видеофильм халқ орасида шухрат қозонган. Асарда зиёлиларнинг машаққат ва изланишларга тўла ҳаёти, ҳақиқат ва ноҳақлик ўртасидаги шиддатли курашлар, зиддиятлар маҳорат б-н тасвирланган. Азиз, Маҳаматчатоқ образлари қаёғий, самимий бўёқларда чизилган. Т. Драйзернинг «Америка фожиаси» романини, А. Ширвонзоданинг «Номус» қиссасини ўзбек тилига таржима қилган.

УСМОНОВ Қаҳрамон (1940.15.9, Жондор тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Бухоро педагогика ин-тини тугатган (1962). 1962 й.дан Жондор туманидаги мактабларда мат. ўқитувчиси, тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари, директор, 1999—2001 й.ларда 20ихтисослашган икtidорли болалар интернат мактабида мат. ўқитувчиси.

УСМОНОВ Ҳамдам Усмонович (1916.16.10 Тошкент 1994.5.7) кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (1966). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1966). Кимё фанлари д-ри (1954), проф. (1955). Урта Осиё ун-тини тугатган (1937). Уруш қатнашчиси (1941—45). Ун-т физик кимё кафедраси доценти (1946—54), лаб. мудири

(195473). Ўзбекистон ФА Кимё инти директори (1952 — 56), Ўзбекистон ФА Усимлик моддалари кимёси инти директори (1956—59), Ўзбекистон ФА Полимерлар кимёси инти директори (1959—62). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ва кимё фанлари бўлими акад.котиби (1962—64). Пахта целлюлозаси кимёси ва технологияси и.т. института директори ва лаб. мудири (1963—82), бош маслаҳатчи (1982 й.дан). Илмий ишлари целлюлоза кимёси ва физикаси, пахта толаси, линти, чиқиндилари ва фторполимерларни ўрганишга оид.

У. раҳбарлигида пахта целлюлозаси олишнинг жаҳон стандартлари талабларига жавоб берадиган бир қанча технологик тизимлари ишлаб чиқилган. Гижимланмайдиган газмол и.ч. технологияси, тиббиёт полимерлари, фторли полимерлар ва б. амалиётга жорий қилинган. Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти лауреати (1977).

Ас: Электронная микроскопия целлюлозы (в соавторстве), Т., 1962; Перспективы химической переработки отходов хлопководства (в соавторстве), М., 1964; Световая и электронная микроскопия структурных превращений хлопка (в соавторстве), Т., 1974; Надмолекулярная структура гидратцеллюлозных волокон (в соавторстве), Т., 1974.

Ад.: Ахмеров К., Ўзбекистон кимёгарлари, Т., 1974; Ҳамдам Усмонович Усмонов (биобиблиография), Т., 1976.

УСМОНОВА Кўпайсин (1952.2.11, Зангиота тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). ТошДУ ни тугатган (1974). 1970 й.дан Тошкент туманидаги 84, 1972—2003 й.ларда Асака туманидаги 7мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Мактабда намунали она тили ва адабиёт хонасини жиҳозлаб, уни турли кўргазмали қурол ва техник воситалар б-н бойитган.

УСМОНОВА Юлдуз (1963.12.12,

Марғилон ш.) — эстрада хонандаси, Ўзбекистон (1995), Қорақалпоғистон (2000) халқ артисти. Тошкент консерваториясини тугатган (1988). Ўзи ташкил этган ансамблнинг яккахон хонандаси (1989 й.дан). Дардли ва ширали овоз сохиби. Миллий эстрада кўшиқчилигига катта ҳисса қўшиб келмоқда. У. ижоди хонандалик ва актёрлик санъатининг омухталиги, жўшқинлик, кўтаринкилик, бадий изланувчанлик, ҳар бир кўшиқ талқинида мусика ва сахна воситаларининг ёрқинлиги б-н ажралиб туради. Репертуаридан ўрин олган аксарият кўшиқларнинг (сўзи ва мусикаси) муаллифи. Халқ куй-оҳанг андозаларини ижодий қўллаш орқали ватанпарварлик руҳидаги жўшқин монолог, Муҳаммад Юсуф ва б.нинг шеърлари асосида ўзига хос даъват кўшиқларни яратди («Ҳеч кимга бермаймиз сени, Ўзбекистон», «Ўзингдан қўймасин, халқим», «Элим», «Ўзбегим», «Халқ яшар» ва б.) Шунингдек, 20-а. ўзбек кўшиқчилиги аъналарарида лирик («Настарин», «Олов ёнар юрагимда», «Қизил олма» ва б.), ҳажвий («Нозанин, нозиман», «Бухородан куёв келди» ва б.), лирик-драматик («Онаизор», «Ғийбат, бўхтон ўлдирди», «Шоҳ ва гадо», «Отажон», «Оллоҳим», «Муҳаммад Юсуфга» ва б.) кўшиқлар, бир қатор хориж ва қардош халқлар эстрада кўшиқлари [жумладан, «Я, ҳабиб» (арабча), «Дунё» (туркча), «Парвардигори» (тожикча) ва б.]нинг маҳорат б-н ижро этган. «Болажон» кинофильмида бош қаҳрамон ролини ўйнаган, кўпгина («Темир эркак», «Оловдаги фаришта», «Тоҳир ва Зухра», «Сарвиноз» ва б.) кинофильмлар учун кўшиқлар ижро этган. Бир неча халқаро эстрада танловлари лауреати (Юрмала, 1989; Олмаота, 1991 ва б.). «Шарқ кўшиқлари кироличаси» унвонига сазовор бўлган (2000, Туркия). Ижролари 3 грампластинка ва 20 дан ортиқ компакт дискга ёзилган. Европа, Осиё, Америка, Шим. Африка мамлакатларида гастролда бўлган. 2-қакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты.

УСМОНХЎЖАЕВ Иномжон Бузрукович (1930.21.5, Бағдод тумани) — партия арбоби. Ўрта Осиё политехника ин-тининг архитектура ф-тини тугатган (1955). Марғилон ш. бош меъмори (1959), Фарғона вилояти партия комитети инструктори (1960), Фарғона вилояти ижроия қўмитаси бошқарма бошлиғи (1961), Фарғона ш. ижроия қўмитаси раиси (1962—64), Сирдарё вилояти партия комитети котиби (196569), КПСС МК инструктори (1969—72), Наманган вилояти ижроия қўмитаси раиси (1972—74), Андижон вилояти партия комитети 1-котиби (197478), Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси (1978—83). Ўзбекистон Компартияи МК 1-котиби (1983—88). У. республикага раҳбарлик қилган йилларда сиёсий ва иқтисодий вазият ёмонлашди, у қатъиятсизлиги ва журъатсизлиги туфайли Марказнинг тазйикига дош бера олмай, 1984—88 й.ларда Ўзбекистоннинг кўплаб хўжалик ва партия арбобларини «пахта иши» ва «ўзбеклар иши» деган сохта сиёсий айбловлар натижасида қадагон қилинишига, халқнинг миллий ғурури ва қадриятлари камситилишига йўл қўйиб берди.

Ад: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ўзбекистон тарихи (19171981 й.), Т., 2002; Азизхўжаев А., Чин ўзбек иши, Т., 2003.

УСМОНХЎЖАЕВ Ҳалим Ҳайдарович (1919.20.11 Тошкент 1993.9.4) механика соҳасидаги олим, Ўзбекистон ФА акад. (1984). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Тошкент тўқимачилик ин-тини тугатган (1950). Шу интда и.т. сектори бошлиғи (1950—52), ассистент (1951 — 52), ўқитувчи (1954—57), декан (1958-61), Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-тида ўзи ташкил қилган механизм ва машиналар назарияси лаб. мудир (1961 й.дан). Илмий ишлари, асо-

сан, машина агрегатининг динамикаси, пахта териш ва тозалаш машиналари, тўқимачилик машиналари назариясига дойр. У. раҳбарлигида пахта териш машиналарининг иш унумини оширувчи ва пахтанинг тўкилишини камайтирувчи таркибий шпindelъ яратилган ва и.ч.га жорий қилинган. У. шпindelъ тишлари траекториясига қараб тезлик режимини аниқлашга имкон берувчи «Универсал эпигипоциклограф» асбобни яратган, пахта териш машинаси унумдорлигини олдиндан аниқлаш формуласини ишлаб чиққан. У. газлама тўқиш автомат станогги моxиси найчаларини алмаштиришдаги энергияни аниқлаш асбоби ва б. ихтиролар муаллифи. Беруний номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас: Механизм ва машиналар назарияси [Дарслик], Т., 1970; Кинематика и динамика механизмов и машин (в соавторстве), Т., 1969; Тайны хлопка и чудесные механизмы, Т., 1979; Теория механизмов и производительность хлопкоуборочных машин, Т., 1990.

УСМОНҚОРИ (Райимбеков, 1886 —Марғилон — 1968) — халқ кизикчиси. Қизикчиликни Саъди Махсумлян ўрганган. 20 ёшида рус циркига ишга кириб, Юсуфжон кизик б-н танишади ва унинг ҳамкорига айланади. Паканадан келган, кўзлари сузук, ҳамиша шўх ва қувноқ У. оғзаки танқидий комедияларда ҳам, куш ва ҳайвонлар таклидини яратишда ҳам машхур бўлган. Циркда ўйналадиган масхарабозликни ҳам яхши билган. Унинг репертуарида юзга яқин турли кизикчиликлар бўлган. У кад. оғзаки кизикчиликларни тиклаш, замонга мое қайта ишлаш ишига катта ҳисса қўшди. Москвада ўтказилган ўзбек санъати биринчи декадасида У. «Сайл» ва «Колхоз тўйи» инсценировкаларида ўн кизикнинг бири бўлиб, «Заркокил» комедиясида, «Кичкинажон» кулкиўйинида, «Соқиё» номли яллали кулкиўйинида, аския пайровларида фаол

иштирок этди. У халқ ижодкорларининг вилоят ва республика кўриклари, 1940 й. Тошкентда ўтказилган халқ кизикчилари мусобақасининг фаол иштирокчиси. «Кетмон тилаш» (эр ролида), «Келин туширди» (Куёв), «Бола ўкитиш» (Талаба), «Пул қисташ» (Уста) каби йирик комедиялардаги ижроси б-н шуҳрат қозонган.

Ад.: Кодиров М., Ўзбек театри тарихи, Т., 2003.

УСОМА ибн МУНҚИЗ (1095.24.6, Шайзар ш. часи, Сурия шим. — 1188, Дамашк) — араб ёзувчиси, тарихчи, саркарда. Турли хрким ва амирларнинг хизматида бўлиб, ҳаётининг кўп қисми жангу жадаллар, саргузаштларда кечган.

У. и. М. нинг «Китоб улмавоқиф валмасокин» («Манзиллар ва масканлар китоби», 1182) эсдаликлари машхур. Ушбу китобнинг ягона қўлёзмаси 1880 й.да Эскуриал (Испания) кутубхонасидан топилган. Ўзбек тилида «Ибратли китоб» (1980) номи б-н нашр этилган. Салиб юришлари ҳақида яратилган кўплаб тарихий ва адабий асарларнинг муаллифлари Европа тарихчи ва ёзувчилари бўлган ва улар бу жараёни ўз қарашлари ва манфаатларига мувофиқ ҳолда ёритганлар. «Ибратли китоб» эса салиб юришларининг бевосита шохиди бўлган араб ёзувчиси қаламига мансубдир. У.и. М. нинг ушбу китоби қизикарли бадиий-автобиографик асар бўлиш б-н бирга муҳим тарихий манба ҳам ҳисобланади: унда 12-а.да яшаган арабларнинг турмуш тарзи, ўрта аср араб шарқининг ҳаёти, арабларнинг салибчиларга муносабати акс эттирилган.

Турли манбаларда У.и. М. нинг шеърий девони ва «Ибратли китоб» дан ташқари 10 га яқин асари борлиги қайд этилган. Лекин бизгача улардан фақат 2 таси етиб келган. Биринчи асари шеърий услуб ҳақида бўлиб, унда бадиий санъатлар тавсифланган. Иккинчи асари «Китоб ул уккоз» («Ҳассалар ҳақида китоб») деб аталиб, унда Исо пайғамбар (ас) асо (ҳасса) сидан бошлаб, ҳамма афсонавий,

мўъжизакор хассалар ҳақидаги ривоятлар ва У.и.М. қариган чоғида тутган хассаси ҳақида ҳикоя қилинган.

УСПЕНСКИЙ Виктор Александрович [1879.19(31).8, Калуга 1949.9.10, Тошкент] — композитор, этнограф, педагог, мусика жамоат арбоби, санъатшунослик д-ри (1943). Ўрта Осиё мусикий фольклористикаси асосчиларидан.

Туркменистан (1929) ва Ўзбекистон (1937) халқ артисти. Петербург консерваториясини тугатган (1913). 1917 й.дан Тошкентда. Туркистон халқ консерваторияси (1918), Маориф халқ комиссарлиги хузуридаги мусикий этнография секцияси (1920) ташкилотчиларидан. Тошкент халқ консерваториясининг Эски шаҳар бўлими раҳбари (1919—22), Бухоро Шарқ мусика мактабида ўқитувчи (1923), Ўзбек мусика техникуми (ҳоз. Тошкент мусика коллежи)да миллим мусика бўлими раҳбари (1928—34), Санъатшунослик ин-тида мусика кабинети мудири (1932—49), Тошкент консерваториясида педагог (1936 й.дан), проф. (1943—49).

У. 1919—23 й.лар Ўрта Осиё халқларининг этнофафик концертларини уюштирган. Ота Жалол, Ота Ғиёслардан Шашмақомнинг чолғу ва ашула бўлимларини (1923), Ш. Шоумаровдан Фарғона — Тошкент мақом йўллари (1934)ни нотага олган. Фольклорэтнофафик экспедицияларини уюштириб, юзлаб ашула, катта ашула, чолғу куй ва халқ кўшиқларини (Фарғона водийси, 1927, 1931), 350 дан ортиқ туркман кўшиқ ва чолғу куйларини (Туркменистон, 1925, 1927, 1929) ёзиб олиб нашр эттирган: «Шашмақом» (М., 1924), «Туркман мусикаси» (М., 1928), «Ўзбек вокал мусикаси» (Т., 1950) ва б.

У. «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид пьесаси, 1936; 2таҳрири Г. Мушель б-н ҳамкорликда, 1937) мусикали драмаси, «Муканна» симфоник сюитаси, «Туркманча каприччио», «Ўзбекча поэма рапсодия», «Лирик поэма» (1947, Навоий хотирасига бағишланган) каби сим-

фоник асарлар, спектакль («Ёрилтош», Г. Мушель бн), кинофильмлар («Равот кашкирлари» ва х.к)га ёзилган мусикалар ва б. муаллифи. Буларда У. узбек, туркман халқлари фольклорига таянган. У. бир неча ўзбек халқ кўшиқ ва куйларини қайта ишлаган («Ўрта Осиё халқларининг 4 куйи» ва б.). Тошкентдаги махсус мусика интернатмактаби ва мусика лицейига У. номи берилган.

Ад.: Пеккер Я., Виктор Александрович Успенский, Т., 1959; Виктор Александрович Успенский (Научное наследие...), Т., 1980.

УСПЕНСКИЙ Фёдор Михайлович (1902.8.2, Кострома губернияси, Берисьячка кишлоғи — 1984.15.5, Тошкент) — энтомолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1972), к.х. фанлари дри. Ленинград амалий зоология ва фитопатология ин-тини тугатган (1929). Самарқанд ўлка ва Хоразм округ, Наманган вилояти ўсимликларни химоя қилиш ст-ялари ва таянч пунктларида йўриқчи (1929—38), СоюзНИХИ ўсимликларни химоя қилиш ст-ясида катта илмий ходим (1938—44), лаб. мудири (1945—58), Ўрта Осиё ўсимликларни химоя қилиш ин-тида лаб. мудири (1958—62), директор ўринбосари (1962—69), катта илмий ходиммаслаҳатчи (1970—84). Илмий ишлари оддий туркистон ўргимчакканаси биологиясини ўрганишга бағишланган. У. иштирокида бу ҳашаротга қарши кураш тадбирлари тизими яратилган; экинлар зараркунандаларига қарши кураш ва кимёвий ишлов бериш муддатларини аниқлаш усуллари ишлаб чиқилган.

Ас: Обыкновенный паутинный клещ орошаемых районов Средней Азии, Т., 1960; Паутинный клещ биоценоза хлопковых полей и система приёмов интегрированной борьбы с главнейшими вредителями хлопчатника в Узбекистане, Т., 1970.

УССУРИ — РФ Приморье ва Хабаровск ўлкаларининг Хитой б-н бўлган

чегарасидаги даре. Амурнинг ўнг ирмоғи. СихотеАлинь тоғларидан бошланадиган Улахе ва Даубихе дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Уз. 588 км. Улахе дарёси б-н бирга 897 км. Ҳавзасининг майд. 193 минг км³. Ёмғир, қор ва ер ости сувларидан туйинади. Ўртача сув сарфи куйи оқида 1150 м³/сек., энг кўп сув сарфи — 10520 м³/сек. Балиқ кўп. Қуйилиш жойидан 622 км масофада кема қатнайди. Юқори оқида Лесозаводск ш.гача ёғоч оқизилади. У.нинг қуйилиш жойида Хабаровск ш. жойлашган.

УССУРИЙСК (1898 й. гача Никольское қишлоғи, 1926 й. гача Никольск, 1935 й. гача НикольскУссурийский, 1957 й.гача Ворошилов) — РФ Приморье ўлкасидаги шаҳар. Раздольная дарёси бўйида. Владивосток ш.дан 112 км шимолда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 157,8 минг киши (2002). Машинасозлик ва кислород з-длари, енгил (тикувчилик ф-каси, кунпойабзал бирлашмаси), озик-овқат (ёғмой, шакарқанд, ун ва гўшт ктлари) корхоналари бор. 2 олий ўқув юрти, 2 театр, Приморье давлат музейининг бўлими мавжуд. Шаҳар 1866 й.да барпо қилинган.

УСТА — 1) касбхунар эгаси; малакали мутахассис: пичокчи У., мискара У., каштадўз У. ва х.к.; 2) касбхунар, илм ва ш.к.ни ўргатувчи, устоз.

УСТА АБДУЗОҲИД (тахм. 1852—1917) — самарқандлик наққош, моҳир ва чаққонлиги б-н шухрат қозонган. У. А. шогирдлари уста Бакр, уста Абдуганилар б-н бирга ишлаган; Абду Дарун мажмуасидаги янги айвон (1908), Шоҳизинда масжиди айвони (1908—10), Боғи Баланд масжиди (1910), Маҳмуд Хоразмий масжиди ва б. асосий ишларидан.

УСТА АЗИМ (1853-1895) самарқандлик ганчқор, бинокор. Қорабой оқсокол масжиди гулдастаси, Мубо-

рак масжиди, Шарбатдор масжиди ва б.ни қурган. У. А. ганч ўймакорлиги ва қурилиш техникасини пухта эгаллаган усталардан бўлган.

УСТА АЛИ МАҚБАРАСИ (1-номсиз мақбара) — Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-а. 80-й.лари); Шоҳизинда таркибида. Мақбарада қаршилик Уста Али Насафий номи сақланганлиги учун унинг номи б-н аталади. Мақбара тўртбурчак тархли (8,1x 9,8 м), бир хонали, пештоқгумбазли, гумбази 16 қиррали баланд асосга ўрнатилган. Мақбарага пештоқидаги чуқур равокли эшик орқали кирилади. Мақбара остида тўртбурчакли сағана жойлашган. Пештоқ., равоклари, ички деворларидаги ранг-баранг кошникори ўсимликсимон, гирих нақшлар араб ёзувидаги китобалар б-н уйғунликда ҳамда мутаносибликда маҳорат б-н бажарилган. Мақбаранинг ён тарзлари силлиқланган ғиштлар б-н қопланган бўлиб, ораларига шаклдор «печак»лар ишланган. Сержило безакларга бойлиги учун «гулдор» мақбара деб ҳам аталади.

УСТА ОЛИМ Комилов (1875, Марғилон — 1953.3.4, Тошкент) — созанда (дойра, ноғора, чанг), миллий куй, усул ва рақслар билимдони, педагог, ўзбек сахнавий рақс санъатининг асосчиларидан. Меҳнат Қаҳрамони (1932), Ўзбекистон халқ артисти (1937). Марғилонда Масаид отадан доира чалишни ўрганган. Дастлаб Марғилон ялчилари, созандаларга жўрнавотлик қилиб, тўй, сайил, кейинчалик чойхоналарда хизмат қилган. Ўзбек давлат концертэтнографик труппаси (1929 й.дан Ўзбек давлат мусикали театри, 1939 й.дан Ўзбек давлат опера ва балет театри) да доирачи; рақс студиясида даре берган (1926-43).

У.О. ўзбек рақе санъати ривожига катта ҳисса қўшган. У тўплаган ва ўзи яратган ўзбек рақси усуллари раққосалар учун асосий қўлланма бўлиб қолди. У.О. Тамарахоним ва М. Турғунбоева

каби раққосалар устозидир. Тамарахоним б-н ижодий ҳамкорликда қад. ўзбек рақсларини сахналаштирган, уларнинг айримларини раққосалар ансамбли ижросига мослаштирган («Занг», «Гул ўйин», «Садр», «Даромади гул ўйин» ва х. к.), янги «Пилла», М. Турғунбоева б-н «Пахта», ўзи «Тантана» рақсларини яратган. «Фарход ва Ширин» (Хуршид пьесаси; В. Успенский, Г. Мушель мусикаси), «Гулсара» (К. Яшин, М. Мухамедов; Р. Глиэр) спектаклига рақслар сахналаштирган, «Пахта» (Н. Рославец, 1933), «Шоҳида» (Ф. Таль, 1939) балетларини сахналаштиришда қатнашган.

У.О. ижросидаги халқ дойра усулларининг купи Ил. Акбаров («Дойра усуллари», Т., 1952), В. Успенский, Е. Романовскаялар томонидан ёзиб олинган. У.О.нинг ижро услуги зарблар жилвадорлиги қамда тембр воситаларининг хилмахиллиги б-н ажралиб туради. Т. Иноғомов, К. Азимов, А. Тўйчиев ва б. доирачиларга устозлик қилган.

Москвада ўтказилган миллий театрлар олимпиадаси (1930), ўзбек санъати декадаси (1937) қатнашчиси (декадада ижро этилган «Сайил ва колхоз тўйи» инсценировкасининг яратувчиларидан). У.О. доиранинг бой ифода имкониятларини чет мамлакатларда ҳам намойиш қилган. Тамарахоним ва б. б-н биринчи халқаро рақс фестивалида ғолибликка эришган (Лондон,

1935) ва унинг кафтларидан олинган гипс нусха Англия музейида сақланади. Фарғонадаги 1мусика мактаби, Тошкент ва Марғилондаги кўчалардан бирига У.О. номи берилган.

А.д.: Обидов Т., Уста Олим Комилов, Т., 1958.

УСТА ОМОНИЛЛА (19-а. ўргалари тахм. 1900) — самарқандлик ғиштор, ганчкор. Курувчи уста Жалилнинг шогирди. Регистондаги барча меъморий обидаларни таъмирлашда қатнашган. Шердор мадрасанинг жан. кираверishiдаги қалқонсимон қаносида «уста

Омонилла 1313» хижрий (мил. 1895) ёзуви сақланган. Самарқанддаги Бухоро кўчасида жойлашган даҳа масжидини уста Абдурашид б-н ҳамкорликда қурган. Тош териш санъати б-н шухрат қозонган.

УСТА РАҲИМ Обидов (19-а. охири — 1924) — самарқандлик тоштарош уста, тоштарошлар сулоласи вакили. Тошкент, Қўқон, Самарқандда қатта устахоналари бўлган. Мармарни йўниб, кўза, пойустун, тахтачлар ва б. буюмлар тайёрлаган ҳамда уларни майда бўртма ислимий ва ҳандасий (гирих) нақшлар б-н жозибдор безаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган; жумладан, уста Жўра Обидовнинг фарзандлари — жиянлари Болта ва Жалил Жўраевларта устозлик қилган.

УСТА РЎЗИМАТХОН - қ. Исабоев Уста Рўзиматхон.

УСТА ШАРИФ Саидов (1887 ?) бухоролик ёғоч ўймақори, дурадгор уста. Уста Ширин Муродов б-н бирига ҳунар ўрганган, Бухоро амири саройида ишлаган, кўплаб жамоат бинолари (Болохрвуз маежиди, Ситораи Моҳи Хоса ва б.)ни қуришда, Бухородаги Мир Араб, Кўкалдош мадрасаларини таъмирлашда қатнашган. Кейинчалик кўплаб кз клубларини қурган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. У. Ш. ёғоч ўймақорлигида юксак маҳорат б-н безаб тайёрлаган ишларидан намуналар (бир неча эшик) Бухоро вилоят ўлкашунослик музейида сақланади.

УСТА ШИРИН Муродов (1879, Бухоро — 1957.12.2, Тошкент) — меъмор, ганч ўймақори; Ўзбекистон ФАнинг фахрий аъзоси (1943), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943). Ҳунарни отаси уста Мурод ва бобоси уста Носирдан ўрганган, ёшлигидан амалкиси уста Ҳаёт қўлида қолган ва ундан таълим олган. Мустақил уста сифатида Бухоро амирининг Карманадаги саройи (Ситораи Моҳи Хоса ёзлик саройининг Оқ зали)ни безашда қатнашиб, танилган.

У.Ш. ижодида ганч ўймакорлиги анъаналарини маҳорат б-н қўллаган, уларни янги мазмун ва шакллар б-н бойитган, илк бор иш фаолияти (ганч ўймакорлиги) да нақш заминида кўзгудан фойдаланди, яъни кўзгу устига ганчқори нақшлар ишлаб, жозибаторликка, ажойиб нақш жил-васига эришди.

У.Ш. кўплаб клублар, маъмурий биноларни нафис ганчқорлик нақшлари б-н безади: Бутуниттифоқ к.х. кўргазмасидаги Ўзбекистон, Туркменистон павильонлари (1938), Тошкент куранги, Навоий театри (Бухоро зали), Муқимий театри, хоз. Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи ва б.; меъмурий обидаларни таъмирлашда катнашган: Исмоил Сомоний мақбарасининг бузилган қисми, Мир Араб мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси гумбазларини, Мағоки аттори маежиди пештоғининг кошинқори нақшларини тиклади ва б.

У.Ш. кўплаб шогирдлар етиштирган: Самарканд таъмирчилар мактаби, Тошкент қурилиш санъати мактаби (1940—42), Москва бадий санъат билим юрти (1942—43), П. Беньков номидаги республика рассомлик билим юрти (1952—57)да даре берган. Республика (жумладан, Тошкент, Бухоро ва б.)даги мактаб, кўчаларга У.Ш. номи қўйилган; Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса ҳовлисида унинг бюсти ўрнатилган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

УСТА ШОДИ Азизов (1878, Ғиждувон тумани — 1943, Ғиждувон) — хонанда, созанда (най, дойра), раққос. Ўзбекистон халқ ҳофизии (1940). Бухоро — Самарканд мушса услуби вақили. Болалиқдан миллий рақс, масҳарабозлик йўлларига қизиқиб, халқ тўйсайилларида хизмат қилган. Тез орада халқ орасида шуҳрат қозониб, 1895 й. Бухоро амири саройига қақирилган. Шашмақом йўлларини Ота Жалолдан ўрганган. 1930-й.ларда Ғиждувон кз—сз театрида яққохон хонанда, педагог ва рақсар

устаси (саҳналаштирувчиси). У. Ш. иж-росида Е. Романовская Шашмақомнинг бир неча ашула йўлларини ёзиб олиб, нотага туширган. Шогирдлари орасида Тожикистон халқ артисти Б. Файзуллаев ва б. бор.

УСТАВ (рус.) — муайян муносабат доирасидаги фаолият ёки бирор давлат органи, корхона, ташкилот ва ш.к.нинг тузилиши, вазифасини йўналтириб турадиган асосий қонунқоидалар мажмуи (мас, сиёсий партия, қабаа уюшмаси, темир йўл, дарё транспорти, банк Улари ва х.к.). Ҳарбий хизматчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар қуролли қучлар У.и билан тартибга солинади. У. юридик шахсларнинг асосий таъсис ҳужжати ҳисобланади. Юридик шахе ўз У.и асосида иш олиб боради. У. юридик шахе муассислари томонидан тасдиқланади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. У.да юридик шахснинг номи, унинг жойлашган ери, почта манзили, юридик шахе фаолиятини бошқариш тартиби белгилаб қўйилиши, шунингдек, уларда тегишли турдаги юридик шахслар тўғрисида қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар бўлиши керак. У.да юридик шахе фаолиятининг соҳаси ва мақсадлари белгилаб қўйилган бўлиши лозим. Айрим ҳолларда халқаро шартномалар ҳам У. деб аталаши мумкин (мас, БМТ Устави).

УСТАВ КАПИТАЛИ — акциядорлик жамиятининг уставида кайд этилган пул ифодасидаги дастлабки, бошланғич капитал. У.к. акциялар сотишдан тушумлар, таъсисчиларнинг хусусий қўйилмалари ва давлат қўйилмалари ҳисобидан юзага келади. У.к.га бадаллар фақат пул маблағлари қўринишида эмас, балки мулк шаклида, мае., иморатлар, ер, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари: патентлар, лицензиялар, лойиҳалар шаклида ҳам бўлиши мумкин. У. к. тузилган ташкилот фаолиятининг моддийашёвий, пул, илмийтехника, ахборот асосини ташкил этади. У.к. баланснинг пассивида

қайд этилади.

УСТАВ ФОНДИ — таъсисчилар — иштирокчиларнинг ўзлари ташкил этган компания, хўжалик жамиятига дастлабки киритган ва доимий улуш ҳисобланадиган моддий ва пул маблағлари мажмуи. У.ф. компаниянинг хўжалик фаолиятдан олинadиган фонда ҳисобига кўпайиб бориши мумкин. У.ф. компания, жамиятнинг асосий ва айланма маблағлари қийматини ташкил этади.

УСТАД ИМРАН ХОН (1936, Калькутта) — созанда (ситар, сурбаҳар), хонанда; 20-а. ҳинд мумтоз мусиқа маданиятининг йирик вакили. Машҳур (16-а. да Акбаршоҳ даврида асос солинган) мусиқачилар сулоласи вакили. Ашулачиликни онаси Баширан Бегим ҳамда бобоси Устад Бандех Ҳасан Хонлардан, ситор ижрочилик сирларини отаси Устад Инайат Хон ва акаси Вилайат Хондан ўрганган. Ёшлигидан хаял (ҳинд мумтоз лирик ашула) ижроچиси сифатида танилган. Кейинчалик ситор ижрочилигига хонандаликка оид бой оҳанг безаклари, товуш чиқариш усуларини сингдириб, ўзининг янги услубини кашф этган. 1956 й.дан акаси Вилайат Хон б-н биргаликда ўзининг мукамал ижро ва бадиҳа маҳорати, виртуоз техникасини Европа ва б. мамлакатларда намойиш қилган. 1963 й.дан Европа ва АҚШ Ун-т ва коллежларида даре ва маърузали концертлар берган. Энг нуфузли Ҳиндистон ва халқаро (Эдинбург, Берлин, Гонконг, Токио, Вашингтон, Париж, Москва, Лондон ва б.) мусиқа фестивалларининг доимий қатнашчиси. Ижролари 100 га яқин грампластинка ва компакт дискга ёзилган. Бир неча кинофильмларга мусиқа ёзишда ижрочи сифатида қатнашган. Ҳиндистон ҳукумати томонидан энг олий «Сангит Натак академия» мукофоти б-н тақдирланган (1988).

УСТАЗОДА — устанинг фарзанди; отабоболарининг хунарини эгаллаган

фарзанд, яъни сулола давомчиси.

УСТАРАСИТ — минерал. Кимёвий таркиби $PbBi_6S_{10}$. У. таркибида Bi (60—65%), Pb (10%), Cu (0,3—1,4%), Sb (1,8—6,8%) ва S (17—18%) мавжуд. Кристаллари призма шаклида бўлиб, висмутинга ўхшаш. Кулранг, металлдек ялтирайди. Қаттиклиги 2,5. У. висмут, кобеллит, козалит, галеновисмутин, висмутин, шелит ва б. минераллар б-н ассоциацияда учрайди. У. кам тарқалган минерал бўлиб, Писком тоғларидаги Устарасой конида топилган.

УСТАХОНА — 1) касбхунар эгалари — усталар ишлаши учун махсус жиҳозланган жой, ишхона. Шарк (жумладан, Ўрта Осиё)да усталар, асосан, кўча юзига қаратиб, уйларида махсус жой ажратиб, У. қилганлар; шу тарзда заргарлик, темирчилик ва б. Улар маҳалла (рас-та)лари юзага келган. Шунингдек, У.да усталар ишлаш б-н бирга «устахогирд тизими» асосида шогирдлар ҳам тайёрлаган; бу анъана ҳозир ҳам сақланган; 2) саноат корхоналарида тузатиш ишлари олиб бориладиган бўлим; 3) ижодкор, жумладан, рассом, ҳайкалтарош ва б.нинг иш (ижод) хонаси (яна қ. Студия).

«УСТО» Республика махсус ижодий и.ч. уюшмаси — республика халқ амалий санъати устапарининг бирлашмаси. 1978 й.да Ўзбекистон Бадиий фонди қошида амалий безак санъатини қайтадан тиклаш ва ривожлантириш, халқ усталари б-н ишлаш, уларга ижодий ишларида ҳар тарафлама ёрдам бериш мақсадида ташкил қилинган. Ўзбекистонда таъсирий ва амалий санъатни янада ривожлантиришга оид 1997 й. 23 янв. қарорига биноан ҳоз. номида қайтадан тузилди. «У.»нинг асосий мақсад ва вазифалари — халқ амалий санъатини ривожлантириш, унинг йўқолиб бораётган турларини қайтадан тиклаш, халқ усталарининг фаолиятига ёрдам бериш, устоз — шогирд ўқув тизимини ривожлантириш, миллий

амалий санъатни республика ва хорижда кенг тарғиб қилиш, амалий санъат, монументол рангтасвир ва монументал ҳайкалтарошликни миллий меъморликла ҳамда хориждаги замонавий биноларда қўллаш. «У.» таркибига республика ҳудудидаги 16 корхона бирлашган бўлиб (2004), уларда 50 га яқин амалий санъат тури {қуллолик, кошинкорлик, ганч ўймакорлиги, ёғоч ўймакорлиги, заргарлик, кандакорлик, наққошлик, гиламчилик, зардўзлик, каштадўзлик, локли миниатюра, матога гул бошиш ва б.) бўйича усталар ижодий меҳнат қилади. Бирлашманинг малакали усталари республикада (Олий Мажлис, Ўзбекистон консерваторияси, Ўзбек миллий академик драма театри, Темурийлар тарихи давлат музейи, «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи ва б.) ва чет мамлакатларда йирик меъморий иншоотларни безаганлар. «У.» аъзоларининг бадий асарлари республика ва Халқаро кўргазмаларда кенг намойиш қилиниб, юксак баҳоларга сазовор бўлди: Халқаро «Олтин глобус» (1993), «Сифат асри» олтин мукофоти (2002, Швейцария) ва б.

УСТО МЎМИН (тахаллуси; асли Николаев Александр Васильевич) (1897.30.8, Воронеж 1957.27.6, Тошкент) — рангтасвир устаси, график rassom. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950). Москвадаги Бичқури rassomлик студиясида (1916—18) ва эркин устахоналарда таълим олган. 1920 й.дан Ўзбекистонда. Кўпгина асарларини левкасга темпера усулида ишлаган. У.М. ижодининг маълум даврида миниатюра санъати таъсирида асарлар яратган («Қуёв», «Саллали йигит», «Беданабозлар» — 20-й.лар). У.М. ижоди учун реалистик расмнинг аниқ ва тугалланганлиги хос, образларнинг бадий ифодасида майин чизиклар, жонли шакллар муҳим аҳамият касб этган: «Баҳор» (1924), «Бой» (1932), «Хўжа Насриддин бозорда», «Уйғур ракси» (1944) ва б. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» (1935), М.

Козимийнинг «Кўрқинчли Техрон» ва б. асарларни бадий безаган. «Правда Востока», Усто Мўмин (А. Николаев). «Баҳор» (1932).

«Қизил Ўзбекистон» газ.лари, «Муштум» жур.да ишлаб, раем ва карикатуралари б-н қатнашган, плакатлар яратган.

УСТОД ҚУЛМУҲАММАД УДИЙ (15-а.) — созанда (уд, ғижжак, қўбиз), шоир ва бастакор, Навоий «Мажолис уннафоис» асарида У. Қ. Унинг созандалик санъатига юқори баҳо берган. Бошқа манбаларда «Пешрави Удий», «Амали Удий», «Савти Удий» каби асарларига дойр маълумотлар мавжуд.

УСТРИЦАЛАР (Ostreidae) — денгиз икки паллали моллюскалари оиласи. Чиғаноғининг бал. 45 см гача, тўғарак ёки овал — понасимон шаклда, тишсиз. Одатда, гермафродит, баъзи турлари айрим жинсли. Уруғ хужайралари сув оқими б-н мантия бўшлиғига ўтиб, тухумларни уруғлантиради. 0,3—6 млн. тухум қўяди. Личинкаси сувда ривожланади. Бир неча 10 та тури бор. Соҳил чизиғидан бошлаб 60 м чуқурликка тарқалган. Ҳаракатсиз, чиғаноғи чап томони б-н субстратга ёпишиб яшайди. У. денгиз тубида кўп қават бўлиб жойлашган минглаб моллюскалардан иборат «устрица банклари»ни ҳосил қилади. Сувни филтёрлаб озиқланади; танасида оғир металллар ва захарли моддаларни тўплаш хусусиятига эга. Мускуллари ейилади. Махсус денгиз плантацияларида (асосан, Япония, Америка, Францияда) кўпайтирилади.

УСТРУШОНА (тож. Истаравшан), — Тожикистон Республикаси Суғд вилояти Ўратепа туманидаги шаҳар (2002 й.гача Ўратепа ш.), туман маркази. Туркистон тизмасининг шим. этагида, 1000 м баландликда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Ховос (45 км). Июль ойининг ўртача т-раси 25°, янв. ники —2°. Йиллик ёғин 368 мм. У.дан вилоят марка-

зи Хўжанд ш.гача 73 км. Шаҳар марказидан Душанба—Хўжанд автомагистрალი (Шахристон ва Аизоб доволлари орқали) ўтади. Аҳолиси 50,4 минг киши (2001), асосан, тожиклар, шунингдек, ўзбек, рўс, татар, украин, қирғиз, туркман, немис, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

У. Тожикистоннинг қад. шаҳарларидан биридир. Археологик маълумотлардан маълум бўлишича, шаҳарнинг бунёд этилиши мил. ав. 6-а.га тўғри келади. У. илк ўрта асрларда (5—9 а.лар) Ўрта Осиёдаги Уструшона тарихийгеографик вилояти таркибига кирган. Ушбу вилоят Сирдарёнинг сўл қирғоғи б-н Сангзордарё оралиғидаги ҳудудни ўз ичига олган (ҳоз. Тожикистоннинг шим.ғарбий қисми ва Ўзбекистоннинг Жиззах, Сирдарё вилоятлари). Унинг сиёсий тарихи тарихий манбаларда кам ёритилган. Мил. ав. 6-а.нинг 30-й.ларида қадимги У. худуди Кир II томонидан босиб олинган. Кир II ўз давлатининг шим.шарқий чегараларини мустаҳкамлаш мақсадида Сирдарёнинг сўл қирғоғи бўйлаб 7 та чегара қалъаси қурдирган. Кейинчалик, мил. ав. 4-а.да Александр бу қалъаларни қийинчилик б-н забт этган, айниқса, Кирополь каттик, қаршилиқ кўрсатган. Мил. 5-а. охири — 7-а.да У. худуди эфталитлар ва Ғарбий Турк хоқонлиги таркибига кирган. Бу даврда У.ни маҳаллий шоҳлар — афшинлар идора қилган. Араблар истилоси даврида У. мустақиллигини узоқ вақт сақлаб қолган ва фақат 822 й.га келиб узилкесил халифаликка қўшиб олинган. 893 й.гача У.ни халифалик вассаллари бўлган афшинлар бошқаришни давом эттирганлар. 893 й.дан Сомонийларга тобе бўлган. У. Ўратепа номи б-н дастлаб Бобурнинг «Бобурнома» асарида (16-а.) тилга олинган. 18-а.да мустақил ҳудуд сифатида маълум эди. Кейинчалик, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги тасарруфида бўлган. 1886 й. шаҳарни подшо Россияси қўшинлари эгаллаган.

Шаҳар қадимдан Буюк ипак йўлининг чорраҳасида жойлашганлиги боис

хунармандчилик ва савдо маркази сифатида шуҳрат қозонган. Кейинги йилларда У.да жаҳон бозори ташкил этилган.

У.да саноат корхоналари, мева ва сабзавот консервалаш, нон, сут, гишт з-длари, трикотаж ф-каси мавжуд. Шунингдек, шаҳарда савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. Умумий таълим, мусика мактаблари, пед. ва хунартехника билим юртлари, кутубхона, клуб, халқ театри, тарихий ўлкашунослик музейи ишлаб турибди. Меҳмонхоналар, касалхона, туғруқхона ва поликлиникалар аҳолига хизмат кўрсатади. У. ёғоч, металлга ўйиб гул солиш, сополга гул солиш ва каштачиликнинг қад. маркази.

Шаҳарда меъморий ёдгорликлардан: Кўкғумбаз (Абдуллатиф Султон) масжиди ва мадрасаси (16—17-а.лар), Боботағо (15-а. охири), Абдуқодир Желоний (Гелоний) (15-а. охири), Сари Мозор (16-а.), ҳамда Чорғумбаз (18-а.) макбаралари ва б; 19—20-а.ларда қурилган синчли нақшинкор бинолар сақланган.

Ад.: Мухторов А., Очерк истории Ура-Тюбинского владения в 19в., Душанбе, 1964;

УСТУН — бинонинг таянч қисми. Асосан, томни кўтариб туришга хизмат қилади. У. деярли ҳамма халқларнинг меъморлигида қадимдан мавжуд. Меъморлик санъати юксак даражага кўтарилган Қад. Миср, Юнонистон, Римда, шунингдек, будда дини тарқалган мамлакатларда У.нинг шакли, ҳажми, безакларига асосланган меъморлик ордерлари аа колонна ва колоннадапарнит турли тасвир ва нақшлар б-н безатилган ўзига хос турлари вужудга келган. Имом ал-Бухорий мажмуидаги устунлар. Ўрта Осиёда географик муҳит тақозоси б-н У.лар халқ меъморлигида, асосан, тик ва тўғри ўсган дарахт (тол, терак, қайрағоч) танасидан ясалган хиллари кенгтарқалган. У.лар пойустун, кўзаги, боша каби қисмларга бўлинган. Улар бадий талқинда одам гавдасига қиёс эти-

лади. Улар таянч вазифасидан ташкари безак сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ёюч ўймакорлигида пардозланган Улар ҳдқикий санъат асари ҳисобланади. Улар айлана, мурабба, 6 ва 8 қиррали шаклларда ишланади. Хоразм Улари мустаҳкамлиги, безакларга бойлиги, баландлиги (бал. 7,8 м гача) б-н ажралиб туради (Жума масжид, Тошховли ва б.). Улар хоз. кун меъморлигида ҳам кенг қўлланилади. Пишиқ ғишт, тош, металл, темирбетон каби Уларнинг ўзига хос турлари замонавий қурилишда кенг тadbик этилмоқда.

УСТУНГУША — бурчак таянчи, устун. Бино бурчакларидаги устунсимон безак. Бино мустаҳкамлигини таъминлаган ва безак сифатида пешток, равок, мехроб четига устун, хошия, морпеч шаклида ишланган. Исмоил Сомоний макбараси, Али Насафий макбараси, Туркан от макбараси, Амирзода макбараси, Оксарой, Амир Темур макбараси, Шердор Мадраса ва б.нинг Улари турли шаклда, ўзига хос безакдор қилиб пардозланган.

УСТУРЛАБ — қ. Астролябия.

УСТЬ-КАМЕНОГОРСК

Қозоғистон Республикасининг Шарқий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Рудали Олтой тоғлари эtagида, Ульба дарёсининг Иртишга қўйилиш жойида. Иртиш дарёсидаги порт. Т.й. чорраҳаси. Аҳолиси 300,9 минг киши (2002).

Шаҳар 1720 и.да УстьКаменная қалъаси сифатида вужудга келган. 1868 й.дан Семипалатинск вилоятининг уезд шахри. 1932 й.да Шарқий Қозоғистон вилоятида, 1939 й.дан вилоят маркази. Рангли металлургия (кўрғошинрух, титанмагний ктлари), машинасозлик ва металлсозлик (коншахта жихрзлари, конденсаторлар, приборлар и.ч. етакчи ўринда. Цемент, ғишт, уйсозлик, темирбетон буюмлар з-длари, қурилиш мате-

риаллари кти ишлаб турибди. Озиқ-овқат (ғўшт, сут, виноарақ ктлари, мойэкстракция ва пиво з-длари), енгил саноат корхоналари бор. Шаҳар яқинида УстьКаменогорск сув омбори, УстьКаменогорск ГЭС қурилган. 2 олий ўқув юрти, драма театри, ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади.

УСТЬ-ЎРДА БУРЯТЛАРИ МУХТОР ОКРУГИ — РФ Иркутск вилояти таркибидаги округ. 1937 й. 26 сент. да ташкил этилган. Майд. 22,4 минг км². Аҳолиси 135,3 минг киши (2002). Аҳолисининг кўпчилиги қисми руслар (56%) ва бурятлар (36%), шунингдек, татар, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — УстьОрдинский шаҳарчаси. Таркибида 6 маъмурий туман, 4 шаҳарча бор.

Мухтор округ Ўрта Сибирь ясситоғлигининг жан. қисмида, Байкал қўлининг ғарбида, ЛенаАнгара платоси доирасида жойлашган. Ўртача бал. 1000 м. Ер юзаси даре водийлари б-н ўйилган. Фойдали қазилмалари: тошкўмир (Иркутск ҳавзасининг шим. чеккаси), гипс (Унга дарёси водийсида) қурилиш материаллари (оҳақтош, гил ва б.). Иқлими кескин континентал. Қиши кам қорли, совук. Январнинг ўртача т-раси —22°, июлники 17°. Йилига 300 мм га яқин ёгин ёғади. Вегетация даври 110—125 кун. Йирик дарёлари — Ангара ва унинг ирмоқлари. Чекка шим. шаркида Лена ҳавзасига мансуб дарёлар бор. Худудининг катта қисмида чимликкарбонатли ишқорсизланган ва кучсиз подзоллашган тупроқлар тарқалган. Ўсимликлари ўрмонли дашт зонасига хос. Кенг баргли дарахтлардан қайин ва тоғтерак учрайди. Ўрмонларда ҳар хил хайвонлар яшайди (росомаха, тулки, колоннок, ўрмон сассикқўзани, кемирувчилардан тийин, бурундук ва б.; куш тури кўп).

Хўжалигида етакчи тармоқлар: кончилик (кўмир қазиб олиш), ўрмончилик («Байтог» ўрмончилик хўжалиги),

ёғочсозлик, озиқ-овқат (ёғ ва пишлок и. ч.) саноатлари. Асосий саноат маркази — УстьОрдинский шаҳарчаси. Округ Байкалбўйининг асосий қ. х. р-нларидан бири. Чорвачилиги гўштсут ва жун етиштиришга ихтисослашган. Кўй, чўчка, йилки боқилади. Бугдой, сули, арпа, шунингдек, картошка, сабзавот экилади. Мухтор округ жан.ғарбидан ТрансСибирь магистрала (30 км) ўтган. Ангара дарёсида кема қатнайди. Автомобиль йўли уз. 2194 км (2002). Аэропорт, пед. билим юрти, ўлкашунослик музейи бор. 1 санаторийкурорт муассасаси фаолият кўрсатади.

УСТЮРТ — Ўзбекистоннинг шим. ғарби (Қорақалпоғистон) ва Қозоғистон ҳудудларидаги плато. Шарқаа Орол денгизи ва Амударё дельтаси, ғарбда Манғишлок я.о. ва Қорабўғозғўл қўлтиғи, шим.да Каспийбўйи пасттекислиги оралиғида жойлашган. Майд. 200 минг км². Ўртача бал. 150—250 м, энг баланд жойи (370 м) жан.ғарбида. У.нинг агрофи 60—150 м ли тик жарлик (чинк)лардан иборат. Чинклар ҳар хил чуқурликдаги жар ва сойлар б-н кесилган. У.нинг шим. чинклари шим. ғарбда Ўлиққўлтиқ шўрлигидан бошланиб, шим.да Катта Бўрсик қумлигига бориб такалади. Платонинг баланд шарқий чегараси Орол денгизининг аввалги қирғоғи ва Амударё дельтасидан, жан. чинклари Қорақум чўли ва Ўзбой ўзани, ғарбий чинклари эса Қорабўғозғўл қўлтиғининг ғарбий соҳили, Қорниёриқ ботиғи, Қайдак шўрлиги орқали ўтади.

Плато худуди геологик тузилиши жиҳатидан эпипалеозой плитасининг бир қисми ҳисобланиб, палеозой, мезозой ва кайнозой тоғ жинсларидан ташкил топган. Ер юзасига яқин қисми горизонтал ётган сармат оҳактошлари, гиллардан тузилган бўлиб, ораларида туз ва гипс қатламлари учрайди. Уда кенглик бўйлаб йўналган бир неча тектоник структуралар мавжуд. У.нинг шим. қисмида Шим. Устюрт кўтарилмаси, жан.да Устюрт бу-

килмаси (унда Қўшбулок, Осмонтайматай, Сам ва б. шўрхоқлар) жойлашган. Бу букилма шим. Устюрт кўтарилмасини Қассарма кўтарилмасидан ажратиб туради. Қассарма кўтарилмаси жанда Борсақелмас ботиғи бор. Ундан жан.да Марказий Устюрт кўтарилмаси, яна жан.рокда Асақовдон чўкмаси жойлашган.

У. юзаси супасимон текислик бўлиб, унда бир қанча қирлар: Музбел, Қорабовур, Оқтумшук, Қуланди ва б., Борсақелмас, Қорашўр, Асақовдон каби чўкма ва ботиклар мавжуд. Жан. қисмига Қоплонқир ва Сарикамиш ботиғи кириб борган. Унинг шим. қисмида Сам, Матайқум, Учтаған қумликлари ва бир қанча шўрхоқлар (Қўшбулок, Осмонтайматай, Сам ва б.) ҳамда тақирлар мавжуд. Уда карст ва карстсуффозийон рельеф шакллари (карст воронкалар, ботиклар, ғорлар) вужудга келган.

Иклими кескин континентал. Қиши Ўзбекистонда энг совуқ, ёзи жуда иссиқ, узоқ давом этади. Июль ойда ўртача тра 25°—28°, энг юқори тра 46°. Қишда У.нинг ғарбий қисми б-н шарқий қисми ўртасида тра фарқи катта: энг паст тра ғарбда —20°, шарқида —40° гача пасаяди. Йиллик ёғин 112—121 мм, энг кўп ёғин (34%) баҳор ойларида тушади.

Уда доимий оқар сувлар йўқ. Баҳор ойларида ботиклар, шўрхоқлар, тақирларда сув йиғилиб, вақтинчалик қўллар қосил бўлади, ёзда улар қуриб қолади. Фақат платонинг жан.даги Сарикамиш ботиғида ва баъзи бир ғорлар ичида доимий қўллар бор. Ер ости сувларига нисбатан бой. Ер ости сув қатламлари сармат ва палеозой ётқизикларида (20—50 м чуқурликларда) учратилади, уларнинг аксарияти шўр. У.нинг катта қисмида сурқўнғир, ботиклар, шўрхоқларда шўрхоқ, тақиршўрхоқ, қумликларда қумли тупроқлар учрайди. Ўсимлик қоплами сийрак, асосан, шувоқ ва шўралар ўсади. Булардан ташқари, қирқбўғин, коврак, қора саксовул, биюргун, тетир, сарсазан, илоқ ва б. бор. Баҳорда эфемер, эфемероидлар ўсади. Ҳайвонот дунёси

чўлга хос бўлиб, жайран, сайғок, бўри, тулки, юмронқозик, коплон, Устюрт кўйи, олакўзан, хинд асалхўри, кўшоёк, кумсичқон, турли илонлар, қушлардан тўрғай, қора қарға, хўжасавдоғар, қузғун ва б. яшайди. Ҳашаротлардан термит кўп. Ноёб ва «қизил китоб»ларга киритилган ҳайвон ва ўсимлик турларини муҳофаза қилиш ва ўрганиш мақсадида Устюрт кўриқхонаси (Қозоғистон ҳудудида) ташкил этилган.

У. ҳудуди, асосан, яйлов сифатида фойдаланилади. Бу ерда нефть, газ ва ер ости сувларининг катта захиралари аниқланган.

Мурод Маматқулов.

УСТЮРТ МАКОНЛАРИ - неолит даврига оид маконлар. Устюрт платосида жойлашган. СП. Толстое раҳбарлигидаги Хоразм археология этнография экспедицияси (1948), Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали археология отряди (1964) томонидан ўрганилган. 60 га яқин макон аниқланган. Улардан тошдан ясалган қуроллар, қирғичлар, тош парракчалар, ўқ учлари топилган. У.м. ичида энг йириги Темпа макони бўлиб, ундан 1300 га яқин чакмоқтош қуроллар чиққан.

УСУЛ — 1) Шарқ мусиқа назариясида мусиқий ритм асосларининг умумий тушунчаси. Қдц. мумтоз мусиқада аруз вазллари б-н мусиқий вазлларнинг умумийлигини ифода этган. Шеърнинг узункисқа бўғинлар алмашинуви Уларда «т» ва «н» униси ҳарфлар ёрдамида белгиланган: очик «та», «на» бўғинлари қисқа, ёпиқ «ган», «нан» бўғинлар орқали — узун зарб (нақр)лар ўз ифодасини топган. 2) доира ва ногораларда ижро этиладиган зарб тузилмалари. Форобий, Сафиуддин алУрмавий, ашШерозий ва б. нинг мусиқа рисолаларида жуда кўп қад. усуллар келтирилиб, улар даври авсат, даври туркий, даври равон, даври асл, даври кабир, даври сақил, дуяқ, чорзарб, миатайн, уфар, зарбул фатх, мухаммас, хафиф син-

гари номлар б-н аталган. Бу усулларнинг кўпи бизгача устоз санъаткорлар ижоди орқали етиб келган. Ўзбек анъанавий мусикасида «Қатта ўйин», «Шодиёна» каби У. туркумлари мавжуд.

УСУЛ ад-ДИН (араб. — дин асослари, ислом асослари) — ислом шариати ва диндан олинган эътиқодий ҳукмларни баҳс қилувчи илм. Бу илм асосий ҳисобланиб, бошқа диний илмлар унга эргашади. Бу истилоқни биринчи бўлиб Абул Ҳасан алАшъарий ишлаган. У ўз китобини «АлИбона ан усул аддийона» деб номлаган. Абул Қохир алБағдодий алАшъарий (1037 й.в.э.) «Усул аддин», алЛолқоий (1026 й.в.э.) «Усул усСунна» китобини ёзган. Ақоид масалалари диннинг асли бўлгани учун бу илмнинг фақат номига эмас, ўзига ҳам катта эътибор берилган. Мусулмонлар учун У. ад.д.ни ўрганиш катта аҳамиятга эга бўлган, уни билмаган одамнинг ибодати ҳам дуруст бўлмаслиги ҳаммага уқтирилган. Ҳоз. пайтда, «У. ад.д.» истилоҳи кам қўлланилади, унинг ўрнига «ақоид» сўзи ишлатилади.

УСУЛ ал-ФИҚҲ (араб. — фикҳ асослари, илдизлари) — ислом шариатида асосий манба ҳисобланган Қуръон, сунна, ижмо ва ʻиёсни ўрганадиган илм. Шу 4 манба барча ислом мактаблари томонидан эътироф қилинган бўлсада, сўнгги 2 манбанинг аҳамияти ва имкониятини турли мазҳаб намояндалари турлича тушунтирадилар. Айрим фақиҳлар ҳуқуқий масалаларни оқилона бир тизимга солиш ва шахсий фикр (рай) асосида ҳал этишга интилса, бошқалари барча фикҳ меъёрларини пировард натижада худонинг ваҳийси деб ҳисоблайдилар. У. алф.нинг ривожланиши Муҳаммад ибн Идрис Шориъий номи б-н боғлиқ. У «Китоб алумм» тўпламига кирган «арРисола» асарида фикҳшунослик асосларини баён этди. У. алф.га кўра, Қуръон ва сунна фикҳнинг асосий манбаидир, чунки улар аниқ феълатвор қоидаларини ўз ичига

олади ёки уларни илоҳий ваҳийлардан англаб олишнинг оқилона усулларини кўзда тутди. Ижмо Зманба ҳисобланиб, у Қуръон ва суннада ҳал этиб берилмаган масалалар юзасидан мужтаҳидларнинг яқдил фикри деб тушуниладиган булган. Қуръон ва суннада аниқ жавоб берилмаган саволларни ўхшашигига қараб ҳал этиш усули — қиёс фикҳнинг 4манбаи деб эътироф қилинади. Бундан ташқари, У. алф. ҳуқуқий ечимларни излашнинг бошқа оқилона усулларидан қўшимча фикҳ манбалари сифатида фойдаланишга йўл қўяди. Қиёс каби улар ҳам манба ва ижтиҳорда киритилган аниқлик деб ҳисобланади.

УСУЛИ САВТИЯ (араб. — товуш усули), товуш усули — ҳатсавод ўргатиш усулларидан. Бу усулда сўзнинг энг кичик бўлаги, яъни нутқ товушларини изчил идрок этиш (аналитик товуш усули) ва нутқ товушларини ёзув белгилари (ҳарфлар) орқали тиклаш асос қилиб олинади. Кўп тилларда, жумладан, ўзбек тилида савод ўргатиш аналитиксинтетик товуш усулига, яъни аналитик ва синтетик товуш усулларини узвий боғлаб олиб бориш тамойилига асосланади.

Аналитик товуш усулини дастлаб француз педагоги Ж.Жакото (19-а.нинг 30-й.ларида), синтетик товуш усулини немис педагоги Г. Стефани (19-а. бошларида) қўллаган. Аналитиксинтетик товуш усулининг энг мақбул вариантини Россияда К.Д. Ушинский, Фарбий Европада Ф. Дистервег, К. Фогель ва б. яратган.

Товуш усули Ўрта Осиёдаги маҳаллий мактабларда, жумладан, ўзбек мактабларида 19-а.нинг охири — 20-а. бошларида пайдо бўлган. Унинг тарқалишида ўлкадаги рустузем мактаблари ва татар муаллимлари очган мактаблар асосий манба бўлган. Шу мактаблар таъсирида илғор маҳаллий зиёлилар, жадидлар мактабхоналардаги таълим усули (усули ҳижоя)да савод ургатиш қийинлигини англаб, ўзлари очган мактабларида У.с.да дарё бера бошладилар. 1902 й. С. Саида-

зизов синтетик товуш усулида «Устоди аввал» ўзбекча дарелигини тузган. Бу дарелик узоқ йиллар янги усулдаги бир нечта мактабларда асосий алифбе китоби сифатида ўқитилиб келинган. Мусулмон уқитувчиларнинг Тошкентда бўлиб ўтган Iкурултойи (1918 й. авг.) барча ўзбек мактабларида товуш усулида дарё бериш ҳақида қарор қабул қилди. Давр ўтиши б-н бу усул пед. ва психология маълумотлари асосида такомиллашиб борган.

Йўлдош Абдуллаев.

УСУЛИ ҲИЖОИЯ (араб. бўғин усули), бўғин усули — ҳатсавод ўргатиш усулларидан. Бу усул сўзларнинг товуш таркибига эмас, балки бўғин (ҳижо)лар ҳосил қилиб, уларни ёд олишга асосланган. У.х.да сўздаги ундош товушларга тегишли унли товушлар қўшилиб, ҳижо ҳрсил қилинган, сўнг ҳижолар кушиб ўқилган.

У.х. таълимда қадимдан қўлланиб келган. Мил.ав. асрлардаёқ Юнонистон ва Рим давлатларида савод ўргатиш шу усул асосида олиб борилган. Ўрта Осиё, умуман Шарқдаги мактабхоналарда ҳам У.х. узоқ давр ҳукмронлик қилган.

Мактабхоналарда У.х.да савод ургатиш (ҳарфлар номини ёдлаш, бўғинлар ҳосил қилиш, бўғинларни кушиш) 3 босқичга булинган: Iбосқичда араб ҳарфларининг ёзилиш шакли бандларга ажратилиб ёзиб борилган. Ўқувчи ҳар бир банддаги ҳарфларни ёдлаб олгандан сўнг («алиф», «бе», «те», «се» тарзида) 2босқичга ўтилган. Бу босқичда ҳар бир ҳарфнинг номи айтилиб, унга «зеру забар» қўшиб бўғин ҳосил қилинган (мас, «бе» + «забар» + «ба»). 3босқич абжод уқиш б-н бошланган. Унда болалар қўлидаги тахтачага «абжод», «ҳавваз», «хутти», «каламан», «саъуфас», «қарашат», «саххаз», «зағаз» сўзлари ёзиб борилган. Бу сўзларнинг таркибида араб алифбосидаги барча 28 ҳарф, чунончи «абжод» сўзида «бе», «жим», «дол» ҳарфлари қатнашган.

Бўғин усулида савод ўргатиш қийин

бўлганлиги сабабли 19-адан уни бир-мунча ислох этишга ҳаракат қилинди. Хусусан, янги усулдаги ўзбек мактабларида усули маддия (араб. — чўзиш усули)да савод ургатиш раем булди. Бу усулда ҳарфларнинг номига унли товушлар кўшилиб, чўзиб бўғин ҳосил қилинган. А. Авлонийниш «Биринчи муаллим», А. Ибодиевттг «Таҳсилулалифбо», М. Фахриддинотшнт «Раҳбари аввал» дарсликлари усули маддия асосида тузилган. У.х.га нисбатан усули маддиянинг бирмунча ижобий томони бўлган: бола бўғиннинг қандай ҳосил бўлишини бир оз бўлсада, англаган, шу бўғинлар катнашган сўзларни ўқиган. 19-а. охирларидан янги усулдаги мактабларда товуш усули (қ. Усули савшия) пайдо бўлиб, У.х. ва усули маддиядан афзаллигини кўрсатди ва кейинчалик савод ўргатишда асосий усул бўлиб қолди.

УСУНЛАР - Марказий ва Ўрта Осиёдаги кўчманчи қабилалар. У. хитой манбаларига кура, мил. ав. Зада юэйжилар б-н бирга Дуньхуан (Дўнгхуанг) б-н Тангригоғнинг шарқи, Қоронгу тоғ (Кунлун)нинг шим.даги Чилан тоғи орасидаги кичик бир давлат аҳолиси бўлган. Мил. ав. 177 й. улар юэйжиларнинг тазйқи натижасида шарққа силжиб, хунлар орасига (ҳоз. Гансу ўлкасининг шим.шарқидаги Эрсин яйлови) бориб жойлашган. У. гуньмоси (кунбейи, хони) Нандубей ўлдирилган. Мил. ав. 160 й. унинг ўғли ЛиеЖиаобек хунлар ёрдамида юэйжиларни мағлуб этиб, уларнинг ҳудудини эгаллаб ғарбга силжиганлар. Эттисувда улар кучли давлат ташкил этган. Унинг маркази хитой манбаларида Или дарёсининг жан. даги Чигу (Қирғизистондаги қад. Кизил кўрғон ш.) деб юритилган. Мил. ав. Зада Усун хонлиги Фарғонанинг шим. да, Кангқия (Кангюй, Канг) нинг ғарбида булиб, унинг ҳудудига Иссиқкўлнинг шим., Балхаш кўлининг жан.даги ерлар кирган. У.нинг бир қисми кучмасдан уз юртларида қолган. Археологик маълу-

мотларга кура, 5-а.да У. юэйжилар б-н бирга Хэси йулагида яшашган. У.нинг Хитой б-н иттифоқ булиб хунларга қарши узоқ муддат кураши уларнинг парчаланишига олиб келган. Натижада Усун хонлиги авар (жужан)лардан енгилиб, мил. 404—410 йларда Помир тоғлари атрофига бориб жойлашган. 420—854 й.ларда Усун хонлиги аҳолиси 630 минг кишини ташкил қилган. 938 й. мазкур хонлик қорахитойлар хонига божхирож тўлаганлиги ҳақида хитой манбаларида маълумот берилган.

У. чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланишган, уларнинг давлат тузилиши, урфодатлари хунлар б-н ухшаш булган.

Туркий халқлар, жумладан, узбек, қозоқ, қирғизлар таркибига кирган уйшун қабиласи У. б-н айнан бир деб тахмин этилади.

УТАМАРО Китагава [1753, Кавагоэ — 1806.30.10/19.6, Эдо (ҳоз. Токио)] япон рассоми, рангли ксилография устаси. Укиёэ мактабининг йирик вакили. Эдода ижод қилган. У. асарлари колоритида ранг (мас, қоғознинг оқ туеи ва б.)дан маҳорат б-н фойдаланган, япон ксилографиясида илк бор аёлларнинг кўкраккача бўлган портретларини яратган, аёлларнинг рухий ҳолатларини майин оқувчан чизиқ, ларда юксак маҳорат бн тасвирлаган. У. хунармандлар ҳаёти мавзуида асарлар, манзаралар яратган, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тасвирлаган («Ҳашаротлар ҳақида китоб» гравюралар альбоми, 1788 ва б.); бироқ у бидзинга (гўзал аёлларни тасвирлаш) жанрида яратган асарлари б-н шуҳрат қозонган («Тикаётган аёллар», 1790-й. лар; гейшаларга бағишланган «Йосивар яшил уйлари йилномаси» гравюралар альбоми, 1804 ва б.).

УТБИЙ, Абу Муҳаммад ибн Абдулжаббор алУтбий (961, Рай — тахм. 1036, Ғазна) — тарихчи олим. Бадавлат ва нуфузли зодагон оиласида туғилган.

Ёшлигидан Хуросонда яшаган. Сомонийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Али Симжурий, сўнгра Хуросонда сургунликда яшаган зиёрийлар ҳукмдори Қобус ибн Вушмагирнинг шахсий котиби (саркотиби), Ғазнавийлар (Сабуктегин, Маҳмуд Ғазнавий, Масъуд Ғазнавий) саройида йирик амалдор. У. султон Маҳмуд Ғазнавийнинг элчиси сифатида Гарчистон вилоятига борган (999) ва Бодҳизнинг шарқий қисмидаги Ганж рустак вилоятида соҳиб барид бўлиб турган. Саолибийнинг ёзишича, У. араб тилида «Тарихи Яминий» («Яминий тарихи»), «Латоиф алкутуб» («Котибларнинг латиф сўзлари») ва б. тарихий асарлар ёзиб қолдирган. «Тарихи Яминий» асари Сабуктегин ва Маҳмуд Ғазнавий даврида Ғазнавийлар давлати таркибига кирган Хуросон, Хоразм ва қисман Мовароуннахрнинг 975—1021-й.лардаги ижтимоийсиёсий тарихини ўз ичига олган. Мазкур асар «Ямин уддавла» («Давлатнинг ўнг қўли») унвонига сазовор бўлган султон Маҳмуд Ғазнавийга бағишланганлиги учун ҳам «Тарихи Яминий» деб аталган. Асарда / (орахонийларнинг Мовароуннахрга ҳужуми (922—996) ҳақида нодир маълумотлар мавжуд. Бу асар ўрта асрлар тарихшунослигига хос оғир услуб — сажъ б-н ёзилган. «Тарихи Яминий»нинг арабча матни Дехли (1847), Булок, (1874) ва Лоҳур (1883) да чоп этилган. Бу асарнинг форсча таржимаси Техронда 3 марта нашр этилган (1856, 1955, 1966). Инглизча таржимаси ҳам босилган (Лондон, 1858). Ундан айрим парчалар француз, немис, рус, ўзбек тилларида нашр қилинган.

Манба: Саолибий, Йатиматуддахр [4-жилд Ъ. Т., 1976.

Ад.: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X — XIX вв. Т., 1988; Ахмедов Б. А., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991.

УТЕНИЁЗОВ Алланиёз (1936.8.2, Кегейли тумани) — Ўзбекистон Қаҳрамони (2001), Ўзбекистон халқ

ўқитувчиси (1992), Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган ўқитувчи (1986). Қорақалпоғистон педагогика ин-тининг инглиз тили фтини тугатган (1962). Нукус туманидаги 4ўрта мактабда инглиз тилидан даре берган (1962—1994). У. ўқитувчилик пайтида «Саховат» фермер хўжалиги ташкил этган эди, пенсияга чиққандан кейин ҳам шу хўжаликни бошқариб келмокда. У. ногирон ва ёрдамга муҳтож қарияларга 42 та уйжой, «Нукус» ширкат хўжалиги худудида 2 мактаб, 2 ашуерлик пункти, 2 болалар боғчаси ва 1 кутубхона биноларини қуриб берган. «Меҳнат Шухрати» ордени б-н мукофотланган (1995).

УТИЛИТАРИЗМ (лот. utilitas — фойда, манфаат) — 1) барча ҳодисаларини уларнинг фақат фонда келтириши, муайян мақсадга эришиш учун восита бўлиб хизмат қилиш имконияти нуқтаи назаридан баҳолаш принципи; 2) этикада — позитивистик йўналиш. И. Вентам асос солган. Фойдани ахлоқнинг асоси ва инсоний хаттихаракатларнинг мезони деб ҳисоблаган. 19-а.да Буюк Британияда тарқалган. Унинг асосий принципи шахсий манфаатларни қондириш воситаси б-н «энг кўп одамларни иложи борича кўпроқ бахтли қилиш»дан иборат. У. давлат ва ҳуқуқ функцияларини тушунишга асос қилиб қўйилади. «Фонда принципи»ни билиш назариясига кўчириш прагматизмнит пайдо бўлишига ёрдамлашди. Ҳоз. замон Ғарб этикасида У. ўрнига «ахлоқий мулоҳазаларни таҳлил қилиш» (эмотивизм, этикада мантикий позитивизм) қўйилмокда.

УТОПИЯ (юн. и — йўқ ва topos — жой; Utopia — йўқ жой, хаёлий жой, бошқа тахминларга кўра, ей — фаровон ва topos — жой, яъни eutopia — фаровон жой) — илмий асослаб берилмаган идеал ижтимоий тузум тасвири; илмий фантастика жанри; ижтимоий канта узгаришларнинг норéal режалари акс этган барча асарларнинг аталиши. «У.»

термини Т. Морнинг «Утопия» асари номидан олинган. Бу тушунча кейинчалик адолатли ижтимоий тузум тимсоли — бир хаёлий мамлакат тавсифи сифатида қўлланиладиган булди (қ. Хаёлий социализм).

УТОРУД, аторид (араб.) — Меркурийнинг эски номи. Беруний, Улуғбек китобларида, қад. Шарқ шоирлари, жумладан, Навоий асарларида бу номни куп учратиш мумкин.

УТРЕХТ — Нидерландиядаги шаҳар. Утрехт провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 256,2 минг киши (2001). Транспорт йулларининг йирик чорраҳаси. Рейн дарёси дельтасидаги порт. Мамлакатнинг қад. савдомолия, саноат, маданий маркази. Машинасозлик, кимё, озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик (11-адан) саноати корхоналари мавжуд. Ун-т (1636), музейлар бор. У. қадимги римликлар қишлоғи ўрнида бунёд этилган. Меъморий ёдгорликлардан романготика собори (11—16-а.лар), готика черковлари сақланган. Шаҳарда ҳар йили халқаро ярмарка утказилади.

УТРЕХТ УНИВЕРСИТЕТИ Нидерландиядаги қад. ва йирик ун-тлардан бири. 1636 й. Утрехт ш.да ташкил этилган. 1815 й. киролик ун-ти, 1961 й. давлат ун-ти мақомини олган. Ҳуқук, тиббиёт, ветеринария, табиий фанлар, мат., теология, гуманитар фанлар буйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1581 й. ташкил этилган)да 1 млн.га яқин асар сақланади. Унтда 20 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

УТТАРПРАДЕШ — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги штат. Ҳимолай тоғларининг жан. этагида. Майд. 240,9 минг км². Аҳолиси 166 млн. киши (2001), аксари қисми ҳинду ва мусулмонлар. Асосий тили — ҳинди, аҳолисининг бир қисми урду тилида сўзлашади. Маъмурий маркази — Лакхнау ш. Йирик

шаҳарлари: Агра, Канпур, Варанаси, Алигарх, Илохобод.

Ер юзаси, асосан, текислик (ҲиндГанг текислиги), 1/5 қисми Ҳимолай тоғларининг жан. тармоқлари (энг баланд жойи Нандадеви чўққиси, 7816 м). Иқдими тропик, муссонли иқлим. Текислик қисмида май ойида ўртача тра 32°, июлда 16°. Йиллик ёғин 700—1200 мм. Қурғоқчилик ҳам бўлиб туради. Энг йирик дарёлари: Ганг ва унинг ирмоқлари. Суғориш канали кўп. Июль — авг.да дарёлар тўлиб оқади, баъзан тошқинлар бўлади. Ҳайдалмаган ерларда пальмазорлар ва бутали, серўт саванналар бор. Штат ҳудудининг 12% дан зиёд қисми ўрмон.

Хужалигида қ.х. етакчи. Асосий экинлари: шоли, буғдой, дуккаклилар, арпа, шакарқамиш, пахта, кунжут, тарик, ер ёнғоқ, картошка. Чорвачиликда сут чорвачилиги ривожланган. Саноати, асосан, қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналардан иборат. Озиқ-овқат, кўнпойабзал, тўқимачилик, қоғоз, тамаки, аниқ приборлар, электр усуналари корхоналари, механика ва т.й. устахоналари бор. Аграда шиша буюмлар ишлаб чиқарилади. Хунармандчиликда газлама, калава ип, пойабзал, мебель, заргарлик буюмлари тайёрланади. Штатда ун-тлар ва б. олий ўқув юртлари бор. У.П. — қад. ҳинд маданияти маркази. Ахрада машхур Тож Маҳал саройи бор. Туризм ривожланган.

УТУРГУРЛАР — илк ўрта аср туркий қабилаларидан бири. Шарқий Европага кўчиб ўтган гуннларнинг бир қисми 5-а.нинг 2ярмидан утигур ёки утургур деб аталган. Бу даврда улар Азов денгизининг шарқий қисмида кўчиб юришган. Уларнинг бошлиғи — машхур Сандилх бўлган. Византия У.ни уларга қардош кутургурларга қарши гижгижлаган ва натижада улар ўртасида кураш узок вақт давом этиб ўзаро қирилиб кетишга олиб келган. 560 й. У. аварлар томонидан бўйсундирилган. 570 й.ларда улар

Турк хоқонлигига қарам бўлишган. 630 й.ларда У. ва Азов денгизи бўйида яшаган бошқа туркий қабилаларнинг авлоди Кубратхон бошчилигида Булғор подшолигига асос солинган.

Ад.: Артамоно в М. И., История Хазар, Л., 1962.

УФА — РФ Челябинск, Свердловск вилоятлари ва Бошқирдистон Республикасидаги дарё. Оқ Идил дарёсининг ўнг ирмоғи (Кама ҳавзаси). Уз. 918 км, ҳавзасининг майд. 53,1 минг км². Ўрта Уралдаги унча катта бўлмаган Уфа кўлидан бошланади. Ўртача су в сарфи 32,9 м³/сек. (Павлов ГЭС ёнида). Энг куп сув сарфи 3740 м³/сек. Дек. бошларида музлаб, май бошларида муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: Аи, Юрюзань (чапда), Бисерть, Тюй (ўнгда). Дарё ҳавзасида карст ривожланган. Ёғоч окизилади. Дарёда Павлов ГЭС қурилган. ГЭСдан юқорида 135 км ва қуйида 170 км қисмида кема қатнайди. У. соҳилида Красноуфимск ш., қуйилиш жойида Уфа ш. жойлашган.

УФА — шаҳар (1586 й.дан), Бошқирдистон Республикаси пойтахти. Оқ Идил дарёсига Уфа ва Дема дарёлари қуйиладиган жойда. Т.й., дарё, автомобиль ва ҳаво йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 1042,4 минг киши (2002). Шаҳар 1574 й.да бошқирдлар қалъаси Тўртауа ўрнида рус қалъаси сифатида вужудга келган. 1781 й.дан Уфа ноиблиги, 1796 й.дан Оренбург, 1865 й.дан Уфа губерняси маркази. 1922—91 й.ларда Бошқирдистон Мухтор ССР, 1991 й.дан Бошқирдистон Республикаси пойтахти.

Нефтни қайта ишлаш, кимё, нефть кимёси («Башнефть») и.ч. бирлашмаси, Новоуфим, Уфа нефтни қайта ишлаш з-длари, «Уфанефтехим», «Уфаоргсинтез» корхоналари, машинасозлик ва металлсозлик (моторсозлик, приборсозлик, агрегат, «Оргтехника») и.ч. бирлашмалари; «Электроаппарат», «Промсвязь», «Уфасельмаш» ва б. з-длар), ёғочсозлик,

енгил, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 7 олий ўқув юрти (шу жумладан, Бошқирдистон ун-ти), Россия ФА нинг илмий маркази, 4 театр (шу жумладан, опера ва балет театри). Бошқирдистон давлат бадиий музейи, М. Ғафури музейи бор. Шаҳар марказида Салават Юлаевга ёдгорлик ўрнатилган.

УФА ПЛАТОСИ — Уфа дарёси ҳавзасидаги плато. РФ Бошқирдистон Республикаси ва Пермь, Свердловск вилоятларида. Ғарбда Шарқий Европа текислиги кўшилиб кетади, шарқий ён бағри тик. Энг баланд жойи 517 м. Ер юзаси сертепа. Асосан, оҳақтош, доломит, қумтошлардан тузилган бўлиб, карст ходисаси ривожланган. Қорақарағайқайин ўрмонлари, жан. кенг баргли ўрмонлар б-н қопланган.

УФАР, уфор — кад. дойра (шунингдек, ноғора) усулларида бири. Ўтмиш мусиқа рисолаларида У.нинг бир канча турлари келтирилган. Уларнинг хозирда кенг тарқалган шакли — бумбак; 2) халқ ва мумтоз мусикада шу усул жўрлигида ижро этиладиган чолғу ва ашула йўллари У.лар 3/4 ва 6/8 такт ўлчовидаги 2 хил усулда ижро этилади (бумбакабумбак ёки бумбакобумбак); Шашмақом ашула бўлимининг 1 ва 2гуруҳ шўьбалари туркуми У.лар б-н тамомланади. Улар 1 гуруҳ шўьбаларида Уфари Уззол (Бузрук макрмида), Уфари Ушшоқ (Ростда), Уфари Баёт (Навода), Уфари Чоргоҳ, Уфари Сеғоқ (Сеғоҳда), Уфари Ироқ (Ироқда) деб номланади. 2гуруҳ шўьбаларида эса Савт, Мўғулча йўлларидаги шўьбалар номи б-н қўшиб аталади. Мас, Уфари Мўғулчаи Бузрук, Уфари Савти Ушшоқ каби. Шўьбалардаги У.лар у ёки бу шўьба асосий қисмининг У. усулига туширилган ритмик вариантдир. У.ларнинг сурнай йўллари ҳам яратилган. Айниқса, туркумли сурнай йўлларида куйларнинг охириги қисми У. усулида ижро этилади. У.лар жозибали, енгил куй

ва ашулалар бўлиб, ёқимли ва равон ян-грайди. Кўпинча улар жўрлигида турли рақслар ижро этилади. Улар узбек, тожик ва кўпгина бошқа Шарқ халклари мусиқасида кенг тарқалган.

УФИМЦЕВ Виктор Иванович (1899.21.11, Жан. Уралдаги Шадринск ш. яқинида — 1964.31.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ рассоми (1944). Омскдаги рассомлик курсида ўқиган (1917—19). 1933 й.дан Ўзбекистонда. Хамза театрида бош рассом (1933—36), Ўзбекистон рас-сомлар уюшмасининг раиси (1940—45). У., асосан, тарихий жанрда ижод қилди, долзарб мавзуларга ҳозиржавоблик б-н асарлар яратди, асарларида Ўрта Осиё халклари ҳаётини акс эттирди: «Турксиб» (1931), «Қаҳрамоннома» (1936), «Жанговар режа» (1940); «Тошкент ҳарбий шаҳар» (1943) асарлар туркуми, «Ер ва келажак ҳақида» (1957), «Бухоройи Шариф» (1957), «Ҳаёт гули» (1963), «Олдинги қаторда» (1964) ва б. Натюрмортлар («Мовий рюмкали натюрморт», 1949; «Сирень», 1950; «Дала гуллари», 1952; «Мовий гуллар», 1954 ва б.), ҳажвий плакатлар ва б. асарлар яратган, спектакллар («Менинг дўстим», 1934; «Номус ва муҳаббат», 1936 ва б.)ни бадий безаган. Хорижий мамлакатларда бўлиб, таассуротлари асосида картиналар (мас, «Ҳиндистон» туркуми ва б.) яратган.

УФОР — қ. Мушк.

УФФИЦИ (Uffizi, айнан «канцелярия») — Флоренциядаги давлат картиналар галереяси; Италиядаги энг йирик тўпламлардан бири. Ҳукумат канцелярияси учун қурилган бинога жойлашган (1560—85, меъмори Ж. Вазари ва Б. Буонталенти). Медичилар сулоласи тўплами заминида шаклланган У.га 1575 й.да асос солинган. У. 13— 18-а.лар Италия рангтасвир асарларининг жаҳондаги энг бой тўпламига эга (Дуччо, Жотто, Уччелло, Пьеро делла Франческа, Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэль,

Жоржоне, Тициан, Караважо ва б.), антик санъат, француз, немис, нидерланд, голланд ва фламанд санъатининг ажойиб намуналари сақланади. Европа рассомларининг автопортретлари, айниқса, нодирдир.

УФҚ, горизонт (юн. horizo — чегаралайман) — очик жойда Ер юзасининг кўринадиган чегара қисми ёки Ер юзасининг осмон сфераси б-н кесишадиган қисми. Кўринма У. ва математик У. фаркланади. Кузатувчига осмон сфераси Ер юзаси б-н туташиб кетадигандек бўлиб кўрунувчи эгри чизикни кўринма У. дейилади. У.нинг кўринма узоклиги куйидагича ифодаланади: $d \sim 3,83VA$, бу ерда d — масофа, км ларда; h — кузатувчининг Ер юзасидан (денгизда эса сув сатҳидан) турган баландлиги, м ларда ифодаланади. Баландлик ортиши б-н У.нинг кўринма узоклиги, шунингдек, У.нинг пасайиши ортиб боради. Мас, денгиз кирғоғида турган одам 5—6 км, 10 м баландликда эса 12,1 км узокдаги буюмларни кўриши мумкин. Кузатувчи турган нуктада шовун чизиги осмон сферасини зенит ва надир нукталарида кесади (қ. Осмон сфераси). Шовун чизигига перпендикуляр бўлган текислик б-н осмон сферасининг кесишишидан ҳосил бўлган катта дойра математик ёки ҳақиқий У. дейилади. Кўринма У., одатда, математик У.дан пастда ётади. Шунга кура, кўринма У. ҳақиқий У.дан кичик бўлади. Жойнинг меридиани ҳақиқий У. б-н икки нуктада: шим. нукта N ва жан. нукта S да кесишади. N ва S лар ўртасида шим.га қараб турган кузатувчининг ўнг томони шарқ E ва чап томони ғарб $Ж$ бўлади. У. осмон экватори б-н худди шу E ва W нукталарда кесишади. N, S, E ва $И^{\wedge}$ лар У.нинг асосий (бош) нукталари бўлиб, унга дунё томонлари ҳам дейилади.

УФҚ ТЕКИСЛИГИ берилган нуктада шовун чизиги (зенит ва надир чизиги)га перпендикуляр ўтган осмон сферасининг катта доираси текислиги.

Очик денгизда кўринма уфк, кичик дойра текислигини ташкил этиб, у ҳақиқий У.т.га параллел бўлади (Яна к. Уфц).

УФҚ ТОМОНЛАРИ, ёру г лик томонлари — уфқнинг тўртта асосий нуктаси; шимол, жануб, шарқ ва ғарб. Баъзан У.т. мое равишда N, S, E ва W б-н белгиланади.

УХАНЬ — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар, Ханьшуй дарёсининг Янцзи дарёсига қуйилиш ерида. Хубэй провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 7,3 млн. киши (1998, шаҳар атрофи бн). Транспорт йўлларининг муҳим чорраҳаси. Дарё порти (денгиз кемалари ҳам кира олади). Мамлакатнинг йирик саноат маркази. Саноатининг етакчи тармоғи — қора металлургия. Станоксозлик, энергетика, транспорт, радиоэлектроника ва б. саноат корхоналари фаолият кўрсатади. Хитой ФА филиали, университет, и.т. институтлари бор. Шаҳар 1953 й.да Ханькоу, Ханьян ва Учан ш.ларининг бирлашувидан вужудга келган. Ҳозирги У. ўрнидаги қишлоқлар мил. ав. 1-минг йилликдан мавжуд бўлган. Меъморий ёдгорликлардан 7 ярусли Баота пагодаси (13а.) сақланган. Дарёлар четига У.ни сув тошқинидан ҳимоя қилиш мақсадида дамбалар қурилган.

УХЛАТУВЧИ ДОРИЛАР - уйқу келтирувчи дорилар; организмга юборилганда табиий уйқуга монанд ҳолатни пайдо қилади. У.д.нинг самараси марказий нерв системасининг турли қисмларига тор-мозловчи таъсир кўрсатишига асосланган. У.д.нинг кичик дозаси кишини тинчлантиради.

У.д.га барбитурат кислота ҳосилалари ёки барбитуратлар ва кимёвий тузилиши турлича бўлган моддалар киради. Тинчлантирувчи моддалар ҳам уйқунини нормаллаштиришга ёрдам бериб, ҳаяжонни камайтиради, тажанглик ва безовталикни йўқотиб, уйқу келтиради. Уйқунинг турли бузилишларида У.д. қўлланилади.

У.д. уйқу келтириш тезлиги ҳамда ухлатиш муддатига кўра, узоқ муддатли ва ўртача муддатли дориларга бўлинади. Врач турлича уйқу бузилишини даволаш учун дори танлашда бу хусусиятларни эътиборга олиши лозим.

Кўпчилик У.д. кучли таъсир этувчи дори моддалари қаторига киради. Уларни фақат врач руҳсати б-н қабул қилиш лозим, акс ҳолда одам бу дориларга ўрганиб қолади.

УХТА — Коми Республикасидаги шаҳар (1943 й.дан). Ухта дарёси ва унинг ирмоғи Чибью бўйида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 103 минг киши (2002). 1931 й.да барпо қилинган. Нефтьгаз ва нефт-ни қайта ишлаш саноати маркази. Етакчи корхонаси — нефт-ни қайта ишлаш 3-ди; механика ва таъмирлашмеханика ва бошқа 3-длари; мебель ф-каси, қурилиш материаллари ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Бир неча илмий тадқиқот интлари, индустрия инти мавжуд.

УХУАНЛАР — қадимда Монголиянинг шарқида яшаган ва хитой манбаларида дун ху деб аталган халқнинг бир қисми. Мил. ав. 3-нинг бошларида хундар У.ни ўзига бўйсундириб Ухун тоғи ён бағрига кўчиртирганлар. Шундан бошлаб улар ухуан деб атала бошлаган. Мил. ав. 119 й. Хань империяси кўшинлари хунлар б-н урушганда, хитойлар хунларга қарши курашда улардан фойдаланиш учун У.ни шарқ томонга кўчишга мажбур қилганлар. Мил. ав. 1-а.нинг бошларида У. кучайиб нафақат Хань хукмдорларига, балки хунларга ҳам қарши ҳаракат қилган. Аммо хунлар улар устидан ғалаба қилиб, қайтадан ўз фуқаролигига ўтказган. Шундан кейинги 2—3-а.лар давомида У. гоҳ хунлар, гоҳ хитойлар таъсирида бўлиб турган. Мил. 207 й. Вэй ҳокимлиги хукмдори Цао Цао У.ни тормор келтириб, 200 минг нафар кишини асирга олган. 10 минг оилани эса, Хитойнинг марказий текислигига кўчиради, қолган қисмини Манжурияда

қодиради. Шундан кейин, У. астасекин маҳаллий халқ б-н аралашиб, мустақил халқ сифатида тарих саҳнасида йўқолиб кетган.

УХУМСОЙ — Жиззах вилояти Фориш туманидаги сой. Нурота тизмасининг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 28 км, ҳавзасининг майд. 73,2 км². Ухум довонидан (1300 м) 2 км шим.ғарбда Қорасой номи б-н бошланади. Ўрта Ухум қишлоғи яқинида Тикчасой б-н қўшилгач, У. деб аталади. Тоғлар орасида ён бағирлари баланд, кенг водийда нишаби катта тошлоқ ўзанда оқади. Ҳавзаси, асосан, сувни яхши ўтказадиган жинслардан тузилганлигидан қор ва ёмғир сувларининг кўп қисми ер остига сингиб кетади. Ўртача йиллик сув сарфи 1,17м³/сек. дан (кўп сувли йилда) 0,130 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Қор, ёмғир ва булоқ сувларидан тўйинади. Баҳорда суви кўпаяди, ёз охири, куз бошларида суви камаяди. Тоғлар орасидан текисликка чиққач, ёзда ўзани қуриб қолади. Суви экин майдонларини сўғоришга сарфланади.

УЧ АВЛИЁ МАЖМУАСИ - Хивадаги меъморий ёдгорлик (1549, 1821). Ичан қалъанинг шарқий қисмида жойлашган. Мақбара 3 авлиё шайх (Боқий, Мақсуд ва Латиф)лар номи б-н боғланган.

Мақбара бир хонали, мурабба тарҳли (6x6 м), пишиқ ғишт (27x27x5 см)дан қурилган. Полига ҳам пишиқ ғишт (26x26x5 см) ётқизилган. Гумбази 16-а. Бухоро меъморлигига хос «қолибкори» услубида қурилган бўлиб, каттакатак юлдузчалар б-н безатилган. Мақбаранинг шим. деворидаги равоқда супа устига 6 та сағана ёнмаён жойлаштирилган. Уларнинг 3 таси пастки шим.шарқий қисмида. Мақбара безаксиз, унга 3 томондан кирилади. Бош тарзи баланд пештоқли (бал. 12 м). Пештоқ тоқчаси ва тепасидаги ясси равоқлар ғишдан ҳошияли қилиб терилган. Мақбаранинг ягона безаги ёғоч уймақори эшиги бўлиб, уни ишлашда

қатнашган хивалик усталардан Абдулла ибн Сайид, Аҳмад Самарқандийнинг ўғли ва шогирди Асад Хусайн номлари ёзилган. Кейинчалик пештоқ қаршисида қорихона, хонақоҳ ва бир устунли айвон қурилган. Айвондаги ёзувда Ҳожи Мақсуд томонидан қурдирилгани (1893) қайд этилган. Пештоқдаги мармар тахтачада мутавалли Назархўжа буйруғи б-н таъмирланганлиги (1821—22) ёзилган. У.а.м. И. Ноткин (1956—59) ва А. Раҳмонов (198182) раҳбарлигида илмий ўрганилган.

УЧ ЖИСМ МАСАЛАСИ (астрономия да) — бутун олам тортишиш қонунига мувофиқ ўзаро тортишувчи уч жисм ҳаракати ҳақидаги масала. Бунда жисмлар моддий нуқталар деб олинади. Бундай деб олиш учун улар шарсимон шаклда, ораликдаги масофа уларнинг хусусий ўлчамларига нисбатан жуда катта бўлиши керак. Бир қанча осмон жисмлари, мас, Қуёш, сайёралар ва уларнинг йўлдошлари бу шартни етарли даражада қаноатлантиради. 1912 й.да фин астрономи К.Ф. Сундман У.ж.м. умумий ечимини чексиз каторлар кўринишида чиқарди, бироқ бу ечим мураккаб бўлгани сабабли амалий мақсадларда фойдаланилмайди. У.ж.м. фақат махсус бошланғич шартлар қўйилгандагина тўла ечимга эга бўлади.

УЧ ШОХЛИ НЕРВ — бош мия нервларининг V жуфти. Варолий кўприги б-н миячанинг ўрта оёғи ораллиғида жойлашган (қ. Бош мия). Сезувчи, ҳаракатлантирувчи ва вегетатив нерв толаларидан иборат. Уш.н.нинг сезувчи толалари уч тармоққа бўлинади. 1шохи юзнинг пешона қисмини, бошнинг олдинги сочли қисмини, юқори қовоқни ва буруннинг тепа қисмидаги терини, 2шохи чакка, бурун, юқори лабнинг шиллик қаватларини, юқори жағдаги тишлар ва милкларни, 3шохи пастки жағ канали бўйлаб йўналиб, пастки лаб, лунж, энгак, тилнинг шиллик қаватларини, пастки жағ тишларини ва милкларини иннервация

килади. У.ш.н.нинг ҳаракатлантирувчи толалари Варолий кўпригида жойлашган ҳаракатлантирувчи ядро хужайраларидан бошланади. Ҳаракатлантирувчи нерв толалар чакка, чайнов мускулларини иннервациялайди. У.ш.н.нинг кўп учрайдиган касалликларидан невралгия кучли оғрик б-н кечади.

УЧАР БАЛИҚ (лот. Volans) — осмоннинг Жан. ярим шарида жойлашган унча катта бўлмаган юлдуз туркуми. Расом ва Киль юлдуз туркумлари орасида жойлашган; энг равшан юлдузлари 3—4 юлдуз катталиқда кўринади. Ўзбекистон худудида кўринмайди.

УЧАР БАЛИҚЛАР (Exocoetidae) саргансимонлар туркумига мансуб балиқлар оиласи. Уз. 15—50 см. Жағлари кискд, кўкрак ва айримларида қорин сузгичлари узун. 7 уруғи, 60 дан ортик тури тропик ва субтропик денгизларда тарқалган. Баъзан тўда ҳосил қилади. Сув устида учиш хусусиятига эга (номи шундан). Хавф сезганда сувдан 10 м гача баландликда 200 м, баъзан 400 м масофага учиб боради. Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларининг тропик ҳамда субтропик қисмида яшайди. Япон учар балиғи, оддий узунқанот каби турлари бор. Планктонхўр. Увилдирикларини сувўтлар ёки бошқа нарсаларга ёпиштириб қўяди. 1—24 минг увилдирик ташлайди. Овланади.

УЧАР БАҚАЛАР (Rhacophogus) думсиз амфибиялар уруғи, курак оёқлилар оиласига мансуб. Уз. 6—10 см, 18 тури Жан. ва ЖанШарқий Осиё, Японияда тарқалган. Дарахтларда яшайди; бармоқлари орасида пардаси бор. Бармоқларини кенг ёйганида юзаси 20 см² гача етади. У.б. дарахтдан дарахтга ёки ерга 10—12 м гача сакраши мумкин. Танаси очик рангли, кўпинча яшил тусда. Урғочиси, одагда, йирикроқ бўлиб, кўпайиш даврида эркаги олиб юради. Тухумларини сув устидаги барглар орасига қўяди; айрим-

лари қорин қисмига ёпиштириб олади.

УЧАР ИТЛАР, тунги қанотдорлар (Bousettus) — қанотдор кўршапалаклар уруғи. Гавдасининг уз. ўртача 13 см, думи 1,4 см. 13 тури бор. Африка, Жан. Осиё, Малайзия ва* Тинч океанидаги оролларда тарқалган. Ғорлар ичида яшайди. Қоронғи ғорларда эхолокация ёрдамида мўлжал олади. Баъзан барча қанотдор кўршапалаклар «учар итлар» деб аталади.

УЧАР ЮЛДУЗЛАР — қ. Метеорлар.

УЧБУРЧАК (лот. Triangulum) — осмоннинг Шим. ярим шарида жойлашган кичикроқ юлдуз туркуми. Ер шарининг ўрта кенгликларида ёзда, кузда ва қишда яхши кўринади. Энг ёруғ юлдузлари 3,0 ва 3,4 юлдуз катталиқда.

УЧБУРЧАК - бир тўғри чизикда ётмаган учта нукта ва учлари шу нукталарда бўлган учта кесмадан ясалган фигура. Берилган нукталар У.нинг учлари, учларини туташтирувчи кесмалар У.нинг томонлари, томонлари орасидаги учта бурчак У.нинг бурчаклари дейилади. Учала томониўзаротенгбўлганУ. тенг томонли (раем, а), икки томони тенг бўлса, тенг ёнли (раем, б) У. дейилади. Учала бурчаги ўткир бўлган У. ўткир бурчакли (раем, в), бурчакларидан бири тўғри бўлса, тўғри бурчакли (раем, г), бурчакларидан бири ўтмас бўлса, ўтмас бурчакли (раем, д) дейилади. У.да фақат битта тўғри ёки ўтмас бурчак бўлади (чунки У.нинг барча бурчаклари йиғиндиси икки тўғри бурчак, яъни 180° ёки радиан ўлчовида я га тенг). У.нинг юзи $S = u \cdot ah$ га тенг [а — У. томонларидан бири, h — эса ўша томонга туширилган баландлик (раем, е)]. У. ҳар томонининг узунлиги қолган икки томон узунликлари йиғиндисидан кичик, айирмасидан эса каттадир. Қуйидаги шартлардан бири бажарилса, икки У. тенг бўлади: 1) томонлари мое равишда тенг; 2) иккитадан томонлари ва бу томонлар

орасидаги бурчаклари тенг; 3) биттадан томонлари ва бу томонга ёпишган иккитадан бурчаклари тенг. Уларнинг кўпгина бошқа хоссаларини тригонометрия, сферик геометрия, сферик тригонометрия ва б. соҳаларда ўрганилади.

«УЧИНЧИ РЕЙХ» (нем. учинчи империя, учинчи подшолик) — фашистлар Германиясига нацистлар берган ном. «У.р.» термини уч подшолик ҳақидаги ўрта аср мистик таълимотига асосланган. «Учинчи» ёки «минг йиллик» рейх (дастлабки 2 рейх ўрта асрларда мавжуд бўлган «Муқаддас Рим империяси» ва 1871—1918 й.лардаги Германия империяси ҳисобланган) ҳақидаги афсонада фашизм ижтимоий таракқиётнинг «яқунловчи» «олий» босқичи деб эълон қилинган.

УЧИНЧИ ШАХСЛАР - фукаролик ҳукукида бевосита фукаролик ҳукуқий муносабатларда иштирок этмайдиган, лекин вужудга келган ҳукуқий муносабатда муайян даражада ҳуқуқ ва мажбурият туғдирадиган субъектлар. Ўзбекистон Республикасининг ФК га кўра, У. ш.га у ёки бу даражада ҳуқуқ ва мажбурият туғдирадиган нормалар: У. ш.нинг ҳаракатлари учун қарздорнинг жавобгарлиги (ФКнинг 334моддаси), ижарага топширилаётган молмулкка нисбатан У.ш.нинг ҳуқуқлари (ФКнинг 543моддаси), транспорт воситасидан фойдаланиш ҳақида У.ш. билан тузиладиган шартномалар (ФКнинг 569моддаси), текин фойдаланишга топширилаётган ашёга У.ш.нинг ҳуқуқлари (ФКнинг 622моддаси), омонатчининг ҳисобварағига У.ш.нинг пул маблағлари қўйилиши (ФКнинг 767моддаси, У. ш.нинг ҳуқуқлари бўлган молмулкни ишончли бошқариш (ФКнинг 856моддаси) ва б.дан иборат. Фукаролик процессида даъвогар б-н жавобгар ўртасидаги низонинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган жисмоний ёки юридик шахслар. У.ш. даъвогар ёки жавобгар сифатида фукаролик процессида

иштирок этмайди, бироқ, суд томонидан чиқариладиган ҳал қилув қарори уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига бевосита таъсир кўрсатади. Манфаатдорлик характериға кўра, бундай шахслар мустақил талаблар б-н арз қилувчи (мустақил даъво қилувчи) ва мустақил талаблар б-н арз қилмайдиган (мустақил даъволари бўлмаган) У.ш.га ажратилдилар (ФПКнинг 44—45моддалари). Мустақил талаблар б-н арз қилувчи У.ш. иккалатомонга ёки улардан бириға умумий асосларда даъво қилиб, бошланиб кетган процессға киришади. Бундай турдаги У.ш. даъвогарнинг барча ҳуқуқларидан фойдаланади ва барча мажбуриятларига эға бўлади. Мустақил талаблар б-н арз қилмайдиган У.ш. агар иш бўйича қабул қилинган қарорларнинг томонлардан бириға нисбатан ҳуқуқ ёки мажбуриятларига таъсир эға олса, ишға даъвогар ёки жавобгар томонида туриб киришади (ўз ташаббуси бўйича, томонларнинг ёки прокурорнинг илтимоси бўйича жалб этилади). Улар даъвонинг асосини ва предметини ўзгартириш ёки камайтириш, шунингдек, даъводан воз кечиш, даъвоға иқрор бўлиш ёки келишув битими тузишдан бошқа ҳамма процессуал ҳуқуқпардан фойдаланади ва тегишли процессуал мажбуриятларни ўз зиммасиға олади.

УЧИНЧИСИ ИСТИСНО ҚОНУНИ — формал мантикнинг асосий қонунларидан бири. Дастлаб Аристотель ифодалаб берган. Бу қонунға кўра, бир-бириға зид бўлган икки фикрдан бири чин, иккинчиси хато, учинчи фикрға ўрин бўлиши мумкин эмас. Бу қонун қайси фикрнинг чинлигини кўрсатиб бера олмайди, лекин қайси фикрдан бири тўғри бўлса, кейингиси албатта нотўғрилигини билдиради. У.и.қ. «А ёки В ёки В эмас» формуласи орқали ифодаланади. У.и.қ. билиш ва муҳокама юритиш жараёнида тўғри хулоса чиқариш учун муҳим бўлиб, ўзаро зид қарашларни аралаштириб юборишға йўл қўймайди.

УЧКЎПРИК — Фарғона вилояти Учқўприк туманидаги қишлоқ. Туман маркази, яқин т.й. станцияси — Қўқон (8 км). Аҳолиси 6 минг кишидан зиёд (2004). Хўжаликлари Катта Фарғона каналидан сув олади. Асфальтбетон, пахта тозалаш, мева сабзавот консерва з-длари, қурилиш ташкилотлари, МТП, нон кти, автокорхона, қўшма корхоналар, кичик ва хусусий фирма ва корхоналар фаолият кўрсатади. Умумий таълим мактаблари, лицей, болалар мусиқа ва спорт мактаблари бор. Маданият саройи ва б. маданият муассасалари, марказий кутубхона ва унинг шохобчалари ишлаб турибди. Стадион, спорт заллари, бир қанча спорт ва футбол майдонлари мавжуд. Марказий касалхона, туғруқхона, тез тиббий ёрдам ст-яси фаолият кўрсатади. Удан Қўқон ва Фарғона ш.ларига автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

УЧКЎПРИК ТУМАНИ - Фарғона вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек. да Бағдод тумани б-н қўшиб юборилди. 1964 й. 31 дек.да қайта тузидди. Шарқдан Бағдод, Бувайда, шим. ва ғарбдан Данғара, Қўқон ш., ғарб ва жан. ғарбдан Ўзбекистон жан.шарқдан Риштон туманлари б-н чегарадош. 0,28 минг км². Аҳолиси 164 минг киши (2004). Туманда 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Кенагас, Мехнатобод, Наврўз, Полохон, Сарикўрғон, Учқўрғон, Чорбоғ, Янгиқишлоқ, Ғозифиждон) бор. Маркази — Учқўприк қишлоғи.

Табиати. Рельефи, асосан, текислик. Жан. қисми Туркистон тизмасининг шим. этакларидаги адирлар, марказий қисми қад.дан дехқончилик қилиб келинаётган текисликлардан иборат. Шим. ва шим.шарқий қисми Марказий Фарғонага туташган. Адирлар туман ҳудудида бир неча км масофага чўзилиб боради. Улар Сўх дарёси ёйилмасининг қад. конгломератларидан иборат. Иклими континентал. Қурама, Чатқол ва Фарғона тизма

тоғлари шим.дан кеЛадиган совуқ шамолларни тўсиб туради. Шу сабабли бу ерда қиш илик. Ўртача йиллик тра 13,5°. Июлда 27— 28°, энг юқори тра 42°, янв. да —2,2, энг паст тра —23°. Вегетация даври 235 — 240 кун. Ўртача йиллик ёғин 100—Н5 мм.

Экин майдонлари Сух дарёсидан сув оладиган — Картан канали ва Катта Фарғона каналидан суғорилади. Умумий уз. 104 км бўлган 7 катта ариқ — Картан, Хон, Собиржон, Каламуш, Ёйжон, Оққўрғон, Қўқон ариқлари мавжуд. 624 км узунликдаги 105 коллектор бор. Аччиккўл ва Шим. Бағдод коллекторлари ер ости сизот сувларини Сирдарёга қуяди. Сизот ва булок, сувларидан тўйинадиган Янгиқадам ариғи қўшимча сув беради. Сўх гидроузели — муҳим гидротехника иншооти ишлаб турибди. Бундан ташқари, тумандаги аҳоли пунктлари ва чорвачилик фермалари 130 га яқин артезиан қудукларидан сув олади.

Адир ва адир этакларига ёндашган ерларда суғориладиган бўз, оч бўз, марказий қисмида суғориладиган ўтлоқи, ўтлоқи ботқоқ тупроқлар, шим. ва шим. шарқий қисмида шўрхоқ ва кумок тупроқлар тарқалган. Адир ва адир этаги текисликларида эфемер ва эфемероид ўсимликлар, юлғун, оқбош, тароқбош, буғдойиқ, қамиш, қўға, шўра, ажриқ, қарга, қумли майдо нлар ва қум тепаларида қандим, черкез, қум қиёғи, янтоқ каби ўсимликлар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, қуён, қизилқуйруқ, қумсичқон, жайра, қўшоёқ, қаламуш, ўқилон, чипор илон, қалтақесаклар; қарга, чумчуқ, чуғурчиқ, сўфитўрағай, қашқалдоқ, бедана ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қирғиз, қорақалпоқ, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 586 киши.

Хўжалиги. Пахтачилик — туман хўжалигининг етакчи тармоғи. Туманда 380 та ширкат, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Туман саноат корхо-

налари қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Пахта тозалаш, асфальтбетон, мева ва сабзавот консервланиш, ғишт 3-длари, автокорхона, МТП, 4 қўшма, 350 кичик хусусий корхоналар, 4 йирик саноат, шунингдек, қурилиш корхоналари фаолият кўрсатади.

Қ.х.да фойдаланиладиган ерларга пахта, беда, шоли, дон, сабзавот ва полиз, емхашак экинлари экилади. Боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Субтропик мевалар (мас, анжир) ҳам етиштирилади. Туман жамоа ва шахей хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади. Туман худудидан Андижон—Москва, Бишкек—Жалолобод поездлари ўтади. 53 та умумий таълим мактаби, 2 касбхунар коллежи, болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, мусика мактаблари, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари ишлаб турибди. Марказий касалхона, туғруқхона, 40 дан ортиқ кишлоқ врачлик пункт, 2 тез тиббий ёрдам кўрсатиш ст-яси мавжуд.

УЧЛАМЧИ СИСТЕМА (ДАВР) Ер геологик тарихида кайнозой эротемасининг биринчи даври. «У.с.» терминини 1759 й. италян геологи Ардуино таклиф этган. У.с. ётқизиклари мезозой эрасининг бўр даври жинслари устида жойлашган бўлиб, антропоген (тўртламчи) даври жинслари б-н копланган. Ҳоз. вақтда 2 мустақил — неоген ва палеоген системаларига ажратилган; илгари бу даврлар У.с.нинг бўлимлари ҳисобланарди. Яна қ. Неоген системаси (даври), Палеоген системаси (даври).

УЧЛАНМА НУҚТА (термодинамикада) — модданинг ҳолат диаграммасит ундаги 3 фаза — қаттиқ, суюқ ва газеимон фазаларининг турғун мувозанат ҳолатига мое келадиган тра ва босимни ифодаловчи нуқта. Гиббснинг фазалар коидасига кўра, кузатилаётган модданинг мувозанат ҳолатида учтадан ортиқ фазалар бўлиши мумкин эмас. Агар модда учта эмас, балки ундан кўп фазаларда

мавжуд бўлиши мумкин бўлса, бундай модданинг ҳолат диаграммасида бир неча У.н. бўлиши мумкин. Мас, сув учун битта У.н. босим 610 Па [4,58 мм сим. уст.] ва тра 0,008°C [273,15 К] бўлган нуқтада кузатилади. Бунда муз, сув ва сув буғи ўзаро мувозанатда бўлади. Сувнинг У.н. т-раси $T=273,15$ К термодинамик температура шкаласининг репер нуқтаси ҳисобланади. Турли моддалар учун У.н.да тра ва босим турлича бўлади (жадвалга қ.).

2000 атм ва ундан ортиқ босимларда ҳамда тра 20° дан паст бўлган шароитда сув б-н бирга унинг ҳолати — муз (қристалл)нинг 5 дан ортиқ фазаларини кузатиш мумкин. Шунинг учун айрим У.н.ларда 3 хил кристалл фазалар ўзаро мувозанатда ҳам бўлади.

УЧЛИК ҚОИДА — тўғри ёки тескари пропорционал миқдорларга оид масалаларни ечиш қоидаси. Масалада иккита x ва y миқдор қатнашиб, улардан бирининг иккита x_2 қиймати, иккинчисининг битта y_1 қиймати маълум бўлса, иккинчи y_2 қиймат оддий У.қ.га асосан топилади: x ва y тўғри пропорционал боғланишда бўлса, $x_1:y_1=x_2:y_2$ Масалада иккитадан ортиқ миқдор (x, y, z, \dots, v) лар қатнашган бўлса, мураккаб У.қ., яъни бир неча марта такрорланадиган оддий У.қ. қўлланади.

УЧМА, оташак (*Ceratocephalus Moench.*) — айиктовондошларга мансуб бир йиллик ўтлар туркуми. Ўзбекистонда 2 тури — тўғритумшук У. (*Stesticulatus* (Crants) Bess.) ва илмоқтумшук У. (*C. falcatus* (L.) Pers.) ўсади. Тўғритумшук У. пояси 1—7 см, илмоқтумшук У.нинг бўйи 3—10 см, тумшуғи қайрилган. Барги панжасимон камбар бўлакчали, илдиз бўғзида жойлашган. Гули сариқ. Меваси тумшуксимон ўсимтали, поя учиди бошокка ўхшаб тўпланган. Уруғи куздаги биринчи ёмғирдан кейин униб чиқади; март— апр.да гуллаб уруғлайди. У. чўл ва адирлардаги ўтлоқларда, экинлар ора-

сида кўп учрайди. Таркибида захарли модда бор. Тўғритумшуқ учма, Удан кўпинча қўй ва эчкилар захарланади. Ўзбекистонда кенг тарқалган.

УЧТАМҒАЛИ, уштамғали — йирик уруғлардан бири. 20-а.нинг бошларига қадар сақланиб келган. Улар қигтчоқлар таркибида бўлишган. 15—16-а.лар давомида Нўтай Ўрдасининг ерларида кўчиб юрганлар. Нўгай Ўрдаси емирилгач (16-а.нинг 2ярми), У.нинг бир қисми Азов денгизининг сохилларига кўчиб ўтиб, кейинчалик нўгай халқининг, Дашти Қипчоқда қолган қисми эса Зарафшон водийсидаги қипчоқлар, Тошкент воҳасидаги қурамадар хамда қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз халқлари таркибига сингиб кетган.

УЧТЕПА — Жиззах вилояти Жиззах туманидаги қишлоқ, туман маркази. Туманнинг шим.да. Яқин т.й. станцияси — Жиззах (15 км). Аҳолиси 10 минг кишига яқин (2004). Уда 3 автоқорхона, «Жиззах дон маҳсулотлари», қурилиш, маҳсулотларни қадокдаш қорхоналари, нон кти ва б. бор. Умумий таълим, болалар мусиқа, спорт мактаблари, лицей, 2 касбхона коллежи, марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, клуб муассасалари, маданият уйлари, музей, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Стадион, теннис корти фаолияти кўрсатади. Марказий касалхона, тиббий диспансер ишлаб турибди. У. — Жиззах йўналишида автобуслар қатнайди.

УЧТУТ ЧАҚМОҚТОШ КОНЛАРИ - ашель, мустье ва юкори палеолит даврларида тайёрланган тош қуроллар учун хом ашё манбалари. У.ч.к. мил. ав. 5—4 минг йилликларга оид. 1958 й. Бухоро вилояти Навоий туманининг Учтут қишлоғи яқинидан Я. Ғуломов раҳбарлигидаги Моҳридарё экспедицияси аъзолари томонидан топилган ва шу қишлоқ номи б-н аталган. 1961—67 й.лари М.Р.Қосимов ва 1967—80 й.лар

Т.Мирсоатов томонидан ўрганилган. Коннинг умумий майд. 8000 м² бўлиб, шундан 1000 м² қазиб ўрганилган ва 32 та чакмоқтош қони очилган. У.ч.к. қоронка ёки овал шаклида (эни 95—110 см дан 4—5,5 м гача, чуқ. 5—5,5 м гача) бўлган. Тоғ жинсига 1—2 м қолганда қонлар 3—4 мартагача кенгайиб борган. У.ч.к.нинг тупроқ қатламидан сақланиб қолган қурол излари шахталар қандай қуроллар ёрдамида қазилганлигини аниқлаш имконини беради. У.ч.к.нинг тупроқ қатламиндан буғунинг қурак суяги, ёғоч қуролларнинг излари, шахталар ичидан учи силликланган ҳайвон шохлари топилган. Чакмоқтошларни тош қуроллар б-н қавлаб тоғ жинсидан ажратиб, сўнгра оғир вазндаги қайроқ тошлар б-н уриб, бир неча бўлақларга бўлганлар. Нам тортган чакмоқтош мўртроқ бўлиб, қурол ясаш осон бўлган. Одамлар қон яқинида чакмоқтошлардан қуроллар ясаб, ибтидоий устахоналар вужудга келтиришган. Бундай тошга ишлов бериш жойлари Қизилқумнинг бошқа р-нларидан ҳам топилган. Бунга Амударё бўғози яқинидаги Султонузидоғ тошқон макони мисол бўла олади. Ҳозиргача У.ч.к.дан 35 хил тош ҳамда ҳайвон шохидан ясалган қуроллар топилди. Булар қад. одамларнинг У.ч.к.дан узоқ муддат давомида хом ашё манбаи сифатида фойдаланганини кўрсатади.

УЧУНИҚ — бир қанча қасалликларнинг бошланғич белгиси. Кўпинча қасалликнинг 3—4қуни намоеън бўлади. Беморнинг аъзои бадани зирқираб оғриши, гавда т-расининг гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиши, лаб ва бурунга учук (баъзан қулоқларга тошма) тошиши б-н кечади. Шу сабабли халқда бу ҳолат У. деб аталади. Аксарият қишилар У.ни оёқ учуда ўтиб кетадиган хасталик деб қарайдилар. Натигада У. бошқа қасалликларнинг авж олишига сабаб бўлади. Қиши учунганида врачга муружаат этиши зарур.

УЧУР — РФ Хабаровск ўлкаси ва

Саха (Якутия)даги дарё, Алданниит ўнг ирмоғи (Лена ҳавзаси). Уз. 812 км, ҳавзасининг майд. 113 минг км². Становой тизмасининг шарқий чеккасидан бошланиб, Алдан тоғлигининг шарқий чеккаси бўйлаб, кўпинча тор водийдан оқади. Ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 1345 м³/сек. Энг йирик ирмоқлари: Уян, Тиркан, Гонам, Гиним. Нояб.да музлаб, майда муздан бўшайди. Қўйилиш жойидан 159 км гача кема қатнайди. УЧУҚ — лабга тошадиган герпес.

УЧЧЕЛЛО (Uccello) (асли ди Доно, di Dono) Паола (1397 — Флоренция — 1475.10.12) — италян rassоми, Флоренция мактабининг йирик намояндаси. У. Донателло, Ф. Брунеллески, Мазаччо ва 1407—14 й.ларда Л. Гиберти устахонасида таълим олган ва ундан илҳомланган. Асосан, Флоренцияда, шунингдек, Венеция (1425—30), Падуя (тахм. 1447), Урбино (1465—68)да ҳам ишлаган. У. ижодида готика шаклларига мойиллик янги, реалистик санъат масалаларига бўлган қизиқиш б-н ғаройиб уйғунликка эришган; портретлари («Кондотьера Ж.Акуто», Флоренциядаги собор деворига ишланган фреска, 1436), жанг лавҳалари («СанРомано яқинидаги жанг», тахм. 1450-й.лар ўртаси, нусхалари Уффицида, Луврда, Лондондаги Миллий галереяда) ва б. асарлари сакланган.

УЧЎЧОҚ ЧЎҚҚИСИ Сурхондарё вилояти Шўрчи туманидаги тоғ чўққиси. Боботоғнинг давоми — Оқтоғнинг энг баланд жойи (751 м). Сурхондарё ва Кофарниҳон дарёлари оралиғида. Атрофи сойликлардан иборат. Неоген жинсларидан тузилган. У.ч. яқинидан нефть ва газ конлари топилган. Чўққи ёнидан мрамартош тайёрланади.

УЧҚАТДОШЛАР - қ. Шилвидошлар.

УЧҚИЗИЛ — Сурхондарё вилоя-

ти Термиз туманидаги қишлоқ, туман маркази. Т.й. станцияси, Термиз ш.дан 20 км узокликда, Учқизил сув омбори соҳилида. Аҳолиси 13,8 минг киши (2004). Пахта тозалаш з-ди, 4 кўшма, 6 кичик корхона, автокорхона ва б. саноат ва қурилиш ташкилотлари, МТП, дехкон бозори бор. Умумий таълим, болалар мусика ва спорт мактаблари, касбхунар коллежлари, лицей фаолият кўрсатади. Марказий кутубхона ва унинг шохобчалари, маданият уйлари аҳолига хизмат қилмоқда. Стадион ва б. спорт иншоотлари, сайёҳлик маскани мавжуд. Марказий касалхона, поликлиника, тез тиббий ёрдам ст-яси, дорихона, Тиббий тикланиш ва физиотерапия илмий тадқиқот инти (Тошкент ш.)нинг «Учқизил» филиали ишлаб турибди. У. — Термиз йўналишида автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

УЧҚИЗИЛ СУВ ОМБОРИ - Сурхондаре вилояти Термиз ш.дан шим. томонда, 20 км узокликда, Учқизил разъезди яқинидаги сув омбори. Атрофи тепаликлар б-н ўралган тақасимон табиий чуқурликда барпо этилиб, 1957 й.да фойдаланишга тўлиқ топширилган. Умумий ҳажми 160 млн. м³, фойдали ҳажми 80 млн. м³. Занг каналы ва унинг Жан. Занг сув келтириш канали оркали Сурхондарё суви б-н тўлдирилади.

Сув омборининг асосий иншоотлари: майда донадор кум б-н кўтарилган жан. ва ғарбий дамбалар; минора кўринишидаги сув чикаргич ва бош ростлагич дамбалар; 1150 м узунликдаги жан. дамбанинг бал. 11,5 м, тепа қисмининг кенлиги 6 м, деворлари қиялигининг юқори қисмига армобетон плиталар ётқизилган. 2260 м узунликдаги ғарбий дамбанинг бал. 5,2 м. Сув чикаргичдан 70 м масофада очик сув бўлгич — бош ростлагич қурилган бўлиб, у сувни шарқий ва ғарбий тақсимлаш каналларига бўлиб беради.

УЧҚИР ГАЗ КОНИ - Бухоро вилояти Жондор туманидаги кон, Газли ш.дан 40 км ғарбда. 1960 й.да очилган, 1968 й.да

фойдаланишга топширилган. Кон рельефи чўл текислигидан иборат. У.г.к. Учқир структураси — шим.ғарбий йўналишда чўзилган брахиантиклиналда жойлашган. Структуранинг геологик тузилиши унинг яқинидан ўтган Бухоро ёриги таъсирида мураккаблашган. Юқори бўр даврининг сенон яруси гил қатламларининг тагидаги бурма гумбаз иккита: шим.ғарбий ва жан.шарқий куббалардан таркиб топган. Иккала куббадаги газ уюмларининг ташқи газлилик тузилишида чегараси умумий. У.г.к. кўп қатламли бўлиб, унинг геологик тузилишида палеозой, мезозой ва кайнозой жинслари мавжуд. Газ уюмлари куйи бўр ва юқори юра даври ётқизиқларида ажратилган горизонтларда топилган. Газ уюмида нефть хошияси мавжуд. Уюмлар ўлчами мое ҳолда 25x11 км, бал. ПО м ва 14,5x7 км, бал. 28,0 м. Уюмлари қатламли, гумбазсимон, 1530—1660 м ва 1680—1770 м чуқурликда очилган. Газлилик май. 1630 минг м². Горизонтлар кумли алевролит, зич оҳақтош; доломит, гил, алевролит ва кумтошлар б-н қаватланган оҳақтошлардан таркиб топган. Уларнинг умумий қалинлиги 10—25 м. Уюмлар қатламли, гумбазсимон, ўлчами мое ҳолда 17x5 км, бал. 46 м; 6,5x3,2 км, бал. 15 м ва 22x 14 км, бал. 46 м. Ҳамма горизонтлардаги қатлам сувлари юқори даражада минераллашган бўлиб, намақоб турига мансуб. Кимёвий таркибига кўра, хлоркальцийли. Микрокомпонентлардан: йод, бром, бор учрайди. Кондан хоз. кунда фойдаланилмоқда.

УЧҚУДУҚ — Навоий вилояти Учқудуқ туманидаги шаҳар (1978 й.дан), туман маркази. Вилоятнинг шим.да. Т.й. станцияси. Удан Навоий ш.гача 300 км. Аҳолиси 25,3 минг киши (2004). 1961 й.да Мурунгов олтин конининг ишга туширилиши муносабати б-н барпо этилган. Уда олтин, олтингургурт, мрамар ишлаб чиқарувчи кон саноати корхоналари, жумладан, Навоий кончилик ктига қарашли Шим. кон бошқармаси, Зарафшон қурилиш бошқармаси тасар-

руфидаги «Шимол» корхонаси, Кўкпатос геология разведка экспедицияси, 31 Қизилқумгеологияразведка партияси, Ўзбекистон—Россия «Промэлектро» кўшма корхонаси, қурилиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ва шохобчалари, автокорхона, 6 умумий таълим мактаби, болалар мусиқа ва санъат мактаблари, гимназия, кончилик касбхунар коллежи ишлаб турибди. Маданият уйи, 3 кутубхона, клуб муассасалари мавжуд. Стадион, соғломлаштириш пункти, сузиш ҳавзаси ва б. спорт иншоотлари аҳолига хизмат қилади. Марказий касалхона, тиббий санитария кисми, силга қарши диспансер, поликлиника, аёллар ва болалар консултацияси, дорихона, амбулатория, 4 касалхона, 2 врачлик пункти, давлат санитария эпидемиология назорат маркази ва б. тиббий муассасалар фаолият кўрсатади. Шаҳар ҳудудидан Навоий—Учқудуқ—Нукус йўналишидаги қатта автотрасса ўтади. У. — Мискин янги т.и. тармоғи мавжуд.

УЧҚУДУҚ ТУМАНИ - Навоий вилоятидаги туман. 1982 й. 25 мартда ташкил этилган. Шим.дан Қозоғистон Республикаси, ғарбдан Қорақалпоғистон Республикаси, жан.дан Бухоро вилояти ва шарқдан Томди, Конимех туманлари б-н чегарадош. Майд. 46,63 минг км². Аҳолиси 38,8 минг киши (2004). Туманда 5 кишлок фуқаролар йиғини (Авангард, Бўздўнги, Мингбулок, Олтинтов, Узунқудуқ) бор. Маркази — Учқудуқ ш.

Табиати. Туман ҳудуди вилоятнинг ғарбида, Қизилқум чўлида жойлашган. Рельефи, асосан, текислик. Қизилқум чўли кўйлар учун асосий яйлов ҳисобланади. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, киши совуқ. Йиллик ўртача тра 1 Г, янв.нинг ўртача т-раси —6°, энг паст тра —35°. Июлнинг ўртача т-раси 27°, энг юқори тра 45°. Вегетация даври 190 кун. Йилига 45—46 мм ёгин тушади. Ёгин, асосан, қиш ва баҳорда ёғади. Тупроқлари тақирли, сур қўнғир ва кумли тупроқлардан иборат. Ёввойи

ўсимликлардан Қизилкум яйловларида саксовул, янтоқ, адрасман, туякорин, селин, қуёнсуяк, кизилча, текисликларда турангил, жийда, юлғун, тол ва б. бор. Белтов қирларида оқшувок ва шўралар ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан, тоғларда қобон, қуён, жайран, бўри, тулки, чиябўри, ёввойи мушук, бўрсик, кўшоёқ, кўрсичкон; судралувчилардан тошбақа, илонлар, ҳар хил калтакесаклар; қушлардан тувалоқ, тўрғай, бургут яшайди. У.т. худудида Мурунтов олтин кони жойлашган.

Аҳолиси, асосан, ўзбек ва қозоқлар, шунингдек, рус, украин, қорақалпоқ, тожик, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 0,8 киши. Шаҳар аҳолиси 25,3 минг киши, қишлоқ аҳолиси 13,5 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туманда 279 корхона, шу жумладан, 226 микрофирма, 13 кичик, 13 ўрта, 27 йирик корхона фаолият кўрсатади. Ундан ташқари, Ўзбекистан—Россия «Промэлектро» қўшма корхонаси мавжуд. Қишлоқ хўжалигида яйлов чорвачилиги (қорамол, қўй, жумладан, қорақўл қўйлари ва эчки, йилки, туя боқилади) ривожланган. У.т.даги жамоа ва шахсий хўжаликларида 2,2 минг қорамол (шу жумладан, 1714 сигир), 137,3 минг қўй ва эчки, 1,7 минг йилки, 1,2 минг туя боқилади. Паррандачилик б-н ҳам шуғулланилади (2004).

Тумандаги 22 умумий таълим мактаби, шу жумладан, 1 гимназияда 8 мингдан зиёд ўқувчи таълим олади. Кончилик касбхона коллежи фаолият кўрсатади (2004). 2 маданият уйи, 8 кутубхона, болалар мусика ва санъат мактаби, стадион, соғломлаштириш пункти, сузиш хавзаси ва б. спорт иншоотлари бор. Марказий касалхона, тиббий санитария қисми, давлат санитария эпидемиология назорат маркази, сил касаллигига қарши диспансер, поликлиника, аёллар ва болалар консультацияси, дорихона, 2 қишлоқ врачлик пункти, 4 касалхона фаолият кўрсатади. Туман маркази (Учқудук) б-н овуллар

ўртасида ва Навоий ш.га автобуслар қатнайди. Туманда «Достық—Дружба» газ. чиқарилади.

УЧҚУЛОЧ — Жиззах вилояти Фориш туманипаги шаҳарча (1983 й.дан). Шим.шарқдан Айдарқўл соҳиллариға ёндош. Туман маркази (Фориш)дан 12 км шим. да. Яқин т.й. станцияси — Жиззах (64 км). Аҳолией 4,7 минг киши (2004).

Шаҳарчанинг тарихий номи «Хонбанди» 10-а.да қорахонийлар томонидан қурилган қатта сув иншооти — тўғондан олинган (ҳозиргача сақланган). Тўғон тарашланган гранит ва чидамли маҳсус қоришмадан бунёд этилган. Унинг ёнида сув омбори бўлган. Вақт ўтиб сойлардан оқиб келган чўқиндилар, лойқа сув омборини тўлдириб, тўғонни яроқсиз ахволға келтирган. Шундан сўнг одамлар бу ердан кўчиб кетгач, яшнаган воҳа дашт, чўлга айланган.

1930-й.ларда Пистали тоғ тизмасида кўрғошин, рух конлари топилиши муносабати б-н Учқулоч яйловида 1960—70 й.ларда Учқулоч кончилар посёлкаси барпо этилган. Хонбанди тўғонидан 1,5 км жан.да шаҳарча қурилди. Унга Учқулоч номи берилди. Кончилар посёлкаси ҳам У.га ҳам қўшилди.

У.да, асосан, кон саноати ривожланган. Олмалик конметаллургия қтининг руда кони, Ғаллаорол геологияразведка экспедициясининг гуруҳи, «Девон» корхонаси (мармар қазиб олинади), «Фортекс» хусусий корхонаси (жунни қайта ишлайди), 2 умумий таълим мактаби, касалхона, поликлиника, туғруқхона, савдо, алоқа ва коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари ва б. фаолият кўрсатади. Шаҳарчага Олмалик — У., Жиззах — У., Янгиқишлоқ — У. йўналишлари бўйича автобуслар қатнови йўлга қўйилган.

УЧҚУЛОЧ ҚЎРҒОШИНРУХ КОНИ — Жиззах вилоятининг Фориш туманида, Нурота тоғларининг шим. тоғ олди қисмидажойлашган. Жан.дан Хонбанди ва шим.дан Шим. Учқулоч

ёриқлари б-н чегараланган. Кон геол. си 1951 й.да комплекс ўрганилган. Коннинг 2 та участкасида муфассал қидирув ишлари олиб борилган, бу участкалар баритпиритгаленитсфалерит рудали майдонлардан иборатлиги маълум бўлди. У.к.р.к. майдонида, асосан, девон, карбон (тошқўмир) даврларига оид жинслар тарқалган. Магматик тоғ жинсларидан диабаз, габбро, альбитофир, кварцли порфир ва туфлар учрайди. У.к.р.к.да руда жисмлари 50—100 м дан 1100—1300 м гача бўлган чуқурликда жойлашган. Кондаги асосий фойдали қазилмалар — кўрғошин, рух, мис. Учкулоч руда майдони Хонбандитоғ горст — антиклиналида жойлашган. У.к.р.к. саноатбоп кон, асосий минераллари: галенит PbS (86,7% Pb), сфалерит ZnS (67% Zn), иккинчи даражали минераллари халькопирит, пирротин, карролит, кумуш, олтин ва б. У.к.р. к.нинг захиралари С, тоифаси бўйича: кўрғошин — 2862,1 минг т, рух — 3140,8 минг т; С2 тоифаси бўйича: кўрғошин — 431,6 минг т ва рух 214,07 минг т.

УЧҚУН КАМЕРАСИ - зарядланган зарраларнинг треклари (излари) кузатиладиган ва қайд қилинадиган асбоб; ишлаш принципи зарраларнинг электр конденсаторнинг газ оралигидан учиб ўтаётганда қосил бўлаётган учкун разряднинг кучайишига асосланган. У.к.нинг электродлари икки ясси параллел пластинадан иборат. Пластина оралиғи (одатда, 1+50 см) He, Ne ёки уларнинг аралашмаси б-н тўлдирилади. Иш ҳажмидаги босим 1 атм.га яқин. Зарядланган зарралар томонидан газлар ионлашиши туфайли электронлар ҳосил бўлиб, учкун разряд вужудга келади. У.к.ни дастлаб 1957 й.да Краншау ва де Бир қўллашган. Кўпгина ҳрлларда У.к.лар бошқа қайд килувчи детекторлар (мас, Черенков ҳисоблагичи, ионлаш камераси) б-н биргаликда ишлатилади.

У.к.ларнинг бир неча хили мавжуд: а) тор ораликли У.к.лар бир нечта электродлардан тузилиб, икки электроди

ораси 1 см; б) электродлари 3550 см да жойлаштирилган У.к.лар (изли У.к.лар) да учкун разряд зарранинг изи бўйлаб кузатилади; в) стример У.к. (пластиналар оралиғи 5+20 см) ларда уз. 3 мм дан 10 мм гача бўлган толасимон ёрқин каналлар — стримерлар ҳосил бўлади, уларни аппарат ёрдамида суратга олиш мумкин. Магнит майдонида ўрнатилган У.к.лар ёрдамида камерани кесиб ўтган зарранинг импульсини ҳам аниқлаш мумкин. У.к. ҳозирги кунда ядро зарралари, ядро реакциялар, элементар зарралар ва космик нурларни ўрганишда асосий воситалардан биридир.

УЧҚУН РАЗРЯД — қ. Электр разряд.

УЧҚЎРҒОН — Наманган вилояти Учқўрғон туманидаги шаҳар, туман маркази. Вилоятнинг шим.шарқида, Норин дарёси (Сирдарё хавзаси) нинг чап соҳилида. Қўкон — Андижон — Тошқўмир йўналишидаги т.й. чорраҳаси. Намангандан 42 км шим. шарқда. Аҳолиси 33,3 минг киши (2004). Уда «Учқўрғонёғ», «Учқўрғон дон маҳсулотлари», «Учқўрғоннон», «Учқўрғон—Текстиль» корхоналари, пахта тозалаш, асфальт з-длари, бир неча курилиш ташкилотлари, автокорхона ва б. корхоналар бор.

Умумий таълим мактаблари, гимназия, лицей, 2 касбхона коллежи, маданият саройи ва маданият уйлари, мусика мактаби, марказий кутубхона ва унинг шохобчалари ишлаб турибди. Спорт соғломлаштириш мажмуаси, стадион ва б. спорт иншоотлари аҳолига хизмат кўрсатади. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, шаҳар врачлик пункти, тез тиббий ёрдам кўрсатиш бўлими фаолият кўрсатади. Удан Наманганга автобус қатнови йўлга қўйилган.

УЧҚЎРҒОН ГИДРОУЗЕЛИ - Норин дарёси қуйи оқимида, Қирғизистон Республикасида барпо этилган йирик

гидротехника иншооти; Камма Наманган капали ва Чапқирғоқ Учқўрғон каналларига сув олишни таъминлайди, электр энергияси и.ч.да фойдаланилади. Гидроузел тўғони 1964—66 й.ларда ҳоз. кўринишда қуриб битказилган. Омбордаги сув босими 35,7 м дан 18,5 м гача ўзгариб туради. Тўғон жами 3300 м³/с гача, шу жумладан, ГЭС турбинаси орқали 760 м³/с сув ўтказиш қобилятига эга. Тўғоннинг умумий уз. 100 м, бал. 56 м.

Учқўрғон гидроузели таркибига сув туширгичли бетон тўғон, чап қирғоқ тупроқ тўғон, Катта Наманган ва Чапқирғоқ, Учқўрғон каналларининг бош сув олиш ростлагичлари, ГЭС биноси ва очик сув таксимлаш қурилмалари қиради. ГЭС ўзанли типга мансуб бўлиб, унинг биноси тўғоннинг чап қирғоғида жойлашган икки агрегатли блокдан иборат. Турбиналарга сув тўғон танасининг юқори қисмида жойлашган сув олгичлар воситасида узатилади, улардан пастроқда умумий сув сарфи 2320 м³/с бўлган 8 та тубидан сув ташлагичлар қурилган. Сув олгич ва тубидан сув ташлагичларни бундай ҳолатда қўллаш турбиналарга турли окизикларнинг тушишига йўл қўймайди.

УЧҚЎРҒОН ТУМАНИ - Наманган вилоятитги туман. 1935 й. 28 июлдаташқил этилган. 1962—73 й.ларда, 1988 й. сент.дан 1989 й.гача Норин тумани б-н қўшилган. 1940 й.гача Фарғона вилояти, 1941 й. 6 мартдан Наманган вилояти, 1960 й.дан 1967 й.гача Андижон вилояти. 1968 й.дан эса яна Наманган вилояти таркибида. У. т. Вилоятнинг шарқий қисмида жойлашган. Шим.ва шарқдан Қирғизистон Республикаси, жан.дан вилоятнинг Норин тумани, ғарбдан Уйчи тумани, жан.шарқдан эса Андижон вилоятининг Избоскан тумани б-н чегарадош. Туманда 1 шаҳар (Учқўрғон), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бахт, Янгибод, Янгиер, Яшиқ, Қайки, Қўғай, Қўғайўлмас, Ҳамза) бор. Майд. 0,29 минг км².

Аҳолиси 136,5 минг киши (2004). Маркази — Учқўрғон ш.

Табиати. Туман вилоятнинг шим. шарқидаги текисликда жойлашган (бал. 500 м). Шим.ғарбидан Норин дарёси оқиб ўтади. Катта Фарғона, Катта Андижон, Ҳаққулобод, Дамариқ, Ингичка, Чап сохил, Бирлашган каналларидан экинларни суғоришда фойдаланилади.

Иклими кескин континентал. Июлнинг ўртача т-раси 24—27°, энг баланд тра 42°, янв.да —22°, —24° гача совуқ бўлади. Йилига 250 мм ёгин ёғади. Тупроғи, асосан, бўз тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан тол, жийда, шумтол, терак, шувок, янтоқ, қўнғирбош, қиёқ, читир, қўйтукан ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, қаламуш, юмронқозик, дала сичқони учрайди. Қушлардан қалдирғоч, лайлак, мусича, бойўғли, чумчуқ, майна, булбул, қораялоқ, зағизғон, ўрдак, қизилиштон, сассикпопишак, бедана ва б.; судралувчилардан турли хил илонлар, қалтакесаклар ва эчкемар бор. Сувларида лакқа, сазан, ондатра мавжуд.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қирғиз, татар, тожик, рус, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахрлининг ўртача зичлиги 1 км² га 471 киши (2004). Шаҳар аҳолиси 33,3 минг киши, қишлоқ аҳолиси 103,2 минг киши.

Хўжалиги. У.т. вилоятнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган туманларидан биридир. Туман қудудида қадимдан хунармандчилик, қулоччилик, ип йигириш, тўқимачилик ва б. соҳалар ҳам мавжуд бўлган.

20-а.нинг 10-й.ларидан бошлаб Учқўрғон, Якубинский, Берузлик ва Бойдеда пахта тозалаш з-длари қурилди. 1914 й. Норин дарёси устига қўприқ қурилиб, т.й. Учқўрғон ш.гача узайтирилди. Учқўрғон ш. яқинида нефть ва тошқўмир конлари ишга туширилди. Учқўрғон ва Қўғай пахта тозалаш з-длари, «Учқўрғон ё», Қўғай таъмирлаш, «Учқўрғон дон маҳсулотлари». «Учқўрғоннон», пиво ва салқин ичим-

ликлар, «УчқўрғонТекстиль», ғишт, асфальт 3-длари, бир неча йирик қурилиш ташкилотлари, автокорхона, қўшма ва кичик хусусий корхоналар ишлаб турибди.

Қ.х., асосан, пахтачиликка ихтисослашган. Сабзавотчилик, боғдорчилик ва чорвачилик ҳам ривожланган. Туманда 13 ширкат, 390 дан зиёд фермер ва 26,7 минг деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатади. Умумий экин майд. 21,9 минг га, шундан 11,7 минг га ерга пахта, 7,3 минг га ерга ғалла, 1,1 минг га ерга сабзавот, 382 га ерга картошка, 159 га ерга полиз ва 670 га ерга беда экилади. Тумандаги жамоа ва хусусий хўжаликларда 33,6 минг корамол (шу жумладан, 12,3 минг сигир) бокилади. Шунингдек, қўй, парранда ҳам бор. Пиллачилик ривожланган.

У.т. Қўқон—Андижон—Тошқўмир т.й. ёкасида жойлашган. Учқўрғон т.й. станцияси орқали Андижон—Наманган—Тошкент, Қўқон—Андижон йуналишларида поездлар қатнайди. Туманда 219 км узунликда умумий фойдаланиш йўллари, 192,1 км ички хўжалик йўллари бор.

2003/2004 ўқув йилида туманда 43 умумий таълим мактаби, ўқиш жараёни чуқурлаштирилган гимназия ва лицей мактабларида 31,5 минг ўқувчи таълим олди. 5 касбхона коллежи (3,4 минг ўқувчи), спорт интернатликеи (343 ўқувчи), махсус карсоқовлар интернати (252 ўқувчи) фаолият кўрсатади.

Туманда маданият саройи, 11 маданият уйи, мусика мактаби, 41 кутубхона (505,2 нусха асар), 20 бадиий ҳаваскорлик ансамбли бор. Утда спортсоғломлаштириш маркази, «Пахтакор» стадиони, 48 спорт зали, 26 футбол майдони, 200 волейбол, 47 баскетбол, 33 минифутбол майдонлари мавжуд. «Зайнобиддин» қаратэ клуби, «Хумо» чим устида хоккей, «Турон» миллий кураш секциялари ишлаб турибди. Марказий касалхона (260 ўрин), 2 поликлиника, Қўғай худудий касалхонаси (155 ўрин), Қайқи кишлоқ участка касалхонаси (65

ўрин), Қўғайўлмас кишлоғида худудий юкумли касалликлар касалхонаси (60 ўрин), Ҳамза кишлоғида сил касаллигига қарши курашиш диспансери (40 ўрин), Янгиер кишлоғидаги теританосил касалликлари касалхонаси (30 ўрин), 10 кишлоқ врачлик пункта, кишлоқ врачлик амбулаторияси, Учқўрғон дон махсулотлари корхонасига қарашли шаҳар врачлик пункта, 23 фельдшеракusherлик пункти, 10 стоматология бўлими, 3 врачлик соғломлаштириш пункти, Учқўрғон ш. ва Қўғай кишлоғидаги 2 тез тиббий ёрдам кўрсатиш бўлимлари ҳамда уларнинг 5 шохобчасида 374 врач, 1870 ўрта тиббий ходим хизмат қилади. «Ниҳол» она ва бола санаторийси ишлаб турибди.

1997 й.дан «Ёркин ҳаёт» туман газ. (адади 5 минг), шунингдек, 1999 й.дан «Учқўрғон ғунчалари» газ. нашр этилади (адади 3300).

УШАКОВ Диодор Владимирович (1907, Харьков губернияси — 1971.12.4, Тошкент) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1965). Ленинград олий бадиий техника ин-тида таълим олган (1926—30). 1937 й.дан Ўзбекистонда яшаган. Унинг ижоди ўзбек театри декорацияси санъатида натуралистик ҳолатларга барҳам беришда муҳим роль ўйнади; И. Вальденберг б-н ижодий ҳамкорликда ишлаб Тошкент ш. театрлари учун декорация ва либос эскизлари тайёрлади. Ҳамза театрининг «Отелло» (1941), «Ромео ва Жульетта» (1956), «Ҳамлет» (1957), «Қонли сароб» (1964), «Сарвқомат дилбарим» (1964), «Қирол Лир» (1966) ва б. спектакллари қамда Горький театрининг «Сўнгилар» (1939), «Душманлар» (1948), «Чин инсон» (1954), «Қонли сароб» (1967) каби спектакллари шулар жумласидан.

УШИНСКИЙ Константин Дмитриевич [1824.19.2(2.3), Тула 1870.22.12 (1871.3.1), Одесса, Киевда дафн этилган] — рус классик педагоги, Россияда ил-

мий пед. ва халқ мактаби асосчиси. Москва ун-тининг юридик фтини тугатган (1844). Россиядаги турли маориф шохобчаларида, жур.ларда ишлаган.

У. педагогик системасининг негизи таълим ва ўқитиш тизимида демократлаштиришни талаб қилишдан иборат бўлган. У биринчи бўлиб, пед. тарбиянинг илмий назарияси, деган фикрни илгари сурган ва буни исбот этган. У. педагогика назариясининг асосини тарбиянинг халқчиллик ғояси — тарихий жараёнда меҳнатлаш халқнинг яратувчилик кучини эътироф этиш ташкил қилган. У. педагогикани кенг маънода бир фан, тор маънода тарбия санъати деб ҳисоблаган. У. тарбияни шахсни аклий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний шакллантиришга қаратилган яхлит жараён деб билган ва бунда ахлоқий тарбия асосий ўринни эгаллаши лозим деб ҳисоблаган. Мактабда ўқувчилар меҳнатига таълим ва тарбиянинг муҳим омилларидан бири сифатида қараган. Унинг ахлоқ ва ахлоқий тарбия тўғрисидаги қарашларида халқчиллик ғоялари акс этган. У. яхлит дидактик тизимни ишлаб чиққан. Унда таълим мазмунини танлаш камда уни болаларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш масалалари очиб берилган. У. ўқитишнинг психофизик табиатини тадқиқ этди, диққат, қизиқиш, хотира, хаёл, ҳиссиёт, тафаккур каби психологик механизмларни таҳлил қилди. Ўзининг «Инсон тарбия предмети сифатида» деган асарида психологияни тажриба маълумотларига асосланиб тузишга ҳаракат қилди. У болалар психологияси б-н таълимтарбия психологиясини ишлаб чиққан. Мактабда она тили дарсига катта аҳамият берди. Унинг «Болалар дунёси ва хрестоматия», (1861), «Она тили» (1864) каби дарсликлари мазмунининг бойлиги, тили ва методикаси жиҳатдан ўз даврининг энг намунали ўқув китобларидир.

УШОҚ ДАРД — к. Дард тутиши.

УШР, ашур, ашар (араб.) —1) ўндан

бир улуш; 2) даромаднинг ўндан бири ҳисобидан олинадиган солиқ тури. Му-сулмон мамлакатларида натура шаклида (баъзан пул бн) ундирилган. У. солиғи ҳар йили деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик маҳсулотлари ва б.дан олинган. Дастлабки даврларда саййидлар, йирик мусулмон уламолари, шунингдек, айрим амирлар ҳамда «ислом лашкарига ўз ихтиёри билан таслим бўлган» хуудлар аҳолисидан ундирилган. У. олинган ерсув «мулки ушурия» деб аталган. Турли даврларда У. шакли маҳаллий шартшароитга кўра ўзгарган. Мас, Усмонли турк салтанатида — иктоъ, димос, ўнли, ўнталик, саларийъа, Эрон, Бухоро амирлиги ва б. жойларда — дахяк деб юритилган. Ўрта асрларда (қисман янги даврда). У. миқдори баъзан деҳқон даромадининг 10% дан ярмигача қисмини ташкил этган. Кейинчалик янгича даромад солиғи жорий этила бошлагач, У. деярли ҳамма жойда (1918 й. Жазoirда, 1925 й. Туркияда, 1935 й. Тунисда) бекор қилинган. Аммо айрим мусулмон давлатлари (Саудия Арабистони, Яман Араб Республикаси ва б.)да ҳозир ҳам мавжуд. Ўрта Осиёда 20-а. бошигача бўлган.

УШШОҚ (араб. — ошиқ сўзининг кўплиги) — Ўн икки мақом тизимида биринчи мақом. Лирик куй ва ашулалардан иборат бўлгани учун У. деб ном олган. Қад. рисоаларда У. Умм уладвор (Мақом даврлари онаси) ва Тарона деб ҳам аталган. У. Ўн икки мақомда лад сифатида ҳам маълум бўлиб, унинг товушқатори ҳоз. миксолидий ладига мое келади. Ўн икки мақом тизимидаги 24 мураккаб-дан бири — Ушшоқи Моя У. мақоми ва Моя овозаси пардалари асосида яратилган. Ўзбек, тожик мусиқа меросида У. мустақил мақом сифатида етиб келмаган. Шашмақомнинг Рост мақоми таркибида бир неча шўъба ва қисмлар мавжуд бўлиб, улар Муҳаммаси У. (чолғу қисм), Талқини У., Насри У., Уфари У., Савти У. (6 қисмли) деб номланган. У. ашула йўллари анча мураккаб, авжларида На-

муди Уззол ва Намуди Муҳайри Чоргоҳдан фойдаланилган. У. ашула йўллари халқ орасида кенг тарқалган. Ўзбек ва тожик бастакорлари Унинг турли вариантларини яратган: Ҳожи Абдулазизтш «Самарқанд Ушшоғи», Содирхон Бобошарифовнинг «Содирхон Ушшоғи», шунингдек, «Қўқон Ушшоғи», «Тошкент Ушшоғи» ва ҳ.к. Бу У. йўллари бир хил дойра усулида ижро этилади. Унинг патнусаки варианты ва сурнай йўллари ҳам кенг тарқалган. У. йўллари жозибали ва таъсирчан. Уларнинг бошланиш жумлалари бошқа мақом ва шўъбаларда намуд сифатида ҳам қўлланилиб, Намуди У. деб аталади. Удан, асосан, Бузрук ва Рост мақоми шўъбаларида, йирик шаклдаги оғзаки профессионал мусиқа асарларида, шунингдек, бастакор ва композиторлар ижодида (жумладан, Р. Глиэр ва Т. Содиковнинг «Лайли ва Мажнун», «Гулсара» операларида, В. Успенский ва кейинчалик Ю. Ражабийнинг «Фарҳод ва Ширин» операси ва мусиқали драмаларида, М. Ашрафийнинг «Дилором» операсида ва б. кўпгина асарларида) ҳам фойдаланилган.

УЭДДЕЛЛ ДЕНГИЗИ - Атлантика океанининг чекка денгизи, Антарктиданинг ғарбий қирғоқларига т)ғаш. Майд. 2910 минг км². Энг чуқур жойи 6820 м. Денгизнинг аксари қисми йил давомида сузиб юривчи музлар б-н банд, айсберг кўп. Қирғоқларида шельф музликлари бор. У.д.да кит ва тюленлар яшайди. Денгиз 1823 й.да Х. Уэдделл бошлиқ инглиз экспедицияси томонидан кашф қилинган ва 1900 й.дан Уэдделл номи б-н аталган.

УЭЛЛЕР (Weller) Томас Хакл (1915. 15.6 — АинАрбор, Мичиган штати) — америкалик врачвирусолог. Америка Фан ва санъат академияси, АҚШ миллий ФА аъзоси (1964). Мичиган ун-тини тугатган (1936), фан д-ри (1940). Бостондаги Гарвард тиббиёт мактабида, болалар касалхонасида, Педиатрия марказида (1936—47), Гарвард соғлиқни сақлаш

мактабида ишлаган. 1954 й. дан тропик тиббиёт бўлими бошлиғи ва проф.). Илмий фаолияти паразитология, тропик тиббиёт, бактериология, сувчечак, учук, цитомегалия, полиомиелит вируслари культурасига оид.

Ф. Роббинс ва Ж. Эндерс б-н ҳамкорликда полиомиелит вируси нейротроп эмаслигини ва вируслар етиштиришда хужайралар культураси усулини ишлаб чиққан, бу вирусологиянинг тез ривожланишига имкон берди. Нобель мукофоти лауреати (1954); Ф. Роббинс ва Ж. Эндерс б-н ҳамкорликда).

УЭЛЛС (Wells) Герберт Жорж (1866.21.9, Бромли 1946.13.8, Лондон) — инглиз ёзувчиси. Лондон ун-тини тугатган (1888). 1942 й. дан биология д-ри. 1893 й.да биология ва физиография бўйича дареликлар ёзган. У. 19-а. нинг 90-й.ларидан бадиий ижод б-н шуғулланган. «Вақт машинаси» (1895) романи б-н 20-а. илмий фантастикасига асос солган. У. учун Ж. Свифт, Вольтер, Америка ва немис романтикаларининг асарлари адабий манба бўлиб хизмат қилган. «Дунёлар муҳорабаси» (1898) романида Марсдан қилинган ҳужум натижасида кишиларда ўз ижтимоий тузумининг мукамаллигига шубҳа тугилиши ҳақида ҳикоя қилган. «Озод этилган дунё» (1914) романида атом энергиясидан уруш ҳамда тинчлик мақсадларида фойдаланиш масаласи ёритилган. «Замонавий утопия» (1905) романрисоласида эса жамиятни давлат социализми асосида қайта қуриш лойиҳасини маъқуллаган; аммо У. бу социализмда хусусий корхоналарга кенг имконият очиб берилиши тарафдори бўлган. «Вильям Клиссольд дунёси» (1926), «Ошқора фитнес» (1928) романтрактатларида У. ўз назариясини марксизмга қарамақарши қўйган. 1-жаҳон уруши йиллари (1914—18) да «Озод дунё» (1914) китобини ёзган. 1916 й.дан, гарчи урушларга қарши асар ёзган бўлсада («Мистер Бритлинг қадахни охиригача симирди»), расман ўз мавқеини

ўзгартирмаган.

У. 3 марта (1914, 1920, 1934) Россияда бўлган ва ўз таассуротларини «Мудроқ Россия» (1920) китобида ақс эттирган. Совет Россияси истиқболга ишонмаган, коммунизм ҳақидаги ғоялар шунчаки бир хомхаёл деб қараган. «Кўринмас одам» романи ўзбек тилида нашр қилинган (1967).

УЭЛЬС, Уэльс (Wales) — Буюк Британияннж маъмурийсиёсий қисми (тарихийгеографик ҳудуд). Уэльс я.о. ва унга ёндош Англис о.да жойлашган. Майд. 20,8 минг км². Аҳолиси 3 млн. кишига яқин (2000). Энг катта шаҳри — Кардифф. Маъмурий жиҳатдан 8 графликка бўлинган. Туб аҳолиси — валлий (уэльс) лар.

Ер юзасининг кўп қисми тоғлик. Энг баланд жойи 1085 м. Иқлими мўътадил денгиз иқлими. Ўрмон, ўтлоқ ва ялангликлар бор. Тошқўмир, темир ва полиметалл рудалари конлари мавжуд.

У. ҳудудида қадимда кимврларнинг кельт қабилалари яшаган. Англосакс (5—6-а.лар) ва норманд (Па.)ларнинг Британия о.ларини босиб олишлари натижасида У. ҳудудидаги кельт қабилаларидан бири бўлган бриттларнинг бир қисми бошқа жойларга кўчирилган. 13а. охирида У. ҳудудини Англия эгаллаб олган (1536 й. гача мухтор князлик). 1301 й.дан инглиз тахтининг ворислари «Уэльс шахзодаси» унвонига эгадирлар.

УЮР — орасида бир айғири бўлган, эркин қочириш учун ташкил этиладиган 10—30 бия тўдаси. Улар қочириш мавсуми бошланишидан олдин (апр. ойи бошларида) шаклантирилади ва Уэльс табиати манзараси. яйловда боқила бошланади, айғирлар танланади. Улар яйловда бири иккинчисидан маълум масофада алоҳидаалоҳида сакланади. Айғирлар ўз уюрларини кўриқлайди, соқчилик вазифасини ўтайди ва уларга етакчилик қилади, бошқа айғирларни яқинлаштирмайди. Қрчириш мавсуми

тугагач, айғирлар У.дан ажратиб олинади. 2—3 У. бириктирилиб, йириклаштирилади (қ. Йилқичилик).

УЮРМА ТОКЛАР, Фуко токлари — ўзгарувчан магнит майдонида ҳаракатланаётган массив металл ўтказгичларда ҳосил бўладиган ёпиқ электр индукцион тоқларп (расмга қ.). У.т. трансформаторларнинг ўзагида, электр машиналарнинг турли қисмлари ва б.да ҳосил бўлади.

У.т. магнит майдони оқимининг ўзгаришига боғлиқ. Оқим қанча тез ўзгарса У.т. шунча катта бўлади. Ўтказгичдан маълум йўл бўйича ўтаётган электр токидан фарқли равишда У.т. ўтказгичнинг ўзида туташади ва уюрма контурлар ҳосил қилади. Бу ток контурлари уларни ҳосил қилган магнит оқимига таъсир кўрсатади. Ленц қондасига биноан, У.т. нинг магнит майдони шу токни ҳосил қилган магнит оқимининг ўзгаришига қаршилик кўрсатади.

Жоуль — Ленц қонунита мувофиқ, У.т. ҳосил бўлганда ўтказгичлар қизиб, энергиянинг йўқолишига ва оқибатда машиналарнинг ф.и.к. пасайишига сабаб бўлади. Буларни камайтириш учун ўзгарувчан токда ишлайдиган машина ва аппаратларнинг магнит ўзагини яхлит ферромагнетиклар (электротехника пўлати) дан эмас, балки бирибидан изоляцияланган (мас, махсус локлар бн) пластиналардан тайёрланади. У.т. металларни эритиш, уларнинг юзасини тоблаш ва б.да қўлланади.

УЮРМА ҲАРАКАТ — сутоқлик ёки газнинг кичик элементлари (зарралари) фақат илгариланма ҳаракат қилибгина қолмай бирор оний ўқ атрофида айланишидан иборат ҳаракати. Табиатда учрайдиган ва техникада ишлатиладиган суюқлик ва газ оқимининг кўп қисми У.х. қилади. Трубадаги сувнинг ҳаракати У.х.га мисолдир. Девор сиртига суюқлик ёпишиши туфайли унинг шу нуктадаги тезлиги нолга тенг, лекин девор сирти-

дан узокдашган сари суюқлик тезлиги жадал ошиб боради, шунинг учун ёндош қатламларнинг тезлиги бирбиридан катта фарқ қилади; пастки қатламнинг секинлашиши ва юқори қатламнинг тезлашиши натижасида зарралар айлана бошлайди, бу эса, ўз навбатида, У.х.га олиб келади (1расм). Ҳавонинг атмосферадаги уюрмалари кўпинча катта ўлчамларга эга бўлиб, қуюн ва циклонлар ҳосил қилади. Кўприк устунлари орқасида ҳосил бўладиган сув уюрмалари, дарё оқимида ҳосил бўладиган уюрмалар ва ҳ.к. бунга мисол бўла олади. У.х. миқдори зарра айланишининг бурчак тезлиги б-н ю ифодаланади ва у зарранинг оқимдаги координатасига ва вақтга боғлиқ. <п вектор берилган нуктадаги муҳит уюрмаси дейилади; агар оқимнинг маълум қисмида S 0 бўлса, оқим уюрмасиз бўлади.

Муҳитда айланаётган зарралар уюрма найчалар ёки айрим уюрма қатламлар ҳосил қилиши мумкин (2расм). Суюқликнинг ичида уюрма найчанинг боши ва охири бўлиши мумкин эмас, улар тугашган бўлиши (уюрма халқа) ёки суюқликнинг чегарасида бўлиши мумкин.

Ковушоқ суюқликларда ишқаланиш кучи бўлиши туфайли ҳосил бўлган уюрмалар ўзининг жадаллигини ўзгартира бориб, астасекин сўнади. Сув ва ҳавода ковушоқлик кам бўлгани учун уюрмалар нисбатан узоқ вақт давом этиши мумкин; қуюнларнинг катта масофадаги бошқа жойларга кўчиши бунга мисол бўлади.

Муҳитда жисм ҳаракати натижасида пайдо бўладиган уюрмалар шу жисмга таъсир кўрсатаётган кўтариш кучининг маълум бир қисмини ва тўкнашувчи жисмга қарши йўналган қаршилик кучи катталигини белгилайди. У.х. ни ўрганиш самолёт қанотларини, ҳаво паррақларини, турбина паррақларини ҳисоблаш ва лойиҳалашда катта аҳамиятга эга.

УЮШГАН ГУРУҲ - жиноятда иштирокчилик шакли; Ўзбекистон жиноят ҳукуқи бўйича (Ўзбекистон Республи-

каси ЖК, 29модда), 2 ёки ундан ортик шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши. У.г. бирга бажарувчилик кўринишида бўлиши мумкин. Бунда жиноий фаолият б-н биргаликда шуғулланиш учун уюшган шахсларнинг барчаси олдиндан тил бириктириб гуруҳнинг жиноятни содир қилишида бевосита иштирок этади. Айни пайтда бундай гуруҳлар учун шундай уюшганлик мансубки, унда гуруҳца қатнашадиган шахслар муайян вазифаларга эга, шунингдек, улар ўртасида мартабалавозимлар тақсимланиши амалга ошган бўлади. Иккала кўринишда ҳам поғонали тузилма бўлиши ва у субординация ҳамда мувофиқлаштиришга асосланган бўйсуниш кузатилади. Бироқ, одатда, бундай гуруҳларда уюшганлик даражаси, уларнинг кенг тарқалган бўлишига қарамай, жиноипуюшма б-н қиеслаганда унча юқори бўлмайди ва шу нуктаи назардан улар уюшган жиноятчиликнинг куйи «поғонаси»да туради.

Қуролланган У.г.лар тузиш, унга раҳбарлик қилиш ёки иштирок этиш алоҳида баҳоланади. Гуруҳнинг қуролланганлиги мазкур гуруҳ аъзоларининг ҳеч бўлмаганда бирида қуролнинг мавжудлиги, бу ҳақда гуруҳнинг бошқа аъзоларининг бундан аниқ хабардорлигида ифодаланади. Қуролланган У.г.ни ташкил этишнинг ўзиёқ жиноий жавобгарликка лойиқ қилмиш саналади.

УЮШИҚ БУЛАКЛАР - гапда бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил синтактик вазифани бажариб, тенг боғловчилар ёки санаш оҳанги б-н боғланган гап бўлаклари. Бундай бўлақлар гапда бирдан ортик ҳолда қатор келиши мумкин ва бу гаплар У.б.ли гаплар ҳисобланади. Мас, Тобора кўтарилаётган куёш ўрик, олма, шафтоли ва гилосларнинг шохларига ўзининг эрталабки ёғдусини сепмоқда. Бу гапда ўрик, олма, шафтоли ва гилос сўзлари уюшиб келган. Улар бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил син-

тактик вазифани бажармоқда. Улар ўзаро санаш оҳанги ва тенг боғловчи ёрдамида бириккан. Гапнинг барча бўлаклари уюшиқ бўла олади: уюшиқ эгалар, уюшиқ кесимлар, уюшиқ аниқловчилар, уюшиқ тўлдирувчилар, уюшиқ ҳоллар. У.б. қисмлари, одатда, бир хил грамматик шаклда бўлади. Гапнинг бўлаклари яқка-яқка ҳолда ёки ўзига боғлиқ сўзлар б-н кенгайган ҳолда уюшиб келиши мумкин: Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий тажрибаси китобхонлар учун ҳам, адабиётшунослар учун ҳам, ёш ёзувчилар учун ҳам бебаҳо бир манбадир (П. Қодиров).

УЯ — ҳайвонлар болалаш мақсадида ва бошпана сифатида фойдаланадиган пана жой. Умуртқасизлардан ҳашаротлар, айниқса, хилмахил уя куради. Умуртқалилар орасида айрим балиқлар (тикан балиқ), сувда ва қуруқликда яшовчилар (Ява курак оёқли бакаси), судралиб юрувчилар (айрим тошбақалар ва тимсохлар), кўпчилик қушлар, бир қанча сут эмизувчилар (кемирувчилар, одамсимон маймунлар, ўрдақбурун) У. куради. Судралиб юрувчилар (айрим тошбақалар, тимсохлар) У.си кумда қазиб, чўп ва барглар тўлдирилган чуқурдан иборат. Қушлар У.си жуда хилмахил. Энг оддий У. хасчўп тўшалган ер юзасидаги чуқурча шаклида бўлади. Ваҳмақуш, тўқимачи, зарғалдоқ каби қушлар ўсимлик толларида анча мураккаб У. куришади. Кўпчилик кемирувчилар (суғурлар, юмронқозиклар) ва бир қанча қушлар У.си ин ичида жойлашган камерадан иборат. Айрим йиртқич сут эмизувчилар дарахт ковагида У. куради. Йирик қушлар, сут эмизувчилар (олмахон) Удан бир неча (баъзан 10 ва кўпроқ) йил давомида фойдаланишади. Бир қанча ҳайвонлар колония бўлиб уя куради (мас, қушлар бозори). Колония бўлиб яшаш йиртқичлардан ҳймойланишда, болаларини тарбиялашда қатта аҳамиятга эга.

УЯЛИ ТЕЛЕФОН, қўл телефон — симсиз телефон тури. Ҳар бир абонент

(уяли телефон аппарати) муайян бир уяли телефон компаниясининг телефон тармоғидаги база ст-яга боғланади. ҳар қ,айси база ст-яда «уялар» бўлади (номи шундан). Ҳар бир уяга бир неча канал бириктириб қўйилади; тармоқнинг қаттакичилигига қараб уялар сони ҳар хил бўлади. У. т. аппарати қайси компания тармоғининг база ст-ясига уланганлигига қараб унинг алоқа боғлаш доираси чегараси ҳар хил бўлади. Баъзи абонентлар фақат бир шаҳар доирасида алоқа боғлай олса, баъзилари бошқа шаҳарлар ва ҳатто бошқа мамлакатлар б-н ҳам алоқа боғлай олади. Бутун ер қуррасини қамраб оладиган хизмат кўрсатиш зонасини фақат база ст-ялар вазифасини сунъий йўлдошлар бажарадиган У.т. тармоғида яратиш мумкин. У.т. тармоқларининг барча база ст-ялари бирбирлари б-н ўзаро боғланган бўлиши, шу б-н бирга умум фойдаланадиган симли телефон тармоғига улана олиши лозим. Шундагина қўл (мобил) телефон аппарати эгаси муқим (симли) телефон аппарати эгаси б-н боғланиши мумкин. Бунга радиореле линиялар ёрдамида, ё бўлмаса, мис кабель ёки толлари оптик телефон алоқа линиялари ёрдамида эришилади. У.т. ёрдамида абонент бошқа абонент б-н гаплашишдан ташқари, матнли ва факсимил хабарларни, интернет графиклари ва б.ни узата олади. Бунинг учун У.т. аппарати ихчам кўчма компьютерга уланади. Телефоннинг типига қараб, махсус модем ёки оддий кабель (ички дастурли моделини улаш учун) талаб қилинади. Энг оддий моделдаги У.т. аппарати ҳам ҳақиқий микрокомпьютердан иборат. Мураккаб аппаратларда эса компьютерлар б-н бажариладиган барча операцияларни бажариш (ҳар хил ўйинлар ўйнаш, суратга олиш ва уни сақлаш, «телефон қилган» бошқа абонентнинг рақамини қайд қилиш, вақтинчалик ўчириб қўйиш ва б.) мумкин.

Дастлаб 20-а. 80-й.ларида қўл телефон алоқа, асосан, аналог технологияларга асосланган, кейинроқ У.т.да алоқа

тизими соф рақамли тизимга ўтган. Европа мамлакатларининг деярли ҳар бирида ўз миллий тармоғи ишлаб чиқилган (мас, Францияда Radiocom 2000). У.т.га дойр халқаро ҳамкорлик дастлаб кўчма радиоалоқа тизими масалалари бўйича немисфранцуз тадқиқотлари натижаси сифатида почта ва коммуникациялар маъмурий ходимларининг Европа конфедерацияси CEPT (Conference des administrations Europennes des Postes et Telecommunications) раҳбарлигида ташкил этилди. 1982 й. бу инт 26 Европа мамлакатини, аниқроғи почта, телефон ва телеграф алоқа РТТ (Post, Telephone and Telegraph) маъмурий муассасаларини бирлаштирди. Шу тариқа Европа конференциям «Мобил алоқани ишлаб чиқиш бўйича махсус гуруҳ» (GSM) ни тузди. Кейинчалик у «Мобил алоқа глобал тизими» деб атала бошлади. Европа худудида бу тизим 1993 й. арафасида тўлиқ фаолият кўрсата бошлади. GSM тизими бошиданок халқаро кўламдаги тизим сифатида ишлаб чиқилган. Барча қитъалардаги кўп мамлакатлар унга қўшилган. У.а. тизими инсон ҳаётининг барча соҳаларига кириб келди. GSM тармоқлари абонентларининг сони дунёда 200 млн. кишидан ошиб кетди (2005).

Ўзбекистонда ҳам бир неча У.т. компаниялари фаолият кўрсатмоқда. Улар энг кенг тарқалган замонавий У. т. алоқа стандартлари — AMPS/ DAMPS, GSM, CD MA дан фойдаланади. Республикада қуйидаги бир неча У. т. компаниялари фаолият юритади: «Ўздунробита» Ўзбекистон — Америка ҚК (1992 й. ишга тушган; Ўзбекистондаги 1000 дан ортиқ шаҳар ва аҳоли яшаш пунктларини ишончли У.т. алоқаси б-н таъминлаган); BUZTEL GSM (Бақри Ўзбекистон телеком) компаниясини Индонезиянинг «Бақри коммюникейшн» компанияси 1996 й. таъсис қилган (энг арзон тарифли компания); COSCOM компанияси Ўзбекистон — Америка ҚК (1997 й. ишга тушган; Ўзбекистонда GSM тармоқлари энг кенг тарқалган); «Ўзмаком» компанияси

(Малайзиянинг «Супериор Коммюникейшн» компанияси ва Ўзбекистон Республикаси иштирокида 1996 й. ташкил қилинган; асосан, Тошкент ш. ва унга яқин худудларга хизмат кўрсатади); Кореянинг «Daewoo Unitel» компанияси (1997 й. ишга тушган, Ўзбекистоннинг барча худудларига хизмат кўрсатади), RWC (Rubicon Wireless Communications) Ўзбекистон — Америка қўшма корхонаси (1997 й. ишга тушган, Тошкент ш. ва Тошкент вилояти худудида хизмат кўрсатиш доираларини борган сари кенгайтириб боради). Ўзбекистонда У.т. хизматида эҳтиёж кўпаяётганлиги учун яна бошқа янги янги компаниялар тузилади.

УҒРУҚ, уғрак, ўғруғ, уқруғ — тарихий атама. Дастлаб амир ёки хоннинг хотини, болалари, хизматкорлари яшган чодирлар У. деб аталган. Кейинчалик У. деганда ҳарбий қаракатлар вақтида қўшин ортидан борувчи қарвон тушунилган; унда хукмдорнинг хизматкорлари, хотини ва оиласининг айрим аъзолари, к,уроляроғ, озиқ-овқат ва б. олиб юрилган.

УХУД ЖАНГИ (Ухуд Мадина ш. яқинидаги тепалик номи) — 625 й. 23 мартда Ухуд тепалигида мусулмонларнинг маккаликлар б-н бўлган жанги. Бадр жангида маккалик мушриклар мағлубиятга учрагач, мусулмонлардан ўч олмоқчи бўлишган. Маккаликларнинг 3000 га яқин жангчиси, жумладан, 200 отлиқ аскар, 800 совут кийган жангчиси, Муҳаммад (сав)нинг эса 700 пиёда аскари (шулардан 100 нафари совути) бор эди. Маккаликлар жанг майдонида яхши мавқени эгаллашганди. Муҳаммад (сав) ҳам аскарларини керакли жойга жойлаштириб, тепалик томонини қўриқлаш учун 50 та камончини қўйиб, уларга бу ердан силжимасликни тайинлаган. Жанг дастлабки пайтда мусулмонлар фойдасига ҳал бўла бошлади. Улар айни душманни таъқиб этадиган пайтда ғанимат (ўлжа) тўплашга тушдилар. Камончилар

қам ўлжасиз қолмасликни ўйлаб ўз турган жойларини ташлаб кетишди. Бундан фойдаланган маккаликларнинг Холид ибн Валид бошчилигидаги отлиқ қўшини мусулмонлар қўшинининг орқа томонига ўтиб ҳужум қилди. Бу жангда мусулмонлар кўп талафот кўрган: Муҳаммад (сав) қуршовда қолиб, яраланган, 70 дан ортиқ киши ҳалок бўлган. Маккаликлар эса 19 кишисини бой берган. Мусулмонларнинг муваффақиятсизликка учраганлигининг сабаби Қуръон оятларида баён этилган.